MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYIN NO : 548
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ YAYIN NO : 6

HZ. ÖMER ZAMANINDA GAYR-I MÜSLİMLER

Prof. Dr. Mustafa FAYDA

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYIN NO : 548
İLAHİYAT FAKÜLTESİ YAYIN NO : 6

HZ. ÖMER ZAMANINDA GAYR-I MÜSLİMLER

Prof.Dr. Mustafa FAYDA

İkinci Baskı

İSTANBUL - 1989

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ISBN 975 - 400 - 104 - 3

Marmara Üniversitesi
Teknik Eğitim Fakültesi
Döner Sermaye İşletmesi
Matbaa Biriminde Basılmıştır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Annem Sekine - Babam Hasan Hüseyin Fayda'nın
Aziz Hatıralarına

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883
MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883
MARMARA
ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ÖNSÖZ

Hz.Peygamber'den sonra, İslâm Tarihinin son derecede önemli ve en ilgi çeken dönemi, hiç şüphesiz, Hz.Ömer'in hilâfeti zamanıdır. Hz.Ömer'in zamanı denilince de, insanı en çok ilgilendiren ve bu devrin bâriz husiyetini teşkil eden f e t i h - l e r karşımıza çıkmaktadır.

Müslümanların Arap Yarımadası'ndan dışarıya çıkmaları, bir başka deyişle genç İslâm Devleti'nin "imparatorluk" haline gelişi, Sasanî ve Bizans İmparatorluklarına karşı kazanılan askerî ve siyâsî başarılar sonucu olmuştur. Suriye bölgesine yönelik askerî faaliyetlerin, Hz.Peygamber'in hayatındaki son örneği, Usâme ordusunun teşkilidir. İrtidat hareketlerine rağmen Hz.Peygamber'in hazırlatuğı bu ordu, Medine'den kuzeye gönderilmiştir. Ancak Hz.Ebu Bekir'in kısa süren hilâfetini, basturılması bir yıl ve birkaç ay alan i r t i d a d savaşları işgal etmiştir. Buna rağmen Hz.Ebu Bekir, Halid b. Velid'i, Sasanîlere karşı göndermeye muvaffak olmuş ve fetihlerin ilk adımı, onun hilâfetinde atılmıştır. Aynı yılda Suriye taraflarına da bir başka ordu sevkedilmiştir.

Hedefleri Hz.Peygamber'ce gösterilen ve Hz.Ebu Bekir'ce başlatılan bu savaşlar, Hz.Ömer'in hilâfetinde (13-23/634-644) aralıksız sürdürülmüş ve Müslümanlar, bir taraftan Sasanî İmparatorluğuna karşı kesin sonuç elde ederek bu İmparatorluğa son vermiş, Irak ve İran'ı açmak başarısını göstermiştir. Diğer taraftan Suriye, Filistin, el-Cezîre ile Mısır'ı fethederek, bu bölgelerdeki Bizans hâkimiyetine son vermiştir.

Müslümanların VII. Yüzyılın ilk yarısında, dünyadaki iki büyük İmparatorluğa karşı elde ettikleri bu askerî ve siyâsî kesin başarının sebepleri üzerinde, Doğulu-Batılı birçok araştırıcı tarafından, çok değişik ve her biri kendi açısından oldukça önemli yorumlar yapılmıştır. Bu yazarların büyük bir kısmı, özellikle müsteşrıklar, çoğu zaman içinde bulundukları dinî, siyâsî ve kültürel çevrenin tesirinden kurtulamayarak, Müslümanların bu büyük ve gerçekten şaşırtıcı başarılarını, çeşitli "aslî âmil"lere ircâ etmeye çalışmışlardır. Böylece İslâm fetihlerinin başarı sebepleri, geniş ilgi toplamış ve bazı önemli tesbit ve yorumların yapılması sonucu da, büyük ölçüde aydınlığa kavuşmuştur.

Oysa, bize göre, bu fetihlerin başarı sebepleri yanında, belki bunlardan daha fazla üzerinde durulmaya değer yönü, bu fetih hareketlerinin gösterdiği "devamlılık", bir başka ifadeyle "kalıcılık" vetiresidir.

Bu "kalıcılık" gerçeği, fetihlerin özüne öylesine nüfûz etmiştir ki, Hz.Ömer zamanında fethedilmiş ve üzerinde bir tek Müslümanın yaşamadığı bu geniş toprak-

lar, fetihlerden günümüze, artık çoğunlukla Müslümanların yaşamakta oldukları bölgeler haline dönüşmüştür.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Hz. Ömer zamanında gerçekleştirilen ve daha sonraları da devam eden, ayrıca bu fetihleri insanlığın görüp geçirdiği büyük "istîlâ"lardan ayıran en önemli "kalıcılık" vasfının gerçek sebepleri üzerinde fazla durulmadığını görüyoruz. Fetihlerin bu "kalıcılık" vasfını hazırlayan pek çok sebep üzerinde durulabilir ve çeşitli sonuçlara ulaşılabilir.

İslâm Dininin özellikleri yanında, fetihlere bu vasfı kazandıran en önemli unsur, Müslümanların, İslâm Devleti hâkimiyetine giren insanlara karşı takındıkları örnek tavırdır. Çeşitli dîn ve mezhep mensubu bu insanlar, daha önceki efendileriyle yenilerinin arasındaki önemli farkı hissettiklerinden, kısa sürede, hem de hiçbir zorlama olmadan kendiliklerinden Müslüman olmuşlardır. Dinî müsamaha sonucunda ortaya çıktığını gördüğümüz bu anlayıştır ki, aynı zamanda bu bölgelerde, İslâm fethinden önceki çeşitli dinlerin bu gün de varlıklarını sürdürmelerine imkân tanımıştır.

Hz.Ömer devrinin çarpıcı özelliğini teşkil eden ve Müslüman olmayan insanlara karşı uygulanan esaslar, şüphesiz Kur'an'ın emirleri ve Hz.Peygamber'in uygulamalarından kaynaklanmıştır. Bununla birlikle, Hz.Ömer zamanında, fetihlerden sonra ele geçen topraklar ve üzerindeki insanların "ganimet" statüsü dışında bırakılmaları şeklinde önemli kararların alındığını görüyoruz. Savaşta ele geçen topraklarla ilgili Hz.Ömer'in bu önemli kararı ve bu hususlaki gelişmeler, eskiden beri araştırıcıların ilgisini çeken ve üzerinde çok durulan bir konudur. Ancak Hz.Ömer'in toprakla ilgili bu kararı yanında, belki ondan daha önemli olan, *Kur'an* ruhuna uygun olarak, insan unsuruna verilen değerin en açık bir örneğini teşkil etmek üzre, savaş esirlerinin "ganimet" statüsü dışında bırakılması hususudur.

Bu husus, toprak konusunun tersine gerçekten çok az incelenmiş ve üzerinde hemen hiç durulmamıştır. Fetihlerin "kalıcılık" vasfı yanında "insan unsuru"na verilen değerle ilgili gelişmeleri aydınlatabilmek amacıyla, "Hz.Ömer Zamanında Gayri Müslimler"in durumunu, bu çalışmamızda ele almaya gayret ettik.

Bizi Hz.Ömer devrine yönelten ve bu konuda yapılacak bir çalışmanın faydalarına işaret eden değerli hocam Sayın Prof.Dr. Neşet Çağatay'a ve İngilizce, Almanca bazı araştırmalarla Rusça bir makalenin tercümelerini yapan sayın dostlarımıza, kendilerini gerçekten çok fazla yorduğumuz A.Ü.İlâhiyat Fakültesi Kütüphanesinin değerli mensuplarına, Marmara Üniversitesi Yayın Komisyonuna ve Teknik Eğitim Fakültesi Matbaa Eğitimi Bölümünün değerli personeline burada kalbî teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

Prof.Dr. Mustafa FAYDA

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ V
İÇİNDEKİLER VII
GİRİŞ 1
1 Kaynaklar 1
2 Araştırmalar 4

BİRİNCİ BÖLÜM
FETİHLERDEN SONRA ELE GEÇEN TOPRAKLAR VE GAYR-İ MÜSLİMLERİN DURUMU
1. Hz.Ömer'in Gayr-i Müslimler ve Toprakları ile İlgili Kararları 7
2. Hz. Peygamber Zamanında Ele Geçen Toprakların Durumu 20
3. Hz.Ömer'in Savaşla Ele Geçen Toprakları Savaşanlara Dağıtmaması ile İlgili Yorumlar 26
4. Sahipsiz Topraklar : S a v â f î 36

İKİNCİ BÖLÜM
HARAC 41
1. Sevad (Irak) Bölgesinin Haracı 42
a- Toprağın Ölçülmesi 43
b- Harac Alınan Ürünler ve Miktarları 46
c- Sasanî Vergi Düzeniyle İlgisi 52
d- Harac Miktarlarının Değişebilir Oluşları 55
e- Task 59
2. Suriye, el-Cezîre ve Mısır Bölgeleri Haracı 60
3. Haracın Anlamı ve Hz.Ömer'den Önceki Durum 63
4. Harac-Cizye Münasebeti ve Bazı Müsteşrıkların İddiaları 80
5. Harac Toprağında Yaşayan Bir Kimsenin Müslüman Olması 85
6. Savaşsız Ele Geçen Topraklarda Harac 88
7. Harac-Fey' Münasebeti 91

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
CİZYE VE DİĞER ŞARTLAR 109
1. Hz.Peygamber Zamanında Gayr-i Müslimler ve Cizye 110
a- Cizye Ayetinden Önceki Durum 115
b- Cizye Ayetinden Sonraki Durum 118
2. Hz. Ebu Bekir Zamanında Cizye 126
3. Hz.Ömer Zamanında Cizye ve Diğer Şartlar 131
a- Irak ve Çevresi 131
b- Suriye Bölgesi 138
c- el-Cezîre Bölgesi 147
d- Mısır Bölgesi 161

4. Cizye ve Diğer Şartların Genel Bir Değerlendirmesi 165
a- Cizye 166
b- Diğer Şartlar 169
c- Gayr-i Müslimlerle İlgili Hz.Ömer'e Nisbet Edilen "eş-Şurûtu'l-Omeriyye" veya "Ahid-nâme-i Ömer" 177

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
NECRAN İLE HAYBER VE ÇEVRESİNDEKİ GAYR-İ MÜSLİMLERİN YERLERİNDEN ÇIKARILIŞI 183
1. Hayber ve Çevresindeki Yahudilerin Suriye Taraflarına Sürülmesi 184
2. Necran'daki Hıristiyanların Kûfe Taraflarına Sürülmesi 187
SONUÇ 195
BİBLİYOGRAFYA 197
İNDEKS 207

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ
MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

GİRİŞ

1- Kaynaklar

İlk devir İslâm Tarihi incelemelerinde, çağdaş kaynakların bulunmayışı, bilinen ve eksikliği her zaman hissedilen önemli bir konudur. Bununla birlikte, hicrî II. yüzyıldan itibaren "kaynak" sıfatıyla ortaya çıkan eserlerde, Hz.Peygamber ve Râşid Halifelerle ilgili, çoğunlukla yazılı-şifahî geleneğe dayalı haberlerin, râvî zincirine bağlı ciddi ürünlerini de bulmak mümkündür. İşte biz, Hz.Peygamber dönemi dahil, Hz.Ömer zamanı olaylarına bakarken, Tarih, Hadîs, Fıkıh gibi ilim dallarının bu şekildeki çalışmaların ürünü olan eserlerine dayandık. Zaten sözü edilen dönemler hakkındaki bütün çalışmaların, bu sisteme ve bu sistemden doğmuş eserlere göre yapıldığı bilinen bir gerçektir.

Bu arada İslâm Tarihinin bu dönemleri ile ilgili çağdaş İslâm kaynaklarına sahip bulunamayışımız ilim adına ne kadar önemli bir eksiklik ise, çağdaş yabancı, söz gelişi Bizans, Habeş, Sasanî kaynaklarından mahrum oluşumuz da o derecede büyük bir şanssızlıktır. Ancak bunun, bizim çalışma sahamız bakımından oldukça önemli sayılabilecek bir istisnası vardır. Bu da Mısır'daki Müslümanların, gayr-i müslimlere karşı tavrını çok kısa ve fakat kesin ifadelerle anlatan ve Amr b. el-As'ın Mısır fethine şahit olmuş M.694 de hayatta olduğu bilinen Nikiou piskoposu Jean'ın *Chronique*'idir. (1)

Çağdaş olmamakla beraber, çalışma sahamızla ilgili en ciddi rivayetleri intikal ettiren birkaç eser vardır ki, şayet bunlar olmasaydı, Hz.Ömer devri idarî ve iktisadî gelişmelerini, bu devirdeki gayr-i müslimlerin durumunu tesbit edebilmemiz hemen hemen mümkün olamazdı. Bunların başında, bize intikal eden eserlerin en eskisi Ebu Yusuf'un (182/789) *Kitâbu'l-Harac*'ı yer almaktadır.(2)

Kitâbu'l-Harac'ın, er-Rahbî tarafından yapılmış şerhi ile birlikte yayınlanmış olan yeni ve bize göre diğer metinlerin en doğrusunu veren son baskısını kullandık.

1. Eseri Habeşçeden Fransızcaya çeviren H.Zotenberg, Paris 1883. Jean eserini Yunanca yazmış olmasına rağmen, bugün bize intikal eden metin 1602 de Habeşçe yapılan tercümesidir. Eserin değerlendirilmesi hk.bkz. H.Zotenberg, *La Chronique de Jean*, Evêque de Nikiou, *Journal Asiatique*, Paris 1869.
2. Gerçi İbn İshak (151/768), *Sîre* 'sinin önemli bir kısmı İbn Hişam yoluyla bize intikal etmiş olan ve Ebu Yusuf'tan daha eski bir müellifimizdir. Ancak Hz.Ömer dönemi için çok az faydalandığımız bu eserin asıl önemi, Hz.Peygamber devri içindir. Maamafih Hayber ve Necran'daki gayr-i müslimlerin çıkarılışı hakkında İbn İshak'ın rivayetlerinden de faydalandık. İbn İshak'ın Sîre'sinin müstakil ve fakat eksik bir baskısını M.Hamidullah (Rabat 1976) yayınlamıştır.

Ebu Yusuf'un bu kitabı, incelememizin bütün bölümlerinde ele alınan konularda önemli ve esas bilgilerin yer aldığı bir eserdir. Toprak, harac ve cizye, gayr-i müslimlerin dinî ve sosyal durumlarıyla ilgili geniş haberlerin yer aldığı bu eserde, Hz.Ömer zamanında yapılan bazı muahede metinleri yanında, özellikle F e y' konusunun açıklığa kavuşmasında son derecede önemli bilgi ve açıklamalar yer almıştır (3)

Ebu Yusuf'un eserindeki konuları, özellikle harac ve cizyeyi ilgilendiren gelişmeleri bize en geniş şekliyle intikal ettiren biri *el-Harac* diğeri *el-Emvâl* isimli iki eserin ehemniyetine de burada işaret etmemiz gerekiyor. Yahya b.Adem'in (203/818) *el-Harâc*'ı hadîs rivayetleri şeklinde ve aynı konuda farklı ve birbirine zıt varyantlı hadîsleri ve özellikle gayr-i müslimlerin Müslüman olmaları halinde, cizye ve harac vergilerinin durumuna ait haberleri ihtiva etmektedir. (4)

Ebu Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (224/839) da haberlerini hadîs şeklinde rivayet etmekle birlikte, hadîslerden sonra, zaman zaman kendi görüşlerini ortaya koymaktadır. "Fey" hakkında verdiği bilgilerle de çalışmamızda önemli bir yeri olan el-Emvâl, gayr-i müslimlerin sosyal ve dinî durumunu da ilgilendiren Hz.Ömer zamanına ait çok zengin malzemeyi ihtiva etmektedir.(5)

Harac ve Emvâl kitapları dışında, gayr-i müslimlerin durumlarına ait haberleri intikal ettiren ve çalışmamızın ana kaynağı olma hüviyetini haiz tek eser el-Belâzurî (279/892)'nin *Futûhu'l-Buldân*'ıdır. Bölge veya şehirlerin tek tek harac ve cizyeleri hakkında sağlam bilgiler vermek üzre telif edilmiş olan bu eser, önce fetihlerin geçirdiği safhaları göstermek suretiyle, bir yerin sulhen mi anveten mi ele geçirildiğini belirlemekte, sonra da şayet varsa muahede metinlerini vermektedir. el-Belâzurî, zaman zaman Yahya b. Adem, Ebu Ubeyd ve el-Vâkıdî (207/822) den nakiller yapmakta; ayrıca farklı rivayetlerden benimsediklerine işaret etmektedir. (6) Ayrıca, Kudâme b. Cafer'(310/922) in *Kitâbu'l-Harac* 'ındaki, özellikle bölgelerin fetihlerine dair haberler, geniş bir şekilde el-Belâzurî'den nakledilmiştir. (7)

el-Belâzurî'nin eserindeki özellikler, belki daha da geniş bir şekilde, ama yalnızca Mısır bölgesi için Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdillah İbn Abdi'l-

3. Ebu Yusuf, *Kitâbu'l-Harâc*, Nşr.Ahmed Ubeyd el-Kubeysî I-II, Bağdad 1973-1975. Bu eserle birlikte, Abdulaziz b.Muhammed er-Rahbî (1184/1770)'nin *Fıkhu'l-Mulûk ve Miftâhu'r-Rıtâc el-Mursad alâ Hızâneti Kitâbi'l-Harâc* şerhinden de yararlandık. Eserin Türkçe tercümesini de asıl metinle birlikte (T.--) şeklinde gösterdik. Aynı şekilde, el-Belâzurî'nin *Futûhu'l-Buldân* 'nın, et-Taberî'nin *Târîhu'l-Umem* 'inin ve el-Mâverdî'nin *el-Ahkâm* 'ının Türkçe çevirileri de, asıl metinle birlikte gösterilmiş; çevirilerde çok az da olsa, zaman zaman yapılmış eksiklik veya yanlışlıklara da dikkat çekilmiştir.
4. Yahya b. Adem, *Kitâbu'l-Harac*, Nşr. Ahmed Muhammed Şakir, Kahire 1347.
5. Ebu Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, *Kitâbu'l-Emvâl*, Nşr. Halil Muhammed Herâs, Kahire 1968.
6. el-Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, Nşr. Salahuddin el-Munecced, Kahire 1956 (Türkçe terc. Zâkir Kadiri Ugan, I-II, İstanbul 1955-6). el-Belâzurî'nin *Ensâbu'l-Eşrâf* 'ından da zaman zaman yararlandık (Süleymaniye-Reisül-Kütüb, nu. 597-8).
7. Köprülü, nu. 1076.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Hakem'in (257/870) *Futûhu Mısr ve Ahbâruhâ* isimli eseri için de söz konusudur. Ekonomik, sosyal ve fetihlere dair geniş haberlerin yer aldığı bu değerli kaynak, Mısır'ın şehircilik ve İslâmlaşmasına dair haberleriyle de büyük önemi haizdir. (8)

Hz.Ömer'in şahsiyeti bakımından çok değerli malzemenin yer aldığı Muhammed İbn Sa'd'ın (230/844) *et-Tabakâtu'l-Kubrâ* 'sı gayr-i müslimlerle ilgili gelişmelere hemen hiç yer vermemiştir. Ancak bu değerli kaynağımıza, gerek Hz.Peygamber gerek Hz.Ömer ve diğer sahabîlerin hayatına ait bilgiler dolayısıyle zaman zaman müracaat etmiş bulunuyoruz. (9)

Fetihleri esas alan ve yapılan andlaşmaları kronolojik sıraya göre, özellikle Irak ve İran bölgeleri haberlerine geniş yer ayırarak veren Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (310/922), cizye ve haracla ilgili haberlere daha az yer vermekle birlikte birçok andlaşma metnini rivayet etmesi yönünden çok önemlidir. Ancak bu andlaşmaların büyük bir kısmını, bize Seyf'in rivayetlerinden ulaştırmış olduğu için et-Taberî'nin haberlerine mümkün olduğunca az yer vermeye çalıştık. Özellikle diğer andlaşmalara göre çok farklı unsurlar ihtiva eden bazı metinleri ele almaktan kaçındık. Bununla birlikte, el-Ya'kûbî'nin (292/904) çok kısa bir metni dışında, başka hiçbir kaynakta zikredilmeyen Beytu'l-Makdis'e ait sulh andlaşmasını et-Taberî'deki Seyf'in rivayetinden almaya mecbur olduk. (10) et-Taberî'nin konumuz bakımından çok faydalı bir diğer eseri de *Kitâbu İhtilâfi'l-Fukahâ*'sı olmuştur. Gayr-i müslimlerin ödemekle yükümlü oldukları harac ve cizye ile diğer şartlar konusunda, klasik İslâm hukukçularının görüşlerini bir araya getiren bu eser gerçekten önemlidir.(11)

Oldukça muahhar olmakla birlikte Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habib el-Mâverdî'nin (450/1058) *el-Ahkâmu's-Sultaniyye* 'sinden özellikle toprak ve harac konusunu incelerken bir hayli faydalandık.(12)

İbn Kayyım el-Cevziyye'nin (751/1350) *Ahkâmu Ehli'z-Zimme* isimli eseri, gayr-i müslimlerin durumunu ilgilendiren ve bizim zaman zaman baş vurduğumuz bir eser olmuştur. Bu eserin, bizi asıl ilgilendiren ve şayet Hz.Ömer'e nisbeti doğru olsaydı en önemli bölümü, *eş-Şurûtu'l-Ömeriyye* isimli son kısmı olacaktı. Hz.Ömer'in gayr-i müslimlerin yerine getirmelerini istediği şartların ve bunların altı

8. İbn Abdi'l-Hakem, *Futûhu Mısr*, Nşr. Charles C.Torrey, Leiden 1922.
9. İbn Sa'd, *et-Tabakâtu' l-Kubrâ*, I-VIII, Beyrut 1957-60.
10. et-Taberî, *Târîhu'l-Rusul ve'l-Mulûk*, Nşr. M.J. De Goeje, I-III, Leiden 1879-1881 (Türkçe terc. *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, Zâkir Kadiri Ugan-Ahmet Temir, I-IV, Ankara-İstanbul 1954-58).
11. et-Taberî, *İhtilâfu'l-Fukahâ*, Nşr.J.Schact, Leiden 1933. et-Taberî'nin *Câmiu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'an* isimli tefsiri de bazı âyetlerin açıklanmasında faydalandığımız hemen tek tefsir kitabı olmuştur, I-XXX, Mısır 1321.
12. el-Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultaniyye*, Mısır 1298 (Türkçe terc. Ali Şafak, İstanbul 1976).

bölüm halindeki şerhinin yer aldığı bu eserin mevsûk olmadığı ve Hz.Ömer'e nisbetinin kat'iyetle doğru olmadığı üçüncü bölümün son kısmında ele alınmıştır. (13)

2. Araştırmalar

Hz.Ömer zamanında gayr-i müslimlerin durumunu müstakil olarak ele alan bir çalışmaya rastlayamadık. Ancak bizim ele aldığımız konuların hemen her biri, farklı çalışmalar içerisinde pek çok araştırıcı tarafından zaman zaman incelenmiş ve değerli çalışmalar yapılmıştır. Biz bu çalışmaları üç grupta toplayarak en önemlilerine ve bazı özelliklerine kısaca dokunmak istiyoruz. İlk grupta doğrudan doğruya gayr-i müslimler ile, ikinci grupta Hz.Ömer'le ve son olarak da İslâm'da vergiler yani cizye ve haracla ilgili olan çalışmaları göstermek istiyoruz.

İslâm dünyasında gayr-i müslimlerin durumlarını ilgilendiren ve burada isimlerini vermek isteğimiz iki önemli çalışma yapılmıştır. A.S. Tritton'un çalışması, genel olarak İslâm dünyasında gayr-i müslimlerin durumunu, bir taraftan tarihî diğer taraftan fıkhî kaynaklara dayanarak ele alan tenkidî bir araştırmadır. Biz, aslı İngilizce olan bu kitabın Arapça çevirisini kullandık. (14)

Çok daha geniş bir dönemdeki gayr-i müslimlerin durumu ile ilgili gelişmeleri aynı üslupla ve daha çok hukukî statüleri içerisinde inceleyen A.Fattal'ın çalışmasından da hem vergiler hem de gayr-i müslimleri ilgilendiren diğer şartlar bakımından yararlandık. (15)

Bu iki müsteşrıkın çalışmalarının en önemli özelliği, *eş-Şurûtu'l-Ömeriyye* veya Hz.Ömer'e nisbet edilen "Ahd"in mevsûk olmadığını açıkça ortaya koymalarıdır. Bunun yanında Ali Hüsnî el-Harbutlı'nın çalışması, daha genel ve Hz.Ömer dönemine özel bir yer vermeyen ve kaynaklardan aynen nakiller yapmış bir eserdir. (16)

Hz.Ömer gibi İslâm Tarihinin çok önemli bir şahsiyeti hakkında ciddî ve ilmî eserlerin gerçekten az olduğu bir vakıadır. İlmî usullere uymamakla birlikte, bugün bile halâ en önemli çalışma, Türkçemize de çevrilen Şiblî'nin *Hz.Ömer*'idir. Kaynaklara çoğu zaman işaret bile etmeyen ve Hz.Ömer'i ideal bir şahsiyet olarak gösteren

13. İbn Kayyım el-Cevziyye, Nşr.Subhi es-Sâlih, I-II, Dımeşk 1961. Bu eserin yukarıda işaret ettiğimiz bölümü, eseri neşre hazırlayan Subhi es-Sâlih tarafından, müellifinin isteğine uygun olarak, *Şerhu'ş-Şurûti'l-Ömeriyye* ismi ile ayrıca basılmıştır (Dımeşk 1961); eserc bir "takriz" yazan M.Hamidullah'ın makalesi de önemli olup *"İslâmda Devletler Hukuku"* ismi altında A.Şener tarafından Türkçeye çevrilmiştir, bkz. *İlâhiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, III, Ankara 1977.
14. A.S. Tritton, *Ehlü'z-Zimme fi'l-İslâm*, Arapçaya terc. H.Habeşî, Kahire 1967.
15. A.Fattal, *Le Statut Légal des Non-Musulmans en Pays d'Islam*, Beyrut 1958.
16. Ali Hüsnü Harbutlı, *el-İslâm ve Ehlu'z-Zimme*, Kahire 1969.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

bu çalışmanın, Hz.Ömer zamanında gayr-i müslimlerin durumuna çok geniş yer vermediği görülmektedir. Buna rağmen çeşitli görüş açısı kazandıran ve bazı konulara ilk defa temas eden bu çalışma, yazıldığı devreye göre gerçekten değerli kabul edilmelidir. (17)

Hz.Ömer'in fıkıh sahasına giren söz, karar ve davranışlarını, olayların cereyan ediş şekliyle tesbit ve değerlendirmiş olan Mısırlı âlim Muhammed Bıltacı'nın çalışmasından, özellikle toprak konusunu incelerken çok yararlandık. Araştırıcı, konuyu bütün boyutları içerisinde ele almış ve çeşitli fıkıh ekollerinin, toprağın ganimet statüsü hakkındaki görüşlerini özetlemiş ve çok değerli eleştiriler yapmıştır. Ancak gayr-i müslimlerle ilgili cizye ve harac konusunu hemen hiç ele almayan M.Bıltacı, ayrıca Hz.Ömer'le ilgili bazı konulara hemen hiç dokunmamış ve kısaca özetlemeyi, belki de haklı olarak tercih etmiştir. (18)

Hz.Ömer'i Arap milliyetçiliğinin öncüsü olarak gösteren bir anlayışla eserini kaleme almış olan et-Tamâvî, özellikle Hz.Ömer'in devlet idaresi konusundaki teşebbüs ve kararlarına yer vermiştir. (19)

M.H.Heykel, ilmî usullere hemen hiç riayet etmemekle birlikte, Hz.Ömer zamanındaki gerçekleştirilen fetihler başta olmak üzre, ekonomik ve sosyal konulara geniş yer ayırmış, bu arada gayr-i müslimleri ilgilendiren bazı konular üzerinde özellikle durmuştur. (20)

L.Caetani'nin çalışmasından istifade edemediğimizi üzülerek ifade etmek istiyoruz. İtalyan müşteşrıkın, Hz.Ömer döneminin her olayını özellikle cizye ve harac ile gayr-i müslimlerin dinî ve sosyal durumlarına geniş yer verdiğini biliyoruz. Gerçi Caetani, İslâm düşmanlığını çok açık bir şekilde gösteren müşteşrıkların başında gelmektedir. Ancak onun çalışmalarının önemini de kabul etmek gerekiyor. İtalyanca bu eserin tamamını Türkçeye kazandıran Hüseyin Cahid Yalçın'ın tercümesinin hepsinin basılmaması gerçekten üzücüdür. Eserin basılmayan kısmını mütercimin el yazısıyla Türk Tarih Kurumu kütüphanesinde bulmamıza rağmen, okuyup istifade edemedik.(21)

Görüldüğü üzre Hz.Ömer'e ait müstakil çalışmalar hiç de fazla değil ve Bıltacı'nın eseri hariç, olanları da gerekli önemden yoksun bir durumdadır. Hz.Peygamber ve Râşid Halifeler dönemindeki andlaşma ve resmî mektupları yayınlayan Muhammed Hamidullah'ın çalışmasına burada işaret etmek istiyoruz. Gayr-i müslimleri ilgilendiren andlaşma metinlerini bu eserden de faydalanarak ince-

17. Mevlânâ Şiblî en-Nu'mânî, *Hz.Ömer*, terc. Ömer Rıza, İstanbul 1927.
18. Muhammed Bıltacı, Menhecu Ömeri'bni'l-Hattab fi't-Teşrî', Kahire 1970.
19. Süleyman Muhammed et-Tamâvî, *Ömeru'bnu'l-Hattab ve Usûlu's-Siyâse ve'l-İdâreti'l-Hadîse*, Kahire 1969.
20. Muhammed Hüseyin Heykel, *el-Fârûku Ömer*, I-II, Kahire 1963-4.
21. L.Caetani, *İslâm Tarihi*, terc. Hüseyin Cahid, I-X, İstanbul 1924-27.

leme imkânı bulduk. (22) Aynı yazarın, burada isimlerini vermek istediğimiz diğer çalışmaları, *İslâm Peygamberi* (23) ve *İslâmda Devlet İdaresi* kitaplarıdır.(24)

Müstakil olarak Hz.Ömer zamanını ele almamakla beraber, araştırmamız sırasında en çok faydalandığımız çalışmalar, cizye ve haraçla ilgili olan incelemelerdir. Bunların çok ciddî ve ilmî usullerle yapılmış çalışmalar olduğunu, özellikle Wellhausen (25) ve onu izleyen müsteşrikların, yüzyılımızın başından itibaren ortaya attıkları görüşleri çürüttüklerini söylemek isteriz. Bu çalışmaların öncülüğünü D.C. Dennet yapmıştır. Çalışmasında Ömer b. Abdulaziz'den önce cizye ve haracın iki ayrı vergi olduğunu kesin delillerle ortaya koyan Amerikalı araştırıcının kitabının Arapça çevirisinden yararlandık. (26)

F. Lokkegaard toprak düzeni, cizye ve haraçla ilgili önemli çalışmasında, ilk dönemin gelişmelerine geniş yer vermiştir. (27)

İslâm Devletinin gelir kaynaklarını, toprak, harac ve cizye konusunu gerçekten önemli sayılan bir seviyede ortaya koyan M.Ziyaeddin er-Reyyis'in çalışmalarından çok faydalandık. (28)

Hz.Ömer dönemindeki gayr-i müslimlerin mükellef oldukları cizye ve harac vergileriyle ilgili gelişmeleri ortaya koyabilmek için Hz.Peygamber döneminin önemi açıktır. Bu konuda özellikle cizye ve haracın Hz.Peygamber zamanında gösterdiği gelişmelerle ilgili olarak Salih Tuğ'un çalışmasından, bilhassa ulaştığımız sonuçların oluşmasında geniş ölçüde yararlandık. (29)

İslâm Ansiklopedisinin Türkçe ve Fransızca ikinci baskısında yer alan bazı makalelerden yararlandık ve bunları yerlerinde göstermekle yetindik, ayrıca Bibliyografyada zikretmedik. (30)

22. Muhammed Hamidullah, *Mecmuatu'l-Vesâiki's-Siyasiyye li'l-Ahdi'n-Nebevî ve'l-Hilâfeti'r-Râşide*, Beyrut 1969.
23. *İslâm Peygamberi*, terc. Sait Mutlu-Salih Tuğ, I-II, İstanbul 1966-69.
24. *İslâmda Devlet İdaresi*, terc. Kemal Kuşçu, İstanbul 1963.
25. J. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, terc. Fikret Işıltan, Ankara 1963. Aynı yazarın *İslâmın En Eski Tarihine Giriş* isimli önemli çalışmasından da özellikle Seyf'in rivayetlerinin değerlendirilişi bakımından yararlandık, Türkçe terc. Fikret Işıltan, İstanbul 1960.
26. D.Dennet, *el-Cizyetu ve'l-İslâm*, Arapça terc. F.F.Câdullah, Tahşiye: İhsan Abbas, Beyrut 1968.
27. F.Lokkegaard, *Islamic Taxation in the Classic Period*, Copenhagen 1950; bu eserden yararlanarak görüşlerini özetleyen Halil İnalcık'ın *"İslâm Arazî ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi, İlâhiyat Fak. İslâm İlimleri Enst. Der. I, Ankara 1959"* başlıklı makalesine bakınız.
28. M.Z. er-Reyyis, *el-Harâc fi'd-Devleti'l-İslâmiyye ev et-Târihu'l-Mâlî li'd-Devleti'l-İslâmiyye*, Kahire 1957.Burada, bu çalışmaların ulaştığı sonuçları aksettiren ve yaygınlaştıran ed-Dûrî ve Abdulmun'im Muhtar'ın dönemimizle ilgili kısa ve fakat önemli çalışmalarına da işaret edelim; çalışmaları için bkz.Bibl.
29. Salih Tuğ, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, Ankara 1963.
30. "İ.A." kısaltmasıyla Türkçe, "E.I." ile de Fransızca baskıyı gösterdik.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

BİRİNCİ BÖLÜM

FETİHLERDEN SONRA ELE GEÇEN TOPRAKLAR VE GAYR-İ MÜSLİMLERİN DURUMU

1. Hz. Ömer'in Gayr-i Müslimler ve Toprakları ile İlgili Kararları

Hz. Ömer'in hilâfeti zamanında, genç İslâm Devleti'nin Arap Yarımadası dışında birbirini takip eden siyasî ve askeri birçok faaliyet sonucu, Sasanî ve Bizans imparatorluklarına karşı büyük başarılar elde ederek başta Irak, İran'ın büyük bir kısmı, Suriye, Filistin ve Mısır'ı ele geçirdiğini biliyoruz. Bu başarı, İslâm Devletinin idarî birçok konuda, büyük çalışmaya ihtiyaç gösteren yeni düzenlemelere girişmesini gerektirmiştir. Bunların ilk ve en önemli olanı, hiç şüphesiz "fethedilen toprakların" devlet tarafından nasıl idare edileceği hususudur.

Gerçekten büyük başarı kazanan İslâm orduları komutanlarının herbiri, askerlerinin tamamının veya hiç değilse bir kısmının, savaşta kazandıkları toprakların kendilerine, İslâm'ın önceki "ganimet" uygulamasına göre, dağıtılmasını istemeleriyle karşı karşıya kalmışlardır. Her komutan bu konuda, tek başına karar vermenin zorluğunu kavradığı için, meseleyi Halife Ömer'e havale etmeyi uygun bulmuştur.

Böylece Medîne'de, savaşla elde edilmiş olan "topraklar" ve üzerinde yaşayan insanların, "ganimet" hükmüne tabi tutularak - yani beşe bölündükten sonra bir hissesinin Beytü'l - Mal'e, geriye kalan dördünün de savaşanlar arasında - taksim edilmesini isteyenlerin görüşü ile bunun karşısında yer alan ve bu "toprakların yerli halkın elinde bırakılmasını" isteyen ikinci bir görüş, büyük bir ihtilâf konusu olmuştur. Bu ihtilâfın nasıl bir gelişme gösterdiğini ve Halife Hz. Ömer'in görüşü olarak beliren "toprakların yerli halkın elinde bırakılması" şeklindeki karara nasıl ulaşıldığını ve hangi şartlarla uygulandığının kaynaklarımızda geniş olarak yer almış bulunan ve birbirinden oldukça farklı rivayet ve görüşleri ele alarak ortaya koymaya çalışacağız.

Irak, Suriye ve daha sonraları da Mısır'daki fetihler sonucu, "gayr-i müslimler" ile onların sahip oldukları "topraklar", Müslümanların karşısına, bir ganimet problemi olarak çıkmıştır. Hz. Ömer'in, Irak kuvvetleri genel komutanı Sa'd b. Ebî Vakkas'a yazdığı mektuptan, konuyu ve Halife'nin gösterdiği çözüm yolunu öğrenmekteyiz:

"Mektubun bana ulaştı. (31) Orada, anlattığına göre, halk senden elde ettikleri ganimetleri ve Allah'ın f e y' (32) olarak ihsan ettiği malları kendileri arasında taksim etmeni istemişler. Benim mektubum sana ulaşınca meseleye nazar et ve eğil. Mal, hayvan ve eşya olarak insanların sana celbettikleri ganimetleri topla. Onları, Müslümanlardan hazır bulunanlara bölüştür. **Arazi ve nehirleri işleyicilerine bırak** ki onlar umum Müslümanların atıyyelerine (33) dahil olsun..."(34)

Irak bölgesinden alınmış olan esirler ile üzerinde yaşadıkları toprakların - taşınabilir malların aksine - savaşanlar arasında dağıtılmaması şeklindeki Halife'nin bu kararının, biraz sonra göreceğimiz gibi, Suriye ve Mısır bölgeleri için de, aynı şekilde uygulanması istenmiştir. Kaynaklarda, Hz. Ömer'in vermiş olduğu bu emir konusunda herhangi farklı bir rivayet bulunmamakta ve hepsinde de, Hz. Ömer'in bu toprakları, yerli halkın elinde bırakmış olduğu belirtilmektedir. Ancak gerek fakîhler, gerek çağdaş araştırıcılar, birbirinden çok farklı tefsir ve yorumlarıyla, Halife'nin bu kararının hangi esaslara dayandırıldığı konusunda değişik görüşler ileri sürmüşlerdir. Konu, bir yönüyle g a n i m e t, diğer yönüyle de t o p r a k h u k u k u içerisinde değerlendirilmiş ve birbirinden çok farklı sonuçlara ulaşılmıştır. Biz bu farklı sonuçları daha sonraya bırakıp, Hz. Ömer'in bu kararının hangi görüşlere dayandırıldığı hakkında, kaynaklarda yer almış olan rivayet ve haberleri, sözümüze başlarken ele aldığımız Sa'd b. Ebî Vakkas'a yazılmış olan mektubun devamından başlayarak ayrı ayrı ortaya koymak istiyoruz.

Hz. Ömer devamla: "... Çünkü eğer sen onları, yani arazî ve nehirleri halen orada bulunanlara taksim edersen, **onlardan sonra gelecekler bir şey kalmaz.** Ben sana, karşılaştığın kimseleri, harpten önce İslâm'a davet etmeni emretmiştim. Her kim muharebeden önce davetine icabet eder de Müslüman olursa, o kimse Müslümanlardan bir fert sayılır. Müslümanlar için zarurî olan hak ve vecibeler, onun için de tahakkuk etmiştir. Onun da İslâm'da bir sehmi vardır. Her kim harp ve hezimetten sonra İslâm davetine icabet ederse, o da Müslümanlardan bir ferttir. Lâkin onun malı Müslümanlarındır. Zira Müslümanlar onun malını, o İslâm olmazdan önce elde etmişlerdir. İşte bu, benim emrim ve sana yollanan ahdimdir." (35)

31. Sa'd b. Ebî Vakkas'ın durumu, Hz.Ömer'e bir mektupla sorduğunu, Hz.Ömer'in bu mektubundan öğreniyoruz. Kaynaklar, Sa'd'ın mektubunun metnini vermemektedirler.
32. Metinde "fey" olarak değil, kelimenin fiili olan "efâe" geçmektedir. Bunu, "Allah'ın kendilerine verdiği" diye de anlamamız mümkündür. İleride "fey" mefhumu üzerinde durulacaktır.
33. Atıyye, yani Müslümanlara maaş olarak verilecek miktar.
34. Biraz sonra mektubun tamamı verilince, kaynaklar gösterilecektir. Bkz. Bundan sonraki dipnotu.
35. Ebu Yusuf, I, 192-4(T. 56), buradaki metin esas alınmıştır. Ayr.bkz. Yahya b. Adem, 27-8 (nu.49), 48 (nu.121); Ebu Ubeyd, *el-Emval*, 82-3; el-Belazurî, 325-326 (T.II, 45); el-Hatîb el-Bağdadî, I, 8-9; İbn Asakir, I,579-81; İbnu'l-Cevzî, 69; Hamidullah, *el-Vesâik*, 340-1. Bu sonuncuda, rivayetlerin varyantları da gösterilmiştir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Irak'ın fethinden sonra bazı kimseler, Hz. Ömer'den, "S e v a d'ı aramızda taksim et; çünkü biz onu a n v e t e n (36) fethettik" dediklerinde, o bunu kabul etmedi ve "Sevad'ı şimdi sizin aranızda bölersem, **sizden sonra gelecek nesiller ne yapacaklar?** Hem ben, Sevad'ı aranızda bölersem, sizin, **sularını bölüşmek hususunda aranızda bozgunculuk başgösterecegiinden korkuyorum**" diye cevap verdi ve bu bölge halkını yerlerinde bıraktı. (37)

Bir başka rivayet, yine Sevad'la (38) ilgili bulunmakta ve Hz. Ömer'in, bu toprakları Müslümanlar arasında bölmek istediğini bildirmektedir. Bana göre, Sevad bölgesi halkının sayımının yapılmasını isteyen Halife'ye, arazî savaşanlara dağıtıldığında, topraklarıyla birlikte **her Müslümana üç** (39) **çiftçi düştüğünü haber verdiler.** Bunun üzerine Hz. Ömer, Peygamber'in Ashabıyla konuyu tartışıp istişare ettikten sonra, Hz. Ali'nin, (40) **"Irak ahalisini kendi hallerinde serbest bırak ki onlar, Müslümanlar için istifadeli birer varlık** (41) olsunlar" tavsiyesine uyarak toprakları taksim etmemiş, yerli halkın elinde bırakmıştır. (42)

Yine Irak'ın fethinden sonra Hz. Ömer, Irak arazisi hakkında halkla istişarede bulundu.Ekseriyet taksim edilmesi görüşünü savundu.Bu hususta en ileri giden Bilâl b. Rebah idi. (43) Hz. Ömer'in görüşü ise, araziyi olduğu gibi bırakmak, taksim etmemek şeklinde idi. (44) Bu münakaşaların üç gün devam ettiğini ve sonunda

36. Yani "savaşarak" elde ettiklerini ifade etmektedirler. İleride s u l h e n ve a n v e t e n mefhumları üzerinde durulacaktır.
37. Ebu Ubeyd, 81; el-Belazurî, 329 (T.II, 50); es-Sulî, *Edeb*, 209-10; el-Hatîb el-Bağdadî, I,7.
38. Sevad'ın coğrafî hududu hakkında, ileride H a r a c'ının tesbitinde bilgi verilecektir.
39. Ebu Yusuf "iki-üç" çiftçi demekte, diğer kaynaklarda "üç" kişi olarak geçmektedir.
40. Ebu Yusuf'un, bizim esas aldığımız metninde "onlar" (ashab) şeklindedir. Diğer kaynaklarda ve Ebu Yusuf'un Türkçe tercümesine esas alınan metinde ise, "Hz.Ali şöyle dedi" şeklindedir.
41. Kaynaklarda, metin "müddeten li'l-muslimîn" şeklindedir. Ali Özek, "Müslümanlar için gelir kaynağı olsun" şekilinde tercüme etmiştir. Ebu Yusuf'un *el-Harac*'ını şerh eden er-Rabbî, "çalışmaları ve baş vergileriyle Müslümanlar için kuvvet olsunlar" diye açıklamaktadır. Biz, Z.K.Ugan'ın el-Belâzurî'deki tercümesini daha uygun bulduk.
42. Ebu Yusuf, I, 276-7(T.74); Ebu Ubeyd, 83; el-Belâzurî, 326 (T.II,46); Celûlâ savaşından sonra, 130 bin küsur kimsenin bulunduğu ve bunların 30 bin civarında aileden ibaret olduğu ve askerlere bölüştürülürse, adam başına üç kişi düştüğü, Sa'd b. Ebi Vakkas'ın çiftçi olmayanlar için nasıl hareket edeceklerini Hz.Ömer'e sorması ve cevaben de onların serbest olduğu, ayrıca kaçanların yurtlarına dönmeleri için geri çağrılabileceği, yerli halkın topraklarına dokunulmadığı, geri gelenlerle birlikte h a r a c'a bağlandığı et-Taberî tarafından haber verilmektedir. Bkz. et-Taberî, I, 2467-9(T.IV, 47-9); el-Hatîb el-Bağdadî, I,8.
43. Hz.Peygamber'in meşhur müezzini Bilâl el-Habeşî, Mekke devrinde Müslüman oldu. Müşriklerin eziyeti üzerine Hz.Ebu Bekir, kendisini satın aldı ve sonra azad etti. Hz.Ömer zamanında Şam'da 20 yılında vefat etmiştir. Bkz. İbn Hacer, *el-İsabe*, Bilâl, I, 326-7.
44. Hz.Ömer'in "Bilâl ve arkadaşlarından beni kurtar ey Allahım!" diye dua ettiği, kaynağımız Ebu Yusuf'ta yer almaktadır. Ali Özek, iki ayrı yerde aynı şekilde geçen bu ibareyi, ilkinde "Ey Allahım! Bilâl ve arkadaşlarına Seni kefil ediyorum" şeklinde, ikincisinde de "Allahım! Bilâl ve arkadaşlarının hakkından gel" diye tercüme etmiştir. Bkz. dip not 46.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Hz.Ömer'in "Ben bir hüccet buldum" diyerek Haşr suresinin 6-10. ayetlerini okuduğunu (45) ve sonunda da, "Bu f e y', okuduğum ayetlerde geçenlerin hepsi için umumî ve müşterek bir haktır. Hal böyle olunca, nasıl olur da bunlara taksim ederiz ve onlardan sonra gelecek kimseleri nasipsiz bırakırız?" dediğini ve arazıyi olduğu gibi sahiplerinin elinde bırakmağa kesin karar verdiğini görmekteyiz.(46)

Irak bölgesindeki bazı yerlerin fethinden sonra, bu toprakların dağıtılmaması hakkında, Hz. Ömer'in verdiği kararın gerekçesi olarak daha farklı bir görüşün, bilhassa el-Belâzurî tarafından nakledilmesi dikkati çekmektedir. Buna göre, Ehvaz'ın (47) fethinden sonra Hz. Ömer, yazdığı mektupta, **"Siz toprakları işlemek kudretinde değilsiniz;** ele geçirdiğiniz esirleri serbest bırakınız" şeklindeki emri üzerine, savaşanlar esirleri serbest bırakmışlar ve toprakları mülk edinmemişlerdir. (48) Menâzir, (49) Tuster (50) ve Ubulle'nin (51) fetihlerinden sonra da, aynı gerekçe ile toprakların dağıtılmaması şeklinde karar verildiğini görüyoruz (52).

Irak toprakları hakkında, kaynaklarımızda yer alan Hz. Ömer'in emirleri ve gerekçelerini yukarıya çıkardıktan sonra, şimdi, Irak ile Şam (Suriye) toprakları ile ilgili, yine aynı doğrultuda verilmiş olan karara ait haberleri görelim.

Bilâl ve arkadaşları(53), Hz. Ömer'den, Irak ve Şam'da Allah'ın Müslümanlara ihsan ettiği feylerin taksim edilmesini isteyerek şöyle dediler: "Askerin elde ettiği ganimetleri taksim ettiğin (54) gibi, arazileri de fâtihler arasında taksim et!" Hz. Ömer, onların bu isteğini kabul etmedi (55) ve şöyle dedi: "Allah sizden sonra gele-

45. Metinde Haşr suresinin 6-10. ayetleri de yer almaktadır. Biz bu ayetleri biraz sonra ele alınca metnini vereceğiz.
46. Ebu Yusuf, I, 208-213 (T.59-60) ve 1, 265-7 (T.72-3), bu ikinci rivayette üç gün değil, günler geçtikten sonra, Hz.Ömer'in, "Ben bir hüccet buldum" dediği kaydedilmektedir; İbn Asâkir, I, 584-6.
47. Ehvaz: İranlılar, Sasaniler zamanında buraya Hûzistân diyorlardı. Hicrî 16.yılda fethedilmiştir. Bkz.Yakut, *Mu'cem, Ehvaz*,I, 284-6.
48. el-Belâzurî, 464 (T.II, 226-7).
49. Menâzir : Hûzistân'ın yanında bir şehirdir. 18.yılda fethedilmiştir. Bkz. Yakut, *Mu'cem*, Menâzir, V, 199.
50. Tuster: Kelimenin Şuşter şeklinin Arapçalaştırılmış şekil olup Ehvaz'da bir başka yerdir. Bkz. Yakut, *Mu'cem, Tuster*, II, 29-31.
51. Ubulle: Dicle kenarında Halic'e ulaşan eski bir şehir olup Basra ile birleşir. Ubulle nehri, dünyanın cennet gibi güzel yerlerinden biri kabul edilir. Bkz. Yakut, *Mu'cem, Ubelle*, I,76-8.
52. el-Belâzurî, 464, 465, 470, 472-3 (T.II, 226-7, 228, 235, 238-9); Hamidulla,*Vesâik*, 337.
53. "Bilâl ve arkadaşları (ashab) "şeklindeki ibare dikkatimizi çekmektedir. Bunlar, toprağın taksim edilmesini isteyenlerdir. Abdurrahman b. Avf, ez-Zübeyr b. el-Avvam ve başkalarından müteşekkildir. Metinden, Bilâl'in toprağın dağıtılmasında çok ısrarlı ve bu fikrin şiddetli bir savunucusu olduğunu anlıyoruz.
54. Ali Özek, metni Türkçeye, "taksim edildiği gibi" şeklinde "edilgen" olarak tercüme etmiştir. Bkz. T.56.
55. Bizim metnini esas aldığımız şerhde, "...onlara yukarıda geçen ayetleri okudu" ibaresi yer almamaktadır. Sözü edilen ayetler, Ebu Yusuf'un "Fey" bölümüne başlarken sıraladığı Haşr suresinin 6-9. a-yetleridir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

cek olanları bu feye ortak etti. Eğer ben size bölüştürürsem, sizden sonra gelecek olanlara bir şey kalmaz. Eğer taksim edilmez de kalırsa, kanı yüzünde olduğu halde San'a'daki çobana (56) dahi bu feyden ayrılacak nasibi mutlaka ulaşır."(57)

Bir başka varyantta da Hz. Ömer'in, Irak ve Şam topraklarının taksimi konusunda halkla istişare ettiğini ve bazı kimselerin, toprakların savaşanlara taksim edilmesini istediklerini, bunun üzerine Halife'nin kendilerine şöylece cevap verdiğini öğreniyoruz: "Müslümanlardan, sizden sonra gelecekler ne olacak? Onlar, arazilerin ahalisiyle beraber taksim edilmiş olduğunu, babalardan oğullara miras olarak intikal ettiğini, bu şekilde kendilerinin her şeyden mahrum edildiklerini görecekler. Bu istek doğru bir görüşe dayanmıyor."

Bunun üzerine Abdurrahman b. Avf, "O halde doğru görüş nedir? Arazi ve sahipleri, Allah'ın fâtih Müslümanlara ihsan ettiği feyden başka bir şey midir?" dedi.

Hz. Ömer, ona şu cevabı verdi: "Onlar ancak senin dediğin gibidir. Lâkin ben, meseleyi öyle görmüyorum. Allah'a yemin ederim ki, **benden sonra, büyük ganimetleri bulunan bir memleket fetholunmaz.** Bilakis fethedilecek memleketlerin, Müslümanlara bir yük ve külfet olması muhtemeldir. İşleyicileriyle birlikte Irak ve Şam arazileri taksim olunursa o zaman **kaleler ne ile korunur; geriden gelecek nesillere, yetimlere ve dullara Irak ve Şam arazisinden ve diğer memleketlerden ne kalır?"**

Bunun üzerine Hz. Ömer'e karşı konuşmalar çoğaldı ve, "Kılıçlarımız vasıtasıyla Allah'ın bize ihsan ettiği ganimetleri, hazır olmayan, bizimle birlikte harbe iştirak etmeyen kimselere, onların çocuklarına ve hiç bulunmamış olan çocuklarının çocuklarına vakıf mı yapıyorsun?" dediler. Hz. Ömer, "Bu bir görüştür" deyip, daha fazla birşey söylemedi. Onlar, "O halde istişare et!" dediler. Bunun üzerine Hz. Ömer, ilk Muhacirlerle istişare edip konuyu tartıştı. İhtilâfa düştüler. Abdurrahman b. Avf, toprakların taksim edilmesini istiyordu. Hz. Osman, Hz. Ali, Talha ve Abdullah b. Ömer, Hz. Ömer'in görüşünü benimsediler. Halife, beşi Evs, beşi de Hazrec ileri gelenlerinden on Ensar'ı çağırdı ve kendilerine, toprak konusunu, ortaya çıkan durumu ve kendi görüşlerini şöylece anlattı: "Şüphesiz ben sizi rahatsız etmek istemem. Ancak size ait olan iş ve mes'uliyetlerden yüklenmiş bulunduğum hususlarda ve üzerime aldığım emanette, bana ortak olmanız için sizi rahatsız ettim.

56. "Kanı yüzündeki" ve "San'a'daki" ifadeleri, iki ayrı hususu dile getirmektedir. İlki, San'a gibi uzak bir yerdeki kimse bile, bundan hissesini alacaktır. Gerçekten, Hz.Ömer'in kurduğu "Dîvân" teşkilâtı ile bunu gerçekleştirdiğini biliyoruz. Diğeri ise, "kanı yüzündü", yani uzak yerde bulunan kimse, kendisine ait hissesini alırken hiçbir zorlukla karşılaşmayacak ve yüzü sarartmayacaktır. Bkz. *Fıkhu'l-Mulûk*, I, 192.

57. Ebu Yusuf, I, 191-2 (T.56).

Muhakkak ki ben, sizin her biriniz gibi bir insanım. Siz bugün, hak ve doğru olanı ikrar edersiniz. Bana muhalefet eden etti; muvafakat eden de muvafakat etti. Ben sizin, benim nefsî arzularıma tâbi olmanızı istemiyorum. Sizin elinizde hakkı söyleyen bir kitap var. Allah'a yemin ederim ki, arzu ettiğim bir şeyi eğer söylersem, ben onunla ancak hakkı murad ederim." Bunun üzerine Ensar'ın ileri gelenleri, "Seni dinliyoruz, ey Emîrü'l-Mü'minîn" dediler ve Hz. Ömer, sözlerine şöyle devam etti: "Benim, haklarında kendilerine zulmettiğimi iddia eden bu insanların sözlerini işittiniz. Ben zulmün sırtına binmekten Allah'a sığınırım. Eğer ben, onlara ait olan bir hakkı zulmen onlardan alıp başkalarına vermiş olsaydım, gerçekten kötülük etmiş olurdum. Lâkin ben gördüm ki, **Kisrâ'nın memleketinden sonra fetholunacak birşey kalmadı.** Allah onların mallarını, arazilerini ve halklarını bize ganimet olarak ihsan etti. Ganimet olarak elde edilen malları, hak sahiplerine taksim ettim. Beşte birini ayırdım ve mahalline sarfettim. Ben, şu anda onun sarfıyla meşgulüm. Bundan sonra, savaşanlarla diğerlerinin ve gelecek nesillerin teşkil ettiği Müslümanlar için f e y olmak üzere, işleyicilerle beraber arazileri tutmayı, araziler için h a r a c vergisi koymayı, sahiplerine de verecekleri bir c i z y e tayin etmeyi düşündüm. (58) Şu kaleleri görüyorsunuz! Onları devamlı bekleyecek adamlara şiddetle ihtiyaç vardır. Şam, Cezîre, Kûfe, Basra, Mısır gibi şu büyük şehirleri görüyorsunuz. Onların askerlerle korunması ve o askerlere bolca atıyyeler verilmesi lâzımdır. Arazi, işleyicileriyle birlikte taksim edildiği takdirde, onlara nereden sarfedilir?" Ensar, Hz. Ömer'in bu konuşmasına şu karşılığı verdi: "Görüş, senin görüşündür. Düşündüklerin ve söylediklerin ne kadar da güzel! Eğer bu kaleler ve bu şehirler askerlerle korunmaz, o askerlere kâfi derecede masraf yapılmazsa, ehl-i küfür kaybettikleri memleketlerine geri gelirler." (59)

Kaynaklarımızda, Suriye'ye ait topraklar için de üç ayrı haber yer almış bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Ebu Yusuf tarafından bize intikal ettirilen Suriye kuvvetleri genel komutanı Ebu Ubeyde'nin Hz. Ömer'e yazdığı mektup ve kendisine verilen cevaptır. Hz. Ömer'in toprağı yerli halkın elinde bırakması kararı için çok farklı gerekçelerin yer aldığı bu uzun belgeyi, Ebu Yusuf'un eseri *Kitâbu'l-Harac*'dan aynen nakletmek istiyoruz. Ancak tekrar edilen ve delil olarak ileri sürülen ayetlerin yalnız numaraları verilecektir:

"Ebu Ubeyde, görüşünü kapsayan talimatı göndermesi için müşriklerin hezimetini, Allah'ın Müslümanlara ihsan ettiği ganimetleri, zimmîlerle yaptığı sulh şartlarını, elde edilen ganimetlerin, halkıyla birlikte şehirlerin, işleyici ve sahipleriyle beraber arazi, bağ ve bahçelerin kendilerine taksim edilmesi hususundaki

58. Bu cümlenin tercümesinde, f e y olarak yalnız cizye anlaşılıyordu. Metne uygun tercümeyi düzelterek aldık. Ayrıca, "muharib Müslümanlar ve gelecek nesiller" ibaresi, metne bağlı olarak, "savaşanlarla diğerlerinin ve gelecek nesillerin teşkil ettiği Müslümanlar için" şeklinde tercüme edilmiştir.
59. Ebu Yusuf, I, 196-204 (T.57-8).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Müslümanların taleplerini Hz. Ömer'e yazdı ve fakat kendisinin bu talebe rızâ göstermediğini de bildirdi.

"Hz. Ömer, Ebu Ubeyde'ye şu cevabı verdi: "Ben, Allah'ın sana ihsan ettiği ganimetleri, şehir ve kasaba halklarıyla akdettiğin sulhnameleri inceledim. Bu konuları Resûlullah'ın ashabıyla istişare ettim. Herkes bu konudaki görüşünü izhar etti. Benim görüşüm Allah'ın Kitâb'ına tâbidir." Hz. Ömer'e ait bu talimatın bundan sonraki kısmında Haşr suresinin 6-10. ayetleri yer almaktadır. Hz. Ömer, bu ayetlerin sonuncusunda zikredilen, "... Bunların arkasından gelenler..." (10. ayet) hakkındaki görüşlerini ileriye sürmeye şöylece devam etmektedir: "Bu ayette zikredilen "*gelecekler*"den gaye, Hz. Adem'in beyaz, siyah ve kırmızı çocuklarıdır. Allah, onlardan sonra gelecekleri bu f e y'e ortak etmiştir. Allah'ın sana fethini müyesser kıldığı memleketlerin f e y'ini, sahiplerinin elinde ibka ve ikrar eyle. Onlara kendi kudretleri nisbetinde c i z y e koy. Alınan cizyeleri Müslümanlar arasında taksim edersin. **Toprağın imarını onlar yapsın; çünkü onlar, bunu daha iyi bilirler ve ziraat işlerine daha yatkındırlar.** Ne senin, ne de seninle beraber bulunan Müslümanların, seninle onlar arasında aktedilen sulhname gereğince onları f e y itibar etmeye hak ve selâhiyetiniz yoktur. Onlardan tahammülleri nisbetinde c i z y e al. Allah bize ve size gidilecek yolu, tatbik edilecek esasları beyan etmiştir." Hz. Ömer, burada, Tevbe suresinin 29. "cizye" ayetini delil olarak ileri sürdükten sonra, sözlerine şöyle devam etmiştir: "Binaenaleyh sen, onlardan cizye aldığın vakit, senin için bir mes'uliyet doğmaz. (60) Görülmez mi ki, eğer biz o memleketleri halkıyla beraber alıp Müslümanlara taksim edecek olursak, **bizden sonra gelecek olan Müslüman nesillere bir şey kalmaz. Allah'a yemin** ederim ki, eğer bu araziler, sahipleriyle birlikte Müslümanlara taksim edilirse, **geriden gelecek Müslümanlar ve zimmiler, konuşacak bir insan dahi bulamadıkları gibi, kendilerinin emeği olan iş ve kazançlardan da faydalanamazlar. Arazileriyle birlikte taksim edilen bu insanlara gelince.. Müslümanlar sağ oldukları müddetçe onları sömürmekte devam ederler. Netice itibariyle, bizler hayattan çekilince, bizden sonra gelecek olan çocuklarımız, onların çocuklarını sömürmekte ve onları köle olarak kullanmakta devam ederler. Artık onlar, İslâm Dini hâkim olduğu müddetçe, Müslümanların kölesi olurlar. Ben buna asla râzı değilim."** (61)

Suriye ile ilgili ikinci haber de şöyledir: Bazı sahabîlerle Müslümanlardan bir kısmı, Hz. Ömer'den, **Hz. Peygamber'in Hayber'i taksim edişi gibi, Şam'ı taksim etmesini istediler.** Bunlar arasında en fazla ısrar edenler ez-Zübeyr b. el-Avvam ile Bilâl b. Rebâh idi. Hz. Ömer onlara cevaben, **"O halde**

60. Gayr-i Müslimlerden "cizye" alınması Kur'an hükmüdür ve Hz.Ömer, onların zimmet ehli olması için bu vergiyi yeterli bulmaktadır.
61. Ebu Yusuf, II, 197-203 (T.227-9); Hamidullah, *Vesâik*,376-7. Ürdün ile ilgili, buna benzer bir mektup için bkz. el-Ezdî, *Futuhu'ş-Şam*, 140-2.

sizden sonra gelecek Müslümanları birşeysiz mi bırakayım?" demiş ve Şam topraklarını taksim etmemiştir. (62)

Suriye'ye ait haberlerin sonuncusunda, Hz. Ömer'in Câbiye'ye gelmesi ve orada, toprağı savaşanlara dağıtmak istemesi üzerine Muâz b. Cebel buna karşı çıkmış ve şöyle demiştir: "Sen bu toprakları Müslümanlar arasında böldüğün takdirde, bizim arzu etmediğimiz, iğrendiğimiz bir durum husule gelir; çünkü **bunların ellerinde birçok mal ve mülk toplanır.** Bunlar öldükten sonra, bir kavim gelir, onlar gayret ve hamiyetleriyle İslâmiyeti korurlar; fakat ihtiyaçlarını kapatmak için bir şey bulamazlar. Sen öncekilerin de, sonradan geleceklerin de durumlarına uygun hareket et." Hz.Ömer de Muâz b. Cebel'in tavsiyesine uygun hareket edip toprağı savaşanlara dağıtmadı. (63)

Mısır ile ilgili haberlere gelince... Irak ve Suriye bölgelerinin tersine, Mısır topraklarına ait fazla rivayet bulunmamakta ve bilhassa Ebu Yusuf, ünlü eseri *Kitâbu'l-Harac*'da, Mısır topraklarının taksimi konusunda bilgi vermemektedir. Diğer kaynaklarda ise, konumuzu ilgilendiren üç ayrı habere yer verilmiştir. Bunlardan ilki, ez-Zübeyr b.el-Avvam'ın, Mısır kumandanı Amr b.el-As'a, "Hz. Peygamber'in Hayber'i taksim ettiği gibi Mısır'ı bölüştür" şeklindeki isteğine karşılık Amr'ın, Halife'ye sormadan böyle bir taksim yapamıyacağını belirtmesidir.

Hz. Ömer kendisine verdiği cevapta, "Gebe kadının karnındaki yavrusu büyüyerek, yani **nesiller türeyip sayıları çoğalarak savaşanlara katılıncaya kadar** sen, Mısır'ı yerli halkın elinde bırak" demiştir.(64)

Diğer haber, İskenderiye'nin taksim edilip-edilmeyeceği konusunda ortaya çıkan ihtilâf üzerine Amr, İskenderiye'nin fethedildiğini, savaşanların toprakların taksim edilmesini istediklerini Hz. Ömer'e bildirince, o cevaben, "Toprakları taksim etme! Yerli halkın elinde bırak ki, **Müslümanlara düşmanlarına karşı cihad ederken kuvvet ve f e y olsun"** demiştir. (65)

Mısır'a ait son haberde ise, Hz. Ömer'in **askerin ziraatle uğraşmasını yasaklamış** olması hakkındadır. (66)

Şimdi, tesbitine çalışığımız bütün bu farklı haberlerden sonra, bir taraftan

62. Ebu Yusuf, I, 206-8(T.59) ; Ebu Ubeyd, 81-2.
63. Ebu Ubeyd, 83-4; el-Belâzurî, 179(T.I,243); İbn Asakir, I,582; es-Suheylî, VI, 581.
64. Ebu Ubeyd, 80, 82; el-Belâzurî, 251, 256 (T. I, 344-5,352); İbn Abdi'l-Hakem, 88; İbn Asakir, I, 583-4; Hamidullah, *Vesâik*, 388-9.
65. İbn Abdi'l-Hakem, 82, 84; es-Suyutî, *Husnu'l-Muhadara*, I, 121-4,127.
66. İbn Abdi'l-Hakem, 162; es-Suyutî, *Husnu'l-Muhadara*, I, 155.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Hz. Ömer'in savaşla elde edilmiş toprakların (67) savaşanlara dağıtılmaması şeklinde ortaya çıkan bu kararının, diğer taraftan bunun karşısında yer alan ve bu toprakların savaşanlara taksim edilmesini isteyenlerin, düşüncelerini hangi gerekçe ve görüşlere dayandırmış olduklarını bir araya getirelim.

Hz. Ömer ve onun görüşünü paylaşan veya kendisine bu yönde destek olanların görüşleri ve gerekçeleri şöylece sıralanabilir:

1) Bu topraklar savaşanlara dağıtılırsa, gelecek nesillere bir şey kalmayacağı;

2) Topraklar bölüştürülürse, suların taksimi hususunda, Müslümanlar arasında bozgunculuk başgösterebileceği endişesi;

3) Esirler taksim edilirse; her Müslümana üç çiftçi düşeceği; halbuki bunların Müslümanlar için faydalı birer varlık olmaları gerektiğinden, paylaştırılmamasının daha iyi olacağı;

4) Hz. Ömer'in, "Ben bir hüccet buldum" diyerek Haşr suresinin 6-10. ayetlerini delil göstermesi;

5) Müslümanların tarla ve toprakları işlemesini bilmeyişleri;

6) Hz. Ömer'in, kendisinden sonra, Kisrâ'nın memleketi gibi, büyük ganimetleri olan bir memleket fetholunamıyacağını; buna karşılık, fethedilecek yeni memleketlerin Müslümanlara bir yük ve külfet olmasının muhtemel olduğunu belirtmesi;

7) Kaleler ve hudutların korunabilmesi için, askerlerin maaş ve ihtiyaçlarını karşılamak üzre paraya gerek duyulduğu;

8) Topraklar bölüştürülüp üzerinde yaşayan çiftçiler esir olarak dağıtılırsa, gelecek Müslümanlar ve zimmîler, konuşacak bir insan dahi bulamıyacakları gibi, kendilerinin emeği olan iş ve kazançlarından da faydalanamıyacakları, onların sömürüleceksleri ve devamlı olarak Müslümanların kölesi kalacakları;

9) Toprakların dağıtılması halinde, ileride bunların tek elde toplanmasının doğuracağı sakıncalara Muâz b. Cebel'in dikkati çekmesi;

67. Savaşla elde edilen toprakların büyük bir ihtilaf konusu olduğu açıktır ve bunu incelemeye çalışıyoruz. Ancak, kendi istekleriyle Müslüman olan kimselerin toprakları, öşür arazisi olarak kendilerinde kalır. Diğer taraftan Müslüman olmayıp ve fakat İslâm hâkimiyetine savaşsız girenlerin durumları ve toprakları da , andlaşmada ne gibi şartlar ileri sürülmüşse, bunların yerine getirilmesiyle yetinilir. Bkz. Ebu Ubeyd, 77-8.

10) Cihad için nesillerin çoğalabilmesine yardım amacıyla yine bu toprakların dağıtılmaması gerektiği;

11) Cihadla mükellef olanların çiftçilikle uğraşmamalarının icap ettiği.

Görülüyor ki burada, birbirinden bazan çok farklı, bazan da birbiri ile ilgili gerekçelerin ileri sürüldüğüne şahit olmaktayız.

Buna karşılık, savaşta fethedilen toprakların, savaşanlara, diğer ganimetler gibi dağıtılmasını isteyenlerin görüş ve dayandıkları esas noktaları da şöylece sıralayabiliriz:

1) Askerlerin elde ettikleri ganimetlerin taksim edilişi gibi, arazilerin de dağıtılması gerektiği;

2) Toprağın ganimet ve feyden başka bir şey olmadığı;

3) Kendi kılıç güçleriyle elde ettikleri ganimetleri, bu savaşlarda hazır olmayanlara veya onların çocuklarına, çocuklarının çocuklarına bırakmanın doğru olmadığı;

4) Hz. Peygamber'in Hayber'i taksim ettiği gibi, bu toprakların da dağıtılması gerektiği.

Hz. Ömer'in fethedilen toprakları ve üzerinde yaşayan gayr-i müslimleri g a n i m e t anlayışı dışında değerlendirip, toprakları yerli halkın elinde bırakması, bir yönüyle iktisadî, sosyal ve askerî; diğer yönüyle de hukukî ve dinî unsurları bünyesinde toplayan çok yönlü bir karardır. Konunun, biraz sonra ele alacağımız h a r a c vergisi ve tarımın aksamadan devam etmesi ekonomik; toprağın tek elde toplanması ve sular konusunda çıkabilecek ihtilâflar sosyal; hudut ve kalelerin korunması, cihad için nesillerin çoğalması gerektiği hususu askerî; g a n i m e t ve toprak statüsü ile ilgili meseleler hukukî; Haşr suresinden ilham alınarak gelecek nesillerin düşünülmesi ve gayr-i müslimlerin İslâmlaştırılmasını hedef alması dinî yönünü teşkil etmektedir. Bütün bu noktalar, Hz. Ömer'in kararına geniş boyutlar kazandırmaktadır.

Acaba konu, Hz. Ömer ve çevresi tarafından, kaynakların verdiği boyutlar içerisinde, gerçekten bu şekilde nazar-ı itibare alınarak değerlendirilmiş midir? Konunun bütün unsurları bakımından, buna müsbet veya menfî bir cevap vermek oldukça zordur. Üstelik çağdaş kaynaklardan yoksun oluşumuz, bizi, buna kesin cevap verebilme imkânından uzaklaştırmaktadır. En eski kaynağımızın müellifi Ebu Yusuf (Ö1.182/798), olayları bize, en geniş şekliyle ulaştırmakta ise de, onun, eserini, üzerinde durduğumuz zamandan yüzelli yıl kadar sonra kaleme almış olduğunu unutmamamız gerekir. Ancak konunun bazı unsurları daha vardır ki, bizi, bir taraftan *Kur'an*'ın g a n i m e t ve f e y' hakkındaki ayetleriyle, diğer taraftan Hz. Peygamber zamanında fethedilen topraklarla ilgili uygulamalarıyla karşı karşıya getirmektedir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Klasik İslâm Hukuku âlimleri, konuyu, belki de bu bakımdan, yalnızca "toprak ve ganimet hukuku" çerçevesi içerisinde ele almış bulunmakta ve Hz. Ömer'in bu kararının ekonomik, sosyal, askerî ve dinî yönünü ihmal etmiş bulunmaktadırlar. Öyle ki, bu bilginlerce konu, yalnızca bir "toprak" meselesi halinde ele alınıp incelenmiş; ama üzerinde yaşayan "insan" unsuru, büyük çapta ihmal edilmiştir. Halbuki Hz. Ömer'in bu kararı, sadece "toprak mülkiyeti" ve "ganimet hukuku" boyutları içinde incelenmemelidir. Bizce konu, hukukî yönü kadar, belki ondan fazla, İslâm Dininin yayılması ve insan unsuruna verilen değer bakımından önem taşımaktadır. Her Müslümana esir üç çiftçi düşeceği ve böylece gerek Müslümanlar, gerek zimmîler konuşacak kimse bulamıyacakları ve dolayısıyla bunların devamlı olarak sömürülmeleri ve köle kalmalarına razı olamıyacağı esasına dayanan Hz.Ömer'in görüşleri, konuya, toprak hukukundan daha fazla ağırlık kazandırmaktadır. Onun için de biz, konuyu, "Gayr-i Müslimler" bölümü içinde ele almış bulunuyoruz.

Şimdi, burada, Hz.Ömer'in fethedilen toprakları savaşanlar arasında bölüştürmeyip yerli halkın elinde bırakması şeklinde ortaya çıkan ve uygulanan bu kararı ve gerekçeleri ile, karşı görüşte olanların ileri sürdükleri delillerin, *Kur'an-ı Kerîm* ve Hz. Peygamber'in uygulamaları karşısındaki değerlendirmesini yapmak istiyoruz.

Hz. Ömer'in ileri sürdüğü görüşlerden ikisi, *Kur'an-ı Kerîm*'den kaynaklanmaktadır. Bunların ilki, yukarıda belirtildiği gibi, Haşr suresinin 6-10. ayetlerinin, "Ben bir hüccet buldum" diyerek, bizzat Hz. Ömer tarafından, toprakların yerli halkın elinde bırakılması yönünde bir delil olarak kullanılmasıdır. Diğeri ise, yine bu ayetlerden gelen bir anlayışın ifadesi olan ve esas gerekçe olarak beliren, "bu topraklar savaşanlara dağıtılırsa, gelecek nesillere bir şey kalmaz" şeklinde ifade edilmiş olan görüştür.

Buna karşılık, toprakların savaşanlara dağıtılması yönünde görüş bildirenler ise, savaşla elde edilmiş olan toprakların ganimet kabul edilmesi gerektiğini ve diğer ganimet mallarına uygulanan Enfal suresinin 41. ayeti hükmünün, yani toprağın beşe taksim edilerek bir parçasının Beytu'l-Mal'e, beşte dördünün de savaşanlara dağıtılmasını istemişlerdir. Bunlar, "ganimet ayeti" hükmünün yerine getirilmesi konusunda ayrıca, kendi görüşlerini, Hz. Peygamber'in Hayber topraklarını bölüştürmesi örneğiyle de kuvvetlendirmişlerdir.

İki farklı sonuca ulaşmak için, iki ayrı *Kur'an* ayeti delil gösterilmiştir. Bir tarafta, görüşlerini destekler mahiyette bulduğu için bizzat Halife'nin ileri sürdüğü ve bugün bizim, f e y' (68) a y e t l e r i diye isimlendirdiğimiz Haşr suresinin 6-10. ayetleri bulunmaktadır:

68. Bu ayetlere kaynaklarda f e y' ayetleri deniyor. "Fey" terimini, bizzat Hz.Peygamber ve Hz.Ömer'in kullanıp-kullanmadıklarını tesbit edemedik. Bu mefhumdan, "Harac" konusu incelenirken söz edilecektir.

"6. Ey İnananlar! Onların mallarından Allah'ın, Peygamberine verdiği şeyler için, siz, ne at ve ne de deve sürdünüz; fakat Allah Peygamberlerine, dilediği kimselere karşı üstünlük verir. Allah herşeye kâdirdir."

"7. Allah'ın fethedilen memleketler mallarından Peygamberine verdikleri, Allah, Peygamber, yakınlar, yetimler, yoksullar ve yolda kalmışlar içindir; içinizden zenginler arasında elden ele dolaşması için değildir. Peygamber size ne verirse onu alın, sizi neden menederse, ondan geri durun; Allah'tan sakının, doğrusu Allah'ın cezalandırması çetindir."

"8. Allah'ın verdiği bu ganimet malları, yurtlarından ve mallarından edilmiş olan, Allah'tan bir lütuf ve rıza dileyen, Allah'ın dinine ve Peygamberine yardım eden muhâcir fakirlerindir. İşte doğru olanlar bunlardır."

"9. Daha önceden Medine'yi yurt edinmiş ve gönüllerine îmânı yerleştirmiş olan kimseler, kendilerine hicret edip gelenleri severler; onlara verilenlerden içlerinde bir çekememezlik hissetmezler; kendileri zarûret içinde bulunsalar bile, onları kendilerinden önde tutarlar. Nefsinin tamahkârlığından korunabilmiş kimseler, işte onlar saâdete erenlerdir."

"10. Onlardan sonra gelenler: 'Rabbimiz! Bizi ve bizden önce inanmış olan kardeşlerimizi bağışla; kalbimizde mü'minlere karşı kin bırakma; Rabbimiz! Şüphesiz Sen şefkatlisin, merhametlisin' derler."

Diğer tarafta ise, İslâm g a n i m e t hukukuna esas teşkil eden Enfal suresinin 41. ayeti vardır:

"Eğer Allah'a ve -hakkı bâtıldan ayıran o günde, iki topluluğun karşılaştığı gün, Bedir'de- kulumuz Muhammed'e indirdiğimize inanıyorsanız, bilin ki, ele geçirdiğiniz ganimetin beşte biri Allah'ın, Peygamberin ve yakınlarının, yetimlerin, düşkünlerin ve yolcularındır. Allah herşeye Kâdirdir."

Hicretin 2. yılında, Bedir gazvesinden sonra nâzil olan Enfal suresi ve bunun 41. ayetinde, "ele geçirdiğiniz ganimet" denilmekte ve beşte dördünün savaşanlara ait olduğu hükme bağlanmaktadır.(69)

69. Bedir gazvesinde elde edilmiş olan ganimetler taksim edildikten sonra bu ayet nâzil olduğundan, bu ayete göre ilk ganimet taksimi, Medine'den çıkarılan Benî Kaynuka Yahudi kabilesinin malları için uygulanmıştır; bunlar, kuyumculukla uğraştıklarından, toprakları yoktur, er-Reyyis, 89-90.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Hicretin 4. yılında Benî Nadîr Yahudilerinin Medine'den çıkarılması üzerine nâzil olan Haşr suresinin konumuzu ilgilendiren 6-10. ayetlerinde, **"Onların mallarından Allah'ın Peygamberine verdiği şeyler için, siz ne at ve ne de deve sürdünüz..."** denilmektedir.(70)

Bu durumda, bu ayetlerden iki ayrı hüküm çıkarılışının nereden ileri geldiğini tesbit etmemiz gerekiyor. Ganimet ayetinde, "ele geçirdiğiniz ganimet" denilmekte; fey ayetinde ise, "onların mallarından Allah'ın Peygamberine verdiği şeyler için, siz ne at ve ne de deve sürdünüz" ifadeleri yer almaktadır. Bundan anlaşılan, ganimet ayetinin, savaştan sonra elde edilmiş g a n i m e t 'e; fey ayetinin ise, savaşsız elde edilmiş olan şeylere delâlet ettiğidir. İslâm Hukukunun s u l h e n ve a n v e t e n şeklinde ifade ettiği bu iki mefhum, konumuz bakımından çok önemlidir;(71) çünkü ganimet ayetinin şümulüne giren şeylerin anveten, yani savaşla elde edilmiş olan şeyler olması, buna karşılık fey ayetinin şümulüne giren şeylerin de sulhen, yani savaşsız elde edilmiş olmaları gerekir.Öyle ise, Hz.Ömer'in savaşla elde edilmiş olan toprakları, ganimet ayeti hükümlerine göre, yani beşte birini Beytü'l-Mal'e, beşte dördünü savaşanlara taksim etmesi gerekirdi. Halbuki o, bunun tersini yapmış ve savaşla elde edilmiş olan bu toprakları yerli halkın elinde bırakmış; savaşanlara dağıtmamıştır.

İşte Hz.Ömer'in bu kararı, yukarıda gördüğümüz gibi, kararın alınması esnasında cereyan etmiş olan münakaşalardan başlayarak, zamanımıza kadar tartışılagelmiştir. Konuyu biz de tartışacağız.

Tartışmaya başlarken bir hususu hemen belirtmemiz gerekiyor. Hz.Ömer'in, ganimet ayeti hükmü yerine fey ayetine göre karar vermesi, yalnızca, bir nassın tatbik edilip edilmemesi şeklinde ele alınan bir konu olarak düşünülmemelidir. Gerçi biz, konuyu ortaya koyarken, sözü bu noktaya getirip tartışmaya başlıyoruz; ama mesele, bir nassın nasıl anlaşılıp uygulandığı konusu olmaktan ötede, yukarıda da belirttiğimiz gibi, çok yönlüdür ve İslâm Hukukunda belirli mefhumların teşekkülüne, mezhepler arasında bilhassa "toprak hukuku" konusunda farklı yorum ve hükümler çıkarılmasına sebep olmuştur.

Hz.Ömer'in, a n v e t e n, yani savaşla elde edilmiş toprakları savaşanlara dağıtmayışının, ganimet ayetinin hükmüyle hareket edilmediği ve savaşla elde edildiği için fey ayetinin şümulü içine girmediği halde oraya sokması şeklinde anlaşıldığını görüyoruz. Konuyu biraz daha açarak, gerek kaynaklarda gerek

70. Bu ayetler, "fey" konusu incelenirken yeniden ele alınacaktır.

71. Gerçi başta Caetani olmak üzere bazı müsteşrıklar, bu iki mefhumun Kur'an'da bulunmadığını, Hz.Peygamber'in de bununla ilgili bir formül getirmediğini ve bu anlayışın çok sonraki devirlerde teşekkül ettiğini iddia etmişlerse de, bu görüşe katılmamıza imkân yoktur. Esasen, teorisi olsun veya olmasın, bir yerin ele geçirilişinin savaşla mı, savaşsız mı olduğu, her yerde tatbik edilen bir hususdur. Bunun için bk. Lokkegaard, 45; er-Reyyis, 127-131; I.F. Ahmed Ali, *el-Mevâridu'l-Maliyye*, 162-3; H.İnalcık, 36-7; Philippe Hitti, I, 228; Dennet, 37.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

araştırmalarda nelerin ifade edildiğine geçmek istiyoruz. Önümüzde savaşla elde edilmiş topraklar ve üzerindeki insanlar, ganimet ve fey ayetleri ile, Hz. Peygamber'in uygulamaları bulunmaktadır. Ayetlerin anlamları karşısında, bir uyuşmazlık olduğu görülmektedir. Öyle ise konuyu, bir de Hz. Peygamber'in bu iki ayetin hudutları içine giren kararları ile karşılaştırmak suretiyle ele almak gerekiyor. Böylece Hz.Peygamber'in Hayber'i dağıttığı gibi, bu toprakların kendilerine dağıtılmasını isteyenlerin görüşleri de açıklık kazanıp ortaya çıkmış olacaktır.

Hz. Peygamber'in ganimet ve fey ayetleri şümulüne giren uygulamalarını tesbite başlarken, cevabını aradığımız soruyu önceden belirlememiz yerinde olacaktır. Önemli mesele; savaşla elde edilmiş toprakların, Hz. Peygamber tarafından ganimet ve fey ayetleri sınırları içinde düşünülüp düşünülmediğidir. Bir başka ifadeyle bu, taşınabilir mallarla toprakların aynı şekilde kabul edilip edilmediğinin ortaya çıkarılmasıdır; çünkü bu husus, ne ganimet, ne de fey ayetlerinde açıklık kazanmıştır. Savaşla elde edilmiş topraklara ait olmak üzre *Kur'an*'da açık başka bir hüküm de bulunmamaktadır.(72) Bu bakımdan Hz. Peygamber'in uygulamaları önem kazanmaktadır.

2. Hz. Peygamber Zamanında Ele Geçirilen Toprakların Durumu

Hicretin 4. yılında, Medine'deki üç Yahudi kabilesinden biri olan Benî Nadîr, Hz.Peygamber'e sert ve haşin davranıp öldürmeye teşebbüs ettiler ve böylece, yapılan anlaşmayı çiğnemiş oldular. Bunun üzerine Hz.Peygamber, kendilerini onbeş gün muhasara etti. Sonunda, Medine'den çıkmak ve yanlarında, silahları hariç olmak üzre, develeriyle taşıyabilecekeleri mallarını almak şartıyla anlaşma yapılarak Hayber ve Suriye taraflarına gittiler. Topraklarını, hurmalıklarını ve silahlarını terkettiler. Bunlar, Hz. Peygamber'e ait kabul edildi. O da, fakirliklerinden dolayı Medine'ye hicret etmiş olan Muhacirler ile fakir olan iki Ensar arasında bu malları taksim etti. Toprağı ve hurmalıkları ise, kendi ailesinin geçiminde kullandı; artan miktarını, cihad için silah ve sair ihtiyacına sarfetti. Bu toprakların bir kısmını da, İ k t a ve H u b s olarak bazı kimselere verdi.

Görüldüğü gibi, burada Hz. Peygamber, Benî Nadîr Yahudilerinin terkettikleri toprakları g a n i m e t gibi taksim etmemiştir; çünkü bunlarla savaş olmamış ve yukarıda üzerinde durduğumuz fey ayetini içine alan Haşr suresi de, bu olay üzerine nâzil olmuştur. Böylece, Bedir gazvesinden sonra, elde edilen g a n i m e t hakkındaki Enfal suresinin hükmü ile, Benî Nadîr anlaşması dolayısıyla nâzil olan Haşr suresinde belirtilen f e y' arasındaki fark ortaya çıkmış bulunmaktadır. Bu uy-

72. *Kur'an*'da genel olarak "toprak" tanzimine ait hükümlere ender rastlanır. Ganimet ve fey ayetlerinden başka hüküm bulunmamakta, bunun için de Arazi Hukuku, Hz.Peygamber ve ilk halifelerin icraatı ile inkişaf etmiş bulunmaktadır. Bkz. Ali Şafak, 45-6.

gulama ile, s u l h e n elde edilmiş olan toprakların, devlet başkanı tarafından uygun görülen yerlere sarfedildiği veya bazı kimselere verildiği anlaşılmaktadır.(73)

Hicretin 5. yılında, yine Medine Yahudilerinden Benî Kureyza kabilesi, Hendek gazvesinde, Mekkeli müşriklere yardım ettikleri için Müslümanlarca kuşatılmış; kaybedeceklerini anlayınca, Evs kabilesi başkanı Sa'd b. Muâz'ın hakemliğini kabul etmişlerdir. O da, eli silah tutan erkeklerinin öldürülmelerini, kadın ve çocuklarının da esir alınmalarını karara bağladı. Hz.Peygamber, bunların topraklarını ganimet ayetine göre, beşte birini çıkardıktan sonra, geri kalan beşte dördünü savaşanlar arasında taksim etti. Bu uygulamayı, malları için de yerine getirdi.

Böylece, savaşla elde edilmiş topraklar, g a n i m e t kabul edilmiş ve ona göre taksim edilmişür.(74)

7. Hicret yılında, Müslümanlarla Hayber Yahudileri arasında şiddetli bir savaştan sonra, Yahudiler mağlubiyeti kabul etmişler ve canlarının bağışlanması, mallarının ve topraklarının Müslümanlara verilmesi şartıyla teslim olmuşlardır. Hz. Peygamber, bunların mallarını ve topraklarını savaşanlar arasında taksim etmiştir. Bu sırada Yahudiler, Hz. Peygamber'e, "Biz bayındırlık işlerini ve hurmalıklara bakmayı biliyoruz; bizi yerimizde bırak" dediler. Hz. Peygamber de, meyve ve elde edilen hububatın yarısı Müslümanlara ait olmak şartıyla, onları yerlerinde bıraktı.

73. el-Vakıdî, *el-Meğâzî*, 379-383; İbn Hişam, II, 192-4-burada, malların taksiminde kendilerine hisse ayrılan iki Ensar'ın isimleri Sehl b. Huneyf ve Ebu Ducâne Simak b. Haraşe olarak verilir; el-Belâzurî, 18-22 (T.I, 29-37) -burada başka rivayetlere de yer verilmiştir; eş-Şafiî, IV, 64-5; er-Reyyis, 91-3; Bultacı, 138-9, 141; S.Tuğ, 89. Ayrıca bkz. Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdaresi*, 195-6; Ebu Yusuf, I, 466 (T.119)- burada, Benî Nadîr'in topraklarının harple alındığı söylenir. Haşr suresi ve Benî Nadîr'in ganimeti için bkz. et-Taberî, *Tefsir*, XXVIII, 18 vd.; el-Mâverdî, 161 (T.189)- burada, Hz.Ömer'in bu toprakları Hz.Abbas ve Hz.Ali'ye Resullah'ın ailelerinin masrafları için verdiği bildirilmektedir. el-Mâverdî'nin, "... topraklar dışındaki Benî Nadîr mallarını, fakir Muhacirlere ve Ensar'dan iki kişiye dağıttı..." şeklindeki ibaresi, Türkçeye, yanlış olarak "...Resulullah, diğer mal ve arazilerle Nadîr oğulları arazisini ilk Muhacirlere dağıttı..." diye tercüme edilmiştir. Hz.Peygamber'in bu toprakları dağıtmadığını, el-Mâverdî ve diğerleri açıkça ifade etmişlerdir. Ancak bazı kimselere, Ebu Bekir, Abdurrahman b. Avf, Ebu Ducâne ve diğerlerine, Hz.Peygamber'in bu topraklardan i k t a olarak verdiğini, el-Belâzurî bize bildirmektedir. Bu topraklar, Hz.Peygamber'in "safiyye"si kabul edilmiştir. Bkz. Lokkegaard, 49-50; M.Fayda, *el-Huzaî*, 188-9.

74. el-Vâkidî, *el-Meğâzî*, 521 vd.; İbn Hişam, II, 244 vd.; el-Belâzurî, 23-4 (T.I, 38-40). Bu gazve ile ilgili olarak Ahzab suresinin 27. ayetinin (yerlerini, yurtlarını, mallarını ve henüz ayağınızı dahi basmadığınız yerleri Allah size miras olarak verdi...) nâzil oluşu hk.bkz. et-Taberî, *Tefsir*, XXI, 86-90; er-Reyyis, 93; Bultacı, 139, 141; ayr.bkz. Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdaresi*, 195-6. Benî Kureyza ile Benî Nadîr topraklarına uygulanan statüyü, "Ancak bu iki vak'ayı fey tatbikatından olmaları" şeklinde değerlendiren S.Tuğ'un görüşleri doğru olmamak gerekir. Bütün kaynaklarda, Benî Kureyza'ya karşı, harp ganimet hukukunun uygulandığı açıkça yazılıdır. Bu bakımdan her iki olayı da fey kabul etmeye imkân yoktur. İlki fey; ama ikincisi, yani Benî Kureyza toprağı tamamen ganimet kabul edilmiştir. Konuyu, "Harac" ve "Fey" bahsinde yeniden ele alacağız. Bkz. S.Tuğ, 89-90.

Hz.Ömer bunları Hayber'den çıkarıncaya kadar, bu durumları böylece devam etti. Hz. Ömer, Yahudileri çıkarınca, bu toprakları, hissesi olanlara iade etti.(75)

Aynı yıl, Fedek ahalisi, Hayberlilerin başına gelenlerden korktukları için, toprakların yarısı Hz. Peygamber'e ait olmak üzre bir anlaşma teklif ettiler. Bu teklif kabul edildi ve Fedek'in yarısı Hz.Peygamber'e bırakıldı.(76)

Yine aynı yılda Hz.Peygamber, Vadi'l-Kura Yahudileriyle savaştıktan sonra, Hayberlilerle yapılan anlaşma gibi bir anlaşma yaptı.(77)

Hz. Peygamber devri toprak statüsünün tesbiti bakımından üzerinde duracağımız ve 8. Hicret yılının önemli olayı Mekke fethi, bünyesinde bazı zorlukları taşımaktadır. Fetihten sonra Hz.Peygamber, Mekkeli hemşehrilerinin hem mallarına, hem de topraklarına ganimet veya fey hükmü tatbik etmemiş; bunları Mekkelilerin ellerinde bırakmıştır.

Mekke fethine hemen döneceğiz. Ancak, bu sonuncu olayın konumuz

75. el-Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 690 vd.; İbn Hişam, II, 337, 349-352; el-Belâzurî, 25-32 (T.I,40-50) ; Ebu Ubeyd, 78-80, 108-9; Muslim, V, 65-8; ez-Zeylaî, *Nasb*, III, 397-400; Ebu Yusuf, çeş. yerler; el-Mâverdî, 161 (T.189-90); Bıltacı, 139-40; er-Reyyis, 93-4; A.Şafak, 96-100; Şiblî, 469-76; S.Tuğ, 90 -yazar burada, Hayber'den her yıl tahsil edilen verginin, Haşr suresinin 6-10. ayetlerinin "hudutları dahilinde tahsil ve tevzî" edildiklerini ifade etmektedir. Hayber'de sulh ile ele geçen üç kale dışındaki toprakların, 36 parçaya ayrılıp 18 hissesini Hz.Peygamber'in devlet işlerine ayırdığı ve sulh ile ele geçen bu kaleleri de ekleyerek bunların gelirlerini (mahsulün yarısı), belki Haşr suresindeki zikredilenlere ve devlet işlerine sarfedildiğini söyleyebiliriz. Ancak, savaşanlara ait hisseler de ganimet olarak kendilerine verilmiştir. Arazi vergisine örnek olarak Hayber'in gösterilmesine iştirak etmenin mümkün olup-olmadığını ileride "Harac" bahsinde ele alacağız; ama taksiminin, "fey"den daha çok ganimet statüsü içinde olduğunu kabul etmek gerekiyor. Maamafih Hayber'in taksimi, farklı anlayış ve değelendirmelere konu olmuştur; bunlara ait haberler yukarıda verdiğimiz kaynaklarda gösterilmiştir; ayr. bkz. Hamidullah, Vesâik, 70-2. Bazı araştırıcılara göre, Hz.Peygamber, Hayber'de *genel mülkiyet* ilkesini uygulamıştır; zira Yahudilerle, ortakçılık karşılığında, Devlet Başkanı olarak böyle bir anlaşma yapması, savaşanlar arasında bu toprakları paylaştırmayışı, ganimetin fertlere değil Devlete ait olduğuna işarettir. Bazıları da Hayber uygulamasını, devletin, fertlerin mallarına el koyma hakkına sahip olmasının bir delili olarak değerlendirmekte ve bunun câiz olduğunu ileri sürmektedirler; bkz. M.B. es-Sadr, 404-5; 406 vd.; S.Ateş, 203. Bütün bunlara rağmen Hz.Peygamber'in, Hayber topraklarını savaşanlara dağıttığını açıkça söyleyebiliriz; çünkü Hz.Ömer'e karşı görüşlerini bildirenler, açıkça, Hz.Peygamber'in Hayber'i taksim gibi, bu toprakların da taksim edilmesini istemişlerdir. Ayrıca ileride ele alacağımız sırada görüleceği gibi, Hz.Ömer, Hayber Yahudilerini buradan çıkarınca, hissesi olanları, topraklarının başına geçmeleri için ikaz etmiştir.

76. el-Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 706-7; İbn Hişam, II, 353; el-Belâzurî, 33 (T.I,50); el-Mâverdî, 162 (T.190-1); er-Reyyis, 94; Bıltacı, 140; Şiblî, 469-478.

77. el-Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 707-721; İbn Hişam, II,357-8; el-Belâzurî, 39-40 (T.I,59); er-Reyyis, 95; Bıltacı, 140. Vadi'l-Kura'nın birçok bölgeler anlamına geldiği ve Haşr suresinin 7.ayetiyle ilgisi için bkz. S.Tuğ, 90; yazarın bu bölge ile Haşr suresinin bu ayetinde geçen "ehli'l-kura" arasında kurduğu ilgiye, ileride "Harac" bahsinde tekrar döneceğiz.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

bakımından önceminin anlaşılabilmesi için, Hz. Peygamber'in, şimdiye kadar ele aldığımız toprakla ilgili uygulamalarının bir değerlendirmesini yapmamız gerekiyor. Şöyle ki, savaşsız, yani sulhle elde edilen Benî Nadîr ve Fedek topraklarını bir tarafa bırakırsak, Hz. Ömer'in toprak ile ilgili kararına örnek olan üç fetih ile karşı karşıya bulunuyoruz: Benî Kureyza, Hayber ve Vadi'l-Kura. Bunların toprakları, savaşanlara ganimet hukukuna göre taksim edilmiştir; ancak Hayber ve Vadi'l-Kura'daki Yahudilere, yarıcılıkla toprakların işletilmesi hakkı verilmiştir. Öyle ise bu üç olayda toprak, diğer taşınabilir mallar gibi, Enfal suresinin 41. ayetine göre g a n i m e t kabul edilmiş ve savaşanlara dağıtılmıştır. İşte Mekke fethinin önemi burada başlıyor; çünkü Hz. Peygamber, Mekke'yi ele geçirdikten sonra, ne mallarını, ne de topraklarını dağıtmıştır. Buna göre Hz. Peygamber'in, "ganimet ayetinin" hükmüne göre karar vermediğini söyleyebilir miyiz? Bunu ileri sürebilmek için, Mekke'nin savaşla, yani a n v e t e n ele geçirildiğinin kabul edilmesi gerekir. Tarihçiler arasında, Mekke'nin a n v e t e n alınmadığına dair bir ihtilaf bulunmamakla beraber, İslâm Hukukçuları, bu olayı farklı değerlendirmişlerdir. Bu hususu el-Mâverdî, eserinde şöylece belirtmektedir: "... İnsanlar Fetih senesi, Resulullah'ın Mekke'ye giriş tarzı hakkında ihtilaf etmişlerdir. Acaba Mekke'ye zorla mı, yoksa sulh yolu ile mi girdi? Bu sorunun cevabını iki şekilde verenler vardır.

"Hukukçuların üzerinde birleştikleri husus, Resulullah'ın Mekke'ye girdiğinde ganimet almamış, çocuk ve kadınları esir olarak toplamamış olmasıdır. Ebu Hanife ve Malik'e göre, Resulullah Mekke'ye zorla, kuvvet kullanarak girmiş; savaşçılara ganimetleri almayı, kadın ve çocukları esir etmeyi yasaklamıştır. Harp komutanının, Halifenin, bir ülkeye silah zoruyla girerken ganimetlerin, esirlerin alınması hûsusunda yasak koyma, yasaklama yetkisi vardır. Şafiî'ye göre, Resulullah Mekke'ye sulh yoluyla girmiştir. Ebu Sufyan ile sulh anlaşması yapmıştır... Sulh anlaşması sebebiyle de ganimet ve esir alınmamıştır. Halife veya komutan için, bir ülkeye silah zoruyla girerken, ganimetleri ve esirleri almamak hususunda yasaklama yetkisi yoktur; çünkü bu, Allah'ın ve savaşanların hakkıdır. Mekke ve civarı ganimet olarak alınmayınca, öşür arazisi olmuştur. Şayet ziraatçilik yapılırsa statüsü budur. Harac vergisi koymak câiz değildir..."(78)

Bazı rivayetlerde, Mekke'nin özel statüsü olduğuna dair haberler de bulunmaktadır.(79) Bunun yanında, meselâ Ebu Yusuf şu görüşleri ileri sürmektedir: "Resulullah ... Mekke'yi harple, kuvvet kullanarak aldı, orada pekçok mal vardı, onları taksim etmedi, sahiplerinin ellerinde bıraktı... Hayber hariç, hiçbirisinin mal ve emlâkini taksim etmedi; sahiplerine bırakarak vergiye bağladı. İşte bu esaslara müsteniden halife muhayyerdir. Eğer bazı kabilelerde Resulullah'ın yaptığı gibi, yeni alınan bir memleketin emlâkini Müslümanlara taksim ederse bu güzeldir. Ve eğer yine Resulullah'ın bazı kabilelerde yaptığı gibi, taksimi terkederse, bu da güzeldir."(80)

78. el-Mâverdî, 156 (T.183-4).
79. Bkz. Ebu Ubeyd, 92.
80. Ebu Yusuf, I, 465-6 (T. 119).

Hz. Peygamber'in Mekke'yi anveten fethettiğini kabul edersek (81), topraklarının savaşla elde edilmesine rağmen dağıtılmadığını ve aynı uygulamanın, diğer ganimet malları için de kararlaştırıldığını görürüz.(82)

Mekke fethi ile ilgili görüşleri, Hz. Peygamber ve İslâm'ın, savaşla elde edilen toprakları ganimet statüsüne sokup sokmadığını ortaya çıkarmak bakımından inceleyip değerlendiren Mısırlı âlim M.Bıltacı, sonunda, "Şimdi Hz. Peygamber'in yaptıklarıyla, Enfal ve Haşr surelerindeki hükümler karşısında, fethedilen topraklar için belirli bir hüküm çıkarabilir miyiz?" diye sormakta ve bu soruya şu cevabı vermektedir:

"Eğer biz, Enfal suresindeki hükme göre, harp sonunda elde edilen topraklara ganimet hükmü uygulanmalıdır, dersek, Mekke fethinden sonra bu hükme aykırı hareket edildiği ortaya çıkacaktır. Halbuki Hz. Peygamber'in, *Kur'an*'da belirtilen bir hükme aykırı hareket ettiği düşünülemez. Bizim bu hususu, Mekke, Kâbe'nin orada bulunuşu ve Hz. Peygamber'in orada doğmuş olması gibi sebeplerden dolayı, ganimet hükmünün dışında kabul edilmiştir, diye de izah etmemiz mümkün değildir; çünkü böyle bir istisna, *Kur'an* 'da belirtilmiş olan bir hükme karşı yapılmaktadır. O zaman bir başka açık nassın bulunması gerekir; oysa biz, böyle bir istisna nassını bilmiyoruz. O kadar ki, bu konuya ait bir sözü, telmihen de olsa, ne Hz. Peygamber, ne de Sahabe söylemiştir. Hz. Peygamber'in Mekkelilere, 'Şimdi size ne yapacağımı zannediyoruzsunuz?' sorusuna onlar, 'Kerim kardeş ve kerim kardeşin oğlu!' sözleriyle cevap verince, Hz. Peygamber'in, 'Gidiniz! Sizler serbestsiniz' sözünden başka herhangi bir açıklamaya, kaynaklarımızda yer verilmemiştir. (83) Ve Hz.Peygamber, onların ne mallarından, ne de topraklarından bir şey almıştır. Burada bir noktayı da belirtmek gerekir: Kâbe'ye hürmet karşısında, Medine'ye hicret etmiş olan Mekkeli Müslümanların, dinleri uğruna terkettikleri mal ve topraklarının, en azından iadesi bile, Hz. Peygamber tarafından yerine getirilmemiş ve Mekke toprağı taksim edilmemiştir."(84)

Bıltacı'nın yukarıdaki görüşlerine göre, Hz. Peygember devri bakımından, fethedilen topraklar için, ne *Kur'an* 'da, ne de Peygamber'in Sünnetinde belirli bir hüküm bulunmaktadır. Araştırıcı bu görüşe ulaşmak için, Mekke fethindeki örneği esas almaktadır.

81. Kaynaklardaki rivayetlerin ekseriyeti bu yöndedir. Şayet sulhen fethedildiği kabul edilirse, bizim üzerinde durduğumuz konu bakımından göz önüne alınmaması gerekir.
82. Mekke fethine ait haberler için bkz. el-Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 780 vd.; İbn Hişam, II, 412; el-Belâzurî, 44 (T.I, 67) ; Ebu Ubeyd, 90-6; ez-Zeylaî, *Nasb*, III, 439-440; er-Reyyis, 95; Bıltacı, 140. Mekke'nin sulhen mi, anveten mi alındığı konusunda ayrıca bkz. Abdullah Muhammed el-Cuburî, *Fıkhu'l-İmâm el-Evzâî*, Bağdad 1977, II, 482 vd.
83. İbn Hişam, II, 412; el-Belâzurî, 47 (T.I,72).
84. Bıltacı, 141-2.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Hz. Ömer'in fethedilen topraklar konusundaki kararının, kaynak ve araştırmalarda ileri sürülen görüşler açısından değerlendirmesine geçmeden önce, Hz. Peygamber devri için tesbit ettiğimiz bazı görüşleri ortaya koymak istiyoruz. Görüldüğü gibi, Benî Kureyza, Hayber ve Vadi'l-Kura topraklarında g a n i m e t statüsü uygulanmıştır. Mekke fethinde ise, - a n v e t e n fethi kabul ettiğimiz göz önüne alınırsa - buna göre karar verilmemiştir. Bu durumda biz, Bıltacı'nın ileri sürdüğü gibi, "öyle ise toprak g a n i m e t statüsü içinde değildir" şeklindeki bir hükme ulaşamıyoruz; çünkü *Kur'an* ve Hz.Peygamber devri tatbikatı bakımından Bıltacı, yalnızca Mekke fethinde toprakların dağıtılmayışını örnek göstermekte ve görüşlerini bu noktaya dayandırmaktadır. Halbuki bu husus, bize, kuvvetli ve inandırıcı bir delil olarak gözükmemektedir. Eğer Hz. Peygamber'in, savaşla elde edilen diğer toprakları taksim etmesine rağmen, Mekke topraklarını dağıtmayışını esas alarak, "savaşla elde edilen topraklar g a n i m e t statüsünde değildir" dersek, o zaman şu soruya cevap bulmak zorundayız: Hz. Peygamber, Mekke fethinde, g a n i m e t statüsünde olduğunda ihtilaf bulunmayan taşınabilir malları niçin dağıtmamıştır? Bu durumda, bir taraftan "toprak" konusunu g a n i m e t dışı bırakalım derken, diğer taraftan g a n i m e t içinde yer alan malların, Hz. Peygamber tarafından niçin dağıtılmadığını açıklamak durumuyla karşı karşıya bulunmaktayız.

Bize öyle geliyor ki, Hz. Peygamber, Mekke'de, fetihten sonra kendisini "ganimet ayeti"ne bağlı hissetmeden, topraklarını ve mallarını Mekkelilere geri vermiş ve kendilerine büyük bir bağış, af ve yakınlık örneği göstermiştir. Esasen Enfal suresinin, "Ey Muhammed! Sana ganimetlere dair soru sorarlar, de ki: ' Ganimetler Allah'ın ve Peygamberindir' " ifadeleriyle başlayan ilk ayeti, Hz.Peygamber'e böyle bir uygulama imkânını vermektedir. Kaldı ki, buna benzer başka bir örnek, yine Mekke fethi yılında Hevazinlilerle yapılan savaşlardan sonra elde edilen ve Cirâne'de taksim edilen ganimetlerde de uygulanmıştır. Hz. Peygamber, burada, ganimetlerin bölüştürülmesi sırasında, m ü e l l e f e - i k u l û b'a farklı bir uygulama ile çok fazla hisse ayırmıştır. Halbuki müellefe-i kulûba ancak "zekât" gelirlerinden ayrılabileceği ayet hükmüdür; kendilerine "ganimet" için bir imtiyaz verilmemişken, Hz. Peygamber, onlara fazla hisse ayırmaktan çekinmemiştir. (85)

Sonuç olarak diyebiliriz ki Hz.Peygamber devri bakımından, gerek taşınabilir mallar ve gerek toprak için, g a n i m e t ve f e y' ayetleri uygulanmış; bunun yanında Hz.Peygamber, Mekke fethi ve Hevazinlilerin ganimetlerini taksimde, Devlet Başkanı olarak kendisini belirli hedef ve maslahat gereği serbest kabul etmiş, farklı uygulamalarda bulunmuştur.

85. Müellefe-i kulûb için bkz. Tevbe, 60. Huneyn ganimetlerinin taksimi için bkz. el-Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 944 vd; İbn Hişam, II, 492-500; krş. el-Cessas, *Ahkâm*, III, 52-3.

3. Hz. Ömer'in Savaşla Ele Geçen Toprakları Savaşanlara Dağıtmaması İle İlgili Yorumlar

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Hz. Ömer'in, savaşla elde edilmiş toprakları savaşanlara taksim etmeyip üzerinde yaşayan yerli halkın elinde bırakmasının çeşitli yorum ve tenkitlere hedef olduğunu, bir vesile ile daha önce belirtmiş ve bu karar üzerine ileri sürülen görüşleri ele alacağımızı söylemiştik. Böylece farklı değerlendirmelerin, bize çeşitli görüş açıları kazandıracağını ve bunların ele alınmasından sonra, Hz. Ömer'in bu kararının gerçek sebeplerini daha iyi anlama imkânına kavuşacağımızı ümid etmekteyiz.

Hz.Ömer'in toprak konusundaki bu kararına çok geniş yer ayırması yanında, en eski kaynağın müellifi olarak da büyük önemi bulunan Ebu Yusuf, görüşlerini şöylece ifade etmektedir: "Hz. Ömer'in fetheden kimselere fethedilen arazileri taksim etmemek hususundaki görüşü ve *Kur'an*'dan Allah'ın kendisine tanıttığı ayetlerle istidlâl etmesi, onun bu tutumunda, Allah'ın kendisine ihsan ettiği bir başarıdır. Bu davranıştan doğan hayır, Müslümanlara aittir. Yine onun, bu arazilerden vergi alması ve toplanan vergileri Müslümanlar arasında taksim etmesi, cemiyete ait umumî faydalardır. (86) Zira bu arazilerin gelirleri, eğer atıyyeler ve masraflarda kullanılmak üzere halka vakfedilmiş olmasaydı, kaleler korunamaz, ordular cihad için yola çıkamazdı. Masrafları ve diğer ihtiyaçları temin edilen ordular bulunmasaydı, ehl-i küfrün İslâm beldelerine avdet etmelerine mâni olunamazdı. Hayrın ve faydanın nerede olduğunu Allah daha iyi bilir."(87)

Fethedilen arazilerin hukukî durumu hakkında, Ebu Yusuf'un şu görüşleri de dikkatimizi çekmekte ve Hz. Ömer'in kararından ayrı olarak, savaşla elde edilen toprakların, istenirse savaşanlara dağıtılabileceğini göstermektedir: "Hz.Ömer, Sevad arazilerini taksim etmedi, sahiplerinin ellerinde bırakarak vergiye bağladı. Şam ve Mısır gibi, şu memleketlerin pek çoğu harple fethedildi. Bunların arasında sulh ile alınan ancak bazı kalelerdir. Halbuki köyler ve pekçok kasaba kuvvetle alındı. Hz. Ömer bu memleketleri şimdiki veya gelecekteki Müslümanların hepsi için bir irad (gelir) kaynağı olmak üzre taksim etmedi, vergiye bağladı. Devrin halifesi olan Hz. Ömer'in tatbikatı bu istikamette gerçekleşti. Diğer halifeler de bu konularda muhayyerdirler. Müslümanların lehine olmak şartıyla ve adâlet esaslarına bağlı kalarak münasip şekilde hareket ederler." (88)

86. Hz.Ömer'in bu toprakları yerli halkın elinde "Harac" karşılığında bırakmasını, biraz sonra İkinci Bölüm'de ele alacağız. Bu gelirin, diğer bazı vergilerle birlikte Müslümanlara atıyye (maaş) şeklinde dağıtılmak üzere vakfedilmiş olmasını ve bunun için "Dîvân" teşkilâtının kurulduğunu da biliyoruz.
87. Ebu Yusuf, I,215-6 (T.60-1).
88. Ebu Yusuf, I, 467 (T. 119). Yahya b. Adem, bazı fakîhlerin, toprağın beşe bölünemiyeceğini, çünkü bunun f e y' olduğunu, g a n i m e t olmadığını; ganimetin vakfedilemiyeceğini ifade ettiklerini; ayrıca devlet başkanı isterse toprağı vakıf yapabileceğini veya "fey ayeti"nde gösterilen yerlere dağıtabileceğini belirttikten sonra, şayet toprak beşe taksim edilirse o zaman ganimet olur, dediklerini nakleder. Bkz. *Harac*, 19(nu.12). Böylece arazinin ⇒

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Kitâbu'l-Emval müellifi Ebu Ubeyd el-Kasım b. Sellam (224/839), savaşla elde edilmiş topraklar hakkında iki hükmün bulunduğunu; bunlardan ilkinin, Hz.Peygamber'in Hayber'i g a n i m e t şeklinde taksim ettiğini ve Bilâl ile arkadaşlarının, bunu Hz. Ömer'e delil olarak ileri sürdüklerini; ikincisinin de, Hz. Ömer'in Sevad'daki kararının olduğunu, Muâz b. Cebel ve Hz. Ali'nin işareti üzerine bu toprakların f e y' kabul edildiğini söyler. Bu arada, savaşla elde edilen topraklar hakkında, g a n i m e t veya f e y' hükmüne göre hareket edilmesi kararının devlet başkanına ait olduğu şeklindeki Sufyan b. Saîd'in (89) görüşlerini nakleden Ebu Ubeyd, Hayber ve Sevad'daki iki ayrı uygulamanın yorumunu şöyle yapmaktadır: Bu iki görüşün, yani toprağı, g a n i m e t (Hayber) veya f e y' (Sevad) kabul etmenin ikisi de, kendilerine uyulabilecek değerde olan iki karardır. Hz. Peygamberin fiili, yani Hayber'i taksim etmesi, Ömer'inkini cerh etmez; çünkü Hz. Peygamber ve Hz. Ömer, ikisi de, ayrı ayrı iki ayete göre amel etmişlerdir. Hz. Peygamber "ganimet", Hz. Ömer ise " fey" ayetini (90) esas almıştır. (91)

Ebu Ubeyd, Hz. Peygamber'in Mekke fethindeki uygulamasını, savaşta elde edilmiş topraklar için üçüncü bir hareket tarzı olarak ifade etmekte ve şöyle demektedir: "Üçüncü bir görüşe göre, devlet başkanı, a n v e t e n araziyi, ne f e y', ne de g a n i m e t kabul eder; fakat onu, Hz. Peygamber'in Mekke'yi fethinde yaptığı gibi, yerli halka iade eder." (92)

İmam Şafii (204/820) ve genel olarak Şafii mezhebi mensupları, savaşla elde edilmiş olan toprakların g a n i m e t kabul edilmesi gerektiğini ileri sürmüşler ve Mekke fethinin s u l h e n gerçekleştiğini; Hz. Ömer'in ise, bu toprakları fethedenlerin rızasını aldıktan, gönüllerini hoş ettikten sonra yerli halka iade ettiğini ifade etmişlerdir. Bu hususta Şafii, Becîle kabilesinin başkanı Cerir b. Abdullah el-Becelî'ye, Kâdisiye savaşından önce toprakların dörtte birini vaadettiğini, daha sonra

savaşanlara bölüştürülmesi veya bölüştürülmemesi şeklinde iki ayrı uygulamaya imkân verilmektedir. Ancak, Hz.Ömer'in yolu uygulanagelmiş ve bölüştürme anlayışı hemen hemen bırakılmıştır. Bu hususta bkz. H.İnalcık, 32.

89. Sufyan b. Saîd (95-161 / 713-778), meşhur muhaddis ve fakîh olup Basra'da vefat etmiştir.

90. *el-Emval*'i tahkîk eden Muhammed Halil Heras, Hz.Ömer'in "fey ayetleri"ni bir delil olarak kullanıp kullanmadığı hakkında şu görüşleri, dipnotunda ileri sürmektedir: "Hz.Ömer'in bu ayeti delil olarak kullanıp kullanmadığını bilmiyorum. Ancak bu fey ayeti, sulh ile alınan topraklar içindir; Ensar'ın zikredilmesi, onlara mal verilmesini gerektirmez... Ebu Ubeyd'in zikrettiği gibi, Ömer bu ayeti kullanmışsa, o Allah kelâmını benden ve benim gibilerden daha iyi anlar; çünkü onun muvafakatı ile ayet inmiştir.." Bkz. Ebu Ubeyd, 86. Hartmann, Hz.Ömer'in bu ayetleri, bilerek veya bilmeyerek, kararını temize çıkarmak için ileri sürdüğünü veya bu haberlerin tamamen uydurma olduğunu söyler. Bkz. Dennet, 52-3.

91. Ebu Ubeyd, 84-6.

92. Ebu Ubeyd, 89.

toprağı savaşanlara dağıtmama kararı alınca, Cerir'le konuşup bu toprakların iade edildiğine dair olan haberleri delil olarak ileri sürmüştür. (93)

İmam Malik (179/795), " Savaşla ele geçirilen topraklar f e y' olup bütün Müslümanlara aittir" görüşünü ileri sürmektedir. Bu görüşe göre Hz. Peygamber'in taksim ettiği toprakların izahı güç olmaktadır.

Klasik hukukçulardan, son olarak, Hanefilerin görüşünü kısaca belirtmek istiyoruz. Buna göre, savaşla elde edilen topraklar hakkındaki karar, devlet başkanına aittir; isterse ganimet gibi savaşanlara taksim eder, o zaman bu topraklardan yalnızca öşür alınır; veya Hz. Ömer'in yaptığı gibi, yerli halkın elinde bırakır ve bu topraklar h a r a c arazisi olur. (94)

Hz.Ömer'in, savaşla elde edilen toprakları savaşanlara dağıtmaması konusunu, bazı araştırıcıların yorum ve açıklamaları ile bağlamak istiyoruz. *Kur'an*'daki g a n i m e t hukukunun bilirtliği hükümlere zıt olarak, Hz. Ömer'in, savaşla elde edilen toprakları devlete vermiş olduğunu ifade eden J. Wellhausen, ganimetin beşte birinin devlete verilmesinden sonra, "Sadece menkul mal değil, arazi ve insanlar da kanuna uygun olarak bütün Müslümanlar arasında değil, bu fethi yapan ordunun askerleri arasında taksim edilmeli idi. Fakat bu kabil-i tatbik değildi. Tarlaları sadece işledikleri, fakat bunlara sahip olmadıkları için aşağı sınıfların bundan şiddetle müteessir olmamalarına rağmen, böyle muazzam bir el değiştirme mümkün değildi. Eğer çöle çevrilmesi matlup değilse, Araplar, dünyanın yarısını aralarında kur'a ile dağıtamazlardı. Ayrıca işlemek için böyle geniş arazilere dağılmaları da câiz değildi. Onlar eğer tutunmak istiyorlarsa, askerî bakımından temerküz etmek zorunda idiler" şeklinde, olayı yorumlamaktadır. (95)

Wellhausen'in bu görüşlerinin ilgi çekici yönleri yanında, üzerinde durmamız gereken tarafları da bulunmaktadır. Hz. Ömer'in "ganimet ayeti"nin hükmüne göre hareket etmediği şeklinde ifade edilen görüşü, bizce, verilebilecek en kolay bir hüküm olarak görünmektedir ve konuyu baştan beri bu mihver etrafında ele alıp gelmekte olduğumuz için, burada, yeniden aynı soruna dönmeyeceğiz. Ancak toprakları işleyip de bunlara sahip olmayan çiftçiler için, öyle görünüyor ki, bir değişiklik söz

93. Şafiî'nin görüşleri ve sözü edilen olaylar için bkz. Ebu Yusuf, I, 243-246 (T.67-8); Ebu Ubeyd, 86-9; el-Belâzurî, 328-9 (T.II, 48-50); eş-Şafiî, IV, 81; et-Taberî, I,2376; 2471; el-Hatîb el-Bağdadî, I,9-10; Bıltacı, 158-166, yazar, Şafiî'nin görüşlerine geniş olarak yer vermekte ve onları tenkid edip reddetmektedir; et-Tantavî, 115-6.

94. et-Taberî, *İhtilaf*, 134, 218-225; eş-Şafiî, IV, 64 vd.; Kudame b. Cafer, 80 b-81 b; el-Hatîb el-Bağdadî, I, 9-10,13-22; İbn Asakir, I, 586-90; el-Mâverdî, 131-2, 165-6 (T.152-3,194); el-Cessas, *Ahkâmu'l-Kur'an*, III, 428 vd; Ebu Yusuf, I,215-6(T.60-1); Bıltacı, 166-170.

95. J. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 14;ayr.bkz. Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 95-6; Neşet Çağatay, *100 Soruda İslâm Tarihi*, 339,342.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

konusudur. Bizans ve Sasanî Devletlerine vergi ödeyen ve toprakların sahipleri durumunda bulunmayan çiftçilerle merkezî otorite arasında imtiyazlı bir sınıfın bulunduğunu ve bunların vergileri topladıklarını ve bu topraklara sahip olduklarını; ayrıca toprakların satılması veya el değiştirmesi halinde üzerindeki çiftçilerle birlikte alınıp satıldığı gibi hususları biliyoruz. Suriye ve Mısır'da büyük toprak sahibi Rum aristokratları (96) ile Sasanî İmparatorluğunda bir sosyal sınıf durumunda bulunan ve irsî olarak bazı geniş topraklara sahip, halk ile Kisra arasında vasıta olan, bölge çiftçilerinin öncüleri D i h k a n'ların (97) elinden toprakların alınması ve üzerinde yaşayan çiftçilere verilmesi," ... aşağı sınıfların bundan şiddetle müteessir olmamaları..." şeklinde yorumlanmamalıdır. Bu topraklarda yaşayanlar, daha önceleri, Bizans fetihlerinde, toprakların müsadere edilerek saray asilzadelerine, ordu komutanlarına, kilise veya devlete maletme şeklindeki tasarrufların mağduru olmuş kimselerdi. Bu bakımdan, Hz. Ömer'in toprakları yerli halkın elinde bırakmasının, onların lehine bir karar olarak değerlendirilmesi daha uygun olsa gerekir.

Ayrıca, kısaca belirtilen Sasanî ve Bizans toprak düzenindeki Dihkan ve Aristokrat sınıfların yerini, Müslüman gazilerin alması ve böylece eski düzenin devamı da, Wellhausen'ın ileri sürdüğü gibi, "... böyle muazzam bir el değiştirme mümkün değildi" şeklinde kabul edilemez; çünkü toprakların işleyicileri yerlerinde kalarak, sahiplerinin Müslüman muharipler olması, yerine getirilmesi zor bir karar olmayabilirdi. Nitekim Hz.Peygamber devrinde, bu şekilde bir uygulamanın, küçük çapta da olsa, Hayber ve Vadi'l-Kura'da gerçekleştirilmiş olduğunu biliyoruz. Kaldı ki, bu toprakların geliri, savaşanlara verilmek şeklinde de bir düzen kurulmamıştır. Wellhausen bu noktayı çok iyi değerlendirmekte ve bilhassa Hz. Osman'ın hilâfeti döneminde Arap aristokrasinin nasıl bir mücadeleye girişerek Hz. Ömer'in bu kararının karşısına çıktığını göstermektedir.(98)

Wellhausen'ın karşısında yer alan bir görüşü Şiblî ileri sürmekte ve toprağın g a n i m e t olmadığını, bu sebepten de dağıtılmaması gerektiğini ve Hayber'i taksimden sonra Hz. Peygamber'in de hiç toprak dağıtmadığını belirtmektedir.(99)

Gerek fakîhler, gerek çağdaş araştırıcılar arasında, üzerinde durulan bir başka konu, Hz. Ömer'in yerli halkın elinde bıraktığı bu toprakların mülkiyetinin kime ait olduğudur. Biz, mezhepler açısından bu konuya girmek istemiyoruz. (100) Ancak bu

96. Şiblî, 278-282; er-Reyyis, 44-50; Subhi es-Salih, *en-Nuzum*, 24-5; Abdulmun'im Muhtar, *Nazratun*, 408-9;A.Fattal, 317, 322.
97. Berchem, 25; Subhi es-Salih, en-Nuzum, 30-3; Mohsen Azizî, La Domination, 3-5; er-Reyyis, 60 vd.; A.Fattal, 322-3.
98. Wellhausen, *Arap*, 20-1, 128, 130, 135-6. Bu konuya "Harac" ve "Fey" sorunlarını ele alırken tekrar dönecceğiz.
99. Şiblî, 469-472; ayrıca bkz. M.B. es-Sadr, 405-6.
100. Toprak mülkiyeti konusunda mezheplerin görüşleri için bkz. A.Şafak, 146 vd.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

istişare etmeye karar vermişlerdir. Bu husus bize açıkça göstermektedir ki, Enfal suresindeki ganimet hükmünün fethedilen topraklara uygulanması, belirli ve sabit şer'î bir karar olarak görülmemektedir... Gerçekten böyle olmasıydı, meselâ biz, Suriye kumandanı, aşere-i mübeşşere'den Ebu Ubeyde b. el-Cerrah gibi zühd ve takva sahibi, aynı zamanda Hz. Peygamber'in 'bu ümmetin emînidir' diye övdüğü bir kimsenin, *Kur'an* ve Hz. Peygamber'in hayatında uygulanarak kesinlik kazanmış şerî bir hükmü yerine getirmekte tereddüt etmesini nasıl tasavvur edebiliriz? Kaldı ki bu komutanlar, harpte elde edilen taşınabilir malları ganimet olarak taksim etmekte hiçbir tereddüt göstermemişler ve Halife'den bu konuda özel bir emir de beklememişlerdir.Fakat onlar, fethedilen toprakların konusunu, Halife Ömer'e sormak durumunda kalmışlardır.

"2. Diğer taraftan aynı şeyi, Medine'de bulunan, başta Halife olmak üzre ileri gelen bütün Sahabi içinde düşünmemiz gerekir. Gerçekten bunlar için de fethedilen toprakların durumu hakkında, kesin bir hüküm olduğunu düşünmemiz halinde, girişikleri münakaşaları anlamamız mümkün olmamaktadır; çünkü bu konuda yapılan ve günlerce süren münakaşalara gerek bulunmaması tabiî olmalıdır. Halbuki bu münakaşaların yapıldığını ve iki ayrı görüşün ortaya atıldığını görmüş bulunuyoruz...". Bıltacı bu görüşlerinden sonra, fethedilen toprakların, "ganimet ayeti" şümulüne girmediğini ve konunun, Hz. Ömer'in halifeliğinde bu durumda bulunduğunu; bu toprakların "ganimet ayeti"nin şümulüne girmediğine dair de, bir nassın bulunmadığını belirtir ve sonunda, "... İslâm, bazı konularda açık ve seçik ayrıntılı hükümler koyması yanında, bazı hususlarda da kesin bir hüküm vermemiştir ve bu hususlarda, devlet başkanı ve Müslümanların, kendi menfaat ve maslahatlarına göre karar vermesini istemiştir. Fethedilmiş topraklar konusu da bunlardan biridir ve Hz. Ömer, meseleyi tartıştıktan sonra, genel menfaate uygun olarak, bu toprakların dağıtılmamasına karar vermiştir...".(110)

Çalışmasında, Hz. Ömer'in bu toprakları dağıtmayışını geniş bir inceleme konusu yapan Bıltacı, çeşitli fakîh ve müfessirlerin konu ile ilgili görüşlerini ortaya koymakta ve paylaşmadığı görüşlerini de eleştirdikten sonra,(111) Hz. Ömer'in istişare ve ileri gelen Sahabi'nin de muvafakatı ile vardığı sonucun *Kur'an* ve Sünnet'e muhalif olmadığını ve bu konunun, devlet başkanı tarafından zaman ve şartlara göre, genel menfaatlere uygun olarak çözülmesi gereken bir konu olduğunu ve öyle de yapıldığını belirtir. Araştırıcı, bu kararda güdülen hedefleri de şu şekilde sıralamaktadır:

110. Bıltacı, 144-8.
111. Bıltacı, 148-171.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

1- Müslim, gayr-i müslim halkın menfaatleri korunmuştur.

2- Konunun maddî ve idarî yönü ihmal edilmemiştir.

3-İslâmiyet, Allah'ın dini olarak, fethedilen topraklarda kendiliğinden ve isteyerek yayılmaya başlamış ve en kısa zamanda sonuç vermiştir.(112)

Hz. Ömer, savaşla ele geçen bu toprakları savaşanlara dağıtmamış ve yerli halkın elinde bırakmıştır. Buna karşılık, bu topraklardan h a r a c almayı kararlaştırmıştır. Bu toprakların veya alınmasına karar verilen h a r a c'ın f e y' kabul edilmesini, bundan sonraki bölümde ele alıp inceleyeceğiz.

Hz. Ömer'in toprakları g a n i m e t gibi kabul etmeyip yerli halkın elinde bırakması konusunda, kaynaklar arasında ittifak vardır.(113) Ancak Halife'nin bu kararının gerekçeleri veya bu gerekçelerin değerlendirilişi, bilhassa fakihlerce farklı şekilde anlaşılmıştır. Biz bu farklı anlayışları, ayrı ayrı göstermeye çalıştık. Ayrıca kendi görüşlerimizi de zaman zaman belirtmeye ve bu yorumların, rivayetlere uymayan taraflarına dikkati çekmeye özen gösterdik.

Bu görüşlerin ağırlık noktası, toprağın g a n i m e t telakki edilip edilmeyeceği konusu olmuştur. Bunun ortaya konuluşunda ise, *Kur'an-ı Kerîm* ve Hz. Peygamber'in uygulamalarının, Hz. Ömer'in kararı ile karşılaştırılması şeklinde olduğunu görmüş bulunuyoruz.

Biz, toprak konusunu tamamlarken, bu yorumlara eklenmek üzre, yalnızca Hz. Ömer'in bir sözünü ele almakla yetinmek istiyoruz. Muhtelif kaynaklarda ve hadîs kitaplarında yer alan, Hz. Ömer'in toprağın taksimi ile ilgili sözü şudur:

"Müslümanların gelecek nesilleri olmasaydı, fetholunan her yeri, Hz. Peygamber'in Hayber'i bölüştürdüğü gibi bölüştürdüm."(114)

Hz. Ömer'in bu sözünün iki anlamı vardır. İlki Hz. Peygamber'in Hayber'i taksim etmiş olduğudur. Gerçekten de bu husus, kaynakların büyük çoğunluğunun rivayetlerine uygundur. Diğer anlamı ise, Hz. Ömer'in, Müslümanların gelecek nesillerini düşündüğünden dolayı, toprağı taksim etmediğidir.

Hz. Ömer'in toprağı savaşanlara dağıtmayışı, gerek kendi hilâfetinde, gerek daha sonraki dönemler için, hemen hemen değişmeyen bir kaide olmuştur.

112. Bıltacı, 172-3.

113. İmam Şafiî'nin, toprakların önce dağıtıldığını, sonra da kendilerine hisse düşenlerin paylarını gönül rızasıyla iade ettiklerini söylemesi, bize göre, tamamen nazarî bir iddiadır.

114. el-Buhârî, *Tecrîd*, VII, 157-9; Ebu Ubeyd, 80; Yahya b. Adem, 44 (nu.106); el-Hatîb el-Bağdadî, I,8; İbn Asakir, I, 576-8; Elmalılı, VI, 4848. Bu kaynaklarda, Hz.Ömer'in bu sözünün varyantları da bulunmaktadır.

İslâm fıkıh ekolleri, bu konuyu, yalnızca, toprağın dağıtılmamasını f e y veya g a n i m e t olup olmadığı bakımından tartışmışlardır. Ancak toprakla birlikte, üzerinde yaşayan insanların da bu karardan faydalandıkları konusu üzerinde fazla durulmadığını görmekteyiz. Oysa Hz. Ömer'in kararına göre bunlar, Müslüman olurlarsa, Müslümanlarla aynı haklara sahip olacakları, Müslümanlığı kabul etmeyenlerin de kendi dinlerinde kalarak *Kur'an-ı Kerîm* 'in esaslarına göre z i m m î sayılıp c i z y e ödeyecekleri şeklinde bir uygulamaya muhatap olmuşlardır. Toprak konusunun tartışılması, insan konusunun ele alınmasını adeta engellemiş ve fakîhler, Hz. Ömer'in fetihlerden sonra İslâm'ın ruhuna ve hayat anlayışına en uygun olan bu kararının ikinci kısmına yeterince eğilmişlerdir. Bu kanaatimizi belirtirken biz, İslâm fakîhlerinin "zimmî hukuku"nu daha az inceledikleri şeklinde bir sonuca ulaşmak istemiyoruz. Zimmet ehlinin durumu, İslâm Hukuk kaynaklarında önemli bir yer tutmuştur. Bizim belirtmek istediğimiz husus, Hz. Ömer'in toprakla ilgili kararının, hâlâ çeşitli yorumlara tâbi tutulması karşısında, ayrı kararın bir diğer sonucu, yani gayr-i müslim halkın topraklarında bırakılmalarına ve kendi dinlerinde kalmalarına, aynı ilginin gösterilmemiş olduğudur.

Bu noktayı bilhassa belirtmek isteyişimizin bazı önemli sebepleri vardır. Savaş sonucu ele geçirilen esirler konusunda, İslâm Dîninin telkin ettiği bazı prensipler bulunmaktadır. Bunları biz, esirlerin öldürülmesi, ganimet gibi dağıtılarak köleleştirilmeleri, mal veya Müslüman esirler karşılığında mübadele edilmeleri, fidye veya fidyesiz serbest bırakılmaları şeklinde özetleyebiliriz.(115) Bunlar, savaşan askerlerle ilgili hususlardır. Diğer taraftan, kadın ve çocukların öldürülmemeleri; ama esir edilerek köle muamelesine tâbi tutulmaları, karşılıklı veya karşılıksız serbest bırakılmaları gibi hükümlerin bulunduğunu da biliyoruz.

Hz.Ömer'in savaşla ele geçen düşman askerlerine ve onların kadın ve çocuklarına karşı en müsamahakâr ve insancıl bir karar vermiş olduğunu, bilhassa belirtmek istiyoruz. Bedir gazvesinden sonra, Müslümanların elindeki esirlerin öldürülmesi hususunu Hz. Peygamber'den ısrarla isteyen Hz. Ömer'ın,(116) Irak ve Suriye fetihlerindeki bu davranış ve anlayışının, bize göre büyük bir önemi olmalıdır. Yedinci yüzyılın ilk yarısında, kız çocuklarını diri diri gömen bir toplumun hangi seviyeye çıkarılmış olduğunuda, burada ifade etmek gerekir.

Hz.Ömer'in savaşlardan sonra, gerek Irak, gerek Suriye'deki kumandanlarına verdiği direktifler arasında yer alan, bu insanlarla ilgili olarak verilmiş bazı kararları ele almak istiyoruz. Toprakla ilgili haberler kadar fazla olmasa da , bu bölüme başlarken ele aldığımız bazı rivayetleri burada bir araya getirmek faydalı olacaktır.

115. Esirler için bkz. el-Mâverdî, 125-131 (T.145-152); Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdaresi*, 172-179 ve buradaki kaynaklar.

116. Bkz. ez-Zeylaî, III, 402-6; İbnu'l-Cevzî, 35-7; el-Maverdi, *Edebu'l-Kadî*, I, 256-7,500-1,504; et-Tantavî, 38-9.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bunlar içerisinde, bu topraklarda yaşayan insanlar için Hz. Ömer'in düşüncelerini en iyi şekilde ortaya koyan rivayet, hiç kuşkusuz Ebu Ubeyde'ye yazılmış olan emirdir:

"...Ne senin, ne de seninle beraber bulunan Müslümanların, seninle onlar arasında akdedilen sulhname (117) gereğince onları f e y' itibar etmeye hak ve selahiyetiniz yoktur...". Devamla Hz. Ömer, gayr-i müslimlerden tahammülleri nisbetinde c i z y e alınmasını ve *Kur'an-ı Kerim*'in Tevbe suresi 29. "cizye ayeti"ne göre yapılacak bu uygulamadan sonra, herhangi bir mes'uliyetin doğmayacağını açık bir şekilde belirtir. Ona göre, şayet bu insanlar "... Müslümanlara taksim edilirse, geriden gelecek Müslümanlar ve zimmîler, konuşacak bir insan dahi bulamıyacakları gibi, kendilerinin emeği olan iş ve kazançlardan da faydalanamazlar. Arazileriyle birlikte taksim edilen bu insanlara gelince.. Müslümanlar sağ oldukları müddetçe onları sömürmekte devam ederler. Netice itibariyle bizler hayattan çekilince, bizden sonra gelecek olan çocuklarımız, onların çocuklarını sömürmeye ve onları köle olarak kullanmaya devam ederler. Artık onlar, İslâm Dini hâkim olduğu müddetçe, Müslümanların kölesi olurlar. Ben buna asla razı değilim..." (118).

Bir savaştan hemen sonra, elde edilen büyük başarıları izleyen karar günlerinde, insanların başka dinden de olsalar, sömürülmelerinin doğru olmayacağını açık bir şekilde ortaya koyan Hz. Ömer'in ulaştığı bu seviye, ancak *Kur'an*'ın getirdiği ve insanlara telkin ettiği bir yücelişi göstermektedir.

Yine Hz. Ömer, "... Her kim savaştan ve hezimetten sonra İslâm dâvetine icabat ederse, o da Müslümanlardan bir ferttir.." (119) prensibini, ordu kumandanlarına göndermiştir.

Bir başka haberde ise, Irak bölgesinde ele geçen topraklarla üzerindeki insanların bölüştürülmesi halinde, her askere üç çiftçinin düşeceği Hz. Ömer'e bildirilince, o, Medine'deki Sahabi ile bu konuyu tartışmıştır. Hz. Ali'nin, kendisine, "... Irak ahalisini kendi hallerinde serbest bırak ki, onlar Müslümanlar için istifadeli birer varlık olsunlar.." şeklindeki görüşünü, Hz. Ömer'in benimsediğini ve uyguladığını görüyoruz.(120)

Hz. Ömer'in bu insanları serbest bırakmasını, yalnızca vergi ödemeleri veya ziraat işleriyle meşgul olmalarını istemesiyle açıklamak mümkün değildir. Müslümanların diğer dinlere mensup olan kimselere karşı gösterdikleri müsamahanın açık belirtilerini gördüğümüz bu davranışı, Wellhausen'ın "şu halde fütuhatın organi-

117. Krş. Hamidullah, *Vesâik*, 375-8.
118. Kaynaklar için bkz. s.13, n.61.
119. Kaynaklar için bkz. s.8, n.35.
120. Kaynaklar için bkz. s.9,n.42. Ayrıca, Hz.Ömer'in, esirlerin serbest bırakılmaları için verdiği emirler hk. bkz. Hamidullah, *Vesâik*, 338, 377, 389.

zasyonu, bir teb'ayı istismar gayesi ile askerî işgal hudutlarında kalmakta idi..."(121) şeklindeki görüşüyle değerlendirmek imkânı olmasa gerekir. Ortaçağ dinî taassubunun hâkim olduğu ve savaş esirlerinin köleleştirildiği bir devrede, çölden çıkan bu anlayış, gerçekten fevkalâde insanî ve bir o kadar da medenîdir.

4. Sahipsiz Topraklar: Savâfî

Hz. Ömer'in, savaşla elde edilen toprakları, üzerinde yaşayan çiftçilere bırakması kararının gösterdiği gelişmeleri, yapılan açıklama ve yorumları bitirirken, toprakla ilgili başka bir önemli problemi ele almak istiyoruz. Fethedilen toprakların yerli halkın elinde bırakılması, bu toprakların sahipleri bulunduğu takdirde yerine getirilen bir karardır. Halbuki yerli işleyicileri olan bu şekildeki topraklar yanında, sahipsiz topraklar da ele geçirilmişti. Şimdi, Hz. Ömer'in bu topraklarla ilgili nasıl bir uygulamaya giriştiğini ele alalım.

Bu topraklara S a v â f î (122) veya daha sonraları ikta edildiğinden dolayı da K a t â î denilmektedir. Bu topraklardan önemli bir miktarı, daha çok Irak bölgesinde ele geçirilmiştir. Bunun yanında, Suriye ve Mısır'da da, bu şekilde, sahipleri ölen veya topraklarını bırakıp gitmek durumunda kalan kimselerin bulunduğu da kesindir. Kaynaklarda, bu toprakların daha önce kimlere ait olduğu hakkında çeşitli rivayetler vardır. Irak bölgesindeki bu toprakların, Kisra'ya, ailesine, savaşta ölenlere ve kaçanlara, hudut muhafızlarına, su çıkan yerlerin çevresi ile posta teşkilâtı ve ateşgede (123) mabetlerine ait olduğu açıklanmaktadır. Râviler bu cinsten sahipsiz toprakların on çeşit olduğunu, ancak hepsini hatırlayamadıklarını, rivayetlerinden önce zikrederler.(124)

121. Wellhausen, *Arap*, 15.

122. Savâfî, "Safiyye" kelimesinin çoğulu olup, sahibinin bırakıp gittiği mal ve topraklara denir. Bkz. Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdaresi*, 203-4. Ebu Yusuf'un *el-Harac*'ında, Savâfî ile ilgili nakledilen ilk rivayette, bu topraklara "Savâfî'l-Esfâr" (Savaşların Savâfîsi) da denildiği yazılmıştır (I,394). Ancak "Esfâr" kelimesi, *el-Harac*'ın Türkçe tercümesinde ve bu tercümenin esas alındığı metinde "Esmâr" olarak (T.101); Ebu Yusuf'un eserini şerheden ve bizim metnini esas aldığımız er-Rahbî'nin kullandığı metinde ise, "İşbar" veya "İştar"; Yahya b. Adem'de "Estan" (s.64, nu.199) şeklinde kaydedilmiştir. er-Rahbî, bunların yanlış olduğunu, doğrusunun "Esfâr" olacağını söylemektedir.

123. Ebu Yusuf'un "Deyr*in* Berîd*in*" şeklindeki ibaresinin Türkçeye "atların yayılması için ayrılan otlaklar" diye çevrildiğini görüyoruz (T.101). Aynı metin el-Belâzurî'de "Deyr-i Yezîd" diye geçmektedir: *Futûh*, 334 (T.II,56). "Yezîd Manastırı" burada anlamsız bir ibare olarak görünüyor. Bize öyle geliyor ki, her iki kaynakta da bu ibare aynı şeye işaret etmektedir. İkisinin de, manastır (ki et-Taberî, bunu, ateşgede mabedi olarak belirler) ve posta teşkilâtına ait olan topraklar diye anlaşılması gerekir. Wellhausen, *Arap*, 129; Heykel, I, 222; Berchem, 42.

124. el-Belâzurî'nin *Futûh*'unu Türkçeye çeviren Z.K. Ugan, Savâfî topraklarının hangileri olduğuna dair bu haberin yer aldığı ilk paragrafı şu şekilde yanlış tercüme etmiştir (T.II,56): "Ömer b. Hattab, Sevad topraklarının onda birine el koyduğu vakit, ben toprağımın onda yedisini elimde koruyabilmiştim. Toprağımın onda üçü elimden çıkmıştı...". Ali ⇒

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Sahipsiz olan bu topraklar hakkında, Hz. Ömer'in nasıl bir uygulamaya girdiğini ele alırken, birbirinden farklı bazı rivayetleri incelemek gerekiyor. Ebu Yusuf, Medineli bazı yaşlı âlimlerden naklen, bu toprakları, Halife'nin "seçip aldığını" ve "dilediği kimselere çiftlik olarak tahsis" ettiğini bildirdikten sonra, kendi görüşlerini şöylece açıklamaktadır: "Bunlar, yani yukarıda evsafı bildirilen araziler, sahibi ve vârisi bulunmayan mallar mesabesindedir. Âdil devlet reisinin bu mallara el koymak, İslâm'a faydası olacak kimselere tahsis etmek hakkı vardır. Devlet başkanı bu malları müstehak olanlara verir. Müstehak olmayanlara vermesi veya şahsî menfaati için kullanması doğru değildir. Bu topraklar da bu kabiledendir. İşte bu anlattıklarım, bana göre, Irak'taki beylik toprakların kullanılma yoludur... Hz. Ömer, bu toprakları, s ü n n e t esasına göre almış ve tahsis etmiştir." (125)

İkinci rivayet Seyf yoluyla et-Taberî tarafından bize ulaştırılmıştır. Çok farklı bir hükmün yer aldığı bu haberde Seyf, "... sizinle savaşanlar, arkalarında toprak bırakmışlarsa, o topraklar size aittir. Kaçanları yurtlarına dönmeye çağırırsanız; baş vergisi vermeyi kabul edip toprak ve malları bölünmeden önce dönerlerse, onlar, İslâm himayesinde sayılırlar ve mülkleri kendilerine verilir. Kaçanları, yurtlarına dönmeye çağırmadığınız takdirde, onların mal ve mülkleri g a n i m e t olarak savaşanlara verilir..." şeklindeki Hz. Ömer'in sözlerini nakletmektedir. Daha sonra, "... Kisraların ve onlarla birlikte hareket edip inad edenlerin mal ve mülklerini, ganimete hak kazanmış olan gazilere tahsis ettiler..." şeklinde, sözlerine devam eden Seyf, "... fakat Müslümanlar, bu toprakları aralarında bölmeden eski halinde bıraktılar; çünkü bunlar, koruluk, su yatakları ve posta yollarından ibaret olup ateşgedelere ait olduklarından taksim etmek imkânsızdı... Her yıl ekinleri aralarında bölmek üzre bu mülk ve toprakların idaresine ittifakla birini memur ettiler..." şeklinde bir kararın uygulandığını bildirmektedir.

Seyf'in bu haberinden, toprakların g a n i m e t statüsüne tâbi tutulduğunu, beşte dördünün savaşanlara verildiğini; ancak savaşanların, aralarında bölüşmedikleri bu toprakların gelirlerini paylaştıklarını öğrenmekteyiz.(126)

Şafak, bu yanlış tercümeye dayanarak *İslâm Arazi Hukuku* adlı çalışmasında"... ayrıca elinde fazla arazisi bulunanların işleyebileceği miktarın dışında kalan kısmı devlet tarafından alınıp başkalarına verildiği..."(s.154) sonucuna varmaktadır. Esas metin ise (s.334), "Hz.Ömer, on çeşit (sınıf) araziyi s a f i y yaptı (devlete maletti). Ben bunlardan ancak yedisini hatırlayabiliyorum. Diğer üç sınıfı unuttum." şeklindeki râvinin ifadeleridir. Bu durumda A.Şafak'ın ulaştığı sonuç yanlış ve mesnetsiz olmaktadır. Krş. Ebu Yusuf, I,393-402 (T.101-2); Yahya b. Adem, 63-4 (nu.198,199).

125. Ebu Yusuf, I, 398 (T.102); Ebu Ubeyd, 400, burada, Sevâfî topraklarının hükmü İmama aittir, diye görüşünü belirten Ebu Ubeyd, bu toprakları, Hz.Osman'ın, ikta olarak muhtelif kimselere verdiğini söyler.

126. et-Taberî, I, 2467-9, 2471(T.IV, 47-9,51). Seyf'in bu haberini, fetihlerden sonra toprak dağıtımı yapıldı, diye değerlendirenler de olmuştur. Bkz. Lokkegaard, 47; bunun özeti için H.İnalcık, 32.

Konuyla ilgili incelemek istediğimiz sonuncu haber, el-Mâverdî tarafından verilmiş fıkhî bir hüküm içinde geçmektedir: "... Hz.Ömer Irak arazisini alınca, İran hükümdarlarının mallarını, kaçan mal sahiplerinin mülklerini veya harap olmuş mülkleri hazineye malolmuştur ki, para olarak değeri 9 milyon dirhemdir. Bu gelirleri, Müslümanların işlerine harcamış, herhangi bir şahsa toprak parçası vermemiştir. Hz.Osman, bu toprakları şahıslara dağıtmıştır." (127)

Aynı anlayıştaki bir başka haber de, birkaç varyant halinde Yahya İbn Adem tarafından nakledilmektedir. Bunlara göre, Hz.Peygamber, Hz. Ebu Bekir, Hz.Ömer ve Hz. Ali, hiç ikta yapmamışlardır; İslâm'da ilk iktaı Hz. Osman yapmıştır.(128)

Kaynaklarda yer alan bu üç rivayetle ilgili bazı tartışmaları ele almak istiyoruz. el-Mâverdî ve Yahya b. Adem'in yukarıdaki rivayetlerini esas alan Z. er-Reyyis, Hz. Ömer'in S a v â f î topraklarını Beytu'l Mal'e gelir getirmek üzre kullandığını ve hiç kimseye ikta vermediğini ileri sürer. Ayrıca, Ebu Yusuf'un yukarıdaki rivayetinde yer alan ve Hz. Ömer'in "dilediği kimseye ikta olarak verdiği" şeklindeki sözlerini, Ebu Yusuf'un, Hz. Ömer'in ikta verdiğine dair bir örnek göstermemesinden dolayı kabul etmeyen er-Reyyis, bu toprakları, Hz. Osman'ın ikta olarak bazı kimselere dağıttığını da örnekleriyle isbatlamaya çalışmıştır.(129)

Bunun yanında M. Bıltacı, er-Reyyis'in görüşlerini kabul etmemekte ve Ebu Yusuf'un rivayetini benimsemektedir. Bıltacı, savaşla elde edilmiş toprakların nasıl kullanılması gerektiğine dair kararın devlet başkanı tarafından verileceği şeklindeki kendi ve diğer bazı fıkıh imamlarının görünüşene dayanarak, Hz. Ömer'in bu toprakları ikta olarak bazı kimselere vermiş olabileceğini ve el-Mâverdî'nin ileri sürdüğü görüşlerin de doğru olmadığını açıklamaktadır.(130)

S a v â f î topraklarıyla ilgili olarak er-Reyyis'in görüşlerine dayanak teşkil eden ve Yahya b. Adem'in rivayet ettiği ikta hakkındaki haberler için bir noktanın açıklanmasında yarar görüyoruz. Şöyle ki, Yahya b. Adem, Hz. Ömer'in, Hz.Peygamber, Hz.Ebu Bekir ve Hz. Ali gibi, hiç ikta vermediğini rivayet etmiştir. Bu haberi doğru kabul etmeye imkân yoktur; çünkü gerek Hz. Peygamber, gerek diğer üç halife, kaynakların bize verdikleri haberlere göre, muhtelif kimselere, belirli toprak veya madenleri ikta olarak vermişlerdir. Üstelik Yahya b. Adem'in eseri *el-Harac*'ın başka yerlerinde, Hz. Peygamber ve diğerlerinin verdikleri iktaları sıralamakta ve çeşitli örnekler bulunmaktadır.(131)

127. el-Mâverdî, 183 (T. 217).
128. Yahya b. Adem, 79 (nu.250, 251).
129. er-Reyyis, 140-1.
130. Bıltacı, 205-7.
131. Hz.Peygamber ve diğer üç halifenin verdikleri iktalar için bkz. Ebu Yusuf, I, 419-28 (T.105-7); Yahya b. Adem, 77-81 (nu. 242-257); yine aynı yerde Hz.Ömer'in bazı ikta değişiklikleri için bkz. 26,78 (nu.43,244,246,247,248); Ebu Ubeyd, 392,393-400, 408-9; es-Sûlî, *Edeb*, 210-2; el-Belâzurî, 12,14,22,430-1; ayrıca Hz.Peygamber'in Hz.Ömer'e iktaı için bkz. el-Belâzurî, *Ensab*, II,292 a; Kudame b. Cafer, 84 b vd.; S.Ateş, 204, 217-220.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Görüldüğü gibi, ne er-Reyyis ve ne de Bıltacı, yukarıdaki Seyf'in haberine hiç temas etmemişler ve yalnızca, Ebu Yusuf ile el-Mâverdî'nin görüşlerine dayanarak iki ayrı sonuca ulaşmışlardır.

S a v â f î topraklarının, Arap kabileleri ile Hilâfet merkezi arasında, daha sonraki devirlerde ihtilaf konusu olduğuna dikkati çeken A. ed-Durî, Hz. Ömer'in bu toprakları Beytu'l-Mal'e verdiğini ve maslahat gereği, tasarrufunu da devlete bıraktığına ait rivayetleri inceler. Daha sonra Seyf'in rivayetini de alan ed-Durî, bu toprakların beşte dördünün savaşanlara verildiğini; Sevad ve Medâin bölgelerindeki uygulamaların bu şekilde olduğunu; ayrıca bunların işletilmesinin hak sahiplerince beraberce yapıldığını; satış hakkının da bu kimselerin hakkı bulunduğunu kabul etmektedir. Bu sonucu benimseyen ed-Durî, rivayetlerini kabul ettiği Seyf hakkında da şunları söylemektedir: "Seyf, rivayetlerinde dikkatli değildir. Ancak kabilelere ait işleri iyi bilir. Daha sonraki gelişmeler, Seyf'in bu görüşünü doğrular mahiyettedir."(132)

er-Reyyis, Bıltacı ve ed-Durî'nin ulaştıkları üç ayrı sonucu görmüş bulunuyoruz. Şimdi, S a v â f î topraklarından toplanmış olan gelirlerle ilgili, kaynaklarda bulunan iki ayrı rivayeti ele almak gerekiyor.

Bu haberlerin ilkinde, S a v â f î topraklarından yıllık 4 milyon dirhem;(133) diğerinde ise 7 milyon dirhem (134) gelirin (135) sağlandığı ifade edilmiştir. Ebu Yusuf'un eserini şerheden er-Rahbî, (136) bu iki haberi uzlaştırmak ister ve ilkinin fetihin ilk sıralarında, ikincisinin de daha sonraki yıllarda artmış olabileceğini; Bıltacı ise, (137) bu konuda, tarım şartları bakımından bir yıl 4, diğer yıl da 7 milyon dirhem gelir olmasını tabii karşılamakta ve iki haberin de doğru olabileceğini belirtmektedir.(138)

Kaynaklarımızda, S a v â f î topraklarına ait bu uygulamanın açıklığa kavuşmasına yardım edecek daha fazla bilgi bulunmamaktadır. Sevad bölgesine ait

132. ed-Durî, *Nizâmu'd-Dardib*, 51-2; aynı yazar, *Mukaddime*, 27-8.
133. Ebu Yusuf, I,394 (T.101); Yahya b. Adem, 64 (nu.199).
134. Ebu Yusuf, I,396 (T.101); Yahya b. Adem, 64 (nu.198); Ebu Ubeyd, 399.
135. Ebu Yusuf ile Yahya b. Adem, 7 milyonluk rivayette, buna "harac" derler; aynı miktara ait Ebu Ubeyd'in rivayeti ise, "gelir" şeklindedir; 4 milyonluk rivayette, kaynakların hepsi "gelir" şeklini kullanır.
136. Ebu Yusuf, I, 396.
137. Bıltacı, 204-5.
138. el-Mâverdî, 183 (T.217) ise 9 milyon dirhem gelirin Savâfî topraklarından geldiğini söylemektedir. Ayrıca bkz. er-Reyyis, 140; Abdulmun'im Muhtar, *Nazratun*, 410.

bu topraklar, Kûfe'deki Dîvân'da kayıtlı bulunuyordu. Ancak Abdulmelik devrinde, Abdurrahman b. Eş'as'ın isyanı üzerine Haccâc'ın onunla yaptığı, C e m â c i m vak'ası diye meşhur olan olayda, bu kayıtlar, diğer evrakla birlikte yakılmıştır. (139)

Sonuç olarak S a v â f î toprakları, sahipleri üzerinde ele geçen topraklara göre ayrı bir statüye tabi tutulmuşlardır. Bu toprakların devlete ait olduğunu ileri süren rivayet ve görüşlerle, ikta yapılmış olduğunu benimseyenlerinkini birleştirmek yerinde olur. Devlet bazı kimselere, ikta olarak bu toprakları vermiş olabileceği gibi, kendi adına da işletmiş olabilir. Diğer taraftan Seyf'in rivayetinin de geçerlilik kazanmasına yol açan gelişmeler, daha sonraki devirlerde ortaya çıkmış olabilir. Bunların ilki, Hz. Osman'ın ikta olarak bu toprakları çokça dağıtması gerçeği ile C e m â c i m olaylarında kayıt defterlerinin yanması keyfiyetidir. Bu topraklardan devlete geldiği rivayet edilen yukarıda gördüğümüz miktarlar ile, Ebu Yusuf'un bu toprakların "harac suyu" ile sulananlardan h a r a c , diğerlerinden ö ş ü r alındığını söylemesi, en azından kendi zamanında bu toprakların şahıslar elinde bulunduğunu gösterir. (140) Bu sonuç da Seyf'in rivayetinden çok uzak bir uygulama şekli değildir. (141)

139. Ebu Yusuf, I, 396-7 (T.101, not 1) ve er-Rahbî'nin şerhi; Yahya b. Adem, 64 (nu.198); Ebu Ubeyd, 399; el-Mâverdî, aynı yer; Wellhausen, 137.

140. Ebu Yusuf, I,401 (T.102).

141. S a v â f î topraklar için bkz. Ebu Yusuf, I,393-402 (T.101-2); Yahya b. Adem, 63-4 (nu. 198-199); el-Belâzurî, 334 (T.II, 56-7), 335 (T.II,57-8) burada Hz.Osman'ın iktaları anlatılır; Heykel, I, 222, yazar, burada Savâfî topraklarının kiraya verildiğini ileri sürer; Lokkegaard, 49-50; Wellhausen, 128-9, 136, 137; Şiblî, 272; ez-Zubeydî, *el-Hayat*, 136, 144; Abdulmun'im Muhtar, *Nazratun*, 410; Hamidullah, *İslam'da Devlet İdaresi*, 199,203-4; Berchem, 41-4; Bedevî Abdullatif, *el-Mîzâniyye*, 21-2; Ateş, 210; ayr. bkz. Ebu Davud, *Sunen*, III, 139-145, 152-4; et-Taberî, *İhtilaf*, 140-1; Ebu Ubeyd, 14,18-21.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İKİNCİ BÖLÜM.

HARAC

Harac, gayr-i müslimlerin topraklarından alınan vergidir. Bilindiği üzre, İslâm devletlerinin önemli gelir kaynaklarından biri olan Harac, iktisadî ve hukukî bir kurum olarak büyük gelişme göstermiştir. Harac, terim olarak, gayr-i müslimlere ait topraklardan alınan verginin ismi olmaktan başka, genel olarak, İslâm devletlerinde, Beytu'l-Mal'in bütün gelirlerine verilen bir unvan da olmuştur. Bu ikinci kullanılışın, belki birinci anlamdaki kullanılışı kadar eski bir döneme gitmese de, Hicrî ikinci yüzyıldan itibaren çok yaygınlaştığını ve bu anlamı ifade etmek üzre, bazı eserlere isim olarak verildiğini görüyoruz. (142)

Haracın gösterdiği bu gelişmeler içerisinde, Hz. Ömer'in başlangıç devrindeki katkılarının neler olduğunun tesbiti ve Harac'ın cizye ve bilhassa fey' ile içiçe olan ilgilerinin ortaya çıkarılması, üzerinde durulması gereken önemli konulardır.

Hz. Ömer devrinde gerçekleştirilen fetihlerle birlikte önem kazanan toprak konusunun, savaşanlar arasında dağıtılmadığını ve işlenmek üzre yerli halkın elinde bırakılarak bir çözüme ulaşıldığını gördük. Hz. Ömer'in topraklarla ilgili gerçekten önemli bu kararını, bu toprakların ne karşılığında yerli halkın elinde bırakılması gerektiği konusu izlemiştir. Nitekim, yukarıda ele aldığımız çeşitli rivayetlerin bir kısmında, ayrıca haracla ilgili diğer haberlerde açıkca görüldüğü gibi, Hz. Ömer bu toprakları, ödiyecekleri harac vergisi karşılığında yerli halka bırakmıştır. Ebu Yusuf bu hususu, Hz. Ömer'in ağzından şu ifadelerle vermektedir: "... Savaşanlarla diğerlerinin ve gelecek nesillerin teşkil ettiği Müslümanlar için fey' (143) olmak üzre, işleyicileriyle beraber araziyi tutmayı, araziler için harac vergisi koymayı,

142. İbnu'n-Nedim'in eserinde, *"el-Harac"* ismiyle yazıldığı tesbit edilen 19 eser bulunmaktadır. Bunlar için bkz. er-Rahbî, *Fıkhu'l-Mulûk*, Tahkiki yapanın Önsözü, s. h,vd.; Harac'ın bu geniş anlamı için ayr. bkz. er-Reyyis, 8-10.

143. Metinde, fey' isim şeklinde kullanılmıştır.

sahiplerine de c i z y e tayin etmeyi düşündüm..." (144). Diğer kaynaklarda da, benzeri ifadelerle zikredilen h a r a c'ın, c i z y e'den ayrı bir vergi olarak açıkça belirtildiğini görmekteyiz. Ayrıca h a r a c ve c i z y e'nin f e y' oldukları da ifade edilmektedir. Cizye-harac münasebeti ile f e y' üzerindeki görüşleri daha sonraya bırakarak, Hz. Ömer zamanında gerçekleştirilen fetihler sırasında yapılan çeşitli anlaşmalar veya verilen kararlarla belirlenen ve birbirlerinden farklı özellikleri bünyesinde taşıyan Sevad (Irak), Suriye ve Mısır bölgelerine ait h a r a c'la ilgili haberleri sırayla ele almak istiyoruz.

1. Sevad (Irak) Bölgesinin Haracı

Suriye ve Mısır'a göre, haracla ilgili muhtelif ve bazan da birbirine zıt (145) haberlerin kaynaklarda yer alması yönünden, Sevad bölgesinin büyük bir önemi vardır. Sevad, Irak'a verilen bir diğer isimdir ve Hz.Ömer zamanındaki fetihlere ait haberlerde, gerek tarihlerde, gerek harac hakkındaki eserlerde, daima Irak yerine kullanılmıştır. Bu devirdeki resmî yazışma ve vergilendirme ile ilgili işlemlerin yapılışında, daima S e v a d isminin kullanılmış olması, böyle bir durumu ortaya çıkarmış olsa gerekir. (146)

Arap coğrafyacıları, Dicle ile Fırat nehirleri arasındaki bölgeyi iki kısma ayırırlar ve güney kısmına I r a k veya S e v a d ismini verirler. Kuzey kısmına da el-C e z î r e derler. (147) S e v a d kelimesinin bu bölgeye isim olarak verilmesine, Arapların buraya gelince, ekili sahalarla hurma ağaçlarının yeşilliklerine ve suya bakarak, gece gibi "karanlık", yani S e v a d demelerinin sebep olduğu ileri

144. Ebu Yusuf, I,202(T.58). Tercümede iki ayrı değişiklik yaptık. İlki, yapılan tercümede, "fey" olarak yalnızca "cizye" anlaşılıyordu. Oysa metinde "harac" ve "cizye"yi "fey" olarak ifade eden bir ibare vardır. İkinci değişiklik ise, "...muharip Müslümanlar ve gelecek nesiller için f e y olmak üzre..." ibaresi, "...savaşanlarla diğerlerinin ve gelecek nesillerin teşkil ettiği Müslümanlar için..." şeklinde değiştirilmiştir. Metinde, "fetekûnu fey'en li'l-muslimîne, li'l-mukatileti *ve'z-zurriyeti* ve li-men ye'tî min ba'dihim..." şeklindeki ibare, Türkçe tercümedeki gibi, yalnızca "muharip Müslümanlar ve gelecek nesiller" diye tercüme edilirse, hem "ve'z-zurriyeti" kelimesi tercüme edilmemiş olur, hem de f e y , yalnızca savaşan Müslümanlarla gelecek nesillere tahsis edilmiş olur. Halbuki, cizye ve harac gelirlerinin, ki f e y olarak ifade edilmektedir, yalnızca savaşan Müslümanlara değil, onlarla birlikte diğerlerine de ait olduğu açıkça belirtilmektedir. Nitekim uygulama da bu şekilde olmuş; cizye ve harac gelirleri Beytu'l-Mal'e verilmiş ve Hz.Ömer, toplanan gelirleri bütün Müslümanlara atıyye (maaş) olarak dağıtmıştır. Ebu Yusuf, Hz.Ömer'in topraklardan h a r a c almaya karar verdiğini başka yerlerde de ifade etmiştir. Bunlar için mesalâ bkz. Ebu Yusuf, I,208,213,218-9,266-7 (T.59,60,63,73); ayrıca bkz. Ebu Ubeyd, 83; el-Belâzurî, 325-6(T.II,45),464 (T.II,227),472-3 (T.II,238-9); Hamidullah, *Vesâik*, 337.

145. Birbirine zıt haberlerden, mükelleflerin ödemek zorunda oldukları harac miktarları hakkındaki farklı rivayetleri kastediyoruz, ki bunlar üzerinde ileride duracağız.

146. el-Mes'udî, *et-Tenbih*, 35; Schaeder, *Sevad, İ.A.*, 522.

147. ed-Durî, *Tarihu'l-Irak*, 17. "el-Cezîre" için bkz. F.Işıltan, *Urfa*, 1 vd.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

sürülmektedir. Ayrıca Arapların, yeşil ile siyah renkleri birbiri yerine kullandıkları da ifade edilmektedir. (148)

S e v a d ile I r a k kelimelerinin aynı bölgeye isim olarak verildiğini yukarıda belirttik. Ancak, coğrafyacılardan bir kısmına göre S e v a d, I r a k arazisinden otuzbeş fersah daha geniş olarak kabul edilirken, diğer bir kısmına göre, tam tersi, yani I r a k'ın S e v a d'dan otuzbeş fersah daha geniş olduğu görüşü ileri sürülmüştür. (149)

Irak bölgesinde, haracla ilgili gelişmeleri ele alırken, kaynaklarda S e v a d kelimesinin daha fazla kullanıldığını göz önünde tutarak, biz de bu tabiri kullanmayı uygun bulduk.

a) Toprağın Ölçülmesi

Hz. Ömer, toprakları g a n i m e t statüsü dışında düşünüp yerli halkın elinde bırakmaya karar verdikten sonra, "... o halde, araziyi yerli yerince düzenleyecek, işleyenlere tahammülleri nisbetinde vergiler koyacak, akıllı ve muktedir kim var? " diye sorunca, kendisine, "basiretli, akıllı ve tecrübeli" bir kişi olarak Osman b. Huneyf'i tavsiye ettiler. O da onu, Irak taraflarına, "Sevad Bölgesi"ne gönderdi. (150)

Bir başka rivayette ise, Hz. Ömer'in Irak taraflarına iki kişi gönderdiği belirtilmiştir. Bunlardan Huzeyfe b. el-Yemân Dicle nehrinin "arka" tarafında, Osman b. Huneyf ise, Dicle'nin "beri" tarafında görevlendirilmişlerdir. (151)

148. el-Hatîb el-Bağdadî, I,12; *Sevad mad.* I.A; Yakut, Mu'cem, Sevad mad. 272. İki nehir arası anlamına gelen Latince "Mezopotamya", Pehlevîce "Meyân'ı Rûzân" isimlerinin de verildiği bu bölgeye, Sasaniler zamanında "Dil-i İran-şehr"de denildiğini bilmekteyiz. Yakut, *Mu'cem, Sevad mad.*, 273; *Sevad mad.*, I.A., 522; Anastase-Marie, *en-Nukud*, 53.
S e v a d kelimesi, ayrıca, bir şehir veya memleketin başında gelirse, muntazam sulanan ve ziraate elverişli bölge anlamına gelir; Sevad-ı Ürdün gibi.

149. Sevad'ın hudud için bkz. Ebu Ubeyd, 103; el-Mes'udî, *et-Tenbih*, 33,35; el-Hatîb el-Bağdadî, I,11-2; el-Mâverdî, 164-5 (T.193-4); el-Istahrî, *el-Mesâlik*, 56; İbn Hurdazbeh, *el-Mesâlik* ,14; Yakut, *Mu'cem, Sevad mad.* 272; er-Reyyis, 106-7; ed-Durî, *Tarihu'l-Irak*, 17-9; Hartmann, *Irak mad., I.A.*, 671; er-Rahbî, *Fıkhu'l-Mulûk*, I, 204-5.

150. Ebu Yusuf, I,203-5(T.58); el-Belâzurî, 329 (T.II,50). Osman b. Huyenf el-Evsî, Uhud ve diğer gavzelere iştirak etmiş Ensar'dan bir sahabîdir. Hz.Ömer, kendisini, önce Sevad'a, daha sonra da Basra'ya göndermiştir. 41 Hicrîde, Kûfe'de vefat etmiştir. Bkz. İbnu'l-Esir, *Usd*, II, 371; ez-Zehebî, *Siyer*, II, 232-3; İbn Hacer, *el-İsabe*, Osman b. Huneyf; el-Hatîb el-Bağdadî, I,179-180.

151. Ebu Yusuf, I, 277-8(T.74); el-Belâzurî, 330-1 (T.II,52); el-Mâverdî, 166 (T.194-5). Huzeyfe b. el-Yemân, Hz.Peygamber'in münafıkların kimler olduğunu bildirdiği "sır kâtibi"dir. 36 yılında, Medâin'de vefat etmiştir. Bkz. İbnu'l-Esir, *Usd*; İbn Hacer, *el-İsabe*; İbn Sa'd, VII, 317; el-Hatîb el-Bağdadî, I,161-3; ez-Zehebî, II, 260-5.

Yine bir başka rivayette Hz. Ömer, Irak taraflarına Ammar b. Yâsir'i namaz ve harp, Abdullah b. Mes'ud'u kaza ve Beytu'l-Mal, Osman b. Huneyf'i de arazi işlerine tayin ettiğini öğrenmekteyiz. (152)

Ebu Yusuf'un naklettiği bir başka rivayette de, Osman b. Huneyf, Dicle'nin batı kısmında, Huzeyfe ise Dicle'nin suladığı ve C e v h â (153) denilen doğu kesiminde görevlendirilmişlerdir. Huzeyfe Cevhâ halkının, Osman İbn Huneyf ise Aşağı Fırat ehlinin vergi yüklerini yazıp mükelleflerin boyunlarına asmaya memur edilmişlerdir. (154)

Yahya b. Adem, Huzeyfe'nin Dicle'nin, Osman'ın ise Fırat'ın suladığı bölgelere âmil olarak gönderildiklerini belirtir. (155)

Bu haberlerden anlaşıldığı üzre Hz. Ömer, Sevad bölgesinin arazi işlerini tanzim etmek, vergi miktarlarına esas olan toprağı belirlemek ve bölgede yetişen çeşitli mahsulün nasıl vergilendirileceğine dair bir karara varmak üzere, Osman b. Huneyf ile Huzeyfe'yi Sevad bölgesinde vazifelendirmiştir. Görev bölgeleri hakkında yukarıda verilen farklı ifadelerden, Osman ile Huzeyfe'nin, Sevad bölgesinin iki ayrı kısmında vazife gördükleri anlaşılmaktadır. Hz. Ömer'in görevlendirdiği bu iki kişinin, arazi ile ilgili bilgi veya becerilerinin nereden ileri geldiği hakkında, kaynaklarda herhangi bir açıklamaya yer verilmemiştir. Bunlar hakkında Wellhausen'ın, "... Irak'ı ölçmüş ve vergilerini keşfetmiş oldukları rivayet olunan iki Medineli zatın akılları yarı yarıya başlarında kabul edilecek olursa, bunların istidat ve kabiliyetlerinden mümkün mertebe hasisce istifade ettikleri muhakkaktır... " şeklindeki sözleri ise, bize öyle geliyor ki, İslâm fethine karşı duyulan iğbiranın telkin ettiği duyguların alaylı (!) ifadeleri olarak anlaşılmak ve ciddiye alınmamak gerekir. (156)

Diğer taraftan D. Dennet'in, Osman b. Huneyf ile Huzeyfe b. el-Yemân'ı, Sevad bölgesine gönderilen iki ayrı komisyonun "başkanları " şeklinde değerlendirmesi dikkatimizi çekmektedir. Oysa kaynaklarda, bu iş için, bir veya iki komisyon oluşturulduğu hakkında bir görüşe ulaşılabilecek ifadeye rastlanılmamaktadır. (157)

152. Ebu Yusuf, I,271-3(T.73), Hz.Ömer'in bu görevliler için, hergün bir koyun tahsis ettiğini, yarısının ve sakatatının Ammâr'a, dörtte birebirinin de Abdullah ve Osman'a ait olduğunu, râvî sözlerine eklemektedir; Ebu Ubeyd,96; İbn Sa'd, III, 254-5; İbn Kayyim, *Ahkâm*, 107.

153. Cevhâ veya Cûhâ için bkz. Yakut, *Mu'cem. Cûhâ*, bir nehir üzerindeki geniş ovanın bulunduğu Sevad'da çok verimli bir bölgedir.

154. Ebu Yusuf, I, 280-1, 337-8(T.75,89); Yahya b. Adem, 77 (nu.241), cizye işlerine de bu görevlilerin baktığı, bu ibareden anlaşılmaktadır.

155. Yahya b. Adem, 76(nu.240); Kudame b. Cafer, 157 b; el-Hatîb el-Bağdadî, I,179-180; Yakut, *Mu'cem, Sevad*, 275.

156. Wellhausen, Arap, 15.

157. D.Dennet, 55.

Osman b. Huneyf ile Huzeyfe b. el-Yeman'ın Sevad bölgesindeki çalışmalarıyla ilgili haberlerin ilki, arazinin ölçülmesi hakkındadır. Bu haberlerin birinde, Hz. Ömer'in Sevad'ı ölçürttüğü ve 36 milyon c e r î b'e ulaştığı bildirilmektedir. (158) Ebu Yusuf'un dışında, bu haberi veren kaynaklarda ise, aynı miktara işaret edilmekte; ancak bu miktarı, Osman b. Huneyf'in araziyi ölçmesi sonucu elde edilmiş olarak göstermektedirler. (159) Diğer taraftan Ebu Yusuf'un aşağıdaki haberi, arazi ölçülmesiyle ilgili girişimlerin nasıl bir gelişme gösterdiğine dair, bize bir fikir vermektedir: ".. Huzeyfe ile Osman, araziyi ölçtüler. Arazilerin yüzölçümü farklı idi. Osman m e s a h a ilmini iyi bilirdi. Amili bulunduğu araziyi, kumaş ölçer gibi ölçtü. Huzeyfe'ye gelince, Cevhâ halkı kurnaz kimselerdi. Huzeyfe'yi kandırdılar. Arazi tam olarak ölçülmedi.. "(160) Ayrıca Hz. Ömer'in, Osman b. Huneyf'ten, alınacak vergiye esas olacak arazinin tesbiti sırasında, tepeleri, sık ağaçlıklı fundalıkları, çorak araziyi, bataklıkları ve su ulaşmayan yerleri ölçmemesini istemesi, ziraate elverişli bölgelerin belirlenmesini istediğini açık olarak göstermektedir. (161)

Kaynaklarımızda yer alan bu ifadelerden anlaşıldığına göre, vergiye esas olacak arazinin belirlenmesi için, Sevad bölgesindeki bu çalışmalar, Hz. Ömer'in görevlendirdiği iki kişi tarafından yerine getirilmeye çalışılmıştır. (162) Burada, üzerinde durulması gerekli önemli bir husus, Sevad'ın ziraate elverişli olan yerlerini tesbit ederken Sasanî düzeninden ne derecede faydalanıldığıdır. Bir başka ifadeyle, Hz. Ömer'in görevlendirdiği bu iki kişi, yeniden bir kadastro tesbit çalışması mı yapmışlardır; yoksa, yalnızca Sasanî düzeninde daha önce belirlenmiş olan malzemenin yeniden gözden geçirilip tevsik edilmesi görevini mi yerine getirmişlerdir? Osman b. Huneyf'in arazi ölçümü konusunda başarılı olduğu bildirilmekle birlikte, çalışmaları hakkında kesin bilgiler bulunmamaktadır. Bize öyle geliyor ki Sevad bölgesindeki çalışmalarda, Sasaniler zamanındaki arazi ölçümlerinden geniş ölçüde faydalanılmış olsa gerekir. Böyle bir sonuca ulaşmak için, elimizde, bir taraftan biraz sonra ele alacağımız et-Taberî'nin rivayeti; diğer taraftan da Müslümanların, Sevad bölgesi dışında, Suriye ve Mısır'da arazi ölçülmesiyle ilgili bir teşebbüslerinin olmadığı gerçeği bulunmaktadır.

Sasanî Kisrası Kubaz b. Firuz (487 - 531), kendi zamanına kadar Sevad arazisinden alınan H a r a c-ı M u k a s e m e'yi (163) adâletli bulmayarak, bunu, H a r a c-ı

158. Ebu Yusuf, I, 267 (T.73). Bir ölçü birimi olan c e r î b üzerinde biraz sonra durulacaktır.
159. Ebu Ubeyd, 98; el-Belâzurî, 329 (T.II,50); es-Sûlî, 218; Kudame, 156 b; Hamidullah, *Vesâik*, 341; el-Mâverdî, 166(T.195); Yakut, *Mu'cem, Sevad mad.*, 274.
160. Ebu Yusuf, I, 284-5(T.76). Ebu Yusuf sözlerini şöylece tamamlar:"... Cevhâ, o zaman mamur bir belde idi. Bu hâdiseden sonra harap oldu. Suları kesildi, verimi azaldı. Huzeyfeye yaptıkları hile sebebiyle işleri kötü gitti."
161. Yakubî, II, 141-2; Hamidullah, *Vesâik*, 341.
162. Genel olarak arazi ölçülmesi hk. bkz. Lokkegaard, 108 vd.; yanıca Wellhausen, *Arap*, 129.
163. Mahsul üzerinden belirli miktarda ve her mahsul elde edilişinde alınan harac.

V a z i f e'ye (164) çevirmeye karar verir. Bunun için de düz ve dağlık arazinin ölçülmesini, mahsul çeşitlerini, meyve veren ağaçlar ile nüfus sayımının yapılmasını ister. Kendi zamanında tamamlanamayan bu ıslahatı, oğlu Enuşirvan (531-578) tamamlar. (165) el-Mâverdî, Kubaz'ın bu ıslahatını anlattıktan sonra, sözü Hz. Ömer'e getirerek, "... İslâm geldikten sonra Hz. Ömer halife olunca, arazilerin ölçüsünü aynen kabul etti..." diyerek, bu durumu açıklığa kavuşturmaktadır. (166)

Sevad bölgesinin ölçülmesi sonucu 36 milyon cerîb arazinin bulunduğuna dair rivayeti yukarıda belirtmiştik. C e r î b'in alan ölçüsü olarak bugünkü karşılığı hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Biz, bunlardan Ziyaeddin er-Reyyis'in uzun araştırma sonucu belirlediği 1366 m^2 lik neticeyi benimsediğimizi burada belirtmek isteriz. (167)

b) Harac Alınan Ürünler ve Miktarları

Hz. Ömer zamanında, Sevad bölgesi topraklarından ne ölçüde vergi alındığını ele alırken, yukarıda bir vesileyle de söylediğimiz gibi, birbirinden farklı ve bazan da zıt haberlerle karşı karşıya bulunduğumuzu hemen belirtmek istiyoruz. Gerçekten, bir taraftan hangi ürünlerden, diğer taraftan ne miktar h a r a c alındığına dair haberlerde büyük farklılıklar göze çarpar. Öyle ki, bu farklı ve zıt haberleri nakleden kaynaklarda bile, bu durumun varlığına dikkat çekilmiş ve bu rivayetlerden biri hakkında "daha sahîh" şeklinde değerlendirmelerin yapılması (168) veya bu farklı rivayetlerin nereden ileri geldiğinin izah edilmesi cihetine gidilmiştir. (169) Ancak, bütün bu

164. "Muvazzaf Harac" da denen bu nevi vergi, yetişen mahsule bakılmaksızın belirli bir topraktan yılda bir defa alınması kararlaştırılan şeydir.

165. et-Taberî, I, 960 (T.II/3, 1193-4); el-Mes'udî, I, 294; ayr. bkz.Lokkegaard, 121-2,119,122.

166. el-Mâverdî, 167(T.195), müellif burada, Kubaz'ın ıslahata karar vermesine sebep olan şu hikâyeyi de anlatır: Kubaz, bir gün avda iken, bir bahçe içinde, ağaçtan meyve koparmak isteyen çocuğuna mani olan bir kadını görünce hayret eder ve sebebini sorar. Kadın, "Mülkümde devletin hakkı vardır. Mahsul ve meyveleri vergilendirecek memur (kâsım) gelmedi ve devlet hakkını almadı. Devlet hakkını almadan, meyvelerin birisinin koparılmasından korkarım. Devlet hakkını alsın, ondan sonra" cevabını verir. Hükümdar, kadının bu sözü üzerine, teb'asına şefkatle muamele edilmesi hususunda, arazinin ölçülmesini vezirlerine emretti. Âdil, doğru bir şekilde ölçülüp vergilerin de âdil bir şekilde konularak takdir edilmesini, halkın ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için kendilerine imkân tanınmasını tenbihledi. İranlılar, bundan sonra bu şekilde arazi üzerinden vergi aldılar.

167. er-Reyyis, 261-279 ve Subhi es-Sahil, 410-6. "Cerîb" için 2400 m^2 lik karşılık gösterenler için bkz. N.Çağatay, 100 Sorud, 351; D.Dennet, 46; A.Fattal, 322; Cerîb'in çeşitli tarifleri ve zirâ'ın uzunluğu hk.ayr.bkz. el-Belâzurî, 333 (T.II,55); Yakubî, II, 142; Kudame, 157 b; İbnu'l-Uhuvve, *Me-âlim*, 150; el-Mâverdî, 146 (T.170-1); *Fıkhu'l-Mulûk*, I, 267-8; el-Mâverdî'nin Türkçe tercümesinde cerîb'in 2025 m^2 olduğu metin içinde gösterilmiştir; bkz.s.165; 170-1.

168. Mesalâ bkz. Ebu Ubeyd, 101.

169. Meselâ bkz. el-Belâzurî, 333 (T.II,55).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

farklı rivayetler içinde, toprak birimi olarak daima c e r î b ölçeğinin kullanılması, değişmeyen tek husus olarak kalmıştır. Sevad toprağından alınan h a r a c miktarını ele alırken, bir taraftan toprağın durumunu, diğer taraftan yetişen ürünlerin hangilerinden ve ne miktarda vergi ödenilmesi gerektiğine karar verilmiş olduğunu tesbit etmeye çalışacağız.

Toprakların durumuyla ilgili olarak kaynaklarda, "işlensin veya işlenmesin (170) kendisine su ulaşan topraklar" (171); "ziraat edilen her c e r î b e" (172); "ekilsin veya ekilmesin";(173) "işlensin veya işlenmesin benzeri işlenen arazi"(174) ve nihayet "ekilmemiş bir halde olup da ekilebilen yerler"(175)şeklinde ifadeler kullanılmıştır. Bütün bu farklı ifadelerden, ziraate elverişli topraklardan h a r a c alınması cihetine gidildiğini anlamaktayız.

Hz.Ömer zamanında, Sevad topraklarında yetişen hangi ürünlerden ne miktar vergi alınmasına karar verildiğini incelerken, konu ile ilgili haberleri iki ana gruba ayırabiliriz. Bunlardan birinci grupta ele alacağımız haberlerde, genel bir ifade içinde, işlensin-işlenmesin, her c e r î b araziden, bir "dirhem" para ile bir "kafiz" mahsulün h a r a c olarak alınmasının kararlaştırıldığını görmekteyiz. İkinci grup haberlerde ise, buğday, arpa, hurma, üzüm ve diğer ürünlerden, alınmasına karar verilen h a r a c miktarları yer almış bulunmaktadır.

Ele alacağımız birinci gruptaki ilk haberde, Osman b. Huneyf'in Sevad bölgesindeki araziyi ölçtükten sonra, işlensin-işlenmesin, benzeri işlenen topraklar esas alınarak, her c e r î b toprağa bir dirhem ve bir kafiz h a r a c koyduğunu; buna karşılık, üzüm bağlarını, hurmalık ve sebzelikleri, topraktan yetişen diğer meyve ve sebzeleri vergiden muaf tuttuğunu görmekteyiz.(176) Ebu Yusuf'un bu ifadelerini, diğer kaynaklar da tekrar etmektedirler; ancak vergiden muaf tutulan mahsulleri zikretmemektedirler.(177) Bu arada Ebu Ubeyd, Sevad bölgesindeki topraklar için kararlaştırılmış olan diğer h a r a c miktarlarını zikrettikten sonra, 1 dirhem ve 1 kafiz o-

170. Ebu Yusuf'un Türkçe tercümesinde "gerek mamur ve gerekse harap" diye çevrilmiş; aynı tabir, bir sayfa sonra, "işlensin-işlenmesin" diye çevrilmiştir, ki bu ikincisi daha doğrudur, bkz. *Fikhu'l-Mulûk*, I, 284-5 (T.75-6).

171. Ebu Yusuf, I, 284 (T.75); el-Belâzurî, 330 (T.II, 51); Hamidullah, *Vesâik*, 341.

172. Ebu Yusuf, I, 268 (T.73); Ebu Yusuf'un eserini şerheden er-Rahbî, bu ifadeden "su ulaşan" toprakları anlar.

173. Ebu Ubeyd, 98; el-Belâzurî, 331 (T. II,52).

174. Ebu Yusuf, I, 285 (T. 76).

175. el-Belâzurî, 331 (T. II,52-3), burada, bu şekildeki toprakların, 2 cerîbinden 1 dirhem vergi alınacağının kararlaştırıldığı yazılmaktadır.

176. Ebu Yusuf, I, 285-8 (T.76); es-Sûlî, 218.

177. Ebu Ubeyd, 98-9; el-Belâzurî, 329, 331 (T.II, 50-1,52); Kudame b. Cafer, 156 b; el-Mâverdî, 166, 141 (T.195,165); el-Mâverdî'nin Türkçe tercümesinde (s. 165), 1 kafîz yerine 2 kafîz (ölçek) şeklinde yanlış yazıldığını, asıl metinde diğer kaynaklardakinin aynı olan 1 dirhem ve 1 kafîz şeklinde olduğuna burada işaret edelim (Asıl metin, s.141).

larak kararlaştırılan bu h a r a c miktarlarına dair hadîsten daha sahih bir haberin kendisine ulaşmadığını; ayrıca Hz. Peygamber'in bir hadîsinde de bu haberin teyid edildiğini belirtmektedir.(178)

1 dirhem ve 1 kafîz olarak gösterilen bu h a r a c miktarının hangi mahsul veya mahsullerden alınacağı, yukarıda gördüğümüz gibi, kaynaklarda belirtilmemiştir. Bundan dolayı D.Dennet, yetiştirilen mahsul çeşitleri arasında bir ayırım yapılmaksızın topraktan, nakdî olarak 1 dirhem para ile mahsulden 1 kafîz miktarında h a r a c alınacağını ifade etmiştir.(179) Ancak biz, 1 dirhem ve 1 kafîz h a r a c miktarına ait bir başka habere daha sahip bulunmaktayız. Şöyle ki, Hz.Ömer'in, Osman ve Huzeyfe'den, Sevad bölgesinin harac miktarını belirlemek için eski uygulamayı öğrenmek üzre, bir tercümanla, vazifeli bulundukları bölgelerden birer Dihkan göndermelerini istemiş olduğuna dair haberin devamında Ebu Yusuf, Halife'nin, "...gerek işlensin gerekse işlenmesin beher c e r î b araziye 1 kafîz *buğday* veya *arpa* ile 1 dirhem vergi konmasını..." istediğini yazmaktadır.(180) Bu durumda biz, 1 dirhem ve 1 kafîz harac miktarının, yalnızca, *buğday* ve *arpa*dan alınmak üzere kararlaştırılan bir miktar olduğunu kabul etmek durumundayız. Ayrıca, el-Muğîre b. Şu'be'nin Sevad valisi bulduğu sırada, Hz.Ömer'e yazdığı bir mektupta, "... buğday ve arpaya nisbetle değeri daha yüksek olan mahsuller..."in bulunduğunu haber vermesi ve bunlar için de h a r a c alınmasını istemesinden de, buğday ve arpadan, ilk önce h a r a c alınmaya başlandığı anlaşılmaktadır. (181)

Harac miktarı ile ilgili ikinci grup haberlerde ise, belirli mahsuller ile bunlardan ne kadar h a r a c alınmasına karar verildiğini bildiren rivayetler bulunmakta ve bunlar arasında, buğday ile arpa da yer almaktadır. Bu mahsuller ile harac miktarlarını, bir liste halinde sıralamak istiyoruz. Ancak, kaynaklardaki rivayetler, çok dağınık ve farklı varyantları ihtiva ettiğinden, bu haberleri teker teker ele almak ye-

178. Ebu Ubeyd, 101-2, 104. Ebu Ubeyd'in, 1 dirhem ve 1 kafîz haberini teyid ettiğini söylediği hadîs şudur: "Irak, kendi dirhemini ve kafîzini menedip vermez olur..." Hadîsin devamında, Şam ve Mısır'ın da Kıyamet yaklışınca vergilerini vermeyecekleri haber verilmektedir. Hz.Peygamber'in Kıyamet alâmeti olarak söylediği bu sözlerin, konumuzu ilgilendirmeyen yönleri bakımından değerlendirilmesine burada temas etmek istemiyoruz. Ancak, bu hadîsten, Sevad bölgesindeki harac miktarının dirhem ve kafîz olarak alınacağı önceden haber verilmiş diye anlaşılması mümkün olsa bile, 1 dirhem ve 1 kafîz vergi alınacağına herhangi bir işaret olduğunu kabul etmeye imkân yoktur. Ayrıca, bu bölgenin fethedileceğini bildirmesi de, bizim konumuzun hudutları dışında olan bir hususdur. Bu hadîs için ayrıca bkz. Muslim, VIII, 427; Yahya b. Adem, 71-2 (nu.227); Subhi es-Salih, 409-10.

179. D.Dennet, 55; yazar, Ebu Yusuf ve el-Belâzurî'den naklen bu sonuca ulaşır.

180. Ebu Yusuf, I, 282-5(T.75-6); ayrıca et-Taberî'de yer alan bir diğer haberde, Sasanîlerin buğday ve arpadan 1 dirhem vergi aldıklarını; Hz.Ömer'in de bu sistemi aynen koruduğunu, ancak, ordu için, Hz.Ömer'in buğday ve arpaya, 1 dirheme ilâve olarak 1 kafîz de eklediğini bildirmektedir; et-Taberî, I, 962-3 (T.I/3, 1196).

181. el-Belâzurî, 331 (T.II, 52).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

rine, mahsullerin isimlerine göre sıralamayı ve her mahsul için ne kadar h a r a c tesbit edilmişse ayrı ayrı göstermeyi daha uygun buluyoruz.

Buğday:

1 cerîb buğday yetişen topraktan——— 4 dirhem (182)
1 cerîb buğday yetişen topraktan——— 2 dirhem ve 2 cerîb (183)

Arpa:

1 cerîb arpa yetişen topraktan——— 2 dirhem (184)
1 cerîb arpa yetişen topraktan——— 1 dirhem ve 1 cerîb (185)

Hurma:

1 cerîb hurmalığa——— 8 dirhem (186)
1 cerîb hurmalığa——— 10 dirhem (187)
1 cerîb hurmalığa——— 5 dirhem (188)
1 cerîb fars cinsi iyi hurmalığa——— 1 dirhem (189)
2 cerîb kötü cins hurmalığa——— 1 dirhem (190)

Üzüm:

1 cerîb üzüm bağına——— 10 dirhem (191)
1 cerîb üzüm bağına——— 8 dirhem (192)

182. Ebu Yusuf, I, 274-5 (T.73); Ebu Ubeyd, 96-8; el-Belâzurî, 330 (T.II, 51-2); es-Sûlî, 218; Kudame, 156 b; el-Hatîb el-Bağdadî, I,11; el-Mâverdî, 142,166-7 (T.166,195).
183. el-Belâzurî, 331 (T.II, 52-3) c e r î b , burada, ağırlık ölçüsü olarak kullanılmıştır.
184. Yukarıda (182) numaralı dipnottaki yerlere bkz.
185. el-Belâzurî, 331 (T.II, 52-3).
186. Ebu Yusuf, I, 268-9 (T.73); Ebu Ubeyd, 97; el-Belâzurî, 330,331 (T.II, 51,53); es-Sûlî, 218; Abdurrezzak, *Musannaf*, VI, 100-4; el-Hatîb el-Bağdadî, I, 11; Yakubî, II, 142; el-Mâverdî, 142, 166 (T.166,195); İbn Kayyım, *Ahkâm*, 108.
187. Ebu Yusuf, I, 275 (T.74).
188. Ebu Ubeyd, 96-7; el-Belâzurî, 330 (T. II, 51-2); es-Sûlî, 218; Kudame, 156 b; el-Hatîb el-Bağdadî, I, 11.
189. el-Belâzurî, 331 (T.II, 53); es-Sûlî, 218; bu cins hurma ağacının 4 tanesinden 1 dirhem olarak Kisra'nın harac aldığına ve Hz.Ömer'in de bunu aynen kabul ettiğine dair bkz. et-Taberî, I, 962-3 (T.I/3, 1195-6); el-Mes'udî, I, 294.
190. Bundan önceki notta geçen yerlere bakınız. Kisra'nın 6 ağaçtan 1 dirhem aldığını yine et-Taberî ve el-Mes'udî belirtirler. Bkz. aynı yerler.
191. Ebu Yusuf, I, 268-9 (T.73), tercümede yanlış olarak "1 dirhem" yazılmıştır; asıl metinde ise "10 dirhemdir"; Ebu Ubeyd, 96-8; Ebu Ubeyd s.98'deki rivayette 10 dirhem yanında 10 kafiz alınacağını da ilâve etmiştir; el-Belâzurî, 330-1 (T.II, 51-3); es-Sûlî, 218; Hamidullah, *Vesâik*, 342; Abdurrezzak, *Musannaf*, VI, 100-4; Yakubî, II, 142; el-Mâverdî, 142, 166-7 (T. 166, 195); İbn Kayyım, 108; Kudame, 156 b; el-Hatîb el-Bağdadî, I, 11.
192. Ebu Yusuf, I, 275 (T.74); el-Belâzurî, 331(T.II, 52); et-Taberî, aynı yer; el-Mes'udî, I, 294.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Zeytin:
1 cerîb zeytinliğe ——— 12 dirhem (193)
6 zeytin ağacına ——— 1 dirhem (194)

Mercimek:
1 cerîb mercimek yetişen toprağa ——— 8 dirhem (195)

Susam:
1 cerîb susam yetişen toprağa ——— 8 dirhem (196)

Pamuk:
1 cerîb pamuk yetişen toprağa ——— 5 dirhem (197)

Ağaçlık:
1 cerîb ağaçlık topraktan ——— 10 dirhem ve 10 kafîz (198)

Yonca (Hayvan Yemi):
1 cerîb yonca yetişen toprağa ——— 5 dirhem (199)
1 cerîb yonca yetişen toprağa ——— 6 dirhem (200)
1 cerîb yonca yetişen toprağa ——— 7 dirhem (201)
1 cerîb yonca yetişen toprağa ——— 8 dirhem (202)
1 cerîb yonca yetişen toprağa ——— 10 dirhem (203)

Şeker kamışı:
1 cerîb şeker kamışı yetişen toprağa ——— 6 dirhem (204)

193. Ebu Ubeyd, 97-8.
194. et-Taberî, aynı yer; el-Mes'udî, I, 294.
195. el-Belâzurî, 331 (T.II, 52).
196. el-Belâzurî, aynı yer.
197. el-Belâzurî, 331 (T.II, 53); es-Sûlî, 218.
198. Ebu Ubeyd, 98.
199. Ebu Yusuf, I, 268-9 (T.73); Ebu Ubeyd, 98, Ebu Ubeyd, burada, 5 dirheme 5 kafîz de ilâve etmiştir; el-Belâzurî, 330, 331 (T.II, 51,53); es-Sûlî, 218; Hamidullah, *Vesâik*, 342; Abdurrezzak, *Musannaf*, VI, 100-4; el-Hatîb el-Bağdadî, I, 11; Yakubî, II, 142; el-Mâverdî, aynı yerler; İbn Kayyım, *Ahkâm*, 108, 115.
200. Ebu Yusuf, I, 274-5 (T.73), Türkçe tercümede "şeker kamışı ekilen yer" diye tercüme edilmiş ve esas alınan metinde de "el-kabs" (kamış) kelimesi yazılmıştır. Ancak bizim kullandığımız metinde "el-kadb" kelimesi yer almakta ve şârih tarafından, bunun "er-ratba" (hayvan yemi, yonca) anlamına geldiği tasrih edilmektedir. Şeker kamışına 6 dirhem harac konulduğuna dair rivayet, Ebu Yusuf'ta yer almamıştır.Yonca için 6 dirhem harac miktarı ise, yalnızca Ebu Yusuf'ta bulunmaktadır.
201. et-Taberî, aynı yer-Türkçe tercümede bu miktar tercüme edilmeden atlanmıştır; el-Mes'udî, I, 294.
202. el-Belâzurî, 331 (T. II, 52).
203. el-Belâzurî, 31 (T.II, 53); es-Sûlî, 218.
204. Ebu Ubeyd, 96-8; el-Belâzurî, 330 (T.II, 51-2); es-Sûlî, 218; Kudame, 156 b; el-Hatîb el-Bağdadî, I, 11.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Görüldüğü gibi, birinci grup haberlerde, buğday ve arpa yetişen 1 cerîb topraktan 1 dirhem para ile 1 kafîz ölçek hububat alınması; ikinci grup haberlerde ise, buğday ve arpanın da bulunduğu hurma, üzüm zeytin, mercimek, susam, pamuk, ağaçlık, yonca (hayvan yemi) ve şeker kamışının yetiştiği topraklardan h a r a c alınması kararlaştırılmıştır. Bütün bu mahsul çeşitlerinin yetiştiği topraklardan alınacak haracın, dirhem olarak miktarı belirlenmiştir. Bazı rivayetlerde ise, dirhem şeklindeki para miktarlarına ilâve olarak, kafîz ve cerîb ölçekleri kullanılmak suretiyle, alınması kararlaştırılan mahsul miktarları da sıralanmıştır.

Harac miktarlarına esas olan toprak alanlarının tesbitinde daima c e r î b (1366 m^2) alan ölçeğinin kullanıldığını yukarıda gördük. Ancak, zeytinlik için, ikinci bir rivayette, "6 zeytin ağacı" şeklinde bir miktar esas alınmıştır. Bu rivayetin yalnızca et-Taberî ve el-Mes'udî tarafından nakledildiğini ve bunun, Enuşirvan'ın tesbit ettiği harac miktarı şeklinde gösterildiğini, burada ifade etmek gerekiyor.

Sonuç olarak, Sevad bölgesinde, harac alınacak toprak alanının c e r î b ölçeğiyle, harac miktarlarının ise d i r h e m, k a f î z ve aynı zamanda bir ağırlık ölçeği olan c e r î b'le belirlendiği ortaya çıkmaktadır.

Harac miktarlarının tesbitinde ne gibi unsurların rol oynadığını ve birbirinden farklı rivayetlerin sebeplerini ele almadan önce, d i r h e m, k a f î z ve c e r î b ile toplam h a r a c gelirleri üzerinde kısaca durmak istiyoruz.

Sasanî İmparatorluğuna ait bir gümüş para olan dirhemin, Araplar tarafından, İslâmiyet'ten önce ve sonra kullanıldığını biliyoruz. Hz.Ömer'in hilâfetinde, Irak bölgesindeki harac miktarlarında, daima, dirhem kullanılmıştır. Sasanîlerdeki dirhemin, 4,25 gr. gümüş ağırlığı olduğu; ayrıca bu devirden kalan 1 dirhem paranın 4,10 gr. gümüş ağırlığında bulunduğu tesbit edilmiştir.(205)

Bazı topraklardan, para birimi dirhem yanında, kafîz ve cerîb ölçeklerine göre, mahsullerden de belirli miktarlarda harac alınmasının kararlaştırıldığını görmüş bulunuyoruz. K a f î z, bugünkü ölçülere göre, Mısırlı âlim Ziyaeddin er-Reyyis tarafından 33 litre; (206) c e r î b (207) ise, yine aynı araştırıcı tarafından, 132 litre,

205. Zambour, *Dirhem mad. İ.A.*, 594; ayr. bkz. er-Reyyis, 329 vd.; Subhi es-Salih, 322 vd. Paranın Hz.Ömer devrinde gösterdiği gelişmeler ayrı bir konu olarak düşünüldüğünden, dirhem üzerinde burada daha fazla durmak istemiyoruz.

206. er-Reyyis, 312; ayr. bkz. 294 vd.; Subhi es-Salih, 417 vd.

207. Burada c e r î b, alan ölçüsü olan c e r î b değildir. Aynı kelimenin iki ayrı mefhumu bulunduğu hususu, bazan karıştırılmıştır. Aynı şey, k a f î z için de vârittir. Buna örnek olarak Corci Zeydan'ı gösterebiliriz. Yazar, alan ölçüsü olan "cerîb" ve "kafîz"i, ağırlık ölçüsü olan "cerîb" ve "kafîz"le karıştırmış ve Hz.Ömer'in 1 dirhem ve 1 kafîz harac koyduğunu ele alırken, kafîzi, "...cerîbin öşri, yani 360 zira' murabbadır..." demek hatasını işlemiştir. Alan ölçüsü olan kafîz, ağırlık ölçüsü olan cerîbden daha hafiftir ve 33 litredir. Ağırlık ölçüsü olan cerîb ise, kafîzin dört misli ve 132 litredir. Burada, Corci Zeydan'ın, alan ölçüsü olan ⇒

yani kafîzin dört misli olarak tesbit edilmiştir. (208)

MİMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Sevad bölgesinden, toplam olarak yıllık ne kadar harac alındığına dair, kaynaklarda bazı rakamların yer aldığını görmekteyiz. Bu rivayetlerden biri, Hz.Ömer'in ölümünden bir yıl önce Sevad arazilerinin vergisinin 100 milyon dirhem olarak ödenmiş olduğunu bildirmektedir. (209) Ayrıca es-Sûlî, Sevad'ın haracını 70 milyon dirhem olduğunu (210); başta Yakubî olmak üzre diğer bazı kaynaklar da, önceleri 80 milyon, sonraları da 120 milyon (211); İbn Hurdazbeh ise 128 milyon dirhem harac toplandığını zikretmektedirler. (212)

Toplam harac miktarının giderek artmasını, savaşların sona ermesi ve ziraat için gerekli huzurlu ortamın gerçekleşmesiyle açıklamak yerinde olsa gerekir. (213)

c) Sasanî Vergi Düzeniyle İlgisi

Sevad bölgesinde harac miktarlarının ve mahsul çeşitlerinin tesbit edilmesinde, Sasanî vergi düzeniyle Hz.Ömer'ın gerçekleştirdiği harac sisteminin ne ölçüde ilgili olduğu önemli bir noktadır. Biz, harac miktarlarına ait bu rivayetleri yukarıda

cerîbi 3600 m^2 kabul ettiğini de unutmamak gerekir. Bkz.Corci Zeydan, I, 205. Bu yanlışlığa Z.er-Reyyis de dikkati çekmiştir. Bkz. s.280.

208. er-Reyyis, 314 vd.; Subhi es-Salih, 417 vd. Ağırlık ölçülerin hesaplanmasında, kaynakların verdikleri tarifleri esas alarak çalışmalarını geliştiren er-Reyyis ve Subhi es-Salih, önce s â 'ın 2,75 litre ağırlığında; m u d d'un ise sâ'ın dörtte birine eşit, yani 0,688 litre ağırlığında; m e k k u k'un ise, sâ'ın 1,5 misli, yani 4,125 litre; k a f î z'in de, mekkuk'un sekiz misli, yani 33 litre; c e r î b'in ise, kafîzin 4 misli, yani 132 litre olduğunu tesbit etmişlerdir.

Sâ = 2,75 litre
Mudd = 1/4 sâ = 0,688 litre
Mekkuk = sâ x 1,5 = 4.125 litre
Kafîz = Mekkuk x 8 = 33 litre
Cerîb = Kafîz x 4 = 132 litre

Sâ hakkında ayr. bkz. Subhi es-Salih, 416-vd. Kafîz için ayr. bkz. er-Rahbî, *Fıkhu'l-Mulûk*, I, 268-9 ; el-Belâzurî, 330 (T.II, 51); Yahya b. Adem, 141-2 (nu. 471-481); Kudame, 156 b; el-Mâverdî, 141-2, 166 (T.165, 195). Dirhem için de bkz. Ebu Yusuf, II, 35 (T.183); el-Mâverdî; 147 (T.171-2); Ebu Yusuf, I, 206 (T.58-9).

209. Ebu Yusuf, I, 206 (T.58-9); Türkçe tercümede yanlış olarak bir milyon yazılmıştır; el-Belâzurî, 332 (T.II,53); es-Sûlî, 219, 220. Ebu Yusuf, aynı haberin sonunda, o gün, 1 dirhemin değerinin 1 dirhem ve 2,5 d â n i k, dirhem ağırlığının d a l m i s k a l olduğunu belirtir. Dânik ise, dirhemin altıda biridir. Bkz. W.Hinz, 29.

210. es-Sûlî, 219.

211. Yakubî, II, 141-2; Hamidullah, Vesâik, 342; el-Mâverdî, 167 (T.195).

212. *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 14. Dirhem olarak bildirilen bu harac miktarları yanında, Sevad'dan 20 milyon v â f î (el-Belâzurî, *Ensâb*, II, 297 b) veya 100 milyon u k i y y e (Ebu Yusuf, II, 54-5 (T.187) harac toplandığı da kaynaklarda yer almıştır. V â f î, bir ağırlık ölçüsüdür.

213. Abdulmun'im Muhtar, *Nazratun*, 410; Sevad'ın toplam harac miktarı için ayr. bkz. er-Reyyis, 143; Bedevî Abdullatif, *el-Mîzâniyye*, 37-8; N.Çağatay, *100 Soruda*, 351.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

gösterdik. Burada üzerinde durmak istediğimiz nokta, Sasanî vergi düzeniyle, Müslümanların uygulamaya karar verdikleri harac sistemi arasındaki ilginin nasıl anlaşılması gerektiğinin açıklığa kavuşturulmasıdır. (214) Kaynaklarımız konuya ışık tutacak iki ayrı habere yer vermiştir.

Ele almak istediğimiz ve bizim tesbitimize göre yalnızca Ebu Yusuf tarafından nakledilmiş olan ilk haber ilgi çekicidir. Buna göre, Hz. Ömer Sevad arazisini ölçtürmek ve vergi işlerini düzene sokmak üzre görevlendirdiği Osman b. Huneyf ile Huzeyfe b. el-Yemân'a ayrı ayrı haber göndererek, kendisine birer Dihkan göndermelerini ister. Dihkanların her biri, yanlarında Hire halkından birer tercümanla birlikte Medine'ye gelirler. Hz.Ömer kendilerine, "Yabancılara ne kadar vergi ödüyorsunuz?" diye sorunca, onlar, "27 dirhem" cevabını verirler. Bunun üzerine Hz.Ömer, "Ben buna razı olamam" diyerek, işlensin-işlenmesin her c e r î b araziye 1 dirhem ile 1 kafiz buğday veya arpa vergi konulmasını emreder. (215)

Ebu Yusuf'un rivayet ettiği bu haber, Hz.Ömer'in vergi yükleyeceği kimselere fikirlerini sorması ve Sasanîlere ne kadar vergi ödemekte olduklarını öğrenmesi bakımından önemlidir. Ancak, bizim burada, asıl üzerinde durmak istediğimiz husus, harac miktarı olarak sasanîlere, 27 dirhem ödemekte olduklarının belirtilmesidir. Biraz sonra ele alacağımız, et-Taberî'nin sıraladığı vergi miktarları arasında bu rakam yer almamaktadır. Ayrıca, 27 dirhem miktara ait bu haber üzerinde, araştırıcılar da bir görüş ileri sürmemişler ve bu haberi, yalnızca, Hz.Ömer'in, Mecûsîlerle istişare etmesi, Sasanî vergi düzenini öğrenmesi şeklinde değerlendirmekle yetinmişlerdir. (216) Ebu Yusuf'un eseri *el-Harac*'ı şerheden er-Rahbî, Sasanîlere ödenen bu 27 dirhemin, 100 c e r î b topraktan alınmakta olduğunu açıklamaktadır. (217) Şârihin bu anlayışı doğru ise, Sasanîlere ödenen bu verginin, çok az olduğunu kabul etmek gerekir. Şayet, bu miktarı 1 cerîb toprak için ödemekte iseler, bunun da, Hz.Ömer'in koyduğu 1 dirhem ve kafize göre çok fazla olduğunu söyleyebiliriz.

Sasanî vergi düzeninin tesiri bakımından, bizim, bu haberle ilgili olarak üzerinde durmak istediğimiz husus, Hz.Ömer'in eski vergi miktarlarını öğrendikten sonra, kendi ölçü ve anlayışının gereği, yeni bir miktar tesbiti cihetine gitmiş olmasıdır. Hz.Ömer'in, 1 dirhem ve 1 kafiz olarak belirlediği bu harac miktarı, yalnızca Ebu Yusuf'un bu rivayeti bakımından değil, şimdi ele alacağımız, konu ile ilgili et-Taberî'nin naklettiği habere göre de Sasanîlere ödenen, miktardan farklıdır. Şöyle ki, et-Taberî, Kubaz ve oğlu Enuşirvan'ın yaptığı vergi ıslahatını (218) an-

214. Toprağın tesbiti ve c e r î b ölçüsünün kullanılmasında Sasanî tesirinin açık olduğunu; yalnızca tesir değil, belki de büyük bir ihtimalle aynı ölçülerin, konfolden geçtikten sonra aynen benimsenmiş olduğunu yukarıda belirtmiş bulunuyoruz.
215. Ebu Yusuf, I, 282-4, 573-4, (T.75-6, 147).
216. Örnek olarak bkz. Şiblî, 281, 402-3; A. el-Ali en-Naîm, *Nizam*, 456-8.
217. *Fıkhu'l-Mulûk* , I, 283, 573.
218. Sasanîlerdeki toprak düzeni ve vergileri için bkz. er-Reyyis , 60-79.

latırken, buğday ve arpanın her cerîbinden 1 dirhem vergi alınmasının kararlaştırıldığını söyledikten sonra, Hz.Ömer'in Irak'ta bu sistemi takip ettiğini, ancak, ordunun yiyeceğini sağlamak maksadıyla, bir taraftan işlenmemiş topraklardan da, ekilen topraklardan alındığı gibi, vergi alınmasını; (219) diğer taraftan da, 1 dirheme ilâve olarak, buğday ve arpadan, 1 kafîz miktarı mahsul alınmasını kararlaştırdığını bildirmektedir. (220) Böylece, yukarıda birinci grup vergi miktarı olarak ele aldığımız 1 dirhem 1 kafîz harac miktarının ortaya çıkışında, Hz. Ömer'in bazı değişiklikler yaptığı açık olarak görülmektedir. Genel olarak, eskiden beri tekrarlanan ve et-Taberî'nin bu haberine dayanılarak ileri sürülen, "... vergilerin eski ad ve cinslerini de muhafaza ettiler ve şüphesizdir ki bunların miktarını ve istîfâ şeklini de değiştirmediler..." (221) şeklindeki kanaatin pek de doğru olmadığı ortaya çıkmaktadır. Kaldı ki, Sasanî vergi düzeninden ayrılan hususlar, yalnızca bu kadar da değildir.

Buğday ve arpadan alınmasına karar verildiğini belirttiğimiz 1 dirhem ve 1 kafîz harac miktarı yanında, yine buğday ve arpadan alınmak üzre iki ayrı miktar daha tesbit edilmiş olduğunu yukarıda gördük. (222) Buğday ve arpa için tesbit edilen bu miktarların Sasanî vergi düzeniyle ilgisi bulunmamaktadır. Ayrıca önemli bir fark da mahsul çeşitlerinde kendisini göstermektedir. Şöyle ki, gerek et-Taberî, gerek el-Mes'udî, Sasanîlerde vergi alınmasına karar verilen mahsul çeşitlerini, buğday, arpa, pirinç, (223) yonca, üzüm, hurma ve zeytin olmak üzere yedi çeşit olarak gösterirler ve bunun dışındakilerinin de vergiden muaf tutulduğunu açıkça belirtirler.(224) Hz.Ömer'in harac almayı kararlaştırdığı mahsuller arasında bu yedi çeşitten biri olan pirinç bulunmamaktadır. Bunun yanında, Hz.Ömer'in vergi alınmasını istediği, mercimek, susam, pamuk, ağaçlık ve şeker kamışının ise, Sasanî vergileri arasında yer almadığını görmekteyiz. Diğer taraftan dikkatimizi çeken diğer bir husus da, buğday ve arpa dışında Sasanîlerle aynı olan diğer dört çeşit mahsul (hurma, üzüm, zeytin, yonca) için kararlaştırılan harac miktarlarının, bir müteârife şeklinde daima ileri sürüldüğü gibi, aynı olmadığı hususudur. Bunları, hemen kısaca tekrar belirtmekte yarar görüyoruz. Hurma için beş ayrı miktar tesbit ettik. Sasanîlerinki, ağaç sayısına göre belirlenmiş olmasına rağmen, Hz.Ömer'in sisteminde, beş ayrı miktarın hepsi de cerîb birimine göre belirlenmiştir. Üzüm için iki ayrı miktar yer almakta, bunun biri Sasanîlerinki ile aynı, yani 8 dirhemdir; diğeri ise 10 dirhem o-

219. Hz.Ömer'in böyle bir kararla toprağın boş bırakılmamasını hedef almış olması kuvvetle muhtemeldir.

220. et-Taberî, I, 962-3 (T.I/3, 1195-6).

221. Wellhausen, 15.

222. Buğdaydan 4 dirhem veya 2 dirhem 2 cerîb; arpadan 2 dirhem veya 1 dirhem 1 cerîb.

223. Pirinçten alınacak vergi miktarını et-Taberî vermez; el-Mes'udî ise, yarım ve üçte bir dirhem diye gösterir. Bkz. I, 294.

224. et-Taberî, aynı yer; el-Mes'udî, I, 294-5. Sasanî vergi düzeniyle ilgili haberlerin çoğu et-Taberî tarafından bize ulaştırılmış olup, onun da kaynağı İbnu'l-Mukaffa (143/760)'nın Arapçaya tercüme ettiği resmî yıllıklar olan *"Iludâ-nâme"* lerdir. Bunun için bkz. Dennet, 47.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

larak verilmektedir. Zeytine gelince, bir tarafta ağaç sayısına göre Sasanî sistemi aynen verilirken, diğer taraftan, cerîb esas alınarak 12 dirhemin kararlaştırıldığını görüyoruz. Yoncaya ait beş ayrı miktar yer almakta, bunlardan yalnız biri Sasanî vergi düzeninde bulunmaktadır.

Sonuç olarak şu noktayı açıkça belirtmek gerekir: Hz.Ömer'in Sevad bölgesinde haracla ilgili gerçekleştirdiği düzen, bazı unsurlarını Sasanîlerden almıştır. Arazi ölçülmesi, cerîb ölçü biriminin kullanılması ve bilhassa haraca esas olmak üzere, mahsul miktarının değil de, toprak büyüklüğünün esas kabul edilmesi, Sasanî tesirinin ana çizgileri olarak kendisini göstermektedir. Bunun yanında bazı mahsullerin vergiye tâbi tutulması ile, hemen bütün harac miktarları da Müslümanlarca kararlaştırılmıştır.(225)

d) Harac Miktarlarının Değişebilir Oluşları

Buğday ve arpa için kararlaştırılan 1 dirhem ve 1 kafîz harac miktarına ait rivayetlerden birinde Ebu Yusuf, buğday ve arpa dışında kalan üzüm bağları, hurmalık, sebzelikler ile topraktan yetişen diğer mahsullerin vergiden muaf tutulduğunu açıkça belirtmektedir. (226) Bunun yanında, yukarıda ikinci grup haberler arasında sıraladığımız ve onbir çeşit üründen alınmasına karar verilen harac miktarları, bazı mahsullerde tek bir miktar olmasına rağmen, diğerlerinde birden fazla, meselâ hurma ve yoncada beş çeşide ulaşmaktadır.

Böylece, bir tarafta birbirlerine zıt iki ayrı uygulamaya ait haberler ile, diğer tarafta birbirini tutmayan harac miktarlarının yer aldığı rivayetlerle karşı karşıya bulunmaktayız. Kaynaklarda yer alan bu çelişkiler hakkında nasıl bir açıklamaya başvurulabilir? Bazılarının iddia ettikleri gibi, ikinci grup haberler, daha geç devirlerde ortaya çıkmış ve bundan dolayı da, Hz.Ömer devrine maledilmesinin doğru olmayacağını, yani uydurma olduklarını mı ileri süreceğiz? (227) Yoksa bir çıkış yolu ve izaha imkân verecek rivayetlere, kaynaklarda yer verilmiş midir?

Yukarıda başka bir vesileyle üzerinde durduğumuz el-Belâzurî'nin naklettiği bir haberi, burada yeniden ele almak suretiyle bu zorluğu gidermek ve birbirine zıt

225. Sasanî vergi düzeniyle ilgili olarak ileri sürülen görüşlere başka bir örnek olarak M.Hamidullah'ın aşağıdaki fikirlerini gösterebiliriz: "Fetih devrinde Halife I.Ömer'in, meselâ İran'da mahallî memurlara ziraat gelirleri hakkındaki eski kanunların hemen hemen hiç dokunulmadan mer'iyyette kaldıklarını nasıl emrettiği meşhurdur. Bu suretle İran gelirler vergisi bir anda İslâm Kanunu haline gelmiştir..."."...Buna karşılık Suriye ve Mısır kanunlarına aynı surette muamele etmemiş ve buranın vergi kanunlarını, zâlimâne oldukları için, tebdilini emretmiştir...", *İslâm Hukuku'nun Kaynaklarına Dair*, s. 64-5; *İslâm Fıkhı*, 10-1, 19, 32, 39,40; *Roma Kanunu ile* , s.77.

226. Ebu Yusuf, I, 285-8 (T.76); es-Sâlî, 218.

227. Bu şekilde düşünenlerden biri olan Caetani'nin görüşü için bkz. Dennet, 56.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

iki ayrı uygulamanın nereden ileri geldiğini görtermek istiyoruz. Yahya b. Adem'in (228) rivayetine göre, el-Muğîre b. Şu'be, Sevad valisi bulunduğu vakit Hz.Ömer'e yazdığı bir mektupta: "Bizim bu ülkemizde, buğday ve arpaya nisbetle, değeri daha yüksek olan mahsuller var" dedikten sonra, üzüm, yonca, mercimek ve susamın isimlerini sayar ve bunlara sekizer dirhem harac koyar. (229)

el-Muğîre b. Şu'be'nin kısa bir süre Basra'da vali olduğunu; 16. yılda azledildiğini ve 21. yılda yeniden Hz.Ömer tarafından Kûfe valisi tayin edildiğini biliyoruz. (230) Bu ikinci valiliği sırasında el-Muğîre, Hz. Ömer'in daha önce kararlaştırdığı harac alınacak buğday ve arpaya ilâve olmak üzre, vergi alınmayan ve geniş sahaları işgal eden kıymetli bazı ürünlerin isimlerini Halife'ye hatırlatmıştır. Böylece diğer ürünlerin önemine dikkati çekilen Hz.Ömer, harac alınmasına karar verilmiş olan mahsulleri yeniden tanzim etmek durumunda kalmış; dolayısıyle yeni bir liste ortaya çıkmıştır.

Diğer taraftan, yine el-Belâzurî mahsuller için kararlaştırılan harac miktarlarının farklı oluş sebeplerini şöylece açıklamaktadır: "Birbirine uymayan bu harac miktarları (231) nedir? diye sorulunca, toprakların ve pazarların uzak ve yakınlığına göre, durumlar değiştikçe herkes bir çeşit harac koymuştur". (232) el-Belâzurî'nin bu görüşlerine bir başka noktadan açıklık getiren el-Mâverdî, harac miktarlarının farklı oluşunu, muhtelif yerlerde arazinin veriminin farklı oluşundan ileri geldiğini söylemektedir.(233)

Rivayetleri, kendilerine intikal ediş şekliyle bize ulaştırılan İslâm Tarihi kaynakları, Hz.Ömer'in, iki ayrı zamanda ve farklı bölgelere ait uygulamalarını ayrı ayrı ve olduğu gibi nakletmekle yetinmişler; bunlar arasındaki farkların sebeplerini açıklamak ihtiyacını duymamışlardır. Ayrıca, konu ile ilgili haberleri nakleden râvîlerin, yalnızca kendi bölgelerine ait uygulamaları bilmeleri; diğer uygulamalardan habersiz olmaları da normaldir. İşte bütün bu unsurlar, Hz.Ömer devri Sevad bölgesindeki harac miktarları ve ürünleri hakkında farklı rivayetlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

228. el-Belâzurî'nin Yahya b. Adem'den naklettiği bu haber, Yahya'nın kendi eseri *Kitâbu'l-Harac*'da bulunmamaktadır.

229. el-Belâzurî, 331 (T.II, 52); müellif, burada, hurmayı da haractan muaf tuttuğunu nakleder; hurmanın muaf tutulması hk.ayr.bkz. Ebu Yusuf, I, 571 (T.146), I, 280 (T.75). Ayr.bkz. Dennet, 56-8.

230. Arap dâhilerinden birisi olan el-Muğîre için bkz. İbn Sa'd, VI, 20-1; İbn Abdi'l-Berr, *el-İstîâb*, IV, 1445-8; İbnu'l-Esîr, *Usd*, IV, 406-7; ez-Zehebî, *Siyer*, III, 15-23.

231. Türkçe çeviride "bu ölçekler" şeklinde tercüme edilmiştir. Metinde "task" kelimesinin çoğulu "tusûk" kelimesi kullanılmıştır. "Task", harac demektir; bunun üzerinde biraz sonra durulacaktır.

232. el-Belâzurî, 333 (T.II, 55); ayr.bkz. ed-Dûrî, *Nizam*, 50-1; Kudame, 157 a; A. el-Ali en-Naîm, *Nizam*, 222-3.

233. el-Mâverdî, 167 (T.195).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Hz. Ömer zamanında Sevad bölgesinden, hangi ürünlerden ve ne miktarda harac alınmasına karar verildiğini; bunlar arasındaki farkların nereden ileri geldiğini açıklamaya çalıştık. Şimdi, vefatından birkaç gün önce Hz.Ömer'in harac âmilleri Osman b. Huneyf ve Huzeyfe b. el-Yemân'la harac miktarlarının âdil olup-olmadığı hakkında yaptığı konuşmayı ele almak istiyoruz. Hz.Ömer, harac âmillerine:

"- Ümid ederim ki, âmili bulunduğunuz topraklara taşıyamıyacakları yükü yüklememişsinizdir" diye sorunca, Osman b. Huneyf, Halife'ye şu cevabı vermiştir:

"- Ben araziye öyle bir vergi koydum ki, her zaman onu taşımaya gücü yeter. Eğer ben isteseydim, daha fazla vergi koyabilirdim, yani toprak buna mütehammil idi."

Huzeyfe b. el-Yemân ise:

"- Ben âmili bulunduğum memleketler arazisine onların taşıyacakları miktarda vergi koydum. Fazlasını da onlara bıraktım, yani fazlasıyla müsamahalı davranarak bir miktar da onlara bıraktım" diye karşılık vermiştir. Bunun üzerine Hz.Ömer şöyle dedi:

"- Bakınız! Araziyi işleyenlere, taşımakta zahmet çekeceği miktarda vergi yüklemeyin. Eğer ben bir müddet daha halife olarak kalırsam, Irak ehlinin dullarını, benden sonra gelecek emire muhtaç olmayacak şekilde müreffeh bırakacağım." (234)

Harun er-Reşid zamanında eserini yazmış olan Ebu Yusuf, Sevad bölgesinin harac miktarlarını yeniden tanzim ettiğini ve Hz.Ömer'in tesbit ettiği esasları değiştirdiğini bildirmektedir. (235) Sevad bölgesinin haracını yeniden tayin eden Ebu Yusuf'un yaptığı değişiklikler, bizim araştırma sahamızın dışında kalan bir hususdur. Ancak, bizi burada ilgilendiren, Ebu Yusuf'un, Hz.Ömer'in tayin ve tesbit ettirdiği harac miktarlarının sabit ve değişmeyen miktarlar olarak kabul edilmemesi gerektiğini, Hz.Ömer'in iki harac âmili ile yaptığı bu konuşmayı delil göstererek ortaya koymasıdır. Ebu Yusuf, yaptıklarını özetleyen bir soruya, kendisini muhatap alarak sözlerine şöyle başlar: "Arazinin çıkardığı mahsul çeşitlerden hurma, meyve ağaçları, üzüm bağı gibi ağaçlardan alınan mahsulleri, harac mükelleflerini, sulama durumuna göre-geçmiş Sevad bölgesinde yaptığın gibi- araziyi kısımlara ayırmak hususundaki delilin nedir? Neden onların arazilerine, hurmalarına, üzüm bağlarına ve diğer ağaçlarına Hz.Ömer'in koyduğu esasları aynen kabul etmedin? Halbuki onlar, Hz.Ömer'in koyduğu vergilerden razı idiler ve o miktar vergi yükünü taşımaya da mütehammil bulunuyorlardı."

Ebu Yusuf, yaptıklarına karşı ileri sürülen veya sürülmesi muhtemel iddiaları bu şekilde sıraladıktan sonra, sözlerine şöyle devam etmektedir: "Hz.Ömer, arazinin, o gün için koyduğu haraca mütehammil olduğunu gördü. Fakat o, bu vergileri koyduğu zaman, şüphesiz bu konan harac, harac mükellefleri için mutlaka vermeleri ge-

234. Ebu Yusuf, I, 278-282, 337-8, 567-8 (T.74, 75, 89, 145); Yahya b. Adem, 76-7 (nu.240-1).
235. Ebu Yusuf'un getirdiği yeni esaslar ve gerekçeleri için bkz. Ebu Yusuf, I, 337 vd. (T.89 vd.)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

rekli olan kat'î ve dondurulmuş miktarıdır. Bu miktarı ödemek onlara değişmez bir vazifedir. Ne benim, ne de benden sonra gelecek halifelerin bu esası değiştirmesi câiz olmadığı gibi, tayin edilen miktarları çoğaltmaya, yahut azaltmağa da hakları yoktur' *demedi*. Bilakis Irak arazisine vergi âmili olarak gönderdiği Huzeyfe ile Osman b. Huneyf'e, vazifelerini yapıp da kendisine geldikleri vakit, 'ümid ederim ki, araziye taşımaktan âciz olduğu yükü yüklememişsinizdir' dedi. Bu söz delildir ki, eğer onlar, 'Irak arazileri, bu topladığımız haraca mütehammil değildir' deselerdi, mutlaka o zamana kadar konulmuş olan miktarı azaltacak idi. Eğer böyle bir gayesi olmasaydı, önceden konmuş olan vergiler onun nazarında değişmez esaslar olsa ve miktarlarının çoğaltılıp azaltılması bahis konusu olmasaydı, onlara böyle bir soru sormasına lüzum yoktu. O halde Hz.Ömer devrinde konan miktarların azaltılması veya çoğaltılması nasıl câiz olmaz?..." Daha sonra iki âmilin Hz.Ömer'e verdiği cevapları tekrar zikreden Ebu Yusuf, konumuzla ilgili değerlendirmesini şu şekilde tamamlamaktadır: "...Hz.Ömer'in onlara böyle bir soru sormasının sebebi, gerçek durumu öğrenmek içindir ki, vaziyete göre takatları (güçleri) nisbetinde ve arazi sahiplerini işlerinden soğutmayacak şekilde artırıp eksiltebilsin; gaye bu idi." (236)

Ebu Yusuf'un bu görüşlerinden hareketle, Hz.Ömer zamanında belirlenmiş olan harac miktarlarının değişmeyen ölçüler olmadıklarını ve bizzat Ebu Yusuf tarafından da farklı bir harac uygulamasının gerçekleştirilmiş olduğunu görmekteyiz. Ayrıca, Hz.Ömer'in tayin ettiği harac miktarlarının, Hz.Peygamber'in tesbit ettiği zekât miktarlarının tersine, sabit şer'î ölçüler olmadığı, bu toprakların vergilendirilmesinde, harac miktarının, bu toprakların bir taraftan savaşla elde edildiklerinden, diğer taraftan da iklim, ziraat ve iktisadî şartlara göre, zamanla değişmesinin tabiî olacağı açıktır.(237)

Hz.Ömer, harac işlerini tanzim eden Osman ile Huzeyfe'den ayrı olarak, harac toplamak üzre görevlendireceği kimseleri, Kûfe ve Basralılardan istemiş olduğunu bilmekteyiz. Bu konuda Ebu Yusuf'un şu haberi gerçekten dikkati çekicidir. Hz.Ömer, Kûfelilere, Basralılara ve Şamlılara birer mektup yazarak aralarında en hayırlıları ve en salih olanlarından birer adam göndermelerini ister. Halife'nin bu isteği üzerine, Kûfeliler Osman b. Ferdak'ı, Basralılar da el-Haccâc b. İlât'ı

236. Ebu Yusuf, I, 566-9 (T.145-6). Ebu Yusuf'un haracla ilgili bu değişikliklerini ve görüşlerini, Hz.Ömer devri harac miktarları hakkında, kaynaklarda yer alan haberlerin doğruluğuna bir delil olarak görmemiz mümkündür. Şöyle ki, genel olarak, bilhassa müsteşrıklar tarafından, haracla ilgili rivayetlerin daha sonraki devirlerde uydurulduğu ve Hz.Ömer'e maledildiği söylenir (Caetani'nin görüşleri için bkz. Dennet, 56). Halbuki bu rivayetlere genişçe yer ayıran Ebu Yusuf, kendi düzenlediği sistemi Hz.Ömer'e maletmemiş, bilakis tam tersi, Hz.Ömer'in harac miktarlarını değiştirerek yeni bir düzen kurmak zaruretini duymuştur. Ayrıca, kendi zamanında uygulamadan kalkmış harac miktarlarını Hz.Ömer'e maletmesinin, pratikte bir gayesi de olmamak gerekir. Ancak şifahî rivayetlerin yazıya geçirilişinde, bazı ilâve, tahrif veya unutulan hususların bulunabileceğini bu vesileyle burada belirtmek yerinde olur.

237. İbn Kayyım, *Ahkâm*, 115-6.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

göndermişlerdir. Benî Selime kabilesine mensup iki kişiyi Hz. Ömer, gönderildikleri memleketin haracını toplamakla görevlendirmiştir. (238)

Hz.Ömer, Sevad bölgesinden toplanan vergilerin ve bunlar arasında bilhassa cizye ve haracın âdil olarak toplanıldığını da, Kûfe ve Basra halkından Medine'ye çağırdığı onar kişiye, bu malların helâl olduğuna, bir Müslüman veya zimmîden haksız olarak alınmadığına şahadet ettirirdi; bunların şâhitliği olmadan bu malları kabul etmemek gibi bir yol seçmişti.(239)

e) Task

Sevad'la ilgili harac konusunu tamamlarken, son olarak, harac kelimesinin müterâdifi olarak, bazı kaynaklarda t a s k kelimesinin kullanılması üzerinde durmak istiyoruz. T a s k veya t i s k şeklinde okunan bu tabir, Ebu Yusuf'un eseri *Kitâbu'l-Harac* 'da kullanılmamıştır. Diğer kaynaklarda, yalnızca Sevad bölgesiyle ilgili haberlerde, zaman zaman h a r a c kelimesi yerine kullanılan t a s k deyimi, Ebu Ubeyd ve el-Belâzurî'nin aynı râvîden naklettikleri bir haberde şu şekilde geçmektedir: "...Hz.Ömer, Sevad halkını topraklarında bıraktı ve onların başlarına c i z y e, topraklarına da t a s k koydu...". Ebu Ubeyd, t a s k kelimesini h a r a c diye açıklamıştır. (240) Aynı haberi nakleden es-Sûlî, "T a s k ve h a r a c aynı anlamdadır." diye tasrih etmektedir. (241)

Lügat kitaplarında t a s k hakkında verilen bilgiler çok kısadır. C e r î b üzerinden ve çeşitli ziraat mahsullerine konulan vergi olup aslının Farsça olduğu ifade edilmiştir. Farsçada "ücret" karşılığında kullanılan, el-Harezmî'ye göre "Taşak"; el-Fîruzâbâdî'ye göre de "Teşe" kelimesinin Arapçaya geçtiği ileri sürülmektedir. (242) Dozy, bu kelimenin aslının Pehlevîce değil Yunanca olduğunu; Fattal da yanı görüşü benimseyerek Yunanca aslının "taxis"den geldiğini; Berchem ise, Bizans idarî sisteminin bir mirası olan bu kelimenin yine Yunanca bir kökten geldiğini veya doğrudan doğruya Mezopotamya menşeli bir ıstılah olduğunu iddia etmişlerdir. (243)

238. Ebu Yusuf, II, 43-4 (T.184). Benî Selime kabilesi, Hazrec'in bir koludur ve Selime ismi yalnızca bu kabilede (L) harfinin kesre okunuşuyla "Selime" şeklinde telaffuz edilmektedir. Bunun için bkz. er-Rahbî, *Fikhu'l-Mulûk* ,II, 43-4; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu Kabâili'l-Arab*, Selime b. Sa'd kabilesi.

239. Ebu Yusuf, II, 55 (T.187).

240. Ebu Ubeyd, 81; el-Belâzurî, 329 (T.II,50). Aynı haber için bkz. Kudame b. Cafer, 156 b; el-Hatîb el-Bağdadî, I,7, burada da t a s k kelimesi kullanılmıştır.

241. es-Sûlî, 210. Bu eserin bizim kullandığımız baskısında "task" kelimesi, yanlış bir şekilde "tabk" olarak basılmıştır. Diğer kaynaklarda, aynı haberdeki bu kelime "task" olarak yer almış; ayrıca es-Sûlî'nin eserinin diğer baskılarında "task" şeklinde yazılmıştır. Esasen "tabk" kelimesinin burada bir anlamı da yoktur.

242. el-Harezmî, *Mefâtîh*, 40; el-Fîruzâbâdî ve İbn Manzur, *Lisan*, "*task*" mad.

243. Dozy, *Supplément*; Fattal, 292; Berchem, 21.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Burada, kaynaklarda, zaman zaman h a r a c kelimesi yerine kullanılan t a s k tabirinin geçtiği başka bir haber üzerinde durmak istiyoruz. (244) İbnu'l-Esir'in *en-Nihâye fi-Ğaribi'l-Hadîs* isimli eserinde yeralan rivayete göre, Hz.Ömer, zimmet ehlinden Müslüman olan iki kişi hakkında Osman b. Huneyf'e, bu iki kişiden c i z y e alınmamasını; buna karşılık topraklarından t a s k alınmaya devam edilmesini emretmiştir. (245)

Görüldüğü gibi, bir kısım kaynaklarda, Sevad bölgesi haracıyla ilgili haberlerde, zaman zaman t a s k kelimesi, h a r a c anlamında kullanılmıştır. Biz, bu terimin Hz.Ömer devrinde kullanılmış olmasını, ileride, cizye ile haracın gayr-i müslimlerden alınan iki ayrı vergi olarak teşekkül etmiş olduklarına dair görüşün desteklenmesinde, delil olarak ileri süreceğimizi burada belirtmek isteriz.

2. Suriye, el-Cezîre ve Mısır Bölgeleri Haracı

Suriye ve el-Cezîre bölgelerinde harac uygulamasını ele alırken, bir hususu hemen belirterek söz başlamak istiyoruz. Yukarıda daha önce sözünü ettiğimiz ve konuyu incelerken de gördüğümüz gibi, kaynaklarda, Sevad bölgesindeki harac konusu oldukça detaylı bir şekilde ele alınmış ve bize intikal ettirilmiş olmasına karşılık, Suriye ve el-Cezîre bölgelerinde, haracla ilgili hemen hemen hiç bilgi bulunmamaktadır. Ancak, bazı genel ifadelerle, fethedilen yerlerden harac alındığını nakleden rivayetlere sahip bulunmaktayız.(246) Bu genel ifadelerden birinde Ebu Yusuf, Hz.Ömer'in, Şam arazilerini taksim etmediğini ve Müslümanlara ödenmek üzere, sahiplerine harac koyduğunu bildirmektedir. (247)

Diğer taraftan, Suriye bölgesindeki bazı şehirlerin, s u l h e n veya a n v e t e n fethedildiklerini ve topraklarına harac konulduğunu, el-Belâzurî'den öğrenmekteyiz. Bunlar arasında tesbit ettiklerimizi şöylece sıralayabiliriz:

Busra, Havran, Beseniyye, Amman ve el-Belkâ (248), Baalbekk (249), Hu-

244. "Task" kelimesinin geçtiği diğer bazı yerler için bkz. Yahya b. Adem, 56 (nu.165); Ebu Ubeyd, 96, 111; el-Belâzurî, 333 (T.II,55), burada, kelimenin çoğulu "tusûk" kullanılmıştır; Kudame b. Cafer, 78 a-b.

245. İbnu'l-Esir, *en-Nihâye*, III, 41. Bu hadîsi, diğer hadîs kaynaklarında bulamadık.

246. Bu durumu, İslâm kaynaklarındaki haberlerin doğruluğu lehine değerlendirmek gerekir. Şöyle ki râviler, Sevad bölgesindeki gelişmeleri, kendilerine ulaşan şekliyle nakletmiş; Suriye ve el-Cezîre bölgelerine ait uygulamalara hemen hiç yer vermemişlerdir. Bu nokta, bizi şu görüşe ulaştırmaktadır: Tarihçiler ve bilhassa vergilerle uğraşan hukukçular kendi zamanlarındaki uygulamaları veya Sevad bölgesi haracına ait haberleri, Suriye veye el-Cezîre bölgeleri için de geçerli gösterme yolunu seçmemişlerdir.

247. Ebu Yusuf, I, 208 (T.59).

248. el-Belâzurî, 150 (T. I, 202).

249. el-Belâzurî, 154 (T.I, 208); Halife, *Tarih*, I, 117.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

mus (Hıms) (250), Hama, Şeyzer, Kınnesrin (251) ve Filistin (252) toprakları harac arazisi kabul edilmiştir. (253) Kaynaklarda harac alınacak toprakların nasıl tesbit edildiğine, hangi ürünlerden ve ne miktar harac alınacağına dair herhangi bir habere yer verilmediğini görmekteyiz. Ayrıca, Suriyedeki Bizans toprak vergisiyle ilgili açıklamalara veya bunların, müslümanlarca nasıl değerlendirildiğine de hiç temas edilmediğini burada belirtmek gerekiyor. (254)

el-Belâzurî'nin naklettiği bir diğer haberde ise, Samirilerle yapılan anlaşmada, bunların cizye ve haraca karşılık olmak üzere, Müslümanlara ajanlık yapmaları şart koşulmuştur. (255)

Suriye bölgesinden yıllık harac miktarına ait bazı rakamların kaynaklarda yer aldığını görmekteyiz. Hz.Ömer zamanında Şam'ın (Suriye) haracının 500 bin dinar (256); Dımeşk (Şam) şehrinin 100 bin dinar (257); Hıms şehrinin de 70 bin dinar (258) yıllık harac miktarına ulaştığı rivayet edilmiştir. (259)

el-Cezîre'nin (260) fethine ait rivayetlerde de harac konusu genel ifadelerle ele alınmıştır. el-Cezîre'nin fethini gerçekleştiren Iyâd b. Ğanm'ın şu sözleri, bu bölgeden harac alındığını bize açıkça göstermektedir: "... Ayaklarımızla çiğnediğimiz ve elde ettiğimiz topraklar bize aittir. "Bu sözlerin sahibi Iyâd, daha sonra harac

250. Bu şehre ait muhtelif rivayetlerin değerlendirilmesi için bkz. Dennet, 101-7; ayr. el-Belâzurî, 155, 162, 156 (T. I, 208-9, 210, 219-20,); et-Taberî, I, 2392. Yermuk savaşı sırasında, Hıms halkından alınan cizye ve haracın iadesi hk. bkz. el-Belâzurî, 162 (T.I, 219-20); Dennet, 102-4.

251. el-Belâzurî, 156 (T. I, 210-1).

252. el-Belâzurî, 164 (T. I, 221); et-Taberî, I, 2405-6 ; Dennet, 110-1.

253. Bu bölgelerdeki gayr-i müslimlerden, yarı zamanda cizye de alınmıştır, ki biz bunu ilerde ele alacağız.

254. Bizans arazi vergisi için bkz. er-Reyyis, 44-50; A. Fattal, 317-322; Dennet, 95-9; S.Tuğ,4.

255. el-Belâzurî, 187, (T.I, 254). Samiriler hk.bkz. M.Gaster, *Samiriler*, *İ.A.*

256. es-Sûlî, 216; Bedevî Abdullatîf, *el-Mîzâniyye*, 38, yazar burada, bu miktarın harac mı, cizye mi veya ikisinin toplamı mı olduğunu açık olarak belirlenmediğine dikkati çekmektedir.

257. İbn A'sem el-Kûfî, I, 160.

258. İbn A'sem el-Kûfî, I, 216.

259. Dinar hk. bkz. er-Reyyis, 326 vd.; Zambaur, *Dinar*, *İ.A.*

260. el-Cezîre'nin coğrafî hududu için bkz. bu tezde Sevad bölgesi; ayrıca ed-Dûrî,*Tarihu'l-Irak*, 17-9; F.Işıltan, *Urfa*, 1 vd.

Coğrafî olarak Sevad'a bağlı olmasına rağmen, el-Cezîre bölgesini Suriye ile bir arada ele almamızın iki ayrı sebebi bulunmaktadır:

a) Bu bölgenin fethini Suriye Başkumandanı Ebu Ubeyde idare etmiş ve el-Cezîre'yi fetheden Iyâd b. Ğanm'ı kendisi tayin etmiştir. Ayrıca buranın valileri Suriye'deki Hıms şehrinde ikamet ederek bu bölgenin işlerini yürütmüşlerdir. Bkz. F.Işıltan, Urfa, 89-90.

b) Bu bölgenin haracına ait haberlerin azlığı ve genel ifadelerle nakledilmiş olması, Sevad bölgesindeki daha çok Suriye'ye ait olanlara benzemektedir.

ödemeleri şartıyla topraklarını yerli halkın elinde bırakmıştır. Ancak, zimmet anından olan bu kimselerin, harac ödemeyi kabul etmedikleri toprakları, bunun dışında kabul etmiş ve öşür ödemek şartıyla bunları Müslümanlara vermiştir. (261)

Yine el-Cezîre bölgesinde, topraklarını terkeden Re'su'l-Ayn halkının arazisinin Müslümanlara ikta olarak verildiğini de burada belirtelim. (262)

Mısır Bölgesi: Hz.Ömer devri Mısır haracına ait haberler de kaynaklarda azdır. Bu hususun bazı önemli sebeplerini burada belirtmek istiyoruz. Şöyle ki, Mısır'ın fethi, Hz.Ömer'in hilafetinin son yıllarında (hicrî 20 yılından itibaren) gerçekleştirilmiştir. Diğer taraftan, Hz.Osman halife olunca, bir yıl kadar bir zaman sonra Amr b. el-As'ı Mısır valiliğinden azl etmiş ve yerine Abdullah b. Sa'd (valiliği 25-35/646-656 yılları arası) ı tayin etmiştir. Bu valinin zamanında başta harac olmak üzere, bazı malî konularda çeşitli değişiklikler yapılmıştır. (263) Savaşla elde edilen topraklar bakımından ele aldığımız harac vergisinin Mısır topraklarındaki uygulanışı, bünyesinde başka bir güçlüğü daha taşımaktadır. O da, Mısır topraklarının, s u l h e n veya a n v e t e n fethedildiklerine dair kaynaklardaki haberlerin çok farklı ve birbirine zıt hükümler ihtiva etmesidir. (264) Mısır'ın yerli halkını teşkil eden ve Bizans hakimiyeti altında yaşayan Kıptîlerin, genel olarak, Müslümanlara mukavemet etmediklerini ve kendileri ile s u l h e n anlaşmalar yapıldığını; topraklarına h a r a c konulmakla birlikte bu toprakların f e y' kabul edilmediğini bilmekteyiz. (265)

Mısır'da a n v e t e n fethedildiğinde ittifak olan İskenderiye şehri ile çevresindeki bazı köylerin toprakları yerli halkın elinde bırakılmış ve Müslümanlara ödenmek üzere harac konulmuş olduğunda kaynaklarda ittifak vardır. Ancak kaynaklar belirli bir harac miktarını bildirmemekte; buna karşılık, İskenderiye'nin cizye ve harac miktarlarının buranın valilerince belirlendiği ifade etmektedirler. (266)

Müslümanlarca Fustat şehrinin kurulduğu Babilon (Ulyûna) şehrinin a n v e t e n fethedildiğini ve haraca bağlandığını el-Belâzurî haber vermekte; ancak harhangi bir miktar bildirmemektedir. (267) Diğer taraftan başka bir rivayette, Babilon

261. el-Belâzurî 205 (T. I, 278); Dennet, 90; F.Işıltan, *Urfa*, 50-1, 95, araştarıcı burada, Müslümanlara verilmesine karar verilen topraklar için şu açıklamayı yapmaktadır: "... Yani verecekleri verginin ağırlığı ile mütenasip varidat getirmeyeceğini bildikleri toprakları...".
262. el-Belâzurî, 210 (T. I, 285); F.Işıltan, *Urfa*, 57,95.
263. Dennet, 148.
264. Mısır'ın "sulhen" veya "anveten" fethi hakkında bkz. el-Belâzurî, 251 (T. I, 345 vd.) ; İbn Abdi'l-Hakem, 88-90; es-Suyûtî, *Husnu'l-Muhâdara*, I, 115-6, 125-30, 145-152.
265. İbn Abdi'l-Hakem, 87-8.
266. el-Belâzurî, 261 (T. I, 358); İbn Abdi'l-Hakem, 82-84; Dennet, 124, 142, 146.
267. el-Belâzurî, 249-50, 261 (T.I, 341-3, 358). Babilon veya Ulyun da denen bu şehir için bkz. Yakut, *Mu'cem, Ulyun, Babilon* kelimeleri.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

şehrinin savaşla ele geçirildiğini; buranın emîri ile Amr b. el-As arasında, hem bu şehir hem de Mısır'ın diğer bölgeleri için geçerli olmak üzere bir anlaşma yapıldığını görmekteyiz. Bu anlaşmada, Mısır'daki her cerîb topraktan 1 dinar ve 3 i r d e b b (268) mahsulün harac olarak alınmasına karar verildiğini öğrenmekteyiz. (269)

3. Haracın Anlamı ve Hz.Ömer'den Önceki Durum

Hz. Ömer'in hilâfeti zamanında, savaşla elde edilen topraklar, savaşanlar arasında dağıtılmamıştır. Bu topraklar üzerinde yaşayan insanlar da, "esir" statüsü dışında kabul edilmiş ve bu toprakları işlemek üzre, yerlerinde bırakılmışlardır. Buna karşılık, İslâm Devletine ödenmek üzre h a r a c denilen bir vergi konulmuştur. Başta Sevad olmak üzre, Suriye ve el-Cezîre ile Mısır'daki bu uygulamayı, yukarıda görmüş bulunuyoruz.

Savaşla elde edilen toprakların savaşanlara dağıtılmaması şeklinde beliren Hz.Ömer'in uygulamasını, Hz.Peygamber'in aynı şekilde elde edilen topraklarla ilgili icraatı ile karşılaştırmış ve çeşitli görüşleri incelemiştik. Şimdi, h a r a c için de aynı karşılaştırmayı yapmak istiyoruz. Bu husus, bizi, Hz.Peygamber zamanında gayr-i müslimlerin topraklarından vergi alınıp-alınmadığının tesbitine götürmektedir. Aşağıda göreceğimiz gibi, çok farklı görüşlerin ortaya atıldığı bu konuyu ele almadan önce, h a r a c kelimesinin lügat anlamına ve Kur'an-ı Kerîm'deki kullanılışına temas etmek istiyoruz.

H a r a c'ın "kira" ve "gelir" anlamlarına geldiğini, Ebu Ubeyd eserinde şöyle açıklamaktadır: "...Ömer onlara boş toprağı belirli bir h a r a c karşılığında vermiştir. Bu, bir adamın, toprağı belirli bir ü c r e t karşılığında kiralaması gibidir. Aynı şekilde h a r a c'ın anlamı, Arapların dilinde, ancak k i r a ve g e l i r'dir...". Arapların bu anlamda, toprağın, evin ve kölenin gelirine de h a r a c dediklerini ifade eden müellif, Hz.Peygamber'in bir hadîsini de, h a r a c'ın "gelir" anlamına geldiğini göstermek için, örnek verir. (270)

268. Ağırlık ölçüsü "irdebb" için bkz. er-Reyyis, 317 vd.; Subhî es-Salih, 421-2.

269. el-Belâzurî, 252 (T.I, 346-7); ayr.bkz. el-Yakubî, II, 144; er-Reyyis, 149.
Mısır haracının daha sonraki gelişmeleri, konumuzun dışındadır. Çağdaş bazı papirusların incelenmesi sonucunda Mısır'daki vergileri ele alan D.Dennet'in (s. 115 vd.) çalışmalarını, bilhassa Wellhausen ve Becker'in ulaştığı sonuçları değiştiren görüşlerini, burada hatırlatmak isteriz.
Hz.Ömer zamanında, Mısır'ın cizye ve harac toplamının 2 milyon dinar olduğu hakkında bkz. el-Belâzurî, 253, 256 (T.I, 348, 353); er-Reyyis, 143-151; H.İbrahim Hasan, *en-Nuzum*, 250-9. Hz.Ömer'in, Amr'dan Mısır'ın haracını tahkik için mektuplaşması ve bir Mısırlı istemisi hk. bkz. İbn Abdi'l-Hakem, 158-161.

270. Ebu Ubeyd, 104; el-Mâverdî, 140 (T.164). Hz.Peygamber'in hadîsi, "el-Haracu bi'd-Damân" olup, biraz sonra ele alınacaktır.

H a r a c kelimesi hakkında, lûgat kitaplarında verilen bilgiler de şöyledir: H a r a c veya H a r c kelimeleri, v e r g i mânasına olup, ilki isim, diğeri de mastardır. (271) H a r a c, toprağın veya insanın çalışmasının gelirinden "çıkan şey"in ismidir. Ayrıca, bir kölenin azad edilmesi sırasında, efendisine, her ay ödemek üzre kararlaştırdığı miktara da h a r a c denilmektedir. Nitekim el-Mes'udî, Hz.Ömer'i öldüren Ebu Lu'lu' ile ilgili haberinde, el-Muğîre b.Şu'be'nin kendisinden her gün 2 dirhem almayı kararlaştırmasından şikâyet ederken, h a r a c'ının fazlalığından söz etmektedir. (272) Yine lûgat kitaplarında, Hz.Ömer'in Sevad ve diğer fey'topraklarına yüklediği h a r a c'ın g e l i r anlamına geldiği; çünkü Halife tarafından bu toprakların ölçtürüldüğü ve üzerinde yaşayan çiftçilere, her sene ödiyecekleri bir gelir şartıyla geri verdiği ifade edilmektedir. Aynı tâbirin, yani "harac"ın, daha sonraları, sulh yoluyla elde edilen topraklara da verildiğine ve g e l i r anlamında kullanıldığına işaret edilmektedir. Diğer taraftan H a r c veya H a r a c şeklindeki kullanılışlar arasında fark bulunup-bulunmadığına da temas edilen rivayetlerde, bu iki kelimenin aynı olduğu ve "bir topluluğun mallarından belirli bir miktarı her yıl çıkarmaları" anlamında kullanıldığı belirtilmektedir. (273)

Böylece h a r a c kelimesinin, (1) Ücret, (2) Kira, (3) Gelir, (4) Vergi, (5) Çıkarılan şeyin ismi, (6) Bir topluluğun yılda bir defa malının bir kısmını çıkarması, gibi anlamlara geldiğini görmekteyiz. (274)

Bazı müsteşrıklar ise, h a r a c kelimesinin Arapça asıllı olmadığını, "H R C" kökünden verilen etimolojisinin tatmin edici bir izah sayılamıyacağını iddia etmişlerdir. Bunlara göre, h a r a c tâbiri, Yunanca "khorigia" kelimesinden (Latince: Choragus) Bizanslılar vasıtasıyla Arapçaya geçmiştir. (275) Veya Âramî dilindeki "Haraga" kelimesinin, h a r c yahut h a r a c şeklinde Arapçaya intikal ettiği ileri sürülmüştür. (276)

Bunun yanında, h a r a c kelimesine benzeyen iki ayrı kelimenin, "vergi" mânasında, ilki *Talmud*'da, diğeri de Sasanîlerde kullanılmış olduğunu bili-

271. H u r c veya H u r a c diye de okunabildiği ve kelimenin çoğulunun A h r a c, A h â r i c ve A h r i c e olduğu da belirtilmektedir.

272. el-Mes'udî, II, 320, "harac" kelimesi iki defa geçer; er-Reyyis, 120.

273. el-Mâverdî, "Harc" ile "Harac" arasındaki fark şöylece işaret etmektedir: "H a r c, kuru mülkiyetten vergi olarak alınır. H a r a c ise, lûgatta, kira ve faydalanma anlamına gelir. "Bu metin, Türkçeye bu şekilde çevrilmiştir. Müellifin metni ise şöyledir: "H a r c, rikab (köle-insan)'dan h a r a c ise topraktan. H a r a c lûgatte..." *el-Ahkâm*, 140 (T.164); es-Sûlî, 221.

274. el-Fîrûzâbâdî, *el-Kamus* ; İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*; ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arus* "HRC" kelimesi; es-Sûlî, 221.

275. Juynboll, *Kharadj mad. En.Is.* ilk baskı; P.Hitti, I, 228; Fattal, 292-3.

276. Becker, *Cizye mad., İ.A.*, 200; er-Reyyis, 119. Âramca aslının "halak" ve bu kelimenin Sasanîlerde "harak" veya "harag" olduğu hk.bkz. Dennet, 22.

yoruz. *Talmud*'ta, Yahudilerce başvergisi olarak bilinen "Kharaga" veya "Karga" kelimesi kullanılmıştır. (277) Sasanîlerde ise, h a r a c kelimesi, Âramca'dan Pehlevî diline geçmiş ve arazi vergisi anlamında kullanılmıştır. (278)

Kelimenin menşei hakkında ileri sürülen bu görüşler karşısında, bir noktayı açıklamakta yarar görüyoruz. H a r a c kelimesi, Hz.Ömer'in hilâfetinden önce Araplar tarafından biliniyordu ve kullanılıyordu. Esasen kelime, *Kur'an-ı Kerîm*'de iki defa "harc", bir defa da "harac" şeklinde geçmektedir. Ancak, kelimenin kökeni bakımından ilgi çekici bir nokta, bu kelimenin, Bizans ve Sasanîlerdeki "arazi vergisi" anlamında kullanılmamış olmasıdır. Başka bir ifadeyle, *Kur'an-ı Kerîm*'de, gayr-i müslimlerin "arazi vergisi" hakkında, herhangi bir hüküm yer almamıştır.

Kur'an'da "harac" kelimesinin geçtiği ayetler şunlardır:

"Ey Muhammed! Yoksa senin onlardan ücret (harc) istediğini mi sanırlar? Rabbinin ecri (harac) daha iyidir. O, rızık verenlerin en hayırlısıdır." (279)

Diğer ayet-i kerîme de şöyledir:

"Dediler ki: Zü'l-Karneyn! Doğrusu Ye'cûc ve Me'cûc bu ülkede bozgunculuk yapıyorlar. Bizimle onların arasına bir set yapman için sana bir ücret (harc) verelim mi?" (280)

Görüldüğü gibi, ayetlerde geçen "harc" veya "harac" kelimeleri "karşılık" ve "ücret" anlamında kullanılmıştır. İki ayrı Mekkî surede geçen bu ayetlerdeki h a r c ve h a r a c kelimelerinin, yukarıda gördüğümüz lügat anlamları dışında, *vergiye* ve bilhassa *arazi vergisine* delâlet ettiğini söylememize imkân olmamak gerekir. Yalnız, el-Kehf suresinde geçen "harc" kelimesi hakkında Salih Tuğ'un aşağıdaki

277. A.Christensen, *İran*, 112, Arapça tercüme, Kahire 1957; eserin Fransızca ikinci baskısında bu dip notu çıkarılmıştır, bkz.s. 127, Copenhague 1944; Fattal, 293, yazar kelimenin *Talmud*'ta "karga" olarak geçtiğini yazmaktadır; S.Tuğ, 86.

278. Christensen, 124 (Fransızca baskı); Fattal, 293; S.Tuğ, 86.

279. el-Mu'minun, 72. el-Mâverdî, bu ayette geçen ilk "harc" kelimesinin, (1) Ücret, (2) Menfaat olmak üzre iki anlamı bulunduğunu; ikinci "harac" kelimesinin ise, (1) Rabbinin rızkı dünyada, ondan daha hayırlıdır, (2) Allah'ın âhiretteki mükâfatı, ondan daha hayırlıdır, anlamlarını ifade ettiğini söyler, *el-Ahkâm*, 140 (T.164).

280. el-Kehf, 94. Bu ayette geçen "harc" kelimesinin, Türkçe meallerin hemen hepsi, "vergi" diye yazmışladır. (Bkz. Diyanet İşleri Bşk. *Kur'an-ı Kerîm ve Türkçe Anlamı*, s.302; H.B. Çantay, II, 549; S.Ateş; *Meal*, Elmalılı, IV, 3288). Bize göre, buradaki "harc" kelimesi, "ücret" ve "atıyye" karşılığı olarak anlaşılmak gerekir. Nitekim et-Taberî bu şekilde anlamıştır. Bkz. et-Taberî, *Tefsir*, XVI, 17. Kaldı ki, tarihî bir olayın ifade edildiği bu ayette geçen "harc" kelimesinin, İslâmiyetin gayr-i müslimlerin topraklarından alınması şeklinde ortaya çıkan vergi ile de hiçbir ilgisi olmamak gerekir.

görüşleri de ilgi çekicidir: "... h a r c teklif edilen kimse, siyasî kudret sahibi (Zü'l-Karneyn) bir kimse olduğu nazarı itibare alınacak olursa, harac vezninde olmasa bile, bunun mezkur kökten gelen *Kur'an* ayetleri arasında *vergiye en yakın* kelime olduğu ileri sürülebilir. Bütün bunlarda gördüğümüz gibi, umumiyetle hrc maddesinin bazı vergilere işaret eder mahiyette kullanıldığı sabit olmasına rağmen mevzuumuzu teşkil eden 'arazi vergisi'ni açıkça ifade eder bir tabir olmadıkları muhakkaktır." (281)

Hadîslerde "harac" kelimesinin hangi anlamda kullanıldığını ele alırken, kelimenin, bir taraftan yukarıda tesbit ettiğimiz lügat mânalarında, diğer taraftan vergi ve bilhassa arazi vergisini ifade eden kullanışlara şâhit olduğumuzu belirterek söze başlamak gerekiyor. Esasen Hz.Ömer devri bakımından, üzerinde durmak istdiğimiz asıl husus, h a r a c ıstılahının, gayr-i müslimlerin topraklarından alınan vergiyi ifade etmek üzre Hz.Peygamber zamanında kullanılıp-kullanılmadığının ortaya çıkarılmasıdır. Bu hususa geçmeden önce, h a r a c'ın, hadîslerde "arazi vergisi" dışında kullanıldığı yerleri kısaca görelim.

H a r a c'ın "gelir" anlamında kullanıldığı en meşhur hadîs, "el-Haracu bi'd-Damân"dır. Anlamı, "Gelir, ödeme sorumluluğunu yüklenme ilediir" şeklinde anlaşılabilir. (282)

Hz. Peygamber, Medine'de çarşı yerini belirleyince, şöyle demiştir:
"İşte bu, sizin çarşınızdır.Burada, sizin için h a r a c (vergi, ücret) yoktur." (283) Görüldüğü gibi, h a r a c kelimesi, burada, v e r g i anlamını ifade etmektedir.

281. *İslâmda Vergi Hukuku*, 86.

282. Bu hadîsin açıklanması sırasında Ebu Ubeyd şu misâli vermektedir: İnsan bir köle satın alıp, ondan kazanç ve gelir temin ettikten sonra, kölede, satıcıdan intikal eden bir eksiklik (ayıp) bulsa, köleyi sahibine iade eder; ancak kölenin kendisinde kaldığı sürede temin ettiği geliri iade etmez; çünkü köle onun sorumluluğunda idi ve şayet köle iade edilmeden ölseydi, onun malı olarak ölecekti. Ebu Ubeyd, 104; eş-Şafiî,*er-Risale*, 448-9, 453, 518-9, 556; İbnu'l-Esir, *en-Nihaye*, I, 321; Ebu Zehra, *İslâm Hukuk Metodolojisi* , 240-1, Dr.A.Şener terc., Ankara 1973; el-Mâverdî, 140 (T.164); bu hadisin yapılan Türkçe tercümesi, bize göre yanlıştır. Mütercim Ali Şafak, "Harac, ödenmesi gerekendir" şeklindeki bu yanlış tercümeyi, diğer eserinde değiştirerek, yine yanlış bir şekilde , "Resûlullah tazminat mukabili haraca hükmetmiştir" diye çevirmiştir (*İslâm Arazi Hukuk*, 107). Bu hadîsin tercümesini vermeksizin, ibaredeki "harac"ın, "...yapılan bir iş veya satılan bir şey mukabili verilmesi gerekli 'karşılık, ücret'..." anlamına geldiğini ifade eden S.Tuğ'un "gelir" anlamını belirtmediğine burada işaret edelim (*İslâmda Vergi*, 87). Bu hadîsin açıklanması için ayr. bkz. el-Fîrûzâbâdî, *HRC* kelimesi.

Yine "harac" kelimesinin bu anlamda, yani "gelir" için kullanıldığı diğer hadîsler için bkz. Ebu Ubeyd, 105; *Fıkhu'l-Mulûk*, I, cim. "Harac", ilk kaynakta, Hz.Peygamber'in hacamat yaptırınca ücreti artırması, ikincide de Ebu Bekir'in kölesinin kazancını yemesi hakkındadır.

283. el-Belâzurî, 15 (T.I, 24). Z.K.Ugan, "harac" kelimesini Türkçeye "bac" diye çevirmiştir. Bu uygun bir anlayıştır; vergi anlamındadır. Ayr.bkz. er-Reyyis, 120; S.Tuğ, 87; el-Kettânî, II, 163; İbn Mâce, Sunen, 751.

Belirli bir miktar g e l i r karşılığı zirâî ortakçılık için h a r a c kelimesinin kullanıldığı bir hadîs, Ebu Davud'un *Sunen*'inde yer almıştır. (284)

H a r a c kelimesi, ayrıca "if'âl" vezninde, "vergi vermek" veya "tediye etmek" şeklinde kullanıldığı gibi, "toprak mahsulü" anlamında da bazı hadîslerde kullanılmıştır. (285)

Şimdiye kadar ele aldığımız hadîslerde h a r a c kelimesinin, gayr-i müslimlerin topraklarından alınan vergiye delâlet eder bir anlamda kullanılmadığı görülmektedir. Ancak kaynaklarda, Hz.Peygamber zamanında gayr-i müslimlerin topraklarından h a r a c alındığını ifade eden bazı haberlere yer verilmiştir. Bu haberlere ve ayrı ayrı değerlendirilmelerine geçmeden önce, genel olarak h a r a c'ın Hz.Peygamber zamanında uygulanıp uygulanmadığı hakkında ileri sürülen görüşlerle, bu verginin ilk defa Hz.Ömer zamanında konulduğunu kabul edenlerin fikirlerini ayrı ayrı ele almak istiyoruz. Diğer taraftan, gayr-i müslimlerden baş vergisi olarak c i z y e ile topraklarından alınan h a r a c'ın, ilk devir İslâm Tarihi (Hz.Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn devirleri) bakımından henüz birbirinden ayrılmamış tek bir vergi olduğunu ileri süren bazı müsteşrıkların görüşlerini de yukarıdakilere eklersek, h a r a c'ın, arazi vergisi anlamında ne zaman kullanıldığı hakkında üç ayrı görüşün bulunduğu ortaya çıkmaktadır.

Bu üç ayrı görüşü burada ele almamızın amacı, Hz.Peygamber devrinde "harac"ın uygulanıp-uygulanmadığını belirlemek ve bilhassa, biraz sonra ele alacağımız gayr-i müslimlerin topraklarından h a r a c alındığını bildiren haberlerin daha iyi bir değerlendirmesini yapabilmek içindir. Hz.Peygamber devrinde h a r a c alındığına dair görüş ve haberleri sona bırakarak, diğer iki görüşü kısaca görelim.

H a r a c vergisini, İslâm'da ilk defa Hz.Ömer'in uyguladığını ileri sürenlerin görüşlerine örnek olmak üzre, bazı araştırıcıların fikirlerini ele almak istiyoruz. Hz.Ömer zamanında Beytu'l-Mal'in en önemli gelir kaynağından biri olan h a r a c'ın, Hz.Peygamber ve Hz.Ebu Bekir zamanlarında bilinmediğini ileri süren Bedevî Abdullatif, bu vergiyi ilk defa Hz.Ömer'in koyduğunu ve bunun gerekçesi olarak da yapılan fetihler sonucu, arazinin dağıtılmayıp yerli halkın elinde bırakılmasını göstermektedir. Araştırıcı ayrıca, Hz.Ömer'den önce, devletin gelirleri arasında, yalnızca **zekât, ganimet** ve **cizye**nin bulunduğunu belirtmektedir. (286) Diğer bir görüşe göre de, Hz.Ömer'in h a r a c vergisini ilk defa uygulaması şu şekilde açıklanmaktadır: Hz.Peygamber ve Hz.Ebu Bekir zamanlarında, devletin ekonomik imkânlarının yeterli olmasından dolayı, "harac"a ihtiyaç duyulmadığını; ancak

284. Ebu Davud, *Sunen*, II, 231.
285. S.Tuğ, 87.
286. Bedevî Abdullatif, *el-Mîzâniyye*, 19.

Hz.Ömer'in Irak'ı fethedip, "maslahat" gereği halkı topraklarında bırakınca, h a r a c koyduğu ifade edilmiştir. (287)

A. Hallaf ise, "harac"ı ilk defa koyan imamın Hz.Ömer olduğunu ve bu sonuca, Muhacirler ve Ensar ile istişareden sonra ulaştığını, onun bu kararının, Müslümanların fethedeceği diğer yerlerde de uygulanabileceğini söyler. (288)

Toprak vergisi anlamında "harac"ın açık bir şekilde Hz.Peygamber zamanında uygulanmadığını söyleyen ed-Dûrî, esasen Hz.Peygamber'in, Yarımada'daki Arap toprağından yalnızca ö ş ü r alınmasını kararlaştırdığını ve h a r a c'ı ilk defa Hz.Ömer'in Sevad bölgesinde uyguladığını ileri sürer. (289)

Hz.Ömer'in, savaşla elde edilen toprakları savaşanlara dağıtmayıp yerli halkın elinde bırakması sonucu h a r a c almasının, İslâm'da ilk defa uygulandığını ileri süren yukarıdaki görüşler yanında, bazı müsteşrıklar ise, Hz.Peygamber ve Râşid Halifeler zamanında, c i z y e ve h a r a c diye iki ayrı vergi olmadığını, bunlar arasında hiçbir fark gözetmeksizin aynı anlamda ve gayr-i müslimlerden alınan vergiye delâlet etmek üzre kullanıldığını iddia etmişlerdir. Başta Wellhausen olmak üzre, bu görüşün savunucularına göre, İslâm hukukçuları, c i z y e ile h a r a c'ın bugün bizim anladığımız iki ayrı anlamını, Hz. Ömer'e maletme cihetine gitmişlerdir. Yoksa ilk devirlerde cizye ve harac diye iki ayrı vergi henüz ortaya çıkmış değildir.(290)

Wellhausen ekolünün bu görüş ve iddiaları, bugün artık geçerliliğini yitirmiştir. Hz.Ömer'in h a r a c uygulamasını, bütün yönleriyle ortaya koymuş bulunuyoruz. Aynı devirde, yine gayr-i müslimlerden, Hz. Peygamber devrinden beri uygulanan c i z y e'nin de bulunduğunu, bundan sonraki bölümde göreceğiz. Bu bakımdan, c i z y e ve h a r a c ismi altında iki ayrı vergi uygulamasının, Hz.Ömer devrindeki varlığı, bizim için artık kesinlik kazanmıştır. Bu bakımdan bazı müsteşrıkların yukarıdaki görüşlerini genişliğine ele almayı gereksiz görüyoruz. Yalnız bunların bazı iddialarının, Hz.Ömer devri harac uygulamasına açıklık getirebileceğini düşündüğümüz için, ele alınması yararlı olacaktır. Ancak, Hz.Peygamber devrine ait harac uygulamasının sonunda, bu noktaya dönmek istiyoruz.

287. Abdulhak en-Nevvâvî, *en-Nizâmu'l-Mâlî*, 126.
288. A. Hallaf, *es-Siyâsetu'ş-Şer'iyye*, 119.
289. ed-Dûrî, *Nizâmu'd-Darâib*, 47. Ayr.bkz. N.Çağatay, *100 Soruda*, 350; Fattal, 293-4, 323-4; A. el-Alî en-Naîm, 390; Abdulmun'im Muhtar, *Nazratun*, 404-5; krş. Yahya b. Adem, 24, 26, 61 (nu.35, 45, 187).
290. Wellhausen, *Arap Devleti*, 130-1, 134; Becker, *Cizye*, *İA*., 200-1; Corci Zeydan, I, 206-7; P.Hitti, I, 228. Başta Wellhausen olmak üzre Caetani, Becker, Grohmann ve diğerlerinin bu konudaki görüşleri için bkz. D.Dennet, 29-36; A.Fattal, 313-7; bu görüşleri reddeden D.Dennet'in ileri sürdüğü deliller için de bkz.s. 36 vd.

Hz.Ömer devrinde ilk h a r a c uygulamasının başladığını belirten görüşler ise, Hz.Peygamber ve Hz.Ebu Bekir devirlerinin incelenmesinden sonra, bizim için değer kazanacaktır.

Hz.Peygamber devrinde h a r a c alındığına dair rivayetlerin en önemlileri ve üzerinde en fazla durulanları, Hayber ve çevresindeki Yahudilerin topraklarındaki uygulama ile Bahreyn bölgesine ait olanlarıdır. Bunun yanında, diğer bazı topraklardan da Hz.Peygamber zamanında h a r a c alındığı ileri sürülmüştür.

Hayber bölgesinin fethi ve topraklarının durumu yukarıda genişçe ele aldığımızdan, burada yalnızca, savaştan sonra Hz.Peygamber'in, mahsulün yarısı karşılığında Yahudileri yerlerinde bırakması kararı üzerinde durulacaktır. Yahudilerin mahsulün yarısı karşılığında yerlerinde bırakıldıkları hakkında, kaynaklarda ittifak vardır. Ancak bazı kaynaklarda bu sonuç, "Hz.Peygamber Hayber'den harac almıştır" şeklinde değerlendirilmiştir. Genel olarak da buna, H a r â c-ı M u k a s e m e denilmektedir.

Diğer taraftan kaynaklarımızda, yine Hayber çevresindeki gibi, Bahreyn'den de yetişen mahsulün yarısı nisbetinde h a r a c alındığı açıkça zikredilmektedir.

Araştırmasında, Bahreyn ile Hayber'deki bu haberleri geniş bir şekilde ele alan Salih Tuğ, bu iki bölgedeki uygulamaların gösterdiği benzerliklerin önemine dikkati çekmekte (291) ve konuyu fey' mefhumu içinde ele alarak, "... Peygamber zamanında fethedilen topraklar, fey müessesi altında toplanmış, bunlardan bütün Müslümanların istifade edebilmesi için üzerinde yaşayan gayr-i müslimlerden arazi vergisi tahsil edilmesi yoluna gidilmiştir" (292) sonucuna ulaşmaktadır.

Hz.Peygamber zamanında toprak vergisi olarak gayr-i müslimlerden h a r a c alındığını ortaya koyan bu sonucun değerlendirmesini yapmak istiyoruz. Hayber ve çevresi ile Bahreyn bölgeleri dışında, diğer bazı rivayetleri de aynı anlayışla değerlendiren S.Tuğ, Hz.Peygamber zamanına ait haracla ilgili malzemeyi-bilhassa Bahreyn'e ait olanları- ele alıp inceleyen, bizim tesbitimize göre, ilk araştırıcıdır.

Hz.Peygamber zamanında gayr-i müslimlerden h a r a c alındığını ifade eden Hayber ve çevresindeki uygulama ile, Bahreyn bölgesine ait olanları daha sonraya bırakıp, şimdi, bu ikisi dışında yer alan haberleri ele alalım.

Bu haberlerden ilki, "... K u r â A r a b i y y e mıntıkasında H a z z e l- A r z adlı bir vergi..."nin Muâz b. Cebel tarafından tahsil edildiği, ancak buradaki halkın Müslüman olup olmadığının belirtilmediği hakkındadır. (293) Aynı konuya başka

291. S. Tuğ, 87,90.
292. S. Tuğ, 92-3.
293. S. Tuğ, 87-8.

bir vesileyle tekrar dönen S.Tuğ, aynen şunları söylemektedir: "...Esasen *Kur'an* Haşr suresi 7. ayette de ifade edilen V â d î'l-K u r â tâbiri, sâir birçok bölgelerden f e y' olarak gelir geldiğini ifade etmektedir." (294)

Burada, araştırıcı, önce H a z z e l-A r z diye bir toprak vergisinin bulunduğundan bahsetmektedir. Bu verginin alındığı yer olarak da K u r â A r a b i y y e mıntıkası gösterilmiştir. Bu konuya, ikinci bir defa temas etmemekle beraber, gösterdiği kaynaklar bakımından, eserinin 90. sayfasından aldığımız ifadeleri, aslında yine K u r â A r a b i y y e'den bahsetmektedir. Bu sebepten biz, bu iki ayrı hususu birleştirerek ele almağa, kaynakların verdiği bilgilerle konuyu açıklığa kavuşturmaya çalışacağız.

Önce, H a z z e l - A r z diye bir vergi türünden sözedilmektedir. Yazarın, bu hadîsi naklettiği kaynak, el-Makrizî'nin *İmta'* adlı eseridir. (295) Bu verginin anlamı nedir? Biz, bunun açıklanmasına yardım edebilecek bir haberi, yukarıdaki hadîsin çeşitli varyantlarını da nakletmiş olan Yahya b. Adem'in *el-Harac* isimli eserinde bulmaktayız. Ebu Bekir b. Ayyâş'ın rivayeti, "kim öşür arazisinde ekin ekerse, topraktan çıkan şeyden toprak payı (Hazz el-Arz) olan öşür veya yarım öşür (yirmide bir) vardır..." şeklindedir. Bundan anlaşılan, onun öşür olduğu ve buna da t o p r a k p a y ı (Hazz el-Arz) denildiğidir. Ayrıca rivayetin devamında, "... kim harac toprağında ekin ekerse, bundan yalnızca harac ödemesi gereklidir" hükmü yer almaktadır.(296) Böylece H a z z e l - A r z'ın, h a r a c ile ilgisinin bulunmadığı ortaya çıktığı gibi, bunun "vergi" olmadığı da anlaşılmaktadır. Esasen bu isimde bir vergiden de, kaynaklarda hiç söz edilmemektedir. Bize öyle geliyor ki, ö ş ü r için kullanılan bu terimi, Yahya b. Adem, daha sonraki hadîslerinde aynen kullanmıştır. Üç ayrı hadîste geçen bu terimin, Muâz b. Cebel'in ağzından, zekâta delâlet etmek üzre kullanıldığı anlaşılmaktadır. Buna göre, "Resûlullah beni K u r â A r a b i y y e'ye, H a z z e l - A r z'ı onlara bölüştürmek için gönderdi" denilmektedir. Bilindiği üzre zekât, toplanılan yerdeki fakirlere dağıtılır ve artanı Medine'ye getirilirdi. H a r a c ise, yerli halka dağıtılmayan bir vergi olduğundan, bu terimin gayr-i müslimlerin toprakları ile ilgili bir vergi olmadığı açıklık kazanmaktadır.(297)

Üzerinde durmak istediğimiz ikinci nokta, K u r â A r a b i y y e 'nin, S.Tuğ'un s.90'dan aynen naklettiğimiz cümlesinde, V â d î'l K u r â diye yazılmasıdır. Aslında, s.90'da geçen "Vâdî'l Kurâ"ya ait gösterilen dipnotunda yer alan kaynaklarda "Kurâ Arabiyye" geçmekte; ama "Vâdî'l-Kurâ" bulunmamaktadır.

294. S. Tuğ, 90.

295. Biz, yazarın kullandığı yazmayı görmedik. Ancak bu eserin, Hz.Peygamber'in hayatını içine alan basılmış ilk cildinde, "Kurâ Arabiyye" , "Hazz el-Arz" hakkında, yukarıdaki haberi bulamadık. Bkz. Mahmud Şakir baskısı, Kahire, 1941.

296. Yahya b. Adem, 168-9 (nu.617).

297. Yahya b. Adem, 169-170 (nu.619-622).

Yazar burada üç ayrı kaynağa işaret etmektedir. Bunlardan ilki, el-Makrizî'nin yukarıda ismi geçen eserinin "Kurâ Arabiyye"ye ait sayfasıdır. Biz bu yazmayı görmedik; belki "Vâdî'l Kurâ"da aynı yerde bulunabilir. Ancak diğer iki kaynakta gösterilen yerlerde, "Kurâ Arabiyye"den söz edilmesine rağmen, yazar, "Vâdî'l Kurâ" şeklinde yazmıştır. Nitekim bu kaynaklardan ilkinde Yahya b. Adem'in eserine atıf yapılmış ve biraz önce üzerinde durduğumuz Muâz b. Cebel'in Hazz el-Arz'ı toplamak için gittiği Kurâ Arabiyye yer almıştır. (298) Bu yerin Vâdî'l-Kurâ ile ilgisi yoktur. İkinci kaynak Ebu Ubeyd'in *el-Emvâl* 'idir. İki ayrı yerine atıf yapılan bu eserde, bir defasında Hz.Ömer ile Bilâl'in, arazinin taksimi hakkındaki konuşmalarında yalnızca el-Kurâ diye geçmektedir; diğer yerde ise, doğrudan doğruya arazinin taksimine ait, Hz. Peygamber ile Hz.Ömer'in farklı icraatını ve Haşr suresinin ilgili ayetlerini içine alan rivayetler bulunmaktadır. (299)

Diğer taraftan, s.90'dan naklettiğimiz kısımda, Haşr suresinin 7. ayetinde geçen "Ehli'l - Kurâ"nını yerine, yanlış olarak "Vâdî'l-Kurâ" yazılmıştır. "Vâdî'l-Kurâ"nın durumu, aynen Hayber gibidir. Onun için biz, bu bölgeyi, daima "Hayber ve Çevresi" şeklinde, bir bütün olarak değerlendireceğiz. Ayrıca bize göre, Haşr suresiyle Hayber uygulaması arasında bir ilgi de bulunmamak gerekir. Ayette "Ehli'l-Kurâ" geçmektedir; Hayber'in çevresindeki yerin adı ise, "Vâdî'l-Kurâ"dır.

Hazz el-Arz'ın öşür yerine kullanıldığını ve Muâz b. Cebel'in Kurâ Arabiyye (300) mıntıkasından bunu toplamak üzre Hz.Peygamber tarafından vazifelendirildiğini görmüş bulunuyoruz.

Hz.Peygamber zamanında harac alındığı ileri sürülen bir diğer bölge, Necran'dır. Bu konuda Ali Şafak, "Hz.Peygamber sulh teklif ettiği yerler halkına harac mükellefiyetini ileri sürmüştür" demekte ve bu şartı kabul eden Necranlılara iki görevli tayin edildiğini yazdıktan sonra, "...Bu durum Sünnet ve İcmâ ile sabittir..." sonucuna varmaktadır. (301)

Kaynak olarak Hamidullah'ın *el-Vesâik* isimli eserini gösteren araştırıcı, burada bulunan Necran'a ait üç ayrı mektuba atıfta bulunmaktadır. Bunlardan ilkinde, "harac"la ilgili bir husus bulunmamakta; buna karşılık, Abdu Yeğus İslâmiyeti ka-

298. Yahya b. Adem, 169-170 (nu.619-622).

299. Ebu Ubeyd, 81, 84-6 (nu. 147, 153).

300. "Kurâ Arabiyye" için bkz. Yahya b. Adem, 169-170 (nu. 619-622), ayrıca s. 170'deki Sebe' suresi 18. ayetinin bununla ilgisi için nâşirin notu; Ebu Ubeyd, 16; İbn Sa'd, I, 308 ; İbn Habîb, el-Muhabber, 115, 126; el-Bekrî, *Mu'cem*, 929-930 (Ayın harfi: Arabiyye); es-Safedî, I, 85, Wiesbaden 1962; Yakut, *Mu'cem* (Ayın harfi: Ureyne); Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 395. Hz.Peygamber "Kurâ Arabiyye" denen yerlerden "harac" almadı, şeklindeki bir görüş için ayr.bkz. ed-Dûrî, *Nizâmu'd-Darâib*, 51; eş-Şafiî, IV, 64, 65; el-Cessas, *Ahkâm*, III, 430; el-Âlûsî, IX, 34.

301. Ali Şafak, 114.

bul ederse, sahip oldukları toprak ve hurmalıklara eskiden olduğu gibi tasarruf edeceği şart koşulmaktadır. (302)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Diğer vesika ise, Necranlı Hıristiyanlarla Hz.Peygamber'in aralarında yaptıkları meşhur muahede olup, topraktan "harac" alınacağına dair bir ifade veya hüküm ihtiva etmemektedir. Necranlılarla yapılan bu anlaşmada, yıllık 2 bin hulle (elbise) alınması kararlaştırılmıştır. Metinde geçen h a r a c kelimesi, v e r g i anlamında olup bu elbiseler için kullanılmıştır. Bu ve benzeri anlaşmalarda, bir topluluktan yıllık ödiyecekleri belirli bir miktarın istenilmesine, genel olarak M ü ş t e r e k C i z y e denilmektedir. (303).

Ali Şafak'ın Necranlılarla ilgili kaynak gösterdiği son anlaşma ise, gayet uzun ve uydurmadır.(304) Bu hüküm, Necranlılara ait bu iki mektubu Hıristiyan kaynaklarından alıp yayınlanan Hamidullah tarafından açık bir şekilde ifade edilmiştir.(305)

Hz.Peygamber'in Necran'dan h a r a c aldığına dair bu görüşün doğru olmadığını açıklarken şu noktayı da belirtmekte yarar görüyoruz: Ali Şafak dışında, Necran'dan h a r a c alındığını bir başkası ileri sürmemiştir. (306)

Hayber ve çevresi ile Bahreyn bölgesi dışında, gayr-i müslimlerin topraklarından h a r a c alındığına örnek gösterilen diğer bir haber de, Hz.Ebu Bekir devrine aittir. Hicretin 12. yılında, Halid b. Velid ile Bânikyâ ve Basmâ halkının yaptığı anlaşma hakkında Salih Tuğ, "...İslâmdaki mânasında c i z y e'den tamamen ayrı olarak vazedilen ve H a r a c a olarak gösterilen arazi vergisi tabiri, ayrıca nazar-ı itibare alınmaya değer mahiyettedir" (307) demektedir. Kaynak olarak Hamidullah'ın aynı eserinin gösterildiği bu muahedenin metninde, toprak ile ilgili hiçbir hüküm bulunmadığı gibi, h a r a c kelimesi de geçmemektedir. (308) Konuya ait diğer kaynaklar yanında, Hamidullah'ın muahedeyi aldığı et-Taberî'nin metninin incelenmesi sonu-

302. Hamidullah, *Vesâik*, 135; Caetani, VII, 15.

303. Hamidullah, *Vesâik*, 140-5, *İslâm Peygamberi*, 1, 414; er-Reyyis, 9,120, yazar buradaki "harac"ın "cizye" anlamında kullanıldığını tasrih eder; S. Tuğ, 87, yazar bu metnindeki "harac" kelimesinin "toprak mahsulü" anlamında kullanıldığını söyler, ki bu doğru olmasa gerekir. Necranlılarla yapılan bu anlışmanın tam tercüme ve değerlendirilmesi için bkz. M.Fayda, *İslâmiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı*, s.31 vd.; ayr.bkz. ed-Dûrî, *Nizâmu'd-Darâib*, 45-6.

304. Hamidullah, *Vesâik*, 153-8.

305. Hamidullah, *Vesâik*, 146.

306. Necranlılardan "harac" alındığına dair bir rivayeti Ebu Yusuf nakletmektedir, ancak bu haber, Hz.Peygamber devri ile ilgili olmayıp Hz.Ömer'in bir icraatıdır ve Necranlıların çıkarılmalarından sonra, onların topraklarına yerleşen Yemenlilerden alınmıştır. Bk.Ebu Yusuf, Türkçe trc. 131, 146.

307. S. Tuğ, 88; A.Şafak (114-5) da bu kanaatte olduğunu söyler.

308. Hamidullah, *Vesâik*, 318-9.

cunda da, bu bölgeden, Hz. Ebu Bekir'in hilâfeti zamanında, h a r a c alındığına dair bir habere rastlayamadık. Esasen Hz.Ebu Bekir zamanında Hîre ve çevresinden, M ü ş t e r e k C i z y e denilen, bölge halkının toptan ödeyecekleri c i z y e miktarları şart koşulmuştur. (309)

Buraya kadar ele aldığımız rivayet ve değerlendirmeler sonucunda, Hz.Ömer'in hilâfetine kadar, Hayber ve çevresi ile Bahreyn hâriç, gayr-i müslimlerin topraklarından h a r a c alındığına dair, kaynaklarımızda herhangi bir haber veya rivayetin bulunmadığı ortaya çıkmaktadır. Bu bakımdan, bu iki bölgeye ait "harac"la ilgili haberlerin değerlendirilişi, İslâm Tarihinde, gayr-i müslimlerin arazilerinden alınan haracın uygulanış tarihi yönünden büyük önem taşımaktadır. Şimdi, bu iki bölgeye dair haberleri ele alacağız.

Hayber ve çevresinde, 7. Hicret yılında gerçekleştirilen fetihler sonucu ele geçen topraklar, g a n i m e t statüsüne uygun olarak fethe iştirak etmiş Hudeybiye'de bulunan Sahabeye dağıtılmıştır. Ancak sulhle ele geçen Hayber'in üç kalesi ile, Fedek toprakları Hz.Peygamber'in hissesi olarak kabul edilmiştir. V â d î'l-K u r â'nın şartları da aynen Hayber gibidir. (310)

Hayber ve çevresi ile ilgili bu haberlerde, v e r g i şeklinde bir karar yer almamakta; bu toprakların bir kısmı devlete verilmiş, bir kısmı da savaşanlara taksim edilmiş bulunmaktadır.

Bundan sonra Hz.Peygamber, Yahudilerin teklifi ve toprağı işleyecek yeteri kadar Müslümanın bulunmaması üzerine, (311) bu toprakları ve hurmalıklarını, mahsulün yarısı karşılığında, yerli halkın işlemesine bırakmıştır.

Hayber ve çevresinde uygulanan bu statüye ne isim vereceğiz? Bu, vergi midir? Yoksa ziraî ortakçılık mıdır?

Bu hususta Ebu Yusuf, aynen şunları söylemektedir: "Görülmez mi ki, Resûlullah Hayber'i kuvvet kullanarak savaşla fethetti. Hayber arazisine h a r a c koymadı, fakat y a r ı c ı l ı k l a ortağa verdi..." (312).

Kaynakların bu genel ifadesini, Hayber'den h a r a c, bir başka ifadeyle, "toprak vergisi" alınmıştır şeklinde değerlendirenlerin görüşlerine de kısaca göz atalım.

309. Dennet, 48, 54; ed-Dûrî, *Nizâmu'd-Darâib*, 51. Kaynaklar için bu iki araştırmaya bakınız; ayrıca ileride "Cizye" konusunu ele alırken, bu "Müşterek Cizye" uygulaması üzerinde duracağız.

310. Hayber ve çevresine ait kaynaklar için bkz. Bu eserde, s.22, n.75 ve 76.

311. Ebu Ubeyd, 79; Hamidüllah, *İslâm Peygamberi*, I, 394.

312. Ebu Yusuf, I, 573 (T.146-7); ayr.bkz., I, 350-5 (T.92-3), I, 602-611 (T.152-3).

Bu görüşü ileri süren veya olduğu gibi kabul edenlerden bir kısım, kaynaklarda yer alan bazı ifadeleri aynen ve konuyu tartışmadan, olduğu gibi benimsemişlerdir. (313)

Hayber'deki bu anlaşma sonucu hakkında Caetani'nin görüşlerini de burada kısaca belirtmekte yarar görüyoruz. İtalyan müsteşrik, "...Yahudiler Muhammed'e Hayber arazisinde kalmalarına müsaade edilmesi için ricada bulundular. Artık oraların sahibi sıfatıyla değil, sadece bir çiftçi gibi oturmak istiyorlardı. Buna mukabil, sureti dâimede mahsulâtın nısfını vereceklerdi" şeklinde değerlendirdiği kaynakların haberlerini şu şekilde bağlamaktadır: Yahudiler "... Müslüman sahiplerin müstecirleri ve işleyicileri sıfatını hâiz bulunacaklardı..." (314). Caetani'nin kaynaklara dayanarak ulaştığı bu sonuç, bizim de ulaştığımız ve kabul ettiğimiz sonucun aynıdır. Ancak Caetani, Hayber'in bu statüsü hakkında kendi düşüncesini farklı yönde geliştirerek aşağıdaki görüşleri ileri sürmektedir:

"Yahudilerin mahsulâtın nısfına mukabil Hayber'de müstecir sıfatıyla kalmayı teklif ettiklerine ve Muhammed'in de kemâl-i uluvv-i cenâb ile buna razı olduğuna kolay kolay inanılabileceğini zannetmiyorum..." Daha sonra kaynaklardaki kapalılığı ileri süren Caetani, "...Yahudilerin tardının, hiçbir zaman mevzu-bahs olmadığını..."; anlaşma şartları arasında Yahudilerin toprağa sahip oldukları halde, yalnızca mahsulün taksim edilmesinin şart koşulduğunu; Hz.Peygamber'in araziyi taksim etmediğini iddia etmektedir. Yahudilerin isteği ve Hz.Peygamber'in izni ile gerçekleştirilen anlaşmayı daha sonra "masal" diye nitelendirilen Caetani, "...mahsulâtın nısfının tediyesi şartını araziye sahip Yahudiler üzerine mevzu' *bir vergi gibi değil* , istîcâr mukabili (muâmele = ortaklık) gibi göstermek için muahharan icad edilmiş olmak lâzım gelir. Bundan da maksat, Müslümanları arazinin hakiki sahipleri göstermekti. Hadîsin böyle kasdî tağyirinde takib edilen gaye, Halife Ömer'in, sonra, Yahudileri keyfî surette Arabistan'dan tard etmekle onlara karşı yaptığı muameleyi haklı göstermekten ibaretti..." diyerek, Hayber'in vergi karşılığında Yahudilere bırakıldığını iddia eder. (315)

Ceatani'nin ulaştığı bu sonuca iştirak edemiyoruz.Müslümanları daima Yahudi düşmanı oldukları anlayışını ön plana alarak böyle bir sonuca ulaşması, ilmî mecraya dayanmamaktadır. Kaldı ki, kendisi, kaynaklara dayanarak, Hayber topraklarının ziraî ortakçılık karşılığında Yahudilerin işlemesine bırakıldığını açıkça ortaya koymakta; buna karşılık "indî" görüşlerine ulaşmak için, rivayetlerin uydurma veya

313. ez-Zeylaî, III, 397; Halis Eşref, *Şerh-i Kanûn-ı Arazi*, 12-3; Vasfi Raşid Sevig, 55; Şakir Berki, 51; el-Kettânî, I, 224-5 (yazarın Ebu Yusuf'tan aldığı metin tesbit edilememiştir); S.Ateş, 215-6 (yazarın Ebu Yusuf'a atıf yaptığı yerde, "harac alındı" ifadesi yoktur; yalnızca Abdullah b. Revaha'nın mahsulün yarısını takdir etmesi yer almaktadır).
314. Caetani, V, 113-4.
315. Caetani, V, 115-6.

"masal" olduğunu, peşin fikirle ileri sürmekten öteye, bir kaynak gösterememektedir.(316)

Hayber'den "arazi vergisi" olarak h a r a c alındığını, çok farklı gerekçelerle ortaya koyan Salih Tuğ'un göşülerini de, bu arada ele almak istiyoruz. Araştırıcı, "...Hayber'in fethini müteakip ele geçen arazinin,ora gayr-i müslimlerinin elinde bırakılarak vergiye bağlanması, gayr-i müslim arazi sahasında atılan ilk adım olmuştur..." hükmüyle, görüşünü ortaya koymaktadır. (317) Yazar, bu sonuca ulaştıktan sonra, aynen şunları söylemektedir: "...Filhakika harp sonunda Yahudilerle bir anlaşmaya varılmış ve bunların serbestçe eskiden olduğu gibi araziyi ekip biçmelerine mukabil elde edecekleri mahsulün yarısı nisbetinde bir hisseyi Medine'ye gönderecekleri kararlaştırılmıştı..." (318). Bu ikinci cümle ile birincisi arasındaki bağ, yani toprakları yarıcılıkla Yahudilere bırakmanın h a r a c yani "arazi vergisi" olarak anlaşılması, tamamen araştırıcının görüşü şeklinde kurulmuştur.Yazar bu sonuca ulaşmak için, el-Belâzurî'deki anlaşma sonucunu kullanmıştır ki, burada, h a r a c veya v e r g i şeklinde bir ifade bulunmadığı gibi, böyle bir sonuca imkân verecek bir kelime de yoktur. (319) Kaynaklarda, hemen aynı ifadelerle naklidilen bu anlaşmadan çıkabilecek tek sonuç, z i r a î o r t a k ç ı l ı k olmak gerekir.

Diğer taraftan Salih Tuğ, bu ziraî ortakçılığın gereği olarak, her yıl mahsulün yarısını takdir etmekle (kelime RHS kökündendir) görevlendirilen Abdullah b. Revaha için de "... bu ilk arazi vergisinin tahakkuk ve tahsili için hususî memurlar tayin edilmiş..." (320) şeklinde bir değerlendirmede bulunarak, bunu ayrı bir delil gibi göstermektedir. (321)

İnceleme konumuzun da değerlendirilmesinin yapıldığı aşağıdaki satırlar ise, Salih Tuğ'un kendi orijinal görüşlerini aksettirmekte ve Hayber ile, Hz.Ömer'in araziyi taksim etmeyip "harac"a bağlaması şeklindeki uygulamasını irtibatlandırmaktadır: "...Ömer'in halifeliği zamanında bu gayr-i müslimlerin sürülmesine kadar her yıl tahsil edilegelen bu verginin, Haşr suresi 6-10. ayetlerin hudutları dahilinde tahsil ve tevzi edildikleri hususunu biz, Halife Ömer'in kendi zamanında fetholunan çeşitli toprakları fâtihler arasında taksim etmeyip, bütün Müslümanların mezkûr ayetlerdeki fey esasları dahilinde istifade ettirilmesinde, Hayber'deki peygam-

316. Caetani'nin Hz.Ömer'in Yahudileri çıkarmasını haklı göstermek için bu "ziraî ortakçılık" şartının uydurulduğunu ileri sürmesi üzerinde, ileride, "Yahudi ve Hıristiyanların Arap Yarımadası'ndan Çıkarılmaları" konusunu incelerken duracağız.

317. S. Tuğ, 90.

318. S. Tuğ, 90.

319. el-Belâzurî, 25-32.

320. S. Tuğ, 90.

321. Yazar, el-Makrizî, *İmtâ*; el-Kettânî, *et-Terâtîb'i* kaynak gösterir. Bu iki yerde, Hz.Peygamber'in görevlendirdiği Abdullah b. Revaha, Mute'de bunun şehid olması sonucu Ebu'l-Heysem b. et-Teyhan, Cebbar b. Sahr veya Ferve b. Amr'in görevlendirildikleri ve mahsulün yarısını takdir edip getirdikleri anlatılır. Bkz. el-Makrizî, *İmta'*, 328 (Matbu) ; el-Belâzurî, aynı yer.

ber'in tatbikatını, esbab-ı mucibe olarak ileri sürmesinden istinbat etmekteyiz...".(322)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Hayber ve çevresindeki Yahudilerin bu durumunun, Hz.Ömer'in kendilerini Arap Yarımadası'ndan Necranlı Hıristiyanlarla birlikte çıkarmasına kadar devam ettiğini biliyoruz.Ancak S.Tuğ'un, "...her yıl tahsil edilegelen bu verginin, Haşr suresinin 6-10. ayetlerinin hudutları dahilinde tahsil ve tevzi edildikleri..." şeklindeki hükmü doğru değildir. Bir kere, bu toprakların sulhle alınmayan kısımları, savaşanlara "ganimet ayeti"ne göre taksim edilmiştir. Ortaklık karşılığında gelen hisseleri de, bunlar almıştır. Bu hususun böyle olduğunuun en büyük delili, Hz.Ömer'in Yahudileri çıkardığı zaman, hissesi olanlara, topraklarına sahip olmalarını bildirmesinden anlamaktayız. (323) Bu husus Hayber ve çevresindeki topraklarda, savaşla elde edilenlerine, "ganimet ayeti"nin uygulandığının açık delilidir. Ancak SalihTuğ'un görüşlerini, Hz.Peygamber'in ganimetin beşte bir hissesinden ele geçen topraklarla, sulhle alınan Hayber'in üç kalesi ve Fedek'in gelirlerinin dağıtılması bakımından doğru kabul etmek gerekir. Esasen bu husus, ayetlerle belirlenmiştir ve ganimetin beşte biri (humus) ile "fey ayeti"ne göre ele geçen şeylerin aynı yerlere dağıtılacağını göstermektedir. Şu farkla ki, "fey ayeti"nde, Muhacirler, Ensar ve "ondan sonra gelenler" şeklinde üç ayrı zümrenin daha isimleri yer almaktadır. (324) Öyle ise, Hayber ve çevresinin yarıcılıktan gelen mahsulü, "Haşr suresinin 6-10. ayetlerine göre tahsil ve tevzi" edilmiştir sonucu doğru olmamak gerekir; belki bir kısmı, bu ayetlerin hükümlerine göre dağıtılmış, diğerleri ganimet hissesi olarak kalmıştır.

Diğer taraftan, Hz.Ömer'in fethedilen toprakları dağıtmayıp, haracından bütün Müslümanları "fey ayetleri"ne göre faydalandırmaya karar vermesinin,Haşr suresinin 6-10. ayetlerine göre olduğu doğrudur. Ancak, Hz.Ömer'in bu karara ulaşmasında, S.Tuğ'un "... Hayber'deki Peygamber'in tatbikatını, esbab-ı mucibe olarak ileri sürmesinden istinbat etmekteyiz" şeklindeki ifadesiyle bir ilgisi bulunmamaktadır. Yukarıda, toprakların dağıtılmamasındaki münakaşalarda açıkça görüldüğü üzre, Hayber topraklarındaki Hz.Peygamber'in uyguladığı statüyü, Hz.Ömer değil, bilakis ona karşı olanlar bir delil olarak ileri sürmüşler ve fethedilen toprakların, Hz.Peygamber'in Hayber'i taksim ettiği gibi dağıtmasını istemişlerdir. (325)

Hayber'in taksim edildiğini ve Hz.Peygamber'in burada "ganimet ayeti"ne göre, fethedilen toprakları dağıtma cihetine gittiğini hemen bütün kaynaklar aynı şekilde rivayet etmişlerdir. Şu kadar ki, bu husus, savaşla elde edilen toprakların,

322. S. Tuğ, 90.

323. Krş. el-Belâzurî, 27, 32 (T.I, 45, 49) ; A.Şafak, 97.

324. Bkz. Enfal, 41; Haşr, 6-9. Ganimetin beşte biri, yani Allah ve Resûlünün hissesinin dağıtılacağı yerler: Yakınlar, yetimler, yoksullar, yolculardır. "Fey ayeti"nde de bu zümreler aynen yer almıştır; ayrıca yukarıdaki üç zümre daha eklenmiştir.

325. "Toprak" bölümüne bakınız.

Hz.Peygamber'in Hayber'i taksim ettiği gibi dağıtılabileceği; veya Hz.Ömer'inki gibi yerli halkın elinde bırakılıp "harac" alınacağı şeklinde, adeta bir mütearife haline gelmiştir. (326)

Sonuç olarak Hz.Peygamber, Hayber ve çevresindeki araziyi savaşanlara dağıtmış, araziden vergi almamış; ancak bu toprakları -şahıs ve fey hisselerinin hepsini- ziraî ortakçılıkla Yahudilerin işlemesine bırakmıştır. Bu sonuca ulaşmamızı destekleyen diğer bazı rivayetlere daha sahip bulunmaktayız. Bunların en önemlisi, Hz.Peygamber'in, mahsulün yarısı karşılığında Hayber'i, buranın halkına ziraî ortakçılığa verdiğine dair bir hadîsin bulunmasıdır. (327)Diğer bir rivayetten de, Hz.Peygember'in Arap Toprağını -Hicaz, Medine, Mekke, Yemen,Taif ve Bahreyn- "öşür arazisi" kabul etmiş ve bunlardan harac almamış olduğunu öğrenmekteyiz. (328)

Hz.Peygamber devrinde harac uygulamasının olduğuna dair rivayetlerin bulunduğu Bahreyn'e ait haberleri de sırasıyla ele alacağız. Bunlar:

1. Hz.Peygamber tarafından Bahreyn'de görevlendirilen el-Alâ b. Hadramî'den nakledilen bir hadîste, "...Müslümanlardan ö ş ü r, müşriklerden (329) h a r a c alıyordum" denilmektedir. (330) Nâşir, bu hadîsin sonunda, *ez-Zevâid* 'den naklen senedinin "zayıf" olduğunu yazmaktadır. Esasen bu hadîsin doğru olmaması da gerekir; çünkü metinde, müşriklerden "harac" alınması ifadesi, Hz.Peygamber'in Arap Yarımadası'ndaki diğer uygulamalarına ters düşmekte ve müşriklerden "vergi" alındığını ifade etmektedir. Halbuku Hz. Peygamber, Arap müşriklerden "harac" veya "cizye" almamıştır. Bahreyn'deki Mecûsilerden ise, cizye alındığını, ileride "Cizye" bahsinde göreceğiz.

2. Diğer haberde ise, "Tanrı elçisi sağken, Bahreyn'de savaş olmadı. Bazıları Müslüman oldu; kalanları, hububat ve hurmaları yarı yarıya bölüşmek üzre el-Alâ ile anlaştılar" denilmektedir. (331) Buradaki ifadede, "harac" kelimesi bulunmamakta; buna karşılık, "mahsulün yarısı" şeklinde bir anlaşma yapıldığı söylenmektedir.

326. Ebu Ubeyd, 84-6; ayrıca S.Tuğ'un s.90, dipnotu 479'daki yerler ile, ilk bölümdeki kaynaklara bakınız; Elmalılı, VI, 4849.
327. Ebu Davud, *Sunen*, II, 141-4; Yahya b. Adem, 20-1 (nu.18); A.Şafak, 97.
328. Ebu Yusuf, I, 402-7, 410-4 (T, 102-3, 104); Yahya b. Adem, 26 (nu.45); ez-Zeylaî, *Nasb*, III, 438.
329. S. Tuğ (s.87, 92), metinde "müşrik" kelimesi geçmesine rağmen, "gayr-i müslimler" diye yazmayı tercih etmiştir.
330. İbn Mace, *Sunen*, I, 586, M.Fuad Abdulbâkî neşri, Kahire 1952; el-Belâzurî, 96 (T.I,131); Yakut, *Mu'cem, Bahreyn* mad., 348; Caetani, VI, 116; er-Reyyis, 9, 112-3, yazar, "harac" kelimesinin, burada, "Cizye" anlamında kullanıldığını ileri sürmektedir.
331. el-Belâzurî, 95, 97 (T.I, 130, 132); Yakut, aynı yer; Caetani, VI, 116-7; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 254; S.Tuğ,87, 91-2.

3. İbn Sa'd'ın naklettiği ve Hz.Peygamber'in Bahreyn valisi el-Munzir b. Sâvâ'ya yazdığı bir mektup aynen şöyledir: "Ben, Kudâme ile Ebu Hureyre'yi sana yolladım. Toprağınını cizyesinden toplanan şeyleri onlara teslim et! Selâm." (332)

Metindeki "cizyeti arzike"nin, arazi vergisi anlamında kullanıldığını, bilhassa Salih Tuğ açıkça belirtmekte ve bu ifadenin başvergisi "cizye"den ayrılmak üzre tasrih edildiğini kabul etmektedir. (333) Aynı mektubu eserinde tercüme eden Cactani ise, "memleketinin cizye varidatı" şeklinde bir anlayışı kabul ederek, bunun c i z y e olduğu sonucuna ulaşmaktadır. (334) Bu iki ayrı anlayış, bizim üzerinde durduğumuz h a r a c'ın tarihçesi bakımından çok önemlidir. İlkine göre, bu ifadeden "toprak vergisi" anlaşılmakta; diğerine göre de "cizye" olduğu kabul edilmektedir.

Kaynaklarda, zaman zaman "harac" yerine "cizyetu'l-arz", "cizye" yerine de "harâcu ruûsihim" şeklinde ifadelerin kullanıldığını biliyoruz. (335) Ancak bu ibare, gerçekten hangisine işaret etmek üzre kullanılmıştır? Bu hususu biz, yine İbn Sa'd'ın bir başka rivayetinden anlayabilmekteyiz. Buna göre, el-Munzir'e yazılmış olan yukarıdaki mektuptan hemen sonra, yine İbn Sa'd tarafından nakledilen ve Hz.Peygember'in el-Alâ'ya yazdığı diğer bir mektupta, ilkinin muhtevası özetlenmektedir. Mektupta aynen şu ibare yer almıştır: "...Munzir b. Sâvâ'ya, yanında topladığı c i z y e'yi almaküzre iki kişi yolladım..." (336). Mektubun devamında Hz.Peygamber, el-Alâ'dan, bu durumu el-Munzire bildirmesini; aynı zamanda sadaka ve öşür olarak yanında toplanan şeyleri de beraber yollamasını istemiştir.

Böylece, bu mektupta yer alan ibarenin toprak vergisi "harac"a işaret etmediği ve yalnızca "cizye"yi ifade etmek üzre kullanıldığı ortaya çıkmış bulunuyor.

4. Bahreyn'e ait, üzerinde durmak istediğimiz haberlerin sonuncusu ise, bu toprakların f e y hükmüne tâbi oldukları hakkındadır. Kaynaklarda iki ayrı şekilde yer alan bu haberlerin ilkinde, genel olarak Bahreyn topraklarının, Ebu Ubeyd'in ifadesiyle, İslâm'ı ilk dâvette kabul etmediklerinden dolayı, f e y sayılmıştır. (337) Diğer haberde de, bu bölge halkının "...Müslüman olurken sahip oldukları şeyler kendilerine kalacaktır..."; ancak ateşperest mabetlerinden ele geçen malların, Allah'a ve Peygamberine ait olacağı şeklindedir. (338) Bahreyn bölgesiyle ilgili olarak "toprak ver-

332. İbn Sa'd, I, 276; Hamidullah, *Vesâik*, 119.
333. S. Tuğ, 87, 91, 92.
334. Catetani, VI, 111.
335. Bu konu üzerinde biraz sonra duracağız.
336. İbn Sa'd, I, 276; Hamidullah, *Vesâik*, 119; Caetani, VI,111-2.
337. Ebu Ubeyd, 46 (nu.85); Yahya b. Adem, 49-50 (nu.129); S.Tuğ, 91.
338. Ebu Ubeyd, 30 (nu.52); Hamidullah, *Vesâik*,121, *İslâm Peygamberi*, I, 252-3; Cactani, VI, 117-8; S.Tuğ, 91; el-Belâzurî, 96 (T.I, 130), müellif burada, "ateşperest mabedinin Allah'a ve Peygamber'ine ait olacağı" şeklinde bir ifade kullanmıştır; mütercim ise, bu ibareyi, "Tanrı ve Elçisinin emriyle yıkılıcaktır" diye , yanlış tercüme etmiştir.

gisi" ismi altında bir verginin alınmış olduğunu, bu rivayetlere dayanarak söylemek oldukça güçtür. Ele aldığımız haberlerden, yalnızca ikinci ve dördüncüsü üzerinde, "toprak vergisi" anlamında bir görüşe ulaşma imkânı vardır, denebilir; çünkü dördüncü haberde, bu toprakların f e y oldukları bildirilmekte; ikinci haberde ise, yetişen ürünün yarısı karşılığında anlaşma yapıldığı nakledilmektedir. (339) Ancak biz, yalnızca bu iki habere dayanarak, Hz. Peygamber devrinde, gayr-i müslimlerin topraklarından h a r a c ismi altında bir vergi alındığını söylemeye imkân bulamamaktayız. (340)

Hz. Peygamber devrinde Hayber ile Bahreyn'deki yarıcılık usûlüne "harac" veya "arazi vergisi" denilemiyeceğini ileri sürerken, bir başka noktayı daha, görüşümüzü desteklemek üzre, belirtmek istiyoruz. Şöyle ki, şayet yarıcılıkla gerçekleştirilen bu uygulamaya "harac" dersek, Hz.Ömer'in yukarıda gördüğümüz uygulamasında Hz. Peygamber'in bu uygulamalarının hiç göz önüne alınmadığı şeklinde bir sonuca varmamız gerekir. Gerçekten Hz. Peygamber'in yarıcılık uygulaması, Hz. Ömer zamanında hiç göz önüne alınmadığı gibi, belirli bir tesir de bırakmamıştır. Hz. Ömer, yarıcılıkla hiç "harac" almamıştır. Ayrıca ürün miktarını da vergi için esas almamış; buna karşılık, bilhassa Sevad'da açıkça gördüğümüz gibi, belirli büyüklükte toprağı (cerîb) esas birim kabul etmiştir. Bir diğer nokta, Hz.Ömer'in, ürün yanında (aynî) belirli bir miktar para da almış olduğudur. Diğer taraftan, yarıcılığın gereği, verginin azalıp-çoğalabilmesi şeklindeki düzenin tersine, Hz.Ömer, toprak ekilsin-ekilmesin, c e r î b üzerinden kararlaştırılan h a r a c miktarının yılda bir defa alınması gibi, çok önemli farkları bulunan bir h a r a c sistemini kurmuştur. Halbuki Hz. Peygamber devri toprak vergisi uygulaması olsaydı, yukarıda belirttiğimiz çok önemli belirgin farkların olmaması gerekirdi. Bu nokta bile, Hz. Peygamber zamanında, arazi vergisi uygulamasının bulunmadığını açıkça gösterir.

Böylece, Hz. Peygamber ve Hz. Ebu Bekir zamanlarında, yukarıda ele aldığımız anlayış içerisinde, gayr-i müslimlerin topraklarından h a r a c ismi altında bir verginin henüz uygulanmadığını tesbit etmiş oluyoruz. Esasen h a r a c, Hz. Ömer zamanında savaşla elde edilen toprakların savaşanlara dağıtılmayıp yerli halkın elinde bırakılması kararından sonra uygulanmıştır. (341)

Hz. Peygamber devri uygulamaları bakımından, bilhassa f e y' mefhumunun, Hz. Ömer devri h a r a c uygulamalarına bir zemin teşkil etmiş olduğu bir

339. Toprağın "fey" olması, "harac" alınmasını gerektirmez. Hayber uygulamasındaki yarıcılığın da "harac" olmadığını gördük. Benî Nadir toprağı "fey"dir; ama "harac" alınmamıştır.

340. Bahreyn ile ilgili anlaşmalarda hep "cizye" şartı ileri sürülmüştür. Bu anlaşmalar için bkz. İbn Sa'd, I, 275-6; el-Belâzurî, 95 vd. (T, I, 129 vd); Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 249 vd.; Caetani, VI, 95 vd.

341. Hz.Peygamber zamanında "harac"ın uygulanıp uygulanmadığı hk.ayr.bkz. Ali Şafak, 52-3, 81-5, 107, 112-4.

gerçektir. Toprağın f e y' kabul edilişini, açık bir şekilde, Hz. Peygamber zamanında görmekteyiz. Hayber topraklarının bir kısmı ile Bahreyn, bunun en belirgin örnekleridir. Benî Nadîr toprağının, üzerinde sahipleri bulunmamakla birlikte, devlete ait kabul edilmesini de bu anlayışın bir diğer görünüşü olarak kabul etmek gerekiyor. Hz. Ömer devriminde, f e y' kabul edilen topraklara, h a r a c ismi altında bir verginin uygulanışının ilk defa ortaya çıkmış olduğu, böylece açıklık kazanmaktadır.(342) Ancak, Bahreyn'deki uygulamada, c i z y e ile birlikte, ayrıca topraktan da, yarıcılık şeklinde de olsa, bir gelir alınması, önemli bir gelişmedir.

4. Harac-Cizye Münasebeti ve Bazı Müsteşrıkların İddiaları

Hz.Ömer zamanında uygulanmaya başlanan h a r a c 'ın, daha sonraki devirlerde gösterdiği ekonomik ve hukukî gelişmeler, bizim araştırma sahamızın dışında kalmaktadır. Ancak burada, üzerinde durduğumuz dönemle ilgili olan bazı gelişmelere ait haberleri ele almamız gerekecektir. Bunlardan en önemlisi, savaşla elde edilen topraklarda yaşayan kimselerin, Müslüman olmaları halinde, h a r a c ödemeye devam edip-etmeyecekleri konusudur. Bu noktanın incelenmesi, bir taraftan bizi, müsteşrıkların yukarıdaki görüşleriyle karşı karşıya getirmekte; diğer taraftan c i z y e ile h a r a c arasındaki ilginin ele alınmasını gerektirmektedir.

Hz.Ömer, savaşla elde edilen topraklarda yaşayan bir gayr-i müslimin, İslâm Dîni'ni kabul etmesi halinde, kendisinden artık c i z y e alınmamasına; buna karşılık, onun toprağından, eskisi gibi, h a r a c ödemeye devam etmesine karar vermiştir. Aşağıda inceliyeceğimiz haberlerden anlaşılacağı üzre, bu şekildeki bir uygulama, Hz. Ömer devrinde h a r a c ile c i z y e'nin, gayr-i müslimlerden alınan iki ayrı vergi olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Bu sonuç, bazı Avrupalı araştırıcılar tarafından, kaynakların bu konudaki rivayetlerinin "uydurma" olduğu gerekçesiyle kabul edilmemiştir. Yüzyılımızın başında Wellhausen ve onu izleyen bazı müsteşrıkların ileri sürdükleri bu görüşe göre, Müslümanlar, Hz. Ömer zamanında, şahıs vergisi c i z y e ile, topraktan alınan h a r a c vergisi arasında henüz bir ayırım yapmamışlardı. Wellhausen, bu iddiasını şöyle ifade etmektedir:" ...Ömer I, haracın ister Müslüman olsun ister olmasın araziye bağlı olduğu ve İslâmı kabulün sadece cizyeden kurtaracağı, çünkü bunun baş vergisi sıfatıyla şahsın durumuna tâbi olup itaat altında alınan Müslümanlar muvacehesinde şahış alâmeti farikası olduğu şeklinde bir nizam da tesis etmemiştir..." (343). Gayr-i müslimler tarafından Müslümanlara ödenen h a r a c ile c i z y e'nin iki ayrı vergi olmadığını belirten Wellhausen, kaynaklarda "...harac ile cizye arasında hiçbir fark..." gözetilmediğini ve "...bunların her ikisi de aynı mânada..." ve birinin

342. ed-Dûrî, *Nizam*, 45.
343. *Arap Devleti*, 130; aynca s. 128.

diğeri yerine kullanıldığı hususunu iddialarına delil olarak göstermektedir. Diğer taraftan aynı araştırıcı, İslâmiyete girmenin," ...vergiye iştirak vaziyetini..." ortadan kaldırdığını, yani bir kimsenin Müslüman olması veya h a r a c alınan bir toprağın Müslüman bir kimseye intikali halinde, haraca tâbi toprağın vergi vermekten kurtulacağını, görüşlerine ilave etmiştir. (344)

Tarih ve İslâm Hukuku kaynaklarının aksine Wellhausen, c i z y e ile h a r a c'ın bugün anladığımız iki ayrı vergi şeklinde ortaya çıkmasının, ancak Emevîler zamanındaki gelişmeler sonucunda yavaş yavaş belirlendiği görüşünü savunmaktadır.(345) Araştırıcı, konumuzla ilgili görüşlerini tamamlarken, ulaştığı sonucun doğruluğunu ortaya koymak için de aynen şunları söylemektedir: "Müslüman hukukçular yavaş yavaş husul bulan, zamanla ortaya çıkan ihtiyaç ve temâyüllerin neticelerini başlangıç devrine irca ve Peygamber'in sünneti ve ilk halifelerin amelleri ile mukaddesleştirmek itiyadındadırlar. Böylece onlar, vergi ve idare hukukunun uzun tereddütlerden sonra nihayet varmış olduğu şekli de ilk ve temel adımları atmış olan Ömer'e irca ederler..."(346).

Görüldüğü gibi Wellhausen, c i z y e ve h a r a c kelimelerinin, kaynakların bazı yerlerinde "cizye"nin harac; "harac"ın da "cizye" yerine kullanılışlarından, bu sonuca ulaşmaktadır. (347) Kaynaklarda yer alan, savaşla elde edilmiş topraklarda yaşayan bir kimsenin Müslüman olması halinde, kendisinden c i z y e alınmayacağı, buna karşılık toprağından h a r a c alınmaya devam edileceğine dair haberler üzerinde ise, Wellhausen hiç durmamıştır.

Aynı noktaya büyük önem veren Becker de, c i z y e'nin "... fethedilen arazi üzerine tarh edilen kollektif vergi..." olduğunu; ayrıca "..ferd başına kafa vergisi olan cizye ile mülk vergisi olan harac arasında sonraları teessüs eden..." ayrılığın, önceleri mevcut olmadığını; "...nitekim kaynaklarda ferd başına vergiden h a r a c ve emlâk vergisinden c i z y e diye..." bahsedildiğini ileri sürmektedir. (348)

Yarım yüzyıla yakın geçerliliğini yitirmeyen müşteşrıkların bu iddialarına karşı çıkan ilk fikirleri, Nedkoff'un bir araştırmasında görüyoruz. C i z y e ile h a r a c'ın birbiri yerine kullanılmasına işaret eden yazar, "bilhassa Arap tarihinin ilk on

344. Wellhausen, *Arap*, 130-1.
345. Wellhausen, *Arap*, 131 vd.
346. Wellhausen, *Arap*, 134.
347. Yazar, et-Taberî, el-Belâzurî ve Yahya b. Adem'in eserlerinden bazı yerlere atıf yapmakla yetinmiş ve hiçbir örnek vermemiştir. Bkz. *Arap*, 131.
348. C.H.Becker, *Cizye*, *İ.A.*, 200.
"Cizye" ile "harac" arasındaki bu münasebet hakkında Wellhausen ve onun ekolüne mensup Caetani, Becker, Grohmann, H.Lammens, Bell, M. Hartman gibi müşteşrıkların görüşleri için bkz. Fattal, 313-7; D.Dennet, 29-36. Bu ekolün görüşlerini benimseyen diğer araştırmalar da şunlardır: Corci Zeydan, I, 206-7; P.Hitti, I, 228; Fattal, 292.

senelerinde, bu iki tabir çok defalar birbirine karıştırılmıştı. Bu iki isim birbirinden tam mânasıyle ayrı iki vergiyi ifade ettikleri halde, neden birbirine karıştırıldıklarını kavramak güç oluyor..." şeklinde, problemi ortaya koymaktadır. Daha sonra araştırıcı, yukarıda görüşlerini kısaca belirttiğimiz ve Mısır topraklarında h a r a c ile c i z y e'nin ikinci hicrî asrın ortasında, ancak birbirinden ayrıldığını iddia eden Becker'in görüş ve iddialarını özetledikten sonra, aynen şunları söylemektedir: "Fakat bu nazariyenin tam manâsıyla doğru olup-olmadığını sormak yerinde olur. Bâhusus, Mısır'da bütün vergilere hep birden h a r a c tabirinin kullanıldığını biliyoruz. Maalesef selâhiyet sahibi Arap müellifleri ve Arap vesikalarıyla, bu mevcut olan vuzuhusuzluğu bertaraf etmek mümkün değildir."(349)

H a r a c ve c i z y e'nin iki ayrı vergi olduğunu açık bir şekilde gösteren Hz. Ömer'in yukarıdaki kararını incelemeye başlarken, ele almak zorunda kaldığımız Wellhausen ekolünün sözünü ettiğimiz görüşlerine karşı değerli bir araştırma, D. Dennet tarafından gerçekleştirilmiştir. Hz.Ömer'in kararına ait haberlerden önce, Amerikalı araştırıcının görüşlerine de, burada kısaca temas etmek istiyoruz. Ancak bir noktayı açıklamak gereklidir. Dennet, araştırmasını, Hz.Ömer devri dışındaki gelişmeleri de ele alarak ortaya koymuştur. Biz, gerek metod gerek konunun açıklığa kavuşması yönünden, çalışma sahamızın dışındaki olaylardan örnekler de bulunmasına rağmen, Dennet'in görüşlerini ele almayı faydalı görüyoruz.

D.Dennet, araştırmasına başlarken, önce Wellhausen'in konuya ilişkin görüşlerini tesbit eder ve sonunda, onun bu anlayışının, Müslüman fakîh ve tarihçilerin görüş ve rivayetlerine muhalif olduğunu belirler. (350) Daha sonra, Becker, Caetani, Grohman, Lammens, Bell, Hartman ve diğer bazı Avrupalı araştırıcıların çalışmalarını ve çeşitli görüşlerini özetleyen (351) Dennet, sonunda aşağıdaki üç noktanın, Wellhausen tarafından iddia edildiğini ve diğerlerinin de bu fikirleri aynen benimsediklerini söyler. Bunlar:

1) Arap kaynakları, geç devirlerde ortaya çıkan düzenleri, daha eski dönemlere nisbet etmek meylindedirler.

2) H a r a c ve c i z y e iki müteradif kelimedir ve "vergi" anlamını ifade ederler.

3) İslâm'ı kabul, şahsı bütün vergilerden muaf tutar.(352)

349. B.C. Nedkoff, *Osmanlı İmparatorluğunda Cizye*, 607-8, Ş.Altundağ terc., *Belleten*, VIII, Ankara 1944, yazar, Wellhausen'in görüşlerini de özetlemektedir. Ayrıca "harac" ile "cizye"nin Türkler tarafından da biri diğerinin yerine kullanıldığını belirten Nedkoff, "...Osmanlı İmparatorluğunda halk arasında h a r a c tabiri baş vergisi için kullanılmakta..." olduğunu da bir diğer örnek olarak sözlerine eklemektedir, s.608. Mütercim Altundağ, Nedkoff'un Wellhausen'in görüşlerini iyice anlamadığı bazı noktalara (s.608, not,3) işaret edip düzeltmektedir.

350. Dennet, 29-31.

351. Dennet, 31-6.

352. Dennet, 36.

Dennet, Wellhausen ekolünün bu iddialarını altı noktada cevaplandırmaktadır:(353)

1) **Metod meselesi:** Wellhausen, önce bir faraziye sunar; sonra ona uygun delil arar; son olarak da, bu faraziyeye uymayan bütün delilleri "uydurma" diye reddeder ve yeni bir delil de sonmaz. İnsan, şayet bir kaynaktaki haberlerin hepsini reddederse, bu belki savunulabilir; ama bir kaynaktaki bazı cümlelerin sıhhatini kabul eder, aynı anda, ibarenin kalan kısmını, makul bir sebep göstermeden reddederse, buna ne diyebiliriz? Tarihî metod olarak da bu, kabul edilemez... Sözlerinin devamında Dennet, Wellhausen'dan bir örnek de verir. Aynı şekilde Caetani için de Dennet şu örneği verir:

Aynı davranışı, Ceatani'de de görüyoruz. Meselâ o, Ebu Yusuf'un fethedilen topraklar yerli halkın mülkiyetinde bırakılmıştır, şeklindeki görüşünü benimser. Halbuki Ebu Yusuf'un bu görüşü, s u l h e n ve a n v e t e n fethedilen topraklarla ilgili açık bir farktan dolayı ortaya çıkmış bir hususdur. Öte yandan Ceatani, aynı müellifin bu görüşünü reddeder, yani s u l h e n ve a n v e t e n ayırımının Hz.Ömer zamanında bulunmadığını ileri sürer...

Bu tarihî metod olarak doğru değildir.

2) **Istılahların Zıt Olması:** "Cizye alâ-arzihim" ve "Harâc alâ-ruûsihim" kullanılışları, c i z y e ve h a r a c'ın müteradif olduklarının bir delili olarak ileri sürülmektedir. Halbuki bunlardan ilkinin h a r a c'ı, ikincisinin c i z y e'yi gösterdiği açıktır. O zaman bunlar, yalnızca vergiye ait değil, işaret ettiklerine delâlet eder. Meselâ İbn Abdi'l-Hakem (354) c i z y e ile h a r a c farkını bildiği halde, "el-cizye an-arzî" diye yazmıştır; çünkü o, kaynağında bu şekilde bulmuştu. C i z y e, onun eserinde, bazan genel vergidir; ama "cizyetu'l-arz" şeklinde kullanınca, bu artık h a r a c anlamındadır.

3) **Fertleri Müslüman Olan Toplulukların Vergi Ödeme Zorluğu:** Bu noktada Dennet, Wellhausen ve Becker'in, Ömer b. Abdülaziz ile Haccâc'ın Emevîler zamanındaki vergi düzenlemeleri için ileri sürdükleri görüşleri eleştirir. Onlara göre vergi, müşterek olarak bir cemaatin ödemek zorunda olduğu belirli bir miktar idi. Bu topluluktan biri Müslüman olursa, onun vereceği miktar, komşularına fazladan bir vergi yükü tahmil ediyordu. Yine onların iddialarına göre, fertlerin Müslüman olmasıyla birlikte, Müslümanların alacakları verginin azalması şeklinde bir sonucu da belirtiyorlardı. Bu iki ayrı iddianın doğru olamıyacağını, Dennet şöylece belirtmektedir: Eğer vergi belirli ve sabit ise, fertleri Müslüman olan

353. Dennet, 36-42. Yazarın görüşleri özet olarak ve anlaşıldığı şekliyle aktarılmıştır. Ayr.krş. C.Cahen, *Djizya, E.I.*, 573.

354. İbn Abdi'l-Hakem (Öl.257/871), **Futûhu Mısr**, 155.

toplulukların vergi yükleri artacak; ancak belli ve sabit vergileri toplayan Arapların bir kayıpları olmaması gerekecekti.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

4) **Baş Vergisinin Önemi:** Wellhausen'a göre cizye, küçük bir vergi olup İslâm'a girmek için bundan bağışlanmak ekonomik bir unsur olamaz...

5) **Harac ve Cizye'nin Istılah Anlamlarını Aldıkları Tarih Konusu:** Harac ve cizye'nin bugün anladığımız anlamda kullanılmaya ve anlaşılmaya başlandığı tarih konusunda Wellhausen 121 hicrî, Becker 106 ve 107, Grohman ikinci yüzyılın yarısını, Lammens Sufyânîler devrini ilerî sürerler. Bunun ne zaman ayıldığına dair doğrudan bir delilleri, ne Müslüman, ne de Hıristiyan kaynağından bir haber veya rivayetleri bulunmaktadır. Esasen böyle bir ayırım tarihi olsaydı, meselâ Wellahusen'ın 121tarihini kabul edersek, bu tarihlerde çocuk yaşında bulunan ve bu konuların esas kaynağı olan Ebu Yusuf, böyle bir karara işaret etmez miydi?

6) **Ömer'e Nisbet Meselesi:** Eğer bu doğru ise, niçin bu fakîhler, mevcut olmayan bir sistemi Ömer'e nisbet etsinler? Meselâ Caetani, Mısır'da fetihlerden sonra kararlaştırılan 2 dinar cizyeyi kabul etmez. İbn Abdi'l-Hakem zamanında Mısır'da bu miktarda bir cizyenin olmadığını biliyoruz. O zaman bu müellif, zamanında olmayan bir vergiyi Ömer'e niçin isnad etsin? Bir başka örnek de el-Belâzurî'den verilebilir. Ona göre, Ömer'in Sevad'da kurduğu sistem anlatıldıktan sonra, Abbasî halifesi Mansur ve oğlu Mehdî zamanında, Hz.Ömer'in Harâc-ı Muvazzaf şeklindeki sistemi değiştirilerek Harâc-ı Mukasemeye dönüştürülmüştür. el-Belâzurî, bunu Ömer'e nisbet etmemiştir. Eğer fakîhlerin hedefi, sabit bir kanun yapmak idiyse, niye birbirini tutmayan rivayetleri Ömer'e nisbet ettiler! Halbuki her yerdeki harac ve cizye miktarları birbirlerinden farklıdır. Aynı miktarları gösteren ne bir fakîh, ne de tarihçi vardır. Caetani, bu ithamlarında haksızdır.

Wellhausen ve onu izleyenlerin görüşlerini kabul etmenin birçok zorluğu bulunduğunu açıklayan Dennet, sözlerini şöyle bağlamaktadır: Fetihler sırasında bir tek anlaşma yapılmamıştır. Kaynaklardaki rivayetleri, ilgili oldukları bölgelere göre anlayıp değerlendirmek zorunluluğu bulunmaktadır. Harac ve cizye, "gelir" anlamında değil, "vergi" anlamında kullanılmıştır. Ancak bunlar, "gelir" anlamında toplanan şeylere de delâlet eder. Bu demek değildir ki Araplar, yalnızca toptan, yani "müşterek vergi"yi düşünmüşlerdir. Gerçi ilk Müslüman anlaşmalarında, bazan toptan vergi bulunmaktadır. Yalnız harac ve cizye de ayrı ayrı özel anlamlarıyla da uygulanmışlardır. Ebu Yusuf, "Harâcu Ruûsihim" dediğinde biz, başvergisini; el-Belâzurî "Arzan alcyhâ el-Cizyetu min-Arzi'l-Eâcim" dediğinde, harac vergisini; İbn Abdi'l-Hakem, "Cizyetun min-Arz" dediğinde de harac'ı anlamaktayız.

Böylece harac ve cizye, genel olarak "vergi"anlamında kullanıldıkları gibi, cizye ve harac kelimelerine bazı ibare işaretleriyle özel anlamlarında ve birbirlerinin yerine kullanılmışlardır.

Wellhausen ve onu izleyenlerin görüşlerini açık bir şekilde reddeden Dennet'in bu görüşlerini, gerek metod ve gerek anlayış bakımından benimsediğimizi ifade ettikten sonra, biz de, bazı tenkidlerimizi açıklamak ve bilhassa "harac toprağı"ndaki bir gayr-i müslimin Müslüman olması durumunu inceliyerek, c i z y e ve h a r a c'ın, Hz.Ömer zamanında iki ayrı vergi olduğunu göstermek istiyoruz.

Ebu Yusuf'tan tâ el-Mâverdî'ye kadar, kaynaklarımızda, zaman zaman bu iki terimin, biri diğerinin yerine kullanılmasının önemli bir faktör olmadığı kabul edilmektedir. (355) Bu şekildeki kullanışlar, c i z y e ile h a r a c'ın iki ayrı vergi olduğu ve bunun Hz.Ömer zamanından itibaren bu şekilde uygulamaya konulduğu hakikatini değiştirmez. (356)

Bu iki terimin birbirinin yerine kullanılması yanında, kaynaklarda daha çok kendi ifade ettikleri anlamda kullanıldıklarını; bunun yanında, Sevad bölgesinde h a r a c için, bu terim yanında t a s k kelimesinin de, toprak vergisi yerine ayrı bir terim şeklinde yer almış olmasını da göz önüne almak gerekir. (357)

Wellhausen'ın ileri sürdüğü ve Müslüman fakîhlerin kurdukları sistemi Hz.Ömer'e nisbet etmiş oldukları şeklindeki iddiasına cevap olmak üzre, bir başka örneği burada tekrarlamak yerinde olacaktır. Yukarıda gördüğümüz gibi, Ebu Yusuf, Bağdad'da Başkadı iken, harac miktarlarını yeniden düzenlenmiş ve bu çalışmasını eserinde, Hz.Ömer'in harac miktarlarını değiştirdikten sonra yaptığını açıkça ifade etmiştir. Bu nokta o kadar önemlidir ki, Ebu Yusuf değil bir sistemi Ömer'e "irca etmek", tam tersi ve bize göre anlamlı bir girişimle, Halife Ömer'in harac miktarlarını değiştirmek zaruretini duymuştur. Bu örnek bile, Wellhausen ekolünün, en azından h a r a c'la ilgili iddialarının doğru olmadığını gösterir. (358)

5. Harac Toprağında Yaşayan Bir Kimsenin Müslüman Olması

Şimdi, savaşla ele geçirilen ve h a r a c'a bağlanan topraklarda yaşayan bir kimsenin Müslüman olması halinde, nasıl bir uygulamanın söz konusu olduğunu ele alabiliriz. Bu konuya ait rivayetlerin en fazla bulunduğu kaynaklar, Yahya b. Adem'in *el-Harac*'ı ile Ebu Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın *el-Emvâl*'idir. Bu iki kaynakta yer alan haberleri, iki kısımda incelemek istiyoruz.

1) Bu kısımdaki haberlerde, savaşla elde edilen topraklarda yaşayan bir kimsenin h a r a c ödemeye devam etmesi şart koşulmaktadır. Birkaç örnek ile, kaynakların rivayetlerini şöylece sıralayabiliriz:

355. Bu iki kelimenin bu şekildeki kullanılışına diğer örnekler için bkz. Fattal, 292; Ebu Yusuf, II, 139-140, 147 (T.211, 213) ; er-Reyyis, 122-3; ayrıca Dennet'in yukarıdaki görüşlerini aldığımız yerlere bakınız.

356. ed-Dûrî, *Tarihu'l-Irak*, 175-6, *Nizâmu'd-Darâib*, 44-8.

357. "Task"ın kullanıldığı yerler hk.bkz. Bu eserde s.59-60.

358. Ebu Yusuf, I, 337 vd. (T.89 vd.); ayrıca bu eserde s.57-8.

Bir kimse Hz.Ömer'e gelerek, "Ben Müslüman oldum; toprağımdan h a r a c'ı kaldır" dedi. Bunun üzerine Hz.Ömer, "Hayır, olamaz; çünkü senin toprağın savaşla alınmıştır" karşılığını verdi.(359)

Nehru'l-Melik (360) Dihkanlarından bir kısmı Müslüman oldular. Bunun üzerine Hz.Ömer, Irak kumandanı Sa'd b. Ebi Vakkas'a, " Onlara topraklarını ver; h a r a c'ını ödesinler" şeklinde emir vermiştir.(361)

Bir diğer haberde, er-Rufeyl Müslüman olunca Hz.Ömer, h a r a c ödemek şartıyla toprağını ona bırakmıştır. (362)

İbrahim en-Nehaî'den naklen, bir kimse Müslüman olur ve toprağında kalırsa, ondan h a r a c alınacağı belirtilmiştir. (363)

2) Şimdi ele alacağımız haberlerde ise, gayr-i müslimlerden, Müslümanlığı kabul eden bir kimseden artık c i z y e alınmaması, buna karşılık toprağında kalmaya karar verirse, h a r a c ödemeye devam etmesi gerektiği şeklindedir.

Buna göre Hz.Ömer, zimmet ehlinden Müslüman olan iki kişi hakkında, h a r a c işlerini düzenlemekle görevlendirdiği Osman b. Huneyf'e şu emri göndermiştir: "Onların da başlarından cizyeyi kaldır; topraklarından ise h a r a c (task) al!" (364)

Aynı şekilde bir diğer haber, yine Yahya b. Adem tarafından rivayet edilmektedir: "Zimmet ehlinden birisi Müslüman olursa, o hür bir Müslümandır; başından c i z y e kaldırılır. Toprağı konusunda serbesttir; ya toprağında kalır ve eskiden ödediklerini ödemeye devam eder; veya toprağını terkeder; bunun üzerin İmam, bu toprağa, o şahsın elindeki diğer mallarla birlikte Müslümanlar için el koyar..." (365)

İlgi çekici bir örnek de Müslüman olan bir kadına aittir. "Nehru'l-Melik halkından bir kadın Müslüman oldu. Hz.Ömer onun hakkında şöyle yazdı: 'Eğer

359. Yahya b. Adem, 53-4 (nu.149); Ebu Ubeyd, 211; el-Belâzurî, 329 (T.II, 50); ayr. bkz. İbn Abdi'l-Hakem, *Futûh*, 155; buradaki metinde, "toprağının cizyesini kaldır" şeklinde bir ibare vardır.

360. Nehru'l-Melik, Bağdad civarında bir yerdir; bkz. Yakut, *Mu'cem, Nehru'l-Melik* maddesi.

361. Yahya b. Adem, 60 (nu.182); Ebu Ubeyd, 102,124; aynı rivayet el-Belâzurî'de de yer almış ve Dihkanların isimleri de yazılmıştır. Ayrıca bunlardan "cizye"nin kaldırıldığı da metinde zikredilmektedir, s. 325 (T. II, 44).

362. Yahya b. Adem, 60-1 (nu.186, 187).

363. Aynı eser, 168 (nu.614), 61-2 (nu.190, 191).

364. İbnu'l-Esir, *en-Nihaye*, III, 41; bu hadîs için ayr. bkz. Bu eserde s. 60.

365. Yahya b. Adem, 22 (nu.25); aynı şekilde Hz.Ali'nin de bu yoldaki kararları için bkz. Aynı yer, 61 (nu.188,189); Ebu Ubeyd, 124-5.

toprağında kalmayı isterse, h a r a c'mı öder; toprağıyla onu veya Müslümanlarla toprağını serbest bırakınız." (366)

Burada bir taraftan, h a r a c ödemeyi istemezse toprağının Müslümanlara ait olacağı istenmekte; diğer taraftan kadından c i z y e alınmadığı da açıkça görülmektedir.

Bu durumda, savaşla elde edilen topraklarda yaşayan ve h a r a c ödeyecek toprağı bulunan bir kimse Müslüman olursa başvergisi c i z y e'den affedilmekte ve diğer Müslümanlar gibi olmaktadır. Bu arada toprağı ile ilgili olarak şu iki hususta birini seçmek durumundadır:

a) Ya toprağında kalacak; bu durumda h a r a c ödemeye devam edecektir, çünkü Hz.Ömer "harac toprağı"nı "öşür toprağı"na çevirmeyi kabul etmemiştir. (367)

b) Veya toprağını terkeder ve artık h a r a c ödemez. Bu toprak hakkında halife de şu iki hususta birini uygular. Ya S a v â f î veya K a t â î diye isimlendirdiğimiz sahipsiz topraklara ilâve der. Ya da belirli bir karşılıkla, herhangi bir kimseye bunun idaresini verir veya iktâ eder.(368)

Burada bir diğer noktayı da ele almayı gerekli görüyoruz. Müslüman olan bir kimse toprağında kalmayı isterse, h a r a c ödemeye razı olmuş demektir ve bu vergiyi eskiden kararlaştırılmış şekliyle ödemeye devam edecektir. Bu noktada bir ihtilaf veya farklı rivayet, kaynaklarda yer almamıştır. Ancak, daha sonra ortaya çıkan ve İslâm hukukçuları arasında uzun tartışmalara sebep olan önemli bir mesele şudur: H a r a c ödeyen bu müslümanlar, aynı zamanda topraklardan elde edecekleri ürünlerinden ö ş ü r, yani zekât verecekler midir? (369)

Bu konuda iki ayrı görüş ileri sürülmüştür. Hanefîler, böyle bir kimseden h a r a c ile ö ş ü r'ün beraberce alınmaması gerektiğini ve yalnızca h a r a c alınması gerektiği görüşünü savunmuşlardır. Diğer fıkıh ekolleri ise, h a r a c'ın araziden alınan bir vergi olduğunu; yetişen mahsulün zekâtının (öşür) da verilmesi gerekli olduğunu belirtmişlerdir. (370)

366. Yahya b. Adem, 59 (nu.181).

367. el-Belâzurî, [546 (T.II, 343)], toprağında kalması halinde "harac" ödemesi konusunda bir ihtilaf bulunmadığını açıkça belirtir.

368. Yahya b. Adem, 22 (nu. 25, 26); ayr. bkz. Dennet, 65-70.

369. Bu konuda, fıkıh kaynaklarının hepsine baş vurulmamıştır. Ancak, bizim faydalandığımız kaynaklarda, ihtilafın, haracla birlikte zekâtın (öşür) da verilip verilmeyeceğidir; yoksa zekât mı, ya da yalnızca harac mı verileceği konusu değildir. Bu hususu krş. S.Tuğ, 92; Fahri Demir, *Vergi ve Zekât, Diyanet Dergisi*, XVII. Sayı, 3-4, s. 234, Ankara 1978.

370. Bu husus için bkz. Yahya b. Adem, 34, 35, 605, 611, 612, 613, 615-7 numaralı hadîsler; Ebu Ubeyd, 124-9; el-Belâzurî, 250, 546-7 (T.I, 250, II.343);A.Şafak, 156-7; S.Ateş, 210; İbn Kayyım, 101-4; A. el-Ali en-Naîm, 400-5, 416-8.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

6. Savaşsız Ele Geçen Topraklarda Haraç

Hz. Ömer'in hilâfetiyle birlikte gerçekleştirilen fetihler sonucunda ele geçen topraklardaki h a r a c uygulamasını görmüş bulunuyoruz. İncelediğimiz bu h a r a c uygulaması, savaşlarla alınan topraklarla ilgilidir. Acaba sulhle elde edilen topraklardaki h a r a c uygulaması nasıldı? Ayrıca bu topraklarda yaşayan bir zimmî Müslüman olunca, savaşla alınan bölgelerdeki zimmîlerden farklı bir muâmeleye mi tâbi tutuluyordu? Şimdi de bu konuları ele almak istiyoruz.

Harple veya sulhle ele geçen topraklarla ilgili yapılan anlaşmalarda, Hz.Ömer zamanına kadar h a r a c alınmadığını yukarıda gördük. Kaynaklarımızda yer alan rivayet ve haberlerin incelenmesi sonucunda, Hz.Ömer zamanında, sulhle ele geçen toprak için kararlaştırılmış h a r a c miktarı örneklerine rastlayamadık.(371) Biz böyle bir sonuca ulaşırken, sulhle ele geçen topraklardan h a r a c alınmamış olduğunu ileri sürmek istemiyoruz. Ancak buna dair uygulanmış örneklerden yoksun bulunduğumuzu ifade etmek istiyoruz. Nitekim sulhle ele geçen topraklardaki h a r a c'a ait nazarî fıkıh kaideleri çeşitli eserlerde yer almış ve örnekleri de daha sonraki devirlerden verilmiştir. (372)

Sulhle ele geçen ve gayr-i müslimlerin elinde bulunan bu toprakları, " Mülk Haraç Arazisi" ismi altında inceleyen Ali Şafak, (373) Hz. Peygamber ve Hz.Ebu Bekir zamanlarında, bu şekildeki topraklardan h a r a c alındığına dair çeşitli örnekler üzerinde durmaktadır.

Araştırıcı ilk örneğini, Bahreyn ve sulhla alınan diğer bölgelerden h a r a c vergisi alındığını ve toprakların sahiplerine ait olduğunu göstermekle verir. (374) Oysa biz, yukarıda, bunlardan h a r a c alınmadığı sonucuna ulaşmıştık.

Araştırıcı daha sonra, (375) "İslâm Arazi Hukukunda Mülk Haraç Arazisinin Menşe'leri" başlığı altında, aynen şunları söylemektedir: "İslâm Hukukunda şahsî mülkiyete verilen önem sonucu, zimmî statüsüne tabi gayr-i müslim tebanın sahip oldukları araziye Haraç arazisi denilmektedir..." (376) Bu tarif üzerinde durmak istemiyoruz. Esasen bizim için önemli olan husus, bu tarif sınırları içine giren topraklardan h a r a c alındığına dair verilen örneklerin, Hz.Ömer zamanına kadar gerçekten h a r a c uygulaması şeklinde bulunup bulunmadığıdır. Yoksa, daha sonraki zamanlarda, böyle uygumalaların bulunduğu bir gerçektir.

371. Bununla birlikte Yahya b. Adem'in rivayet ettiği Nabatlılara ait önemli bir haberi aşağıda ele alacağız.
372. Örnek olarak bkz. eş-Şafiî, IV, 103-4.
373. *İslâm Arazî Hukuku*, 106 vd.
374. Ali Şafak, 107. Bu sonuca, S.Tuğ'un araştırmasına dayanarak ulaşan A.Şafak, S.Tuğ'un bu toprakların statüsünü "fey" olarak belirlediğine dikkat etmemiştir. Bkz. S.Tuğ, 91-2.
375. Nabatlılarla ilgili örneği aşağıda ele alacağız. A.Şafak, 109; krş. Ebu Ubeyd, 77-8, 116-7.
376. A.Şafak, 110.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Mülk harac arazisinin nasıl teşekkül ettiğine dair verdiği bir diğer örnek için, araştırıcı şunları söylemektedir: "Sulh yoluyla fethedilip *harac vergisi* karşılığı rakabesi, üzerinde bulunanlara bırakılan topraklar Bahreyn, Hîre, Bânıkyâ, Ulleys arasizi böyledir..." (377) Gerçekten bu topraklar, üzerinde yaşayanlara aittir. Ancak isimleri zikredilenlerden Bahreyn, Hz.Peygamber devrinde; diğerleri Hz. Ebu Bekir zamanında İslâm topraklarına katılmıştır. Bahreyn'i "sulh harac toprağı" kabul edemediğimizi ve hatta oradan h a r a c da alınmadığını, yukarıda gördük.(378) Hz.Ebu Bekir zamanında ele geçenlerden de h a r a c değil, M ü ş t e r e k C i z y e alındığını tesbit etmiştik.(379) Esasen bu "Müşterek Cizye"ye h a r a c diyemiyeceğimiz de açıktır; çünkü Hîre ve çevresinden alınan toptan bir miktarın c i z y e kabul edilmesi zarureti vardır. Çünkü *Kur'an*'ın Tevbe suresinin 29. "Cizye ayeti" de bunu âmirdir. İleride bu bölgede belirlenen cizye miktarları üzerinde durulacaktır. Aynı noktadan hareketle A.Şafak'ın, Hz.Peygamber'in Kayser'e gönderdiği mektupta, Müslüman olması, h a r a c vermesi (ki, cizyedir) veya savaşa hazır olması şeklinde ileri sürdüğü şartlara, araştırıcının, daha sonra, buradaki h a r a c'ın c i z y e anlamına geldiğini unutarak, "...Hz.Peygamber tarafından gönderilen mektuplarda *harac* verilerek topraklarında kalabilecekler..."(380) sonucuna ulaşmasına da katılmanın imkânsız olduğu açıktır.

Yahya b. Adem'in rivayetine geçmeden, şunu söylemek gerekir ki, sulhle ele geçen toprakların mülkiyeti, yerli halkın olmuştur. Bunlardan h a r a c alınmasının kararlaştırıldığını Hz. Peygamber ve Hz. Ebu Bekir devirlerinde göremiyoruz. İleri sürülen örneklerin hiçbirinden h a r a c alındığını, kaynaklar rivayet etmemektedir.(381)

Sulhle ele geçen topraklardan h a r a c alındığına dair belirlediğimiz tek örnek, Yahya b. Adem'in şimdi ele alacağımız rivayetidir. (382) Buna diğer bazı örnekler daha ekleyerek Hz.Ömer zamanında, sulh yoluyla ele geçen topraklardan da h a r a c alındığını göreceğiz.

377. A.Şafak, 111, 114-5, s. 111, dipnotu 178'deki kaynaklar, ya sulh topraklarından harac alınacağını, uygulama örnekleri bulunmadan, nazarî şekilde ortaya koymuşlar (eş-Şafiî, IV, 103-4 gibi), ya da haracdan bahsetmemişlerdir (Ebu Ubeyd, Ebu Yusuf gibi).

378. Bu eserde s.77 vd. Bahreyn toprakları "fey" kabul edilmiş olup, "harac" değil, yarıcılıkla buralardan gelir elde edilmiştir.

379. Bu eserde s.72-3.

380. A.Şafak, 107 ve 113. Bir bölgeden, toptan bir vergi alınıyorsa, biz buna "cizye" denilmesinin zarûrî olduğunu, "cizye ayeti"nin gereği olarak ileri sürmekteyiz; çünkü ayet, kendi dinlerinde kalanlardan bu verginin alınmasını âmirdir.

381. Necran'ı da bunlar arasında ileri süren Şafak'ın görüşlerine yukarıda cevap vermiştik; bkz. Bu eser s.71-2.

382. A.Şafak (s.109) da bu örneği kullanmıştır.

Yahya b. Adem'in rivayeti aynen şöyledir: "Bizim Sevad'ımızdaki duruma gelince, işittiğimize gör, burası Nabatlıların (383) elinde idi. Farslılar onlar üzerine hâkim oldular ve onlara h a r a c veriyorlardı. Müslümanlar, Farslılara hâkim olunca, Sevad'ı yerli halka terkettikler; Nabatlılar ve Dihkanlardan savaşanları da eskisi gibi topraklarında bıraktılar. Müslümanlar bunlara h a r a c koydu ve herhangi bir kimsenin elinde olmayan toprakları da, İmama ait S a v â f î toprak yapmak üzre aldılar." (384)

Görüldüğü gibi Nabatlılar, Sevad'da daha önce İranlılara ödedikleri h a r a c'ı, Müslümanlarla savaşmadıkları halde, aynen yeni hâkimlerine vermeye devam etmişlerdir. Bu bölgenin Hz.Ömer zamanında ele geçirildiğini biliyoruz. Böylece sulhle ele geçen topraklardan da h a r a c alınmaya başlanıldığını görülmektedir. Burada harac miktarı hakkında bilgi bulunmadığı gibi, Sevad'da uygulanan yukarıda ele aldığımız düzenin yerine getirilmiş olduğuna dair de bir açıklık yoktur. Yalnız toprağın ölçüldüğü rivayette belirtilmiştir. Biz, savaşla ele geçen Sevad topraklarındaki h a r a c miktar ve ölçülerinin burada da, aynı şekilde uygulandığını bu ifadeden çıkartabiliriz. Kaldı ki metinde, savaşanların da yerlerinde bırakıldıkları ifade edilmiştir.

Sulhle ele geçen bölgelerdeki toprakların mülkiyeti yerli halka aittir; kendileriyle sulh yapılırken kararlaşırılan miktarlardan fazla da vergi alınamıyacağını kaynaklar ifade etmektedir.(385) Bu toprakların mülkiyetinin yerli halka ait olmasını biz, şimdi ele alacağımız, sulhle ele geçen topraklarda yaşayan bir zimmînin, Müslüman olması halinde, topraklarının kendisinde bırakılması ve ö ş ü r arazisi kabul edilmesinden de anlamaktayız.

Sulhle alınmış topraklarda yaşayan bir zimmînin Müslüman olması halinde nasıl bir uygulamanın yerine getirildiğini, yine Yahya b. Adem'in bazı rivayetlerine dayanarak belirlemeye çalışacağız.

Üzerinde duracağımız ilk iki haber, "Müşterek Cizye" üzerine anlaşma yapılmış topluluklardan bir kimsenin Müslüman olması ile ilgilidir. Bunlardan ilkinde Yahya b. Adem, "... Bu topraklarda yaşayan bir kimsenin ölmesi veya Müslüman olması halinde, bu topluluktan alınmakta olan ve sulh esnasında belirlenen miktardan bir azaltma yapılmaz; kalanlardan, ödeyebildikleri sürece alınmaya devam edilir" demektedir. (386)

383. Nabatlılar tabiri, "Nabî" veya "Nabt" şeklinde, Malatya, Ceyhan, Irak, Uman ve Bahreyn'de kullanılmıştır. Bundan belli bir kanun mânası çıkarmak doğru değildir. Bunlar Nebatlıların kalıntıları olmak gerekir. Bkz. E. Honigmann, *Nabatîler mad. İ.A.* s, 2; Nabatlılar için ayr.bkz. N.Çağatay, *İslâm'dan Önce Arap Tarihi*, s.40 vd.

384. Yahya b. Adem, 21-2 (nu. 23); Ali Şafak, 109.

385. Yahya b. Adem, 21,53-4 (nu.19, 20, 149); Ebu Ubeyd, 211, 227.

386. Yahya b. Adem, 21(nu.20).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Yine "Müşterek Cizye" anlaşması yapan topluluktan birinin Müslüman olmasına ait ikinci rivayette ise, farklı bir hüküm yer almıştır. Yahya b. Adem, bununla ilgili şu hadîsi rivayet etmektedir: "Ulleys halkından iki kişi Müslüman olunca Ömer, o ikisinin cizyesini toptan harac miktarından çıkarmıştır; çünkü Ulleys halkı, sulhen teslim olmuşlardır".(387)

Sonuncu rivayette, Hz.Ömer devri zikredilmemekte ve bir kimsenin c i z y e ve h a r a c öderken Müslüman olması halinde nasıl bir muameleye tâbi tutulması gerektiği anlatılmaktadır. Yahya b. Adem'in rivayetine göre, "Sulh ehlinden birisi Müslüman olunca, onun toprağından ve başından h a r a c'ı kadırılır; toprağı ö ş ü r arazisi olur. Ancak toprağından h a r a c, kendisinden c i z y e alınması şeklinde bir anlaşma yapılan kimse Müslüman olursa, ondan baş vergisi c i z y e kaldırılır; toprağından ise h a r a c alınmaya eskisi gibi devam edilir." (388)

Bütün bu rivayetlerden sonra, sulh arazisinde yaşayan bir kimsenin Müslüman olması halinde iki ayrı sonuç çıkmaktadır. Bunlardan ilki, "Müşterek Cizye" anlaşması yapan bir bölgedeki kimsenin durumuyla ilgilidir; diğeri ise, toprağından h a r a c, kendisinden de c i z y e vergilerinin ayrı ayrı alındığı kimsenin şartlarıdır. Buna göre:

1- Müşterek cizye ödeyen bir topluluktan birisi Müslüman olursa:
a) Toprak ve baş vergisi ödemez.
b) Toprağı öşür arazisi olur.
c) "Müşterek cizye"den bunun hissesi Yahya'nın rivayetlerinden birine göre, kendi topluluğundan alınmaya devam edilir; diğer rivayete göre ise, Müslüman olanın hissesi düşürülür.Dennet, bu ikinci görüşün şer'î olduğu sonucuna ulaşır.(389)

2- Şahıs, kendisi için c i z y e ve toprağı için de h a r a c'ı ayrı ayrı öderken Müslüman olursa:
a) Baş vergisinden muaf tutulur.
b) Toprağı için harac vermeye devam eder; veya
c) Toprağını başkalarına bırakır ve kendisi h i c r e t eder. (390)

7.Harac-Fey' Münasebeti

Hz.Ömer savaşla elde edilen toprakları, savaşanlara dağıtmayıp yerli halkın elinde bırakmaya karar verirken aynen şunları söylemiştir: "...Savaşanlarla

387. Yahya b. Adem, 21(nu.21), metindeki "harac" kelimesi "cizye" anlamında kullanılmıştır.
388. Yahya b. Adem, 21 (nu.22).
389. Dennet, 70.
390. Bu ikinci şekil ile "anveten" fethedilen toprakta yaşayan bir kimsenin Müslüman olması birbirinin aynıdır. Sulhle ele geçirilen toprak ve üzerinde yaşayanlardan birinin Müslüman olması hk.ayr.bkz. Dennet, 67-70.

diğerlerinin ve gelecek nesillerin teşkil ettiği Müslümanlar için f e y' olmak üzre, işleyicileriyle beraber araziyi tutmayı, araziler için h a r a c vergisi koymayı, sahiplerine de c i z y e tayin etmeyi düşündüm." (391)

Diğer taraftan Ebu Yusuf, *el-Harac* isimli ünlü eserinde, f e y hakkında şunları söylemektedir: "Fey'e gelince... o bize göre h a r a c, yani toprak mahsullerinden alınan vergidir..." (392)

Görülüyor ki, bir taraftan Hz. Ömer'in toprağı dağıtmayışı, diğer taraftan harac vergisi koyması, f e y mefhumu ile sıkı bir münasebet meydana getirmektedir. "Toprak" ve "Harac" konularının ele alınışında, kaynaklarda zaman zaman yer almış bulanan bu terimi, şimdi ele almak istiyoruz. F e y mefhumu, bir taraftan toprak ve haracla birlikte ve benzer ifadelerle kaynaklarda geçmekte; diğer taraftan, İslâmiyetin savaş hukukunun bir bölümünü teşkil eden g a n i m e t ile birlikte ele alınmaktadır.

Bu şekilde geniş boyutlar kazanmış olan f e y', farklı görüşlerin açık bir şekilde ortaya çıktığı tarif ve açıklamalarının yapılmasına sebep olmuştur. Bilhassa fakîhler arasındaki uzlaşmaz görüş ayrılıklarını, ileri sürdükleri f e y tariflerinde görmek mümkündür. Bunu, bazı f e y' tariflerine ait örneklerle görelim:

"Toprak feydir. Harac feydir. Sulhle ele geçen toprak feydir. Savaşla ele geçen topraktan alınan şeyler feydir. Savaşsız alınan mallar feydir. Cizye ile harac ve gayr-i müslimlerden alınan diğer vergiler (gümrük) feydir. Fey, Müslümanlara gelmiş kâfir mallarıdır. Ganimet telâkki edilmeyip devlete intikal eden şeyler feydir. Fey, ganimet, harac ve cizyeyi içine alır. Fey, devletin fethedilen toprakları elinde tutmasıdır."

Ayrıca, f e y'in dağıtım şekli de diğer bir ihtilaf konusu olmuştur: "Fey beşe bölünür; bölünmez; devlet başkanı istediği gibi dağıtır; bütün Müslümanlar içindir" gibi...

Çalışma ve inceleme konumuz bakımından, fakîhlerin tarifleri bizi daha az ilgilendirmektedir. Ayrıca, zamanla gelişmiş ve belirli anlayış sonucu ortaya çıkmış olan f e y mefhumunun gösterdiği tarihî gelişmeleri de ele almak istemiyoruz. Burada, yalnızca, Hz.Ömer'in toprak ve haracla ilgili uygulamalarından doğan anlayış ve gelişmeleri ele almak ve bunların, *Kur'an-ı Kerîm* ve Hz.Peygamber devriyle ilgisini ortaya çıkarmak istiyoruz.

F e y'e başlarken, Ebu Yusuf'tan nakledilen iki ayrı rivayeti tekrarlamadan, onlarla birlikte değerlendirmek üzre, "Toprak" konusunu incelerken ele aldığımız ha-

391. Ebu Yusuf, I, 202(T.58), Türkçe tercümede yapılan değişiklik için bkz.Bu eserde s.12,n.58.
392. Ebu Yusuf, I, 189 (T.55).

berlerde yer almış bulunan f e y mefhumuna dair rivayetlerdeki anlayış ve tarifleri, öncelikle belirlemenin gereğine inanıyoruz.

Hz.Ömer, Sa'd b. Ebî Vakkas'a yazdığı cevâbî mektupta "... elde ettikleri ganimetleri ve Allah'ın f e y olarak ihsan ettiği..." şeyleri savaşanların kendilerine bölüştürülmesini istediklerini özetledikten sonra, "... ganimetleri Müslümanlara bölüştürmesini; arazi ve nehirleri işleyicilerine..." bırakmasını ve bunların bütün Müslümanların atıyyelerine (maaş) dahil olmasını emretmiştir.(393)

Burada, dağıtılmasına izin verilen şeylerin g a n i m e t; toprak, nehir ve üzerindeki insanların da f e y' olduğu ifade edilmektedir. Ganimetin savaşan Müslümanlara ait olduğu (beşte bir devlet payı çıkarıldıktan sonra); toprak ve üzerindeki insanların teşkil ettiği f e y'in ise, dağıtılmaması ve bunlardan gelecek gelirin bütün Müslümanlara verilmesi istenilmiştir. Topraktan h a r a c, insanlardan da c i z y e alınmasının ayrı ayrı kararlaştırıldığını da biliyoruz. C i z y e 'nin Hz.Peygamber zamanından beri Beytu'l-Mal'e ait olan bir vergi şeklinde uygulanmakta olduğunu ileride göreceğiz. H a r a c ise, Hz.Ömer zamanından itibaren yeni bir vergi olarak topraklardan alınmaya başlanmıştır. Bu rivayete göre, toprak ve üzerindekiler f e y olarak kabul edilmiş ve gelirinin de bütün Müslümanlara dağıtılması kararlaştırılmıştır.

Irak bölgesindeki toprakların dağıtılmamasına karar verirken Hz. Ömer, Haşr suresinin 6-10. ayetlerini okuduktan sonra, "... bu f e y, okuduğum ayetlerde geçenlerin hepsi için umumî ve müşterek bir haktır.." sonucuna varmaktadır.(394)

Burada, Haşr suresi üzerinde durmayacağız; çünkü bu ayetleri biraz sonra ele alacağız. Ancak f e y olarak kabul edilen şeylerin, bu ayetlerde geçenlere ait olduğu ve bunun da, o günkü ve daha sonra gelecek bütün Müslümanları içine aldığı açıklık kazanmaktadır. Böylece f e y gelirlerinin, bütün Müslümanların hakkı olacağı ve onlara verileceği ortaya çıkmaktadır.

Bilâl-i Habeşî ve arkadaşlarının, toprağı taksim etmesi için Hz.Ömer'e söylediği şu sözler, f e y'in ganimetten ayrı bir şey olduğunu göstermektedir: "Askerin elde ettiği ganimetleri taksim ettiğin gibi arazileri de fâtihler arasında taksim et!" Hz.Ömer bu isteğe verdiği cevabında ise, f e y gelirlerinin gelecek nesillere de verilmesi gerektiğini ileri sürmüştür.(395)

Burada, açıkça, g a n i m e t ve f e y ayırımı yapılmış ve toprakların f e y terimiyle ifade edilmiş olduğu görülmektedir. F e y gelirinin dağıtılacağı yerler için Hz.Ömer'in sözleri, yukarıdakinin aynıdır.

393. Kaynaklar için bkz. Bu eser s.8, n.35.
394. Kaynaklar için bkz. Bu eser s.10, n.46.
395. Kaynaklar için bkz. Bu eser s.11, n.57.

Üzerinde duracağımız diğer bir rivayet, Abdurrahman b. Avf'ın, toprakların dağıtılmasını istemek üzere, Hz.Ömer'e sorduğu şu sorudur: "...Arazi ve sahipleri, Allah'ın fâtih Müslümanlara ihsan ettiği f e y'den başka bir şey midir?" Hz.Ömer'in bu soruya verdiği cevabı, f e y konusuna başlarken ilk rivayet olarak, yukarıda yazmıştık.

Diğer taraftan aynı rivayet içinde, Hz.Ömer'e karşı şu itirazlar da yapılmıştır: "Kılıçlarımız vasıtasıyla Allah'ın bize f e y olarak verdiklerini... vakıf mı yapıyorsun?"(396)

Bu rivayetlerde, toprak ve üzerinde yaşayanların f e y olduğu bunların da g a n i m e t gibi dağıtılması istenmiştir. Görülüyor ki, "EFÂE" fiili, burada, savaşla elde edilen şeyler veya topraklar için kullanılmıştır. İleride bu nokta üzerinde tekrar duracağız. Ancak burada şu hususu hemen belirtmek gerekir ki, f e y'in sulh yoluyla elde edildiğini söyleyenlerin, bu şekilde savaşta elde edilenler için de, aynı fiilin kullanıldığını hiç göz önüne almadıklarını görüyoruz. (397)

Hz.Ömer'in bu itirazlara cevabında ise, toprakların ve üzerinde yaşayanların f e y olduğunu; bunlardan h a r a c ve c i z y e alınmasının kararlaştırıldığını; ayrıca bunların, diğer g a n i m e t malları gibi kabul edilmediğini ve gelirlerinin, yani haracla cizyenin, bütün Müslümanlara ait olacağını açık bir şekilde görmekteyiz.

Mısır'la ilgili bir haberde Hz.Ömer, toprakların taksim edilmemesini emretmiş ve "... Müslümanlara, düşmanlarına karşı cihad ederken..." bu toprakların kuvvet ve f e y olmasını istemiştir.(398)

Bu ifadelerin büyük çoğunluğu, Hz.Ömer ve bazı Sahabîlere aittir. F e y veya g a n i m e t hakkında fakîh veya diğer âlimlerin görüşlerini henüz ele almadık. Hz.Ömer devri için, f e y'in nasıl anlaşıldığını belirlemek üzre, bu şekilde bir yol izlemenin daha doğru olacağını düşündük. Ancak, burada bir noktanın açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Bu ifadelerin hemen hepsini, Ebu Yusuf'un *el-Harac*'ından aldık. O, bu haber ve rivayetleri, Hz.Ömer ve diğer Sahabîlere nisbet ederek, onların ifadeleri olarak eserine almıştır. Bunların asıllarına uygunluğunu tahkîk imkânından yoksunuz. Ancak, diğer kaynaklarda da bu ifadelerin yer alması, Ebu Yusuf'un kendi görüşünü desteklemek üzre, bu rivayetlerde ifade değişikliklerine gitmemiş olduğunu kabul etmemiz için kuvvetli bir gerekçe olarak düşünülebilir.

396. Kaynaklar için bkz. Bu eser s.10, vd.

397. Hz.Peygamber zamanında da savaşla elde edilen şeyler için "efâe" fiilinin kullanıldığı yerler ve metinler vardır. Bunun için bkz. er-Reyyis, 108-9. Ayrıca Hadîs İndekslerinde "efâe" fiiline bakınız.

398. İbn Abdi'l-Hakem, 82, 84; es-Suyûtî, *Husn*, I, 121-4, 127.

Diğer taraftan Ebu Yusuf, tarihî bilgiler veren veya yalnızca nazarî hukuk sistemi kuran bir kimse değildir. O, bir taraftan en eski tek kaynağımızın müellifidir; diğer taraftan, Abbasîler zamanında Harun er-Reşîd'in Başkadılığında bulunarak, bu hususların uygulamasında mes'uliyet yüklenmiş bir âlimdir.

Bu durumda, Hz.Ömer'in toprakla ilgili kararını uygulamaya koymak üzre ileri sürdüğü görüşleriyle, diğerlerinin yukarıda zikrettiğimiz ifadelerinden anlaşıldığına göre:

1) Fey, ganimetten ayrı bir şeydir.

2) Fey, arazi ve nehirler ile üzerinde yaşayan kimselerdir.

3) Ganimet olarak taksim edilenlerin aksine, toprak ve insanlar bölüştürülmemiştir.

4) Topraktan harac, insanlardan cizye alınması kararlaştırılmıştır.

5) Bu iki gelir kaynağı, bütün Müslümanlarındır. Bu tesbit, Haşr suresinin 6-10. ayetlerinde istinaden Hz.Ömer tarafından belirlenmiştir. Ayrıca cihad için de bunlardan sarfedilmesi düşünülmüştür.

6) Ganimetler gibi, fey olan toprak ve üzerindeki insanların da taksim edilmesi istenmiştir.

7) Fey teriminin ortaya çıkmasına sebep olan "efâe" fiili, savaşla elde edilen şeyler için de kullanılmıştır.

Hz.Ömer devriyle ilgili olarak belirtmeye çalıştığımız bu f e y anlayışından sonra, şimdi, bu terimin lügat manalarını, *Kur'an-ı Kerîm* 'de geçtiği yerler ile bilhassa Haşr suresindeki kullanılışını; ayrıca bazı fakîh ve araştırıcıların f e y tarif ve anlayışlarını ele almak istiyoruz.

F e y kelimesi, isim olarak kullanıldığında, "öğleden sonraki gölge", "sıtr", yani "örtme" anlamlarına gelmektedir. Lügat kitaplarında, f e y'in gerek isim, gerek mastar olarak kullanışlarına ait pekçok örnek gösterilmiştir. Ayrıca kelimenin, h a r a c ve g a n i m e t anlamına geldiği, yine bu eserlerde kaydedilmiştir.

"Fâe" fiilinden kullanıldığında, bu kelimenin "rücû etmek", "geri dönmek" anlamına geldiğini ve *Kur'an-ı Kerîm* 'de Hucurât suresinin 9.ayetindeki kullanılışının bu anlamı ifade ettiğini görüyoruz.(399) Aynı kelime, yine bu anlamda el-Bakara suresinin 226. ayetinde de kullanılmıştır.(400) Ayrıca bu kelime, "değişmek", "çekilmek"; i f â l babından kullanıldığında ise, "ircâ eylemek" veya "döndürmek" anlamına gelmekte; bu şekildeki kullanılışı *Kur'an-ı Kerîm*'de Haşr

399. Bu ayet: "Eğer mü'minlerden iki zümre birbirleriyle savaşırlarsa, aralarını düzeltiniz; eğer biri diğeri üzerine saldırırsa, saldıranlarla Allah'ın buyruğuna dönmelerine kadar savaşınız..."

400. Bu ayet: "Kadınlara yaklaşmamaya yemîn edenler, dört ay bekleyebilirler; eğer yeminlerinden dönerlerse bilsinler ki Allah bağışlar, merhamet eder."

suresinde iki defa, el-Ahzab suresinde de bir defa geçmektedir. Bu kullanılış, bizim konumuzla yakından ilgilidir ve f e y mefhumu da bu ayetlerden çıkarılmıştır. Esasen Haşr suresindeki bu ayetlere "fey ayetleri" denilmesi, bu hususu açıkça göstermektedir. Haşr suresine geçmeden önce, el-Ahzab suresindeki 50. ayetin anlamını görelim:

"Ey Peygamber, mehirlerini verdiğin eşlerini, Allah'ın sana *fey olarak verdiği* (ganimet) cariyeleri...".

Allah'ın, Hz.Peygamber'e f e y olarak verdiği (e f â e : ganimet olarak verdiği) câriyelerden bahsedilmektedir. Burada dikkat edilmesi gerekli husus, câriyenin ele geçirilişinin, satın alma dışında, savaşla olmasıdır. O zaman "e f â e" fiili, bu ayette, savaşla elde edilen ganimetlerden biri için kullanılmıştır. Bu kelimenin, savaş sonucu ele geçen ganimete delâlet etmesi, f e y terimi bakımından son derecede önemlidir; çünkü Haşr suresindeki kullanılışları ele alırken, *Kur'an-ı Kerîm*'in bu ayetindeki kullanılış, bizim ulaşmak istediğimiz sonuca destek olacaktır.

Diğer taraftan, kelimenin "geri dönmek" ve "gölge" anlamlarıyla, fıkıhtaki ıstılahî kullanılışları arasında, bazı âlimlerce ilgi kurulmaya da çalışılmıştır. Söz gelişi Kudâme b. Cafer, savaşla elde edilen düşman topraklarından ele geçen şeylerin onlara bırakılması sonucunda alınan şeylere f e y denilmesini, "her sene bu toplanan şeylerin Müslümanlara rücû..." ettiğini ve bunun için bunlara f e y denildiğini ileri sürmektedir. (401) Aynı şekilde, kâfir mallarının Müslümanlara dönmesi, veya "...dünya mallarının, öğleden sonra batmak üzre olan güneşin geçici gölgeleri..." gibi kabul edilmesinden dolayı f e y diye isimlendirildiğini ileri sürenler de bulunmaktadır. (402)

Kelimenin lügat anlamları ile ıstılahî kullanılışı arasındaki ilginin üzerinde, burada, daha fazla durmak istemiyoruz. (403) Haşr suresindeki "e f â e" kelimesinin kullanılışı, bizi daha fazla aydınlatacak ve f e y anlayışının ortaya çıkmasını sağlayacaktır.

Haşr suresinin 6. ve 7. ayetlerinde iki defa geçen "e f â e" fiilinin anlamı da şöyledir:

"Allah'ın onlardan Peygamber'ine *verdiği şeyler* (efâe: fey' olarak verdikleri) için, siz, ne at ve ne de deve sürdünüz..." (6.Ayet).

401. Kudâme, b. Cafer, 79 a.

402. er-Reyyis, 111; Elmalılı H.Yazır, VI, 4820; V. Raşid Seviğ, 49-50. Kelimenin gölge ile ilgili anlamında kullanılan bir diğer şekli için bkz. en-Nahl suresi, 48. ayet.

403. Kelimenin lügat anlamı ve çeşitli kullanılışları için bkz. Fîrûzâbâdî, *el-Kâmus, Fey' mad.* (T.I, 77-8); ez-Zebîdî, *Tâc, Fey' mad*; er-Reyyis, 110-111; Berchem, 9; S.Tuğ, 89.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

"Allah'ın (fethedilen) memleketlerin ehlinden (ehli'l-Kurâ) Peygamber'ine *verdiği şeyler* (efâe: fey' olarak verdikleri), Allah, Peygamber, yakınlar, yetimler, yoksullar ve yolda kalmışlar içindir; içinizdeki zenginler arasında elden ele dolaşması için değildir. Peygamber size ne verirse onu alın, sizi neden menederse ondan geri durun..." (7. Ayet).

Kaynaklar, bu ayetlerden ilkinin Benî Nadîr Yahudileri hakkında nazil olduğunu bildirmektedir. Hz.Peygamber'in, savaş yapmaksızın Medine'de yaşayan bu topluluğu sürüp çıkardığını biliyoruz. Bu nokta, ayette açıkça görülmekte ve "e f â e" fiilinden sonra, "siz ne at ve ne de deve sürdünüz" ifadesiyle, savaş olmadığı tasrîh edilmektedir.

İkinci ayette ise, "efâe" fiili yalnız başına kullanılmıştır. "Allah'ın, Peygamber'ine f e y olarak verdikleri ibaresinden, savaşla ele geçirilen şeylerin anlaşılması gerekmektedir. Aynı kullanılışı, daha önce el-Ahzab suresinin 50. ayetinde de görmüş bulunuyoruz.

Haşr suresinin 7. ayetini, 6. ayetin bir devamı ve açıklaması şeklinde anlayanların bulunduğunu, et-Taberî'nin *Tefsîr*'inden öğreniyoruz. Halbuki et-Taberî, kendisi, bu iki ayetin birbirine bağlı olmadan iki ayrı hüküm ihtiva ettiğini açık bir şekilde ifade etmiştir. (404)

Böyle olunca, *Kur'an*'daki "efâe" fiilinin, iki defa savaşla elde edilen şeylere, bir defa da, ayrı bir ibare ile tasrîh edilerek, sulhle alınanlara delâlet ettiği ortaya çıkmaktadır.

Diğer taraftan, sulhle ele geçen şeylerin, yalnızca Hz.Peygamber'e; savaşla ele geçenlerin ise, Allah'a, Peygamber'e, yakınlara, yetimlere, yoksullara, yolculara; diğer ayetlerin zikrettikleriyle (Haşr, 8-10) de Muhacirlere, Ensâra ve bunlardan sonra gelecek bütün Müslümanlara ait olduğu açıkça görülmektedir. Savaşla ele geçen bu şeylerin (f e y), ganimetin beşte bir hissesinin dağıtılacağı yerler ile diğer üç ayrı zümreye, yani Muhacirler, Ensar ve daha sonraki Müslümanlara ait olduğunu görüyoruz. Bu hususta farklı görüş ve ihtilaflar, tefsirlerde belirtilmiştir. Ancak Hz.Ömer, Haşr suresinin 7-10. ayetlerini (6.ayet değil) bir bütün olarak anlayıp değerlendirmiş ve f e y olarak kabul ettiği toprakların gelirini, bu ayetlerde geçen bütün Müslümanlara dağıtmaya karar vermişir. (405)

404. et-Taberî, *Tefsîr*, XXVIII, 24-26.

405. Bkz. et-Taberî, *Tefsîr*, aynı yer; Elmalılı, VI, 4839 vd.; F e y 'in Müslümanlara dağıtımı için, meselâ bkz. Ebu Ubeyd, 303-385.

Biz burada, "Allah'ın Peygamber'ine f e y olarak verdikleri"nin neler olduğu üzerinde de durmak istiyoruz. (406) el-Ahzab suresinin 50. ayetinde, bunun, "câriyelere" işaret eden bir kullanılışı görülmektedir. Savaşsız olan Benî Nadîr'de ise, bunların hem toprak, hem de taşınabilir mallar olduğunu, tarihî olaylardan biliyoruz. Bu duruma göre, f e y olarak, yalnızca toprak değil, başka şeyler de, *Kur'an*'da, bu fiil ile ifade edilmiş olmaktadır.

Haşr suresinin 7. ayetindeki "fey olarak verilenler" hakkında ise et-Taberî, c i z y e ve h a r a c veya g a n i m e t şeklindeki bazı rivayetleri zikretmektedir. (407) Buna göre, sözü edilen 7. ayet, g a n i m e t şeklinde anlaşılırsa, Enfal suresinin 41. ayeti ile farklı bir uygulamayı gerektirmektedir; çünkü dağıtım şekli ve yerleri farklıdır. Öyle ise, bunun g a n i m e t olarak anlaşılmaması gerekir; çünkü ganimet uygulaması, İslâmiyette daima Enfal suresinin 41. ayetine göre olmuştur. Cizye ve harac şeklinde anlaşılmasına gelince, bu husus, Hz.Ömer devri bakımından yukarıdaki tesbitlerimize uygun düşmektedir. Ancak böyle bir anlayışa ulaşılabilmesi için, Hz.Peygamber devrinde, c i z y e ve h a r a c uygulamalarının varlığını tesbit etmemiz gerekir. Oysa biz, Hz.Peygamber devrinde h a r a c alınmadığını, daha önce ortaya koymuş bulunuyoruz. Diğer taraftan c i z y e alınmasını emreden Tevbe suresinin 29. ayeti ise, Hz.Peygamber'e 9.Hicret yılında nâzil olmuştur.(408) Öyle ise, Haşr suresinin 7. ayetinde geçen ve "fey olarak Allah'ın Peygamber'ine" verdikleri "şeyler"in neler olduğunu açıklığa kavuşturmak gerekmektedir. Haşr suresinin 7.ayetinden sonra nâzil olsa da, Tevbe suresinin 29. ayetine göre alınması emredilen "cizye"yi, bu f e y içinde kabul edebiliriz. Ayrıca sulhle ele geçen Hayber'in bazı kaleleri ile Fedek'in, ziraî ortakçılıktan gelen hisseleriyle, savaşla ele geçen Hayber'in diğer kaleleri, Vâdî'l-Kurâ ve Bahreyn'den yine ziraî ortakçılık suretiyle ele geçenler için, bu ayetlerin delâleti düşünülebilir. (409)

Diğer taraftan, el-Âlûsî'nin, g a n i m e t ile f e y arasındaki farkla ilgili aşağıdaki görüşü, bu noktada bize bir açıklık getirmekte ve f e y için, bir çerçeve çizmektedir. Ona göre, harp devam ederken kâfirlerden alınanlar g a n i m e t'tir ve bunun hükmü Tevbe suresinin 29. ayetine göredir. F e y ise, savaş bittikten ve o belde, İslâm beldesi olduktan sonra onlardan alınanlardır. (410)

Hz.Peygamber devri uygulamalarına göre, savaşla elde edilenlerin g a n i m e t; sulhle ele geçirilen toprak ve diğer mallar ile, savaşla elde edilen bazı topraklardan yarıcılıkla alınan şeylerin de f e y sınırı içinde düşünülebileceğini belirtmekle yeti-

406. F e y 'in neler olduğu hakkında Hz.Ömer'in, toprak ve üzerindeki insanları kabul ettiğini, bunlardan h a r a c ve c i z y e aldığını yukarıda görmüştük.

407. et-Taberî,*Tefsîr*, aynı yer; ayrıca, bu ayetlerle Enfal suresindeki "ganimet ayeti" arasındaki ilgi için de aynı yere bakınız; ayrıca el-Cessas, III, 430-1.

408. et-Taberî, *Tefsîr*, X, 68; S.Tuğ, 95.

409. Krş. Ebu Ubeyd, 14, 210; Lokkegaard, 44 vd.; S.Tuğ, 88-92; ayrıca bu eserde "Harac Bölümü".

410. el-Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, IX, 32; Elmalılı, VI, 4820-1.

niyoruz. Hz.Peygamber devrinde, bilhassa savaşla ele geçen ve f e y mefhumu içine giren şeyler için, fazla örnek bulunmadığından dolayı, rivayetleri daha fazla zorlamamanın gereğine inanıyoruz. Esasen f ey mefhumu, gelişmiş ve genişlemiş şeklini, Arap Yarımadası dışındaki fetihlerin tabiî bir neticesi olarak, Hz.Ömer zamanında almıştır ve biz, bunu da yukarıda açıklamış bulunuyoruz.

Şimdi, f e y konusunu daha iyi anlamak üzre, bazı fakîh ve araştırıcıların görüşlerini, ana çizgileri içerisinde ele almak istiyoruz.

Ebu Yusuf'un f e y ile ilgili görüşlerini ele alırken, önce onun g a n i m e t tarifini ortaya koymak istiyoruz. O, "ganimet ayeti"ni (Enfal,41) zikrederek tarifini şu şekilde yapmaktadır: "... Ganimet denen şey, şirk ehlinin askerlerinden Müslümanların elde ettikleri her türlü metâ (faydalanılacak her şey), silah, hayvan gibi şeylerdir." Görüldüğü gibi Ebu Yusuf, "toprak"ı g a n i m e t içinde zikretmemiş ve yalnızca taşınabilir şeylerin "ganimet" olduğunu ileri süren bir anlayışı benimsemiştir. (411)

Yukarıda gördüğümüz gibi Ebu Yusuf, f e y'in tarifini ise, "...Harac, yani toprak mahsullerinden alınan vergidir..." şeklinde yapmaktadır. Bu kısa tarifi yaptıktan sonra Ebu Yusuf, Haşr suresinin 7-10. ayetlerini delil olarak ileri sürmekte ve sonunda aynen şunları söylemektedir: "Allah bilir amma, f e y, bunlarla beraber, onlardan sonra kıyamete kadar gelecek mü'minlere aittir." (412)

F e y'i, h a r a c diye anlayan Ebu Yusuf "harac toprağı"nın tarifini ise şöyle yapmaktadır: "Sevad ve diğer yerler gibi, savaşla fethedilen yerler, harac toprağıdır."(413)

411. Ebu Yusuf, I, 146 (T. 47). Ebu Yusuf'un bu "ganimet" tarifi, Hz.Ömer'in Sa'd b. Ebî Vakkas'a yazdığı mektupta yer alan, bölüştürülmesi gereken ganimetler ile toprak hakkındaki görüşlerine tamamen uymaktadır. Hz.Ömer, "...mal, hayvan ve eşya olarak..." elde edilen ganimetleri savaşanlara dağıtmasını; "...arazi ve nehirleri işleyicilerine bırakmasını..." Sa'd'dan istemiştir. Buna göre, taşınabilir mallar *ganimet*, toprak da *fey* kabul edilmektedir. Ebu Ubeyd, 81; er-Rahbî, I, 213-5; er-Reyyis, 110; Bu eserde s.8, n.35.

412. Ebu Yusuf, I, 189-191 (T.55-6). Burada dikkatimizi çeken önemli bir hususu belirtmek gerekir. Ebu Yusuf Haşr suresinin sulhle ele geçen yerleri ifade eden 6. ayetini delil olarak göstermemektedir. Bu nokta, Ebu Yusuf'un, bu suresinin 6 ve 7. ayetlerini, 7. nin 6. yı açıklaması şeklinde, yani bir hüküm ifade etmemiş oldukları şeklinde anlaması bakımından büyük bir önem taşımaktadır. et-Taberî (Tefsîr, aynı yer), bu iki ayetin, ikincisinin birincisini açıkladığı şeklinde anlayan kimseler bulunduğunu ve bunlara, onun, "mütefakkihe" dediğini burada hatırlatmak istiyoruz. Büyük ihtimalle Şafiî mezhebi mensuplarını itham ettiğini zannettiğimiz et-Taberî, Haşr suresinin 6 ve 7. ayetlerinin ayrı ayrı hükümler ihtiva ettiğini belirtmekte ve birinci ayetin hükmüne göre, sulhle ele geçenlerin Hz.Peygamber'e ait olduğunu ve başka hiç kimseye bir pay ayırılmadığını söylemektedir. et-Taberî'nin, bu iki ayetin farklı hükümleri olduğunu ileri sürdüğü görüşünü, Ebu Yusuf'ta da görmekteyiz. Ayr.bkz. Ebu Ubeyd, 17-18; el-Cessâs, *Ahkâm*, III, 430.

413. Ebu Yusuf, I, 415 (T.104).

Görüldüğü üzre Ebu Yusuf, f e y'in tarifini tamamen, savaşla elde edilen topraklara ait Hz.Ömer'in uygulamalarına dayandırmakta, Hz.Ömer'in delil olarak gösterdiği Haşr suresi'nin ilgili âyetlerini de aynı şekilde ileri sürmekte ve f e y gelirlerinin dağıtılacağı yerleri de, bu ayetlere göre "bütün Müslümanlar" diye tesbit etmektedir.

Böylece, savaşla elde edilen toprakların gelirinden elde edilen h a r a c'a, aynı şekilde baş vergisi olarak alınması kararlaştırılan c i z y e'ye de Ebu Yusuf tarafından f e y denildiğini görmekteyiz. (414) Ebu Yusuf, ayrıca zimmîlerin ticaretleri sonucu alınan gümrük vergisiyle Benî Tağlib Hıristiyanlarından alınan iki misli sadakanın da f e y olduğunu, bunların gelirlerinin h a r a c gelirleri gibi kabul edilmesini ve aynı yere sarfedilmelerini savunur. Bunların zekât (sadaka) veya ganimetin beşte biri gibi kabul edilemeyeceğini ve sarf yerlerinin tamamen ayrı olduğunu açıklar.(415)

Ebu Yusuf'un, f e y'in savaşla elde edilen topraklara ait olduğu şeklindeki bu anlayışına uygun bir görüşü, Kudâme b. Cafer ile el-Hârezmî de benimsemişlerdir. Kudâme'ye göre f e y, "...Müslümanların, düşman topraklarında zor kullanarak savaşla üstün geldikleri..." toprağın ismidir. Yine aynı eserinde Kudâme, "f e y, savaşla elde edilen topraktır" şeklinde bir ifade de kullanmıştır. (416)

el-Hârezmî ise, f e y'i şöyle tarif etmektedir: "f e y, savaşla elde edilen topraktan alınan şeydir. "Görüldüğü gibi burada, h a r a c terimi yerine f e y kullanılmıştır. Diğer taraftan yine el-Harezmî, h a r a c'ı da şöyle tanımlamaktadır: "*Harac, sulhle elde edilen topraktan alınan şeydir.* "F e y ile h a r a c'ın bu şekildeki ayırımına başka yerde rastlayamadık. (417) el-Harezmî'nin, savaşla elde edilen toprakların h a r a c'ı için t a s k kelimesini kullandığını da, burada tekrar hatırlatalım. (418)

Ebu Ubeyd ise, Hz.Peygamber'den sonra, İslâm Devletinin gelir kaynaklarının (419) şu üç bölümden meydana geldiğini söylemektedir:

1- F e y; 2- Ganimetin beşte biri; 3- Sadaka (zekât).

Bunlardan f e y mallarının neler olduğunu da şu şekilde sıralamaktadır:

414. Ebu Yusuf, I, 202 (T.58), Türkçe tercümede değişiklik yapılmıştır. Bkz. bu eserde s.12, n.58. Ayr. bkz. er-Reyyis, 109.
415. Ebu Yusuf, II, 112-4 (T.203-4).
416. Kudâme b. Cafer, el-Harac, 79 a, 80 b.
417. Ancak Yahya b. Adem'deki bir haberde, sulhle alınan yerlerden harac alındığını, Sevad'ın a n v e t e n ele geçirilmiş olunduğu ve "bir şey" konulduğu; ancak bunun "harac" olmadığı ifade edilmiştir, s.20 (nu.17).
418. el-Hârezmî, *Mefâtîh*, s.39, 40.
419. Ebu Ubeyd, Hz.Peygamber'e ait gelirleri şu üç kısımda tasnif etmiştir: 1-Sulhle ele geçen fey gelirleri; 2-Safiyy veya safiyye, yani ganimetin taksiminden önce Hz.Peygamber'in beğenip aldığı şeyler; 3-Beşte bir ganimet hissesinin beşte biri. Bkz. s.13 vd.

a) Sulh yoluyla İslâm hakimiyetini kabul eden zimmet ehlinin baş vergisi cizye.

b) Savaşla elde edilen toprağın haracı (Task).

c) Sulhle elde edilen toprağın haracı.

d) Zimmet ehlinin ticaret malından alınan onda bir gümrük vergisi.

e) Ehl-i harpten ticaret için alınan gümrük vergisi.

Ebu Ubeyd, bunların hepsinin f e y olduğunu ve zengin-fakir bütün Müslümanların bunlarda hakkı olduğunu belirtmektedir. Görüldüğü gibi Ebu Ubeyd, bir taraftan hem savaşla hem de sulhle elde edilen toprakların haraclarını f e y kabul etmekte; hem de, başta cizye olmak üzre, zimmet ehli ve dar-ı harpten gelen tüccarların ticaret mallarından alınan vergileri de bu grubun içine almaktadır.(420) Ebu Ubeyd, el-Emval isimli eserindeki konuları, bu tasnife göre sıralayıp, ayrı ayrı ele almıştır.(421)

Ebu Ubeyd, h a r a c'ın kira karşılığı olduğunu ve bunun da gelir anlamını ifade ettiğini eserinde ayrıca belirtmektedir. (422)

Şimdi de, Ebu Yusuf'unkinden farklı, ganimet ve f e y ile ilgili diğer bazı tarif ve anlayışları görelim.

eş-Şâfiî'ye göre g a n i m e t, savaşla elde edilen; f e y ise bunun tam tersi, sulh ile alınan şeylerdir. eş-Şafiî, bu tariflerini *Kur'an-ı Kerîm*'in "ganimet" ve "fey ayetleri"nden çıkarmaktadır. Ganimet için yaptığı tarif, Ebu Yusuf'unkinin aynıdır. Ancak eş-Şafiî, toprağı da ganimet içinde kabul ettiğinden, Ebu Yusuf'tan ayrılmaktadır. (423)

eş-Şafiî, f e y tarifinde, Haşr suresinin 6 ve 7. ayetlerini bir arada değerlendirmiş ve bunların savaşsız alınan şeylere delâlet ettiğini kabul etmiştir. Ayrıca o, f e y'in beşe bölünmesinde de aynı ayetleri delil göstermekte ve beşte birin

420. el-Emval, 25; Ayr. bkz. es-Sûlî,178. es-Sûlî de Ebu Ubeyd gibi, Beytu'lmal'in gelir kaynaklarının üç çeşit ve bunlardan birisinin de f e y olduğuna işaret ettikten sonra, fey gelirlerine ait Ebu Ubeyd'in tasnifinden, iki hususta farklı bir sıralama yapmıştır. Bunlar: (a) Bir yer, İslâm beldesi olduktan sonra bulunacak olan şeyler, hazine gibi; (b) Benî Tağlib Hıristiyanlarından alınan iki kat zekât. Bunu cizyeden ayrı olarak belirtmiştir. Benî Tağlib için "Cizye Bölümü"ne bakınız.

421. el-Emval'de yer alan, sulh ve savaşla ele geçen toprakların haraclarına "fey" denilerek ele alınan yerlere işaret edelim: Ebu Ubeyd, 77 vd., 210 vd.

422. Ebu Ubeyd, 98-9, 105, 106. Aynı eserde Ebu Ubeyd, haracla ilgili başka tarifleri de ele almaktadır. Bunlardan, harac toprağı ile ilgili şu iki tarif, Hz.Ömer devri ve daha sonraki anlayışları göstermesi yönünden ilgi çekicidir:"Harac toprağı, ölçülme vaki olandır "; "Harac toprağı, kendisine harac suyu ulaşan topraktır." Bkz. s. 103.

423. eş-Şafiî'nin bu görüşü için bkz. Bu eserde "Toprak Düzeni"; Ayrıca onun bu görüşlerine cevap için bkz. M.Bıltacı, 158-166.

dağıtılacağı yerleri, Haşr suresinin 7. ayetinde geçen kimselere verilmesini; bu ayette sayılanlarla "ganimet ayeti"nde zikredilenlerin aynı olmasına dayanarak ulaştığı kıyasın sonucuna dayandırmaktadır; çünkü Haşr suresi 7. ayete göre, feyin dağıtılacağı zümreler sıralanmakta; ancak bu gelirlerin beşe taksim edileceği tasrih edilmemektedir. Beşte bir hissenin bu beş zümreye dağıtılması yalnızca ganimet ayetinde emredilmiştir.

Diğer taraftan, f e y'in geriye kalan beşte dördünün, nasıl ve nereye sarfedileceğini Şafiîler iki ayrı şekilde göstermektedirler. Onlara göre bu beşte dört:

a- Ya, yalnızca Müslüman askerlere, ihtiyaçlarına göre dağıtılır; ordunun ihtiyaçlarına sarfedilir ve başka bir kimseye verilmez.

b- Veya, Mesâlih yani ihtiyaçlar için sarfedilir ki, bunun başında ordu ve onun ihtiyaçlarıyla diğer müslümanlar gelmektedir.

Böylece eş-Şafiî'ye göre, ganimetin beşte dördü ile f e y'in beşte dördünün dağıtılacağı yerler arasında bir fark bulunmakta, beşte birlerin sarf yerleri ise aynı olmaktadır.

Haşr suresinin 6 ve 7. ayetlerinin bir tek hüküm ihtiva ettiklerinin düşünülmesi sonucunda Şafiîler, f e y'in sulhen ele geçen mallara delâlet ettiği ve beşe bölünmesinin gerektiği sonucuna ulaşmışlardır. Ayette veya diğer ayetlerde, f e y'in geriye kalan beşte dördünün sarf yerleri için Şafiîlerin ileri sürdükleri birbirinden farklı iki ayrı sonucun nereden çıkarıldığını anlamak da güçtür. eş-Şafiî bu noktalara dair çeşitli açıklamalarda bulunmaktadır. Ancak biz, burada bu tartışmaları ele almak istemiyoruz.

eş-Şafiî, Haşr suresinin 6 ve 7. ayetlerini tek hüküm kaynağı olarak kabul etmenin sonucunda, *Kur'an-ı Kerîm*'de "efâe" fiilinin aynı zamanda savaşla elde edilen şeyler için kullanıldığını göz önüne almamıştır. Nitekim biz bu noktayı yukarıda belirtmiştik. Ayrıca f e y'in beşe bölünmesiyle ilgili bir anlayışa da iştirak etmek mümkün değildir. Eğer f e y'in tamamının bu beş zümreye verilmesi iddia edilmiş olsaydı, belki bu görüş savunabilirdi. Diğer taraftan, geriye kalan beşte dört ile ilgili dağıtım şeklinde de çok farklı iki ayrı sonuca ulaşılmaktadır. Halbuki Haşr suresinin 7-10. ayetlerine göre, f e y'in Hz.Ömer'in anladığı ve uyguladığı şekilde, bütün Müslümanlara ait olması, benimsenmesi daha uygun bir anlayış olarak görünmektedir. Esasen eş-Şafiî hariç, diğer bütün fıkıh imamları -Ebu Hanife, Mâlik, Ahmed b. Hanbel- f e y'in beşe bölünmesini benimsememişlerdir. (424)

424. Şafiîlerin görüşleri için bkz. eş-Şafiî, IV, 64-5, 77-82; eş-Şîrâzî, *el-Tenbih*, 292, 294; el-Mâverdî, 121 vd. (T.140 vd.); İbrahim F.Ahmed Ali, *el-Mevârid*, 153-5; Bıltacı, 158-166.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Yahya b. Adem, *el-Harac*'ında, farklı rivayetlere yer vermiştir. Ona göre g a - n i m e t savaşla; f e y ise savaşsız ele geçenlere denilmektedir. G a n i m e t beşe bölünerek taksim edilir; f e y ise beşe bölünmez. Toprak beşe bölünmez; çünkü o g a n i m e t değil, f e y'dir. G a n i m e t vakfedilemez; oysa İmam (devlet başkanı) isterse toprağı vakfedilebilir veya f e y gibi taksim edebilir. Ancak f e y'in taksiminde beşte bir yoktur; çünkü o bütün Müslümanlara aittir (Haşr,7-10). Şayet İmam, toprağı beşe bölerse, o takdirde bu toprak g a n i m e t olur.

Yahya b. Adem, f e y'in, Müslümanlardan kimlere verileceğine dair bazı hadisleri de nakletmektedir. (425)

İmam Mâlik (179/795) ise, savaşla elde edilen toprağın f e y olduğunu ileri sürmüştür. Onun f e y hakkındaki bu görüşlerini, toprak konusunu incelerken ele almıştık. (426)

Bazı fakîhlerin görüşlerini burada tamamlıyoruz. Genel hatlarıyla belirlemeye çalıştığımız f e y konusunu, İslâm Devletlerinin gelir kaynağı olmak bakımından ayrıca incelemek gerekir. Ancak biz, konuyu bu açıdan ele almış değiliz. Hz.Ömer'in toprak ve haracla ilgili karar ve uygulamaları dolayısıyla yeni boyutlar kazanmış olan f e y teriminin daha sonraki gelişmeleri, çalışma sahamızın dışında kalmaktadır.

Çağdaş bazı araştırıcıların görüşlerine geçerken, yine Hz.Ömer devrine ait çalışmaların ele alınmasıyla yetineceğimizi belirtmek isteriz.

Wellhausen'ın f e y ile ilgili görüşlerini şöylece özetleyebiliriz: O, *Kur'an*'ın ganimet hukukunun "...pratik olarak mer'iyetten kaldırılması suçu Ömer'e aittir..." şeklinde bir görüş ileri sürmekte ve Hz. Ömer'i toprağı, savaşanlara dağıtmadığından dolayı itham etmektedir. (427) Ona göre, "fey (yani ganimet), içinde ordu efradı arasında taksimi manasının bulunduğu aslî mahiyetine tezad teşkil eder surette, hemen hemen taksim edilmeyen devlet arasizi için teknik ıstılah halini almıştır..." Wellhausen, Hz.Ömer'in toprakları h a r a c karşılığında yerli halkın elinde bırakmasını, "...sulhen teslim olmaları halinde değil, hatta buraları silah kuvveti ile de zabtedilmiş olsa -ki, kanunsuz olan husus budur- böyle yapmıştı. Ömer, sermayeyi daimî olarak elde tutup bunun gelirini maaş halinde istihkak kesbedenlere dağıtmayı, bunları bir nevi yağmaya bırakıp eriyip gitmelerine tercih ediyordu..." Hz.Ömer'e karşı bu iddiaları ileri süren Wellhausen, savaşla elde edilen bu toprakların geliri hakkında da şöyle demektedir: "...Ömer bu suretle devleti ve bilvasıta, devlete ait parayı elleri altında bulunduran memurları kuvvetlendirmiş oldu.

425. Yahya b. Adem, 19-20 (nu.10-16). Ayr. bkz. Muslim, V, 378, 382-3; Abdurrezzak, *Musannaf*, V, 310; Ebu Ya'lâ, *el-Ahkâmu's-Sultaniyye*, 136 vd.
426. Bkz. Bıltacı, 166-170; Şiblî, 469 vd.
427. Toprak konusuna bakınız.

Eyâletlerdeki Müslümanlar, ordugâh şehirlerdeki muharipler, bu yüzden kendilerini rahatsız hissetmekteydiler; çünkü bunlar (sulhen değil) silah kuvvetiyle itaat altına alınmış olan bölgelerdeki arazinin hukukan hakiki efendileri (sahipleri) idiler. Bu topraklar, ne İslâm camiasına, ne de devlete değil onu zabteden orduya ve hakları nisbetinde ordu efradına aid idiler..." (428)

Bu görüşlerin sahibi Wellhausen, Hz.Ömer'in kurduğu sistemin karşısına çıkanların ve kendi haklarının kaybolduğunu ileri sürenlerin, Hz.Osman zamanında kendilerini gösterdiklerini belirtmek üzere de şu açıklamaları yapmaktadır: "...Büyük fütûhat savaşlarının sona ermesiyle zamanlar değişmişti. Heyecan sükûn, mestîyi bedmestî takip etmişti. Arap savaşçıları artık mütemadiyen harp sahnelerinde oyalanmıyorlardı; düşünmek için vakitleri vardı..." Wellhausen daha sonra, savaşlar devam ettiği sürece ellerine ganimet geçmekte olan askerlerin, f e y gelirlerine devletin el koymasına "...pek aldırış etmediklerini..."; ancak ganimetin arkası kesilince, "...ganimetin en kıymetli kısımını ellerinden kaçırmış oldukları kafalarına dank etmişti.." diyerek Hz.Osman zamanına ait gelişmeleri ortaya koymaktadır. Biz, Hz.Osman devri hakkındaki bu açıklamalar üzerinde, burada daha fazla durmak istemiyoruz. (429) Ancak burada, Wellhausen'ın, ordu, ganimet ve devlet münasebetleri hakkındaki bazı açıklamalarını, Hz.Ömer'in kurduğu sistemin iyi bir şekilde anlaşılması için, ele almaya devam etmek istiyoruz. F e y gelirlerinin devlete ait olmasını ve savaşanlara yalnızca belirli miktarda bir maaş verilmesini, askerlerin daha sonra kâfi görmediğini Wellhausen, şu ifadelerle ortaya koymaktadır: "...Muhtevası, aslında orduya ait olan kesenin, ağzı devletin elinde idi. Ordu tarafından yapılan ve hukuk bakımından ordu ganimetine dahil olması icabeden fütûhat sayesinde devlet, arazî ve şahısları taksim etmemek ve bunların vergi kuvvetlerini eline geçirmek suretiyle ordudan müstakil bir duruma geçmişti. Bilakis ordu da devletin istediği yükseklik ve beğendiği mikyasta tevcih ettiği veya geri alabildiği maaşlarla, devlete bağımlı hale gelmişti. Evvelce devlet ordudan yaşarken, şimdi ordu devletten yaşamakta idi..." Ele geçirilen malların devlete ait Allah'ın malları olarak değil de, kendi malları, yani "malu'l-müslimîn" olduğu iddialarının çoğaldığını belirten Wellhausen, bu anlayışın Hz.Osman zamanında ortaya çıkmasanı da şu şekilde değerlendirmektedir: "Aslında bu yükseltilen protesto, Ömer'in sistemine karşı idi. Çünkü fey'i ordunun elinden alarak, her ne kadar Muhammed tarafından bizzat takip olunan hazine menfaatı politikasına uygun olarak, fakat yine de *Kur'an*'ın ahkâmı zıddına devlete vermiş olan Ömer idi. Bu mevzudaki kızgınlığın Ömer devrinde değil de, önce Osman zamanında uyanmış olması, sadece zamanın değişik mahiyeti ile değil, hükümdarın değişik olan şahsiyetiyle izah edilmelidir..." (430)

428. Wellhausen, *İslâm'ın en eski*, 106.

429. Hz.Osman zamanındaki toprakla ilgili gelişmeler üzerinde ayrı bir çalışma yapılması isabetli olacaktır.

430. Wellhausen, *Arap Devleti*, 20-1; ayrıca bkz. s. 13-5, 129 vd.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

F e y 'in, ganimet ve dağıtılmayan toprak için teknik bir terim olduğu görüşünü ileri süren Wellhausen'ın *Kur'an* 'a göre ganimet taksiminin Hz.Ömer'ce yapılmadığını iddia edişi üzerinde burada durmayacağız. Toprağın dağıtılmamasını yukarıda incelemiştik. F e y gelirlerini devletin alması ve bunu, bütün Müslümanlar için bir hak kabul edip herkese atıyye bağlaması, bize göre, Hz.Ömer'in gerçekten uygulamaya karar verdiği en önemli bir gelişmedir. Bunun *Kur'an* 'a uygunluğunu, Haşr suresinin 7-10. ayetlerine göre anlamak gerekir. Diğer taraftan, üzerinde durulması gerekli diğer bir önemli nokta, topraklar üzerinde yaşayan insanların durumudur. Hz.Ömer'in esir statüsünden çıkardığı bu insanlar hakkındaki davranışı, kelimenin tam anlamıyla, hem *Kur'an*'ın ruhuna uygun ve hem de insancıl bir karardır. Şayet topraklar ve üzerindeki insanlar, savaşanlara beşte dört nisbetinde dağıtılsaydı, acaba Wellahausen nasıl bir değerlendirmenin veya ithamın sahibi olacaktı? İslâmiyet, insanları esir etmek için değil, onları, yaradılış gayelerine uygun ve yaratıcıları olan Allah'ı tanıyıp O'na imân etmiş kimseler olarak yaşamlarını hedef almıştır. Hz.Ömer de bu noktayı, en iyi şekilde gerçekleştirmek üzre bu f e y uygulamasını kararlaştırmıştır. Diğer taraftan, toprağın dağıtılmaması kararından sonra, Hz.Ömer'in askerlere bağladığı a t i y ye ile ilgili kararları veya Hz.Osman zamanındaki gelişmeler, artık Hz.Ömer'e ait ithamlar için gerekçe de olmamalıdır. Ayrıca c i z y e gelirleri, Hz. Peygamber'den beri devlete ait olmuştur.

F e y mefhumunun *Kur'an*'a (Haşr,6-10) dayandırılmasının mübalağalı bir tefsir sonucu olduğunu ileri süren Lokkegaard, Benî Nadîr toprağının f e y olmasının *Kur'an*'da bulunduğunu ve bunun, daha sonra İslâm âlimleri tarafından, toprağın devlete ait olduğu görüşüne bir esas teşkil ettiğini ifade etmektedir. *Kur'an*'da "efâe" kelimesinin, başka yerlerde g a n i m e t anlamında kullanıldığına da dikkati çeken Lokkegaard, fakihlerin f e y'e muhtelif mânalar vermesini ve daha sonraları da, zimmet ehlinden alınan vergiler için bir ıstılah olarak kullanılmasını, f e y'in menşeindeki müphemlikten ileri geldiğini söylemektedir. F e y kelimesinin gösterdiği bu gelişmelerin, aslında, "teslim" ve "inkiyad" anlamları ile yakın bir ilgi sonucunda meydana gelmiş olabileceğini belirten araştırıcı, Hz.Peygamber'in Benî Nadîr ganimetindeki uygulamasının, zamanla, f e y'in emîre (devlete) ait g a n i m e t mânasına geldiğini ifade etmektedir. F e y anlayışını Hz.Peygamber ve Hz.Ömer'e çıkarmış olan fakihlerin görüşlerine de değinen araştırıcı, bu terimin son şeklini Ömer b. Abdilaziz'e nisbet etmektedir. Benî Nadîr topraklarının S a f i y y sayılması gerektiğini söyleyen Lokkegaard, f e y'in ortaya çıkmasında s u l h e n ve a n v e t e n prensiplerinin bir rolü olmadığını da ileri sürmektedir. Bu bakımdan Hz.Peygamber devri olaylarını ve farklı rivayetleri değerlendiren araştırıcı, şer'î fıkıh hipotezlerini desteklemek için, bu rivayetlerin fakihlerce zorlandığını belirtmektedir.(431)

F e y'in Hz.Peygamber devrine ait bu gelişmeleri hakkındaki Lokkegaard'ın

431. Lokkegaard, 40-6; ayr. bkz. H.İnalcık, aynı makale, 31-3; Lokkegaard, Fay', E.I, 889-890.

görüşlerine bazı bakımlardan iştirak etmiyoruz. Ancak, bizi burada asıl ilgilendiren husus, onun, Hz.Ömer devrine ait ileri sürdüğü S a v â f î, yani üzerinde sahipleri bulunmayan topraklarla ilgili bir iddiasıdır. Lokkegaard, fetihler zamanında toprak dağıtıldığını, kaynaklar bize haber vermektedir, şeklindeki bir görüşe ulaşmaktadır. et-Taberî'nin Seyf yoluyla naklettiği bu haber, sahipsiz topraklarla ilgilidir. Bundan dolayı Hz.Ömer'in toprakları dağıtmasına örnek olarak gösterilemez. Kaldı ki, bu toprakların dağıtıldığı da diğer kaynaklarca doğrulanmamıştır. (432)

Hz.Ömer'in aristokratik bir tecrid getirerek, Arapların Arap Yarımadası dışında toprak sahibi olmalarına müsaade etmediğini belirten Lokkegaard, Hz.Ömer'in, toprakları yerli halkın elinde bırakmasını, olaylar ve tartışmaları ele alarak gösterdikten sonra, f e y'i, burada, haklı olarak, "devletin, fethedilen toprakları elinde tutmasıdır" şeklinde tarif etmiştir. (433)

Fakîhler arasındaki ihtilafın daha çok nazarî olduğunu belirten ve çeşitli f e y ve g a n i m e t tarifleriyle Hz. Ömer'in uygulamasını ele alan Ziyâeddin er-Reyyis, g a n i m e t'in "savaşla elde edilen taşınabilir kâfir malları"; f e y'in de, yine savaşla ele geçen "topraklar ve akar" olduğu şeklinde bir sonuca oluşmaktadır. Gayr-i müslimlerden alınan c i z y e'yi de f e y'e ekleyen Mısırlı araştırıcı, menkul mallarla akar (toprağın geliri) arasındaki bu farkın, Hz.Ömer'in ictihadıyla ortaya çıkmış olduğunu söylemektedir.(434)

er-Reyyis'in bu görüşlerini ele alan yine Mısırlı bir diğer araştırıcı M.Bıltacı, g a n i m e t'in savaşla; f e y'in ise sulhle ele geçen mallardan ibaret olduğunu ve toprağın durumunun bu iki mefhum dışında düşünülmesi gerektiğini savunmaktadır. Ona göre toprak, şayet sulhle alınmışsa, şartları sulh esnasında belirtilen şeylerdir. Savaşta ele geçmişse, burada Devlet başkanı, "maslahat" gereği olarak vereceği kararla, bu toprakların durumunu belirler; çünkü toprakla ilgili şer'î bir hüküm yoktur. Devlet Başkanı isterse toprağı, Hz.Ömer'in yaptığı gibi, Haşr suresinin ilgili ayetlerinin sınırları içinde değerlendirebilir.(435)

Neticede Hz.Ömer, toprağı ve üzerindeki insanları, savaşla ele geçirilmelerine rağmen g a n i m e t dışında bırakmış, topraklarından h a r a c, kendilerinden de c i z y e almıştır. O, bu karar ve uygulamasından sonra, bunların gelirinin, Haşr suresinin

432. Lokkegaard, 47; et-Taberî, I, 2467; ayr.bkz. Bu eserde : "Toprak, Savâfî".
433. Lokkegaard, 47-9.
434. er-Reyyis, 110; ayr.bkz., 107 vd.
435. Bıltacı, 157-8. F e y için ayr.bkz. W.Juynboll, *Fey, I.A.* 584-5; S.Tuğ, 88-89; A.Şafak, 49-51, 141-2, 152, 148-9; Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdaresi*, 200-2; S.Ateş, 206-7; Corci Zeydan, I, 197; Berchem, 9-13; Dennet, 52-3; Fattal, 292; Elmalılı, VI, 4820 vd.; el-Belâzurî, 25, 326; Ebu Ubeyd, 13-8, 79, 23-7; İbn Sa'd, III, 193, 336.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ilgili ayetlerine göre f e y sayılması gerektiğini ve bu f e y gelirlerinde de bütün Müslümanların hakkı bulunduğunu kabul etmiştir.

Diğer taraftan Hz.Ömer, bu f e y gelirlerinin bütün Müslümanlara dağıtılması için, çok orijinal ve üzerinde önemli durulması gereken bir teşkilât kurmuştur. Bu teşkilâta, kaynaklarda "Dîvân" ismi verilmiştir. Hz.Ömer'in, f e y gelirlerindeki haklarını Müslümanlara vermek için, erkek, kadın ve yeni doğan çocuklar dahil olmak üzre, herkese yıllık maaş bağlanmış olduğunu görüyoruz. Büyük Halife, f e y gelirlerinin "... zenginler arasında elden ele dolaşmaması..." (Haşr,7) şeklindeki *Kur'an-ı Kerîm* prensibini esas alarak gerçekleştirdiği "Dîvân" teşkilâtında, bütün Müslümanlara eşit miktarda bir dağıtım öngörmemiş ve bu konuda onun ölçüsü, Hz.Peygamber'le beraber savaşanlarla, ona karşı savaşanların aynı şekilde kabul edilemiyeceği anlayışından kaynaklanmıştır. İlk olarak kendisinden başlanılmasını teklif edenlere o, Müslümanların: (1) Hz.Peygamber'e neseb bakımından yakınlıkları, ve (2) Müslüman oluş tarihlerindeki önceliğe göre, bir tasnif ve sıralamaya tâbi tutulmalarını; ayırca İslâmiyet'e yaptıkları hizmetin göz önüne alınmasını istemiştir.(436)

436. *"Hz.Ömer'in Divan Teşkilâtı"* adlı çalışmamıza bakınız; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II. ss.107-176, İstanbul 1986.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CİZYE VE DİĞER ŞARTLAR

Hz.Ömer'in hilâfeti esnasında fethedilen yerlerdeki gayr-i müslimlerin durumunu ele alırken, önemli gördüğümüz bazı noktaları belirterek sözlerimize başlamak istiyoruz. Fetihlerden sonra Hz.Ömer, gayr-i müslim halkın, eskiden olduğu gibi, kendi topraklarında kalmalarına izin vermiştir. Bu insanların, İslâmiyeti kabul etmeleri durumunda, Müslümanlarla savaşıp savaşmaması bakımından farklı bir uygulama söz konusu olmamıştır. Şu kadar ki, "... her kim harp ve hezimetten sonra İslâm dâvetine icabet ederse, o kimse Müslümanlardan bir ferttir; lâkin onun malı Müslümanlarındır; zira Müslümanlar, onun malını, o İslâm olmazdan önce elde etmişlerdir..." (437).

Kendi dinlerinde kalmak isteyenlerden de c i z y e alınması kararlaştırılmıştır. Hz.Ömer'in gayr-i müslimlere karşı bu şekildeki bir davranışının esasını biz, bir taraftan *Kur'an-ı Kerîm*'de, diğer taraftan Hz.Peygamber'in uygulamalarında görmekteyiz. Bu bakımdan, İslâm Devleti hudutları içindeki gayr-i müslimlerin durumu incelenirken, karşımıza çıkan ilk konu, daima c i z y e olmuştur. C i z y e'nin uygulanış şekli, miktarı ve bilhassa bölgeler arasında gösterdiği değişiklikler, bizi yakından ilgilendirmektedir. Bunun için Hz.Ömer ve daha önceki devrede - Hz.Peygamber ile Hz.Ebu Bekir zamanlarında- gayr-i müslimlerden alınmış olan c i z y e miktarları üzerinde, özellikle durmak istiyoruz.

Diğer taraftan, kaynaklarda, c i z y e'den ayrı olarak, ele geçirilen bu bölgelerden geçecek olan Müslümanların "misafir edilmeleri"; kendilerine "yol gösterilmesi"; "yiyecek" ihtiyaçlarının karşılanması gibi bazı yükümlülüklerin yerine getirilmesinin de, gayr-i müslim halktan istenildiğini görmekteyiz. C i z y e ile birlikte, kaynaklarda yer alan bu çeşit mâlî yükümlülükler üzerinde de, özellikle duracağız.

Kendi dinlerinde kalmalarına izin verilen bu insanların, ibadet hürriyetleri, mabetleri, kıyafetleri gibi, diğer bazı konuları da, kaynakların verdikleri haberlere bağlı kalarak ele almaya çalışacağız. Ancak Hz.Ömer zamanındaki uygulamaları ele

437. Ebu Yusuf, I, 192-4 (T.56); Hamidullah, *Vesâik*, 340-1.

almadan önce, Hz.Peygamber ve Hz.Ebu Bekir zamanlarındaki tatbikatı ve bunların dayandığı esasların incelenmesi uygun olacaktır.(438)

1. Hz.Peygamber Zamanında Gayr-i Müslimler ve Cizye

Hz.Peygamber zamanında gayr-i müslimlerin durumunu incelemeye, *Kur'an-ı Kerîm*'deki "cizye ayeti" ile başlamak istiyoruz. Tevbe suresinin 29.ayeti şöyledir:

"Kendilerine Kitab verilenlerden (Ehl-i Kitab), Allah'a da Ahiret Günü'ne de inanmayan, Allah'ın ve Peygamberinin haram kıldığını haram saymayan, hak dînini dîn kabul etmeyen kimselerle, *küçülüp boyun eğerek elleriyle* cizye verecekleri zamana kadar savaşın." (439)

Ayetin anlamına göre, ehl-i kitaptan olan kimseler, şayet İslâmiyeti ve Hz.Muhammed'in peygamberliğini kabul etmezlerse, yani Müslüman olmazlarsa, c i z y e vermeleri şart koşulmaktadır. C i z y e ödemeyi kabul etmezlerse, kendileriyle s a v a ş ı l m a s ı emredilmektedir.

Bu ayette "ehl-i kitap" için uygulanması "emredilen" hükmün, aynı suredeki diğer ayetlerde yer alan "müşrikler"e ait hükümlerden ayrıldığını ve bu zümreye,

438. "Harac" konusunu incelerken, önce Hz.Ömer zamanını, daha sonra da Hz.Peygamber dönemini ele alıp incelemiştik. "Cizye" konusunu incelerken, önce Hz.Peygamber devrini ele almayı gerekli görüyoruz; çünkü "cizye" alınması bir *Kur'an* emri olup, Hz.Peygamber'den itibaren uygulanmıştır.

439. Ayette geçen "an-yedin" ve "ve-hum-sâğırûn" ibareleri, bilhassa İslâm fakîhlerince farklı şekilde anlaşılmış ve çeşitli yorumlar yapılmıştır. "Küçülüp boyun eğerek" şeklindeki bazı âlimlerin anlayışına karşılık, meselâ eş-Şafiî bu ibareyi, zimmîlerin "...İslâm'ın hükmüne inkıyad etmeleri..." şeklinde anlamıştır. Bkz. *el-Umm*, IV, 99. Bu ibareye ait diğer görüşleri, aşağıda vereceğimiz eserlerden öğrenmek mümkündür. Ancak bizim için önemli olan, cizye ödemenin küçüklük olup-olmadığı konusunda ileri sürülen nazarî görüşlerden daha çok, bu hususun gayr-i müslimlerce nasıl anlaşıldığıdır. Bu noktaya ait fazla örneğe sahip bulunmamaktayız. Ancak, bir Hıristiyan-Arap kabilesi olan Benî Tağlib'in, cizye ödemeyi "küçültücü" bir şey olarak telâkki etmiş olmaları üzerinde ilerde bilhassa duracağız. Onların, bu anlayışının eş-Şafiî ve onun gibi diğer bazılarının anlayışlarından farklı olduğuna burada işaret edelim.

Ayetteki "an-yedin" ibaresinin de, "onlar arasında bir *meslek sahibi* olanlar..." şeklinde bazı tefsirlere tâbi tutulduğunu görüyoruz. Bu anlayışa imkân veren bazı anlaşma metinleri vardır; ancak, dâima ve yalnızca "meslek sahiplerinden" cizye alındığının kararlaştırılmış olduğunu söylemek zordur. Bu anlaşmalara da ilerde işaret edilecektir. Bu iki mefhumun çeşitli şekildeki yorumları için bkz. Ebu Ubeyd, 28, 76; et-Taberî, *Tefsîr*, X, 68; es-Sûlî, 215-6; el-Cessâs, III, 98-9; el-Mâverdî, 136-7(T.159-60); İbn Kayyım, 23-4 (ayrıca eseri yayınlayan Subhi es-Salih'in Mukaddime'si); Becker, *Cizye*, *İ.A.* 200; Nedkoff, 613-4; Dennet, 101 (Mütercimin notu); Fattal, 17-8; Elmalılı, III, 2507-8; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 219; S.Tuğ, 96-8 ve buradaki diğer kaynaklar.

müşriklere nazaran imtiyazlı bir mevki verildiğini görmekteyiz. (440) Bizim, "gayr-i müslimler" diye isimlendirdiğimiz dinî grupların, bu ayette geçen "ehl-i kitap" olduklarına, burada, hemen işaret ettikten sonra, kendilerinden c i z y e alınması istenilen "ehl-i kitap" zümrelerinin hangi din mensupları olduğunu da açıklığa kavuşturmak gerekmektedir.

Hz.Peygamber zamanından başlayarak, Müslümanlar, Yahudilerle Hıristiyanları daima "ehl-i kitap" kabul etmişlerdir. Bu anlayış üzerinde bir ihtilâf olmadığını; (441) gerek Hz.Peygamber ve gerek Hz.Ömer zamanında, Yahudi ve Hıristiyanlardan c i z y e alındığında, kaynaklarımızda ittifak bulunduğunu belirtmek gerekmektedir. Aşağıda, Hz.Peygamber'in, Yahudi ve Hıristiyanlarla yaptığı anlaşmalarda, alınmasına karar verilen c i z y e miktarlarını ve diğer şartların neler olduğunu göreceğiz.

Ancak daha önce, Hz.Peygamber zamanında, Mecûsîlerden c i z y e alınması üzerinde durmak istiyoruz.Bu husus, İslâm Devleti hudutları içerisinde yaşayan gayr-i müslim unsurlar için, son derecede önemli sonuçlar vermiştir. Bu din mensuplarından, Hz.Ömer zamanında da c i z y e alınması kararlaştırılmıştır ve Hz.Peygamber'in, daha önceki uygulaması delil olarak kabul edilmiştir.

Mecûsîlerden c i z y e alınmasının değerlendirilmesinde çeşitli görüşler ileri sürülerek, İslâm'da "ehl-i kitap" olan dinî zümrelerin şumûlü tartışılmış ve hattâ "ehl-i kitap" dışındaki kimselerden de c i z y e alınabileceği şeklinde farklı sonuçlara ulaşılmıştır. Bu tartışmaları daha çok hukukçular yapmışlardır. Meselenin bu yönü, bizim araştırma sahamızın dışındadır. Yalnız Hz.Peygamber'in Mecûsîlerden c i z y e alınmasına dair uygulamasının, bizzat onun zamanından itibaren tartışma konusu olduğunu, kaynaklarımızdan öğrenmekteyiz. Şöyle ki, Hz.Peygamber'in, He-cer'deki (442) Mecûsîlerden c i z y e almayı kararlaştırması üzerine, bazı münafıklar "Muhammed, c i z y e'nin ancak ehl-i kitaptan alınacağını iddia etmişti; halbuki Hecer Mecûsîlerinden de c i z y e kabul etmiştir; onlar ise ehl-i kitap değillerdir" şeklinde konuşmuşlardır. Bunun üzerine Mâide suresinin 105. ayetinin nâzil olduğu, el-Belâzurî tarafından, İbn Abbas'tan naklen zikredilmektedir. (443)

Hz.Ömer zamanında da, Mecûsîlerin durumu yeniden söz konusu olmuş ve Halife, bu din mensupları hakkında nasıl davranması gerektiğini, Sahâbîlerle istişare

440. Tevbe veya Berâe isimli bu surenin çeşitli tefsirlerine bakınız. Müşriklerle Hz.Peygamber'in yaptığı anlaşmaların son bulmasını ve onların dört ay içinde kararlarını vermelerine imkân tanıyan bu tavır değişikliği ve diğer esaslar için bkz. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 362-3.

441. et-Taberî, *İhtilâf*, 199.

442. Hecer, Bahreyn'de bir şehirdir. Bkz. Yakut, *Hecer mad.*, 393.

443. *Futûh*, 95-6 (T.I, 130-1). Bu ayetin anlamı: **"Ey İnananlar! Siz kendinize bakın; doğru yolda iseniz, sapıtan size zarar vermez..."**

etmiştir. Sonunda Abdurrahman b. Avf, Hz.Peygamber'in Hecer Mecûsîlerinden c i z y e alınmasını emrettiğini ve "onlara, ehl-i kitaba davrandığımız gibi davranınız" dediğini söylemesi üzerine, Hz.Ömer de Mecûsîlerden c i z y e almayı kabul etmiştir.(444)

Mecûsîlerle ilgili bir tartışmanın Hz.Ali'nin hilâfeti yıllarında meydana geldiğini, kaynaklardan öğreniyoruz. Mecûsîlerden c i z y e alınmasının tartışıldığı bu haberde, Hz.Ali'nin açıklamaları, konuya yeni boyutlar kazandırmıştır. Kutr b. Halife'den naklen Ebu Yusuf'un eserinde yer alan bu haberde, "...Ferve b. Nevfel Eşcaî şöyle demiştir: Şüphesiz bu, büyük bir meseledir. Ehl-i kitap olmadıkları halde, Mecûsîlerden c i z y e alınıyor.

"Bu söz üzerine derhal ayağa kalkan Mustevrid b. Ahmed, Ferve'ye hitaben:

"-Resûlullah'a taan ettin. Derhal tevbe et! Yoksa seni öldürürüm; zira Resûlullah, Hecerli Mecûsîlerden c i z y e almıştır, dedi.

"Bunun üzerine aralarındaki ihtilâfı Hz.Ali'ye götürdüler. Hz.Ali onlara şöyle dedi:

"-Size, Mecûsîler hakkında konuşacağım; ikiniz de memnun olacaksınız. Şüphesiz Mecûsîler bir ümmet idiler. Okudukları bir kitapları vardı. Onların kral-larından biri sarhoş oluncaya kadar içki içti, kendinden geçti..." Hz.Ali sözlerine devamla, bunun kız kardeşi ile zina yaptığını, bu esnada kendisini bazı kimselerin gördüğünü, ayılınca kız kardeşi tarafından, kız kardeşlerle evlenmeyi bir din olarak ilân etmediği takdirde öldürüleceğini; esasen bu hususun Âdem'in dini olduğunu ve Havva'nın da ondan olduğunun ilân edilmesini ve insanları böyle davranmaya çağırmasını; kendisine uymayanları önce öldürmesini, sonra da ateşe atmasını istediğini hikâye ettikten sonra, insanların krala tâbi olduklarını ve bundan dolayı da "...Resûlullah, aslında kitapları olduğu için, onlardan c i z y e aldı; fakat kötü işlerinden ve şirklerinden dolayı kadınlarıyla evlenmeyi ve kestiklerini yemeyi menetti" diyerek sözlerini bitirmektedir. (445)

444. Mecûsîler, *Kur'an*'da bir defa zikredilmiştir (Hacc, 17). Ancak burada, diğer din mensuplarıyla beraber, müşriklerin de zikredilmiş olmasından dolayı, Mecûsîlerin ehl-i kitap oldukları söylenemez. Bunlara ehl-i kitap gibi davranılması, Hz.Peygamber'in Sünnetine bağlanmıştır. Mecûsîler için bkz. Ebu Yusuf, I, 452-3 (T.115); eş-Şafiî, IV, 96-7, 158 vd.; Ebu Ubeyd, 44-51, 724-6; el-Belâzurî, 96-8 (T.I, 130-3), 327 (T.II, 47-8); et-Taberî, *İhtilaf*, 199-203; Buharî, VIII, 449, 451-2, 453-4; Abdurrezzak, *Musannaf*, VI, 68-71; el-Mâverdî, *Edebu'l-Kâdî*, I, 379, 614-5; aynı müellif, *el-Ahkâm* 137 (T.160-1); İbn Kayyım, *Ahkâm*, 1-3; Bıltacı, 76; Fattal, 268-70; Hamidullah, *Vesâik*, 392, *İslâm Peygamberi*, I, 428-9; A. el-Ali en-Naîm, 342-3.

445. Ebu Yusuf, II, 144-7 (T.212-3); ayr. bkz. eş-Şafiî, IV, 96; Abdurrezzak, *Musannaf*, VI, 70-1; İbn Kayyım, *Ahkâm*, 2 (Bu rivayete "zayıftır" der).

Mecûsîlerin "ehl-i kitap" olduklarını ifade eden Hz.Ali'nin bu açıklamaları gerçekten ilgi çekicidir. Hz.Ali'nin Mecûsîlerin kitapları olduğunu bildirmesinden dolayı bazı fakîhler, bunları, "ehl-i kitap" kabul etmişlerdir. Bunların başında da eş-Şafiî gelmektedir. Buna karşılık, Hz.Peygamber'in Mecûsîlerden c i z y e almasını çok farklı bir şekilde değerlendiren fakîhler de bulunmaktadır. Hz. Ali'nin yukarıdaki açıklamalarını nakleden Ebu Yusuf, bunlardan biridir. Ona göre c i z y e , yalnızca Arap müşriklerinden alınmaz; bunlar hakkındaki dinin hükmü, ya Müslüman olmaları, ya da öldürülmeleri şeklindedir. Nitekim, ne Hz.Peygamber, ne ondan sonra gelen halifeler ve ne de Ashabdan herhangi biri, putperest Araplardan c i z y e almışlardır. Arapların "ehl-i kitap" olanlarından c i z y e alınabileceğini de savunan Ebu Yusuf, bunların durumunun Arap olmayanlar (Acem) gibi olduğunu ifade eder.

Ebu Yusuf'un, Arap olmayan (Acem) kimseler hakkındaki görüşleri de şöyledir: Bunlar (Acem), ister ehl-i kitap olsunlar, ister müşrik, ister putperest veya ateşperest olsunlar, erkeklerinden c i z y e alınır. Nitekim Hz.Peygamber, Mecûsî olan Hecer halkından c i z y e almıştır; Mecûsîler ise müşriktirler, ehl-i kitap değildirler. Ebu Yusuf, bunların Arap olmadığını; kadınlarıyla evlenilemiyeceğini ve kestiklerinin de yenemiyeceğini; aynı şekilde Sâbiîlerle Sâmirîlerin de putperest olduklarını ve kendilerinden c i z y e alındığını sözlerine ilâve eder.

Ebu Yusuf'un bu hususstaki en büyük delili, Mecûsîlerin kestikleri hayvanların Müslümanlarca yenmesinin haram olduğu, aynı şekilde kadınlarıyla da evlenmenin, bizzat Hz.Peygamber tarafından yasaklanmasıdır. Bu iki ayrı şartın mevcut olmasında, âlimler arasında fikir ayrılığı ve ihtilâfın bulunmadığını, bundan dolayı da Mecûsîlerin ehl-i kitap sayılamıyacağını açık bir şekilde beyan etmektedir. (446)

eş-Şafiî ise, yukarıda belirttiğimiz gibi, Mecûsîleri "ehl-i kitap" kabul eder ve c i z y e alınması kaidesinin "nesebe" göre değil, dîne göre olduğunu; Hz.Peygamber'in Hıristiyan-Araplardan, aynı şekilde Mecûsîlerden de "ehl-i kitap" olduklarından dolayı c i z y e aldığını ifade etmektedir. eş-Şafiî ayrıca, Mecûsîlerin bazı bakımlardan müşriklerden, bazı davranışları yönünden de Yahudi ve Hıristiyanlardan ayrıldıklarını ve bundan dolayı, onların kadınlarıyla evlenmenin ve kestiklerinin yenmesinin yasaklandığını, görüşlerine eklemektedir. (447)

446. Ebu Yusuf, I, 449-453, II, 135-145 (T.114-5, 211-2); Ebu Ubeyd, 37, 43, 49. Bilindiği üzre *Kur'an-ı Kerîm'de* (Mâide, 5), " ehl-i kitab"ın kestikleri hayvanların yenmesi ve kadınlarıyla Müslüman erkeklerin evlenmesi helâl kılınmıştır. Yine Kur'an'da (Bakara, 221), müşrik bir kadınla evlenmek de kat'î bir suretle yasaklanmıştır.

447. eş-Şafiî, IV, 158 vd. İmam Mâlik, cizye alınacak zümreyi daha da genişletir ve Kureyş kabilesi müşrikleri hariç, Arap veya Arap olmayan, diğer bütün müşrik ve ehl-i kitaptan cizye alınmasının câiz olduğunu söyler. Bkz. Abdulhâlık en-Nevvânî, *en-Nizâmu'l-Mâlî*, 154; Fattal, 270; Ali el-Ali en-Naîm, 343-5. Ebu Hanife, Araptan, onlar zelil olmadıkları için cizye alınmaz, der; el-Mâverdî, 137 (T.160).

Görülüyor ki, Hz.Peygamber ve Hz.Ömer zamanlarında, Müslümanların, başka din mensuplarından Yahudi, Hıristiyan, Mecûsî, Sâmirî ve Sâbiîleri "ehl-i kitap" statüsü içinde kabul ettikleri anlaşılmaktadır. Konunun nazarî tartışmasına, burada daha fazla girmek istemiyoruz. Ancak Hz.Peygamber ile Hz.Ömer'in, Arap müşriklerinden c i z y e almadıklarını ve c i z y e alınan din mensuplarının, yukarıdaki din sâlikleri olduğunu ileride göreceğiz.

Konunun bu derece önem kazanmasının asıl sebebi, *Kur'an-ı Kerîm*'de (Bakara,191; Fetih,16), müşriklerin, ya öldürülmeleri, ya da Müslüman olmalarını emreden ayetlerin bulunmasıdır. Bu bakımdan, şayet Mecûsîleri müşrik kabul edersek, o zaman, başka müşrik topluluklardan da c i z y e alınması savunulabilir; çünkü, yukarıdaki ayetlere rağmen, bu zümre Müslüman olmaya zorlanmamış veya kendileriyle, müslüman olmadıkları için savaşılmamıştır.

Konuyu, eş-Şafiî'nin görüşleri istikametinde düşünürsek, o takdirde "ehl-i kitap" dışındaki din mensuplarından c i z y e alınamıyacağının kabul edilmesi gerekir. Ancak bu görüşe göre, İslâm fetihleri sırasında, Araplar dışında hiç müşrike rastlanılmadığı şeklinde bir sonuca ulaşmak gerekir; çünkü, doğudan batıya, c i z y e verenlerle daima sulh yapıldığını görüyoruz. Bu durumda, şayet eş-Şafiî'nin görüşlerini kabul edersek, şu iki sonuçtan birini kabul etmemiz zarureti ortaya çıkar:

- Ya Araplardan başka müşrik bulunmamaktadır, yani Müslümanlar, müşrik Araplar dışında, herhangi bir putperest topluluğa rastlamamışlar;

-Ya da Müslümanlar, tarih içerisinde, müşriklerle ilgili bu hükmü uygulamamışlardır, gibi bir sonuca ulaşmak gerekir. (448)

Ehl-i Kitapla ilgili bu açıklamalardan sonra, tekrar "cizye ayeti"ne ve Hz.Peygamber'in uygulamalarına dönmek istiyoruz. Hz.Peygamber'in, Arap müşriklerden c i z y e almadığını, yukarıda görmüştük. (449) Bu durumda biz, Yahudi, Hıristiyan ve Mecûsîlerle Hz.Peygamber'in yaptıkları "cizye anlaşmalarını" ele alacağız. Bu bakımdan, müşrik-Araplar ve bilhassa, Mekke fethine kadar cereyan eden Kureyş kabilesiyle Hz.Peygamber'in mücadelelerine ve yaptıkları anlaşmalara temas etmeyeceğiz.

Hz.Peygamber'in gayr-i müslimlerle ilgili karar ve uygulamalarını, iki ayrı dönemde ele almak istiyoruz. Yukarıda anlamını verdiğimiz "cizye ayeti"nin nâzil ol-

448. Araştırma sahamızın dışındaki gelişmelerle, çeşitli fıkıh ekollerinin görüşleri, karşılaştırmalı olarak ele alınması gereken bir konu olsa gerekir. Araştırma sahamızın dışındaki bu problemin üzerinde, burada, daha fazla duracak değiliz.

"Cizye ayeti"nin yalnızca ehl-i kitaba hasredilemiyeceği hk.bkz. Elmalılı, III, 2509. Müşriklerden cizye alındığına dair bazı rivayetler için de bkz. Ebu Ubeyd, 34-7, 43; Muslim, V, 350-1; krş. İbn Kayyım, *Ahkâm*, 4-10; Hamidullah, *Vesâik*, 128-9, 131, 235; Abdurrezzak, *Musannaf*, VI, 86.

449. Ayr. bkz. Ebu Ubeyd, 37,43.

masına kadar geçen devredeki gelişmeleri önce, bu ayetin gereğine göre yapılmış anlaşma ve kararları da daha sonra, kısaca özetleyeceğiz. Buna göre önce, gayr-i müslimlerden c i z y e alınmasını emreden Tevbe suresinin 29. ayetinin nâzil olduğu dönemi tesbit edelim.

Hemen bütün kaynaklarda, Tevbe suresinin, Hicretin 9. yılında nâzil olduğu hakkında ittifak vardır. Bilhassa "cizye ayeti"nin, 9. yıldaki Tebûk seferine ait hazırlıklar sırasında veya bu gazve esnasında nâzil olduğu rivayet edilmiştir. Esasen bu ayetin içinde bulunduğu Tevbe suresinin son nâzil olan sure olduğu da nakledilmiştir. Diğer taraftan Hz.Peygamber'in, 9. yılda Hz.Ebu Bekir'i "Emîr-i Hac" tayin ettiğini ve daha sonra da Hz.Ali'yi arkasından göndererek, bu surede yer alan müşriklerle ilgili hükümleri, Kâbe'yi ziyarete gelenlere tebliğ etmesini istemesinden de, bu rivayetlerin büyük bir kesinlik kazandığını söyleyebiliriz. (450)

a- Cizye Ayetinden Önceki Durum

Hicretten önce, gayr-i müslimlerle ilgili c i z y e veya bir başka isim altında, mâlî mükellefiyetlerin bulunmadığını biliyoruz. Esasen "...Mekke safhasında mâlî hususlara temas eden ayetler ve hadîsler, sadece inananları içine almaktaydı... Medine'de ilk defa mevzu bahis olan gayr-i müslimlere dair vergi mevzuatı, Mekke'de esasen mevcut olamaz; çünkü, Mekke'de gerek ayet ve gerekse hadîs şeklinde vazedilen kaideler fertlere teker teker hitap etmekte onlara muayyen bir îmân aşılama gayesini gütmekteydi..."(451)

Bu bakımdan, Hz.Peygamber'in Medine'ye hicretinden sonradır ki, gayr-i müslimlerle ilgili münasebetler başlamış ve çeşitli gelişmeler göstermiştir. Hicretten hemen sonra, Medine'deki Yahudileri de içine alan şehir-devletinin oluşturulması için kaleme alınmış olan S a h î f e'de (Kurucu Anayasa), Müslümanlarla Yahudiler aynı şartlarda düşünülmüştür. Hz.Peygamber'in "Devlet Başkanı" olarak kabul edilişinin de ifadesi olan bu S a h î f e'de, Yahudilerle ilgili aşağıdaki şartların bir kısmı, daha sonraları, ne Hz.Peygamber, ne de Hz.Ömer zamanında tekrar edilmeyen unsurları ihtiva etmektedir. Bunun yanında, bu vesîkadaki diğer bazı hususlar ise, Müslümanların, gayr-i müslimlere karşı davranışları için esas olmuştur.

S a h î f e'nin Yahudilerle ilgili hükümlerini iki kısma ayırmak suretiyle, daha sonra uygulanan hükümlerle, uygulanmayanlarını ayrı ayrı göstermek istiyoruz. Bilindiği gibi, Medine'de bulunan üç Yahudi kabilesi, Hicretin 2., 4. ve 5. yıllarında, sıra ile Medine'den çıkarılmışlar veya Benî Kureyza gibi, erkekleri öldürülmek suretiyle, bu S a h î f e'deki gayr-i müslimlerle ilgili hükümler, bir bakıma kendiliğinden yürürlükten kalkmıştır.

450. Ebu Ubeyd, 29; et-Taberî, *Tefsîr*, X, 68; İbn Hişam, II, 543 vd.; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 362-3; S.Tuğ, 95-6.
451. S. Tuğ, 19.

Bilhassa Hz.Ömer zamanında uygulandığına dair rivayetlerin bulunmadığı maddeler şunlardır:

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

1) Bir harp vukuunda Müslümanlar safında harp etmeyi kabul ederler. (Madde.1) (452)

2) Harp zamanında, eşit haklara sahiptirler. (Md. 15,18,19).

3) Askerlik vazifesi tam bir münavebe iledir. (Md.18).

4) Yahudiler de Müslümanlar gibi, savaş devamınca kendi harp masraflarını karşılayacaklardır. (Md.24).

5) Müdafaa savaşlarına ait masraflar, iki cemaatça karşılanacaktır. (Md.24,37,38)

6) Tecâvüzî dinî harplerde yardım mecburiyeti yoktur. İştirakleri söz konusu olursa, bu ancak Hz.Peygamber'in izniyle olacaktır.(Md.36,44,45)

7) Yahudi kabileleri müstakil telâkki edilmiyor ve Müslüman bir Arap kabilesiyle birlikte isimleri zikrediliyor. (Md.23-25,46).

8) Himaye hakkı veriliyor. (Md.35,40).

9) Diyet ödemeyi kabul ediyorlar. (453)

Bu anlaşmanın sıraladığımız esasına göre, 1-6 arasındakiler, Yahudilerin, Müslümanlarla birlikte savaşmaları durumu göz önüne alınarak belirlenmiş maddelerdir. Savaşlarda eşitlik, masraflara iştirak, savunma ve saldırı savaşlarının ayrılması gibi.

İleride görüleceği üzre, Hz.Ömer'in hilâfeti süresince belirlenen anlaşmalarda, gayr-i müslimlerin savaşa iştirakleri, herhangi bir şekilde şart koşulmamıştır. Bu bakımdan bu S a h î f e'deki, savaşla ilgili bu esaslar, c i z y e ödeyenler için hiç uygulanmamıştır. Ancak Hz.Ömer zamanında, Müslümanlarla birlikte savaşmak durumunda olan gayr-i müslimlerden, o yılki c i z y e'lerinin affedildiğini göreceğiz.

Diğer üç ayrı maddede yer alan, diyet, himaye hakkı ve Yahudi kabilelerinin bir Arap-Müslüman kabilesinin ismiyle zikredilmelerine de, daha sonraları rastlamıyoruz.

Daha sonraları uygulanan esaslar:

1) Üzerinde ihtilâfa düşülen şeylerde, Allah'a ve Peygamber'ine havale (Md.42).

Bu husus aynen uygulanmış, halife veya onun adına görev yapan kumandan, vali veya kadının karar mevkiinde olduğu daima muhafaza edilmiştir.

452. Madde numaralarını, bu vesîkayı yayımlayan Hamidullah'ın eserindeki esasa göre veriyoruz. Bkz. *Vesâik*, 39-47.

453. Bunun için bkz. S.Tuğ, 32.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

2) Yahudilerin dinleri kendilerine, Müslümanların dinleri de kendilerinedir. (Md.25).

Her zaman ve diğer din mensupları için de uygulanan önemli bir prensiptir. Esasen bu husus, bu S a h î f e'de detaylı bir şekilde yer almamakla birlikte, *Kur'an-ı Kerîm*'de açıklık kazanmakta ve çeşitli dinî toplulukların, hayatlarının bütün safhalarında kendi dinî esaslarını tatbikle mükellef oldukları beyan edilmektedir. (454)

3) Düşmanla ittifak ve yardımlaşmak yasaktır. (Md.43).
Bu husus, bütün anlaşmaların esasını teşkil etmiştir.

4) Adâletin icrâsına mâni olmak yasaktır. (Md.36).
Bu şartın da zaman zaman Hz.Ömer döneminde, anlaşmalarda yer aldığını göreceğiz.

5) Kaidelere mutlak riayet edilecek, aykırı hareket edilmeyecektir. (Md.33).

Bütün anlaşmalarda yer alan bir hususdur. (455)

Görüldüğü gibi, bu S a h î f e'de, iki ayrı dinî zümre kabul edilmekle birlikte, müslim-gayr-i müslim tefriki yapılmamaktadır. İki ayrı zümre, kendi dinî ve hukukî bütünlükleri ile, birbirlerine karışmaksızın şehir-devleti içinde müstakil gruplar oluşturmuştur.

Gayr-i müslimlerin statüsü bakımından, Hayber ve çevresindeki Yahudilerle ilgili gelişmeler üzerinde durulmaya değer bir husus yoktur. Ziraî ortakçılık dışında, Yahudilerin dinî durumunu ilgilendiren tek olay, Hayber'in fethinden sonra ele geçen "*Tevrat* "ın, Hz.Peygamber tarafından Yahudilere iade edilmesidir. (456)

454. Nitekim Hz.Peygamber'in hayatında, zina eden iki Yahudiye *Tevrat*'ın esaslarına göre ceza verilmiş; Sa'd b. Muâz, Benî Kureyza kabilesini yine *Tevrat*'a göre cezalandırmıştır. Bunlar için bkz. *Kur'an*, Mâide, 42-50; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 127-8; aynı yazar, *İslâmî İlimlerdeIsrâiliyyat*, 298 vd.; S.D. Goitein, *İslâm Hukukunun Doğum Anı, İslâm Tet.Ens. Der.* I/1, İst. 1953, s. 59-62.

455. Bu anlaşmanın metni ve tercümesi için bkz. Hamidullah, *Vesâik*, aynı yer; aynı yazar, *İslâm Peygamberi*, I, 121-4; Caeteni, III, 126-146; S. Tuğ, 34, 84; N.Çağatay, *100 Soruda*, 164-8.

456. el-Vâkidî, I. 680-1;el-Makrizi, *İmta'*, I, 323. Muahhar bir müellif olan el-Makrizî, fetihten sonra Hayber'de "Sahîfeler"in toplandığını, bunlar arasında *Tevrat'ın* da bulunduğunu, sonra bunların Yahudilere iade edildiğini yazmaktadır.
Burada, Hz.Ömer'in, Hz.Peygamber'in huzurunda *Tevrat* okumasını ve Hz.Peygamber'in buna karşı tavrını; diğer bir sahabîye de *Tevrat* okumaya izin verdiğine dair rivayetlerin bulunduğunu da belirtelim. Bkz. Hamidulllah, *İslâmî İlimlerde İsrailiyyat*, s. 295 vd. Hayber'den cizye alınmayacağına dair uydurma bir mektup için, Hamidullah, *Vesâik*, 95-6; İbn Kayyım, *Ahkâm*, 7-8.

Diğer taraftan, "cizye ayeti"nin nâzil oluşundan önceki dönemde, Hz.Peygamber'in gönderdiği "İslâmiyete dâvet" mektuplarında, c i z y e istenilmesine rastlanmamaktadır. Ancak İslâmiyetin özellikleri ve Hz.Peygamber'in peygamberliği hatırlatılarak Müslüman olmaları istenmekte; kabul etmedikleri takdirde, Necâşî veya Kisrâ'ya yazılan dâvet mektuplarında olduğu gibi, dinlerinde kalmanın "günah"ı, kendilerine hatırlatılmaktadır. (457)

C i z y e şartının ileri sürülmediği bu dönemde, gayr-i müslimler için z i m m e (himaye) hakkının verildiğini de göremiyoruz.(458)

b) Cizye Ayetinden Sonraki Durum

Hz.Peygamber, Mekke fethinden sonra, 9/630 yılında, Suriye tarafında Bizanslıların emriyle büyük bir ordunun hazırlıklarını haber alınca, 30 bin kişilik orduyla Tebûk'e hareket etti. Savaş yapılmayan bu sefer esnasında, Hz.Peygamber'in, "cizye ayeti"nin gereğine göre çeşitli faaliyetlere girişiğini görüyoruz. (459)

Hz.Peygamber, Tebûk'e varınca, Heraklius'a yeniden bir mektup yazarak onu İslâmiyete dâvet etti. Müslüman olduğu takdirde, Müslümanlarla aynı haklara sahip olacağını; aksi halde c i z y e ödemesi gerektiğini bildirmiştir. Bu mektupta "cizye ayeti"nin zikredildiğini; ayrıca Heraklius'tan, İslâmiyeti veya c i z y e ödemeyi kabul etmediği takdirde, tebaasının, İslâm'ı veya c i z y e ödemeyi kabul etmelerine mâni olmamasını istediğini görmekteyiz. (460)

Eyle : Akabe körfezinin sonunda bulunduğunu bildiğimiz ve tâ Romalılardan beri önemli bir ticaret merkezi olan Eyle halkına, Hz.Peygamber, bir müfreze ile, Müslüman olmalarını veya c i z y e vermeleri bildiren bir mektubu, buranın piskoposu Mar (461) Yuhanna b. Ru'be'ye gönderdi. Bu isteklerinin kabul edil-

457. Bu çeşit mektupların metinleri için bkz. Hamidullah, *Vesâik*, 74-7 (Necâşî), 80-2 (Heraklius; Tebûk seferi esnasında buna yazılan ikinci mektupta "cizye" şartı olduğunu göreceğiz), 105-6 (Mukavkıs), 109-111 (Kisrâ). Ayr. krş. S.Tuğ, 94-5.

458. Hz.Peygamber dönemindeki gayr-i müslimlerin, "cizye ayeti"nden önce, z i m m e hakkına nâil oldukları hakkında bkz. S.Tuğ, 94-5. Eyle dışında, bizim "ehl-i kitap" diye belirlediğimiz gayr-i müslimlerden herhangi birine z i m m e hakkının verildiğini belirleyemedik. Eyle ile ilgili iki mektup kaynaklarda yer almıştır. Bunlar üzerinde ileride duracağız. Her iki mektup da, "cizye ayeti"nin nuzûlünden sonra kaleme alınmıştır.

Müslümanlara da z i m m e hakkının verildiğine dair haberler için bkz. S.Tuğ, 94-5. Bunların bir kısmında, yalnızca Müslüman olmanın, diğerlerinde de zekât vermenin, bu haktan faydalanılması için bir şart gibi ileri sürüldüğü görülür.

Genel olarak z i m m e anlayışı ve şehir-devleti Anayasasındaki zimme hakkında bkz. S.Tuğ 34-5.

459. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 221-2; N.Çağatay, *100 Soruda*, 229-230. Tebuk seferi için bkz. el-Vâkıdî, 989 vd.; İbn Hişam, II, 515 vd.

460. Hamidullah, *Vesâik*, 82; aynı yazar, *İslâm Peygamberi*, I, 222-3; Ebu Ubeyd, 32; S.Tuğ, 95.

461. "Mar" kelimesi, Süryancada "Seyyid" anlamında olup, dinî reislere bu şekilde hitap edilirdi. Bkz. Hamidullah, *Vesâik*, 479.

memesi halinde, kendileriyle savaşacağını da bu mektubunda bildiren Hz.Peygamber'le anlaşmak üzre, Yuhanna'nın Tebûk'e geldiğini ve Hz.Peygamber'le anlaşma yaptığını, kaynaklar bildirmektedir. İlk cizye anlaşmalarından biri olan Eyle sulhu sonucunda, Hıristiyan halkın vermekle yükümlü tutuldukları c i z y e miktarı ile diğer şartlar ve Hz.Peygamber'in kendilerine tanıdığı imkânlar şunlardır:

- Yılda 300 dinar ödeyeceklerdir.
- Topraklarından geçecek olan Müslümanları üç gün misafir edeceklerdir.
- Müslümanlara hile yapmacaklardır.

Buna karşılık Müslümanlar da:

- Dışarıdan vergi isteyeceklere karşı, bunları koruyacaklardır.
- Eyle halkının kervan ve gemilerini ve bunlara refaket edecek kimseleri, karada ve denizde koruyacaklardır.

Kaynaklarda, Eyle halkının o gün 300 kişi olduğu da rivayetlere eklenmektedir. Böylece her erkek için 1 dinar alınmasının kararlaştırıldığı ifade edilmek istenmiştir. Burada c i z y e miktarı ile ilgili kaynakların bu izahına bir hususu eklemek istiyoruz. Şayet şahıs başına 1 dinar alınması istenseydi, buna göre bir ifade kullanılması daha uygun olurdu. Şayet sayıları arunca, bu miktarın artacağı ifade edilseydi, şahıs için bir dinar şeklinde anlaşılabilirdi. Halbuki böyle bir kayıt bulunmadığına göre, 300 dinarı biz, şahıs başına değil, bu kabileden alınması kararlaştırılan M ü ş t e r e k C i z y e olarak kabul ediyoruz.(462)

Cerbâ ve Ezruh: Bu iki köyün halkı da, Eyle Piskoposu ile birlikte Tebûk'e geldiler ve bunlarla da bir c i z y e anlaşması yapıldı. Her iki kabile de 100 er dinar yıllık c i z y e vermeyi kabul ettiler. Bu kabilelerin 100'er kişi oldukları, yine kaynaklarda ifade edilmektedir. Bize öyle geliyor ki, bunlar da M ü ş t e r e k C i z y e olarak kararlaştırılmış miktarlardır. Ayrıca c i z y e'nin her yıl Receb ayında ödenmesi de, Kaynaklarda zikredilmektedir ki bu husus Wellhausen tarafından, bu ayın zaman zaman yılbaşı olarak kullanıldığına işaret ettiği şeklinde yorumlanmıştır. Tebûk seferinin 9. yıl Receb ayında yapıldığını düşünürsek, bu ay, anlaşmanın başlama tarihini de gösterebilir. Ezruh kabilesine ait bir diğer rivayette, karşılıklı iyi niyet ve iyi muamele gösterileceği de ayrıca eklenmiştir. (463)

462. İbn Hişam, II, 525-6; İbn Sa'd, I, 277-8, 289-290; Hamidullah, *Vesâik*, 87-89, aynı yazar, *İslâm Peygamberi*, I, 223-4; eş-Şafiî, IV, 101; Abdurrezzak, *Musannaf*, VI, 86; et-Taberî, *İhtilaf*, 209; ed-Dûrî, *Nizâm*, 44-6; Cactani, VI, 229-234; el-Belâzurî, 71, burada açık bir şekilde, şahıs başına 1 dinar ibaresi yer almaktadır.

463. İbn Hişam, II, 525; İbn Sa'd, I, 290; el-Belâzurî, 71; Hamidullah, *Vesâik*, 90-1; aynı yazar, *İslâm Peygamberi*, I, 224, 407; el-Makrizî, *İmtâ'*, I, 467-469; Cactani, VI, 236-240; ed-Dûrî, *Nizam*, 51.

Amman yakınında, Belkâ'da bulunan bu iki köy halkının Yahudi olduğuna dair rivayetler bulunmaktadır.

Maknâ: Halkı Yahudi olan Maknâ ile yapılan anlaşma hakkında, kaynaklarda üç ayrı rivayet bulunmaktadır. Bunları ayrı ayrı ele alıp inceleyen Hamidullah'ın çalışmasına burada işaret edelim. Bunlardan anlaşılan vergi miktarına göre, çok farklı bir uygulama söz konusu olmaktadır. Şöyle ki, hurma mahsulünün, kadınların dokudukları şeylerin, balık avından elde edilenlerin dörtte birinin Müslümanlara verilmesi şart koşulmaktadır. Hayber'deki yarıcılık anlaşmasından esinlenerek bu şekilde bir anlaşma metninin uydurulduğunu kabul etmek gerekir. Çeşitli tartışmalara da neden olan bu bölge ile ilgili anlaşma üzerinde fazla bilgi vermek istemiyoruz. (464)

Dûmetu'l-Cendel: Hz.Peygamber'in bu bölge ile olan münasebetini, çok eski yıllara (5.hicri) götüren birçok rivayete sahip bulunmaktayız.(465) Ancak Hz.Peygamber'in bu bölge başkanı Ukeydir ile c i z y e üzerine anlaşma yaptığına dair rivayetlerden, miktar konusunun zikredilmediğini görmekteyiz.(466)

Teymâ : Burada oturan Yahudilerle (Benî Âdiyâ veya Benî Ğâdiyâ) yapılan bu anlaşmada c i z y e alınması zikredilmektedir. Ayrıca, "onların himayesi (zimme) bizim vazifemiz; onlarınki de c i z y e'dir..." denilerek z i m m e ile c i z y e karşılıklı şart koşulmuştur. (467)

Bahreyn ve Çevresi: Mecusîler konusunu ele alırken de temas ettiğimiz bu bölge halkından c i z y e alınmıştır. Genel olarak 1 dinar şeklindeki rivayetlerin çoğunlukta olduğu görülmektedir. Şahıs başına alınması kararlaştırılan bu miktar dışında, Mecûsîlerin kadınlarıyla evlenmenin ve kestiklerini yemenin de yasaklandığını görüyoruz. Bahreyn, Uman, Hecer ve diğer bölgelerde, müşrik-Araplarla Mecûsîler yanında Yahudilerin de bulunduğu anlaşılmaktadır. Hz.Peygamber'in Munzir b. Savâ ile münasebetlerine dair çeşitli rivayetler içinde, yukarıda sayılan şartlar dışında, belirlediğimiz ve burada zikredilmesinde yarar gördüğümüz diğer hususlar şunlardır:

1 dinar c i z y e veya bunun miktarına eşit "el-muafirî" denen elbisenin de c i z y e olarak alınabileceği belirtilmektedir. (468)

Bir diğer rivayette, 4 dirhem ve bir elbise (abâ) şart koşulmaktadır. Muahhar bir kaynağın bu rivayeti, doğru olmasa gerektir. (469)

464. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 224-5, 398-407; aynı yazar, *Vesâik*, 93-5; S.Tuğ, 97; Caetani, VI, 236-40. Diğer kaynaklar Hamidullah'ın çalışmalarında gösterilmiştir. Ayr. bkz. Corci Zeydan, I, 200, IV, 172-3; Faual, 21.

465. Bu bölge ile ilgili gelişmeler için bkz. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 351-8; Caetani, VI, 245-269.

466. eş-Şafiî, IV, 95-6, 101; Ebu Ubeyd, 46; el-Belâzurî, 75.

467. İbn Sa'd, I, 278-9; el-Belâzurî, 40; el-Makrizî, I, 467; Hamidullah, *Vesâik*, 73; aynı yazar, *İslâm Peygamberi*, I, 396-9;Caetani, VI, 270-2.

468. Hamidullah, *Vesâik*, 115, aynı husus, Yemen'den alınan cizye için de zikredilir.

469. Hamidullah, *Vesâik*, 119.

Yine bir diğer rivayette, 1 dinar c i z y e'nin *kadın* ve erkekten *sıhhatli* oldukları sürece alınacağı, bunu kabul etmedikleri takdirde, kendileriyle savaşılacağı, ayrıca çocuklarını da "Mecûsîleştirmemeleri" şart koşulmaktadır.İbn Zenceveyh'in *el-Emvâl* 'inden alınana bu rivayeti, diğer kaynaklar teyid etmemektedir. Hz.Ömer zamanında da, çocukların Mecûsîleştirilmemesine dair haberlere rastlanılmaz. Ayrıca kadınlar konusu da, Bahreyn ve çevresi için şart koşulmaktadır. İlerde Yemen bölgesindeki haberlerde de, kadından c i z y e alınacağına dair rivayetleri göreceğiz.(470)

Görüldüğü gibi, Bahreyn ve çevresiyle ilgili c i z y e haberleri, 1 dinar ile Mecûsîler için ileri sürülen özel şartları kapsamaktadır. (471)

Yemen: Yemen bölgesindeki gayr-i müslimler, Yahudi, Hıristiyan ve Mecûsîlerden (Ebnâ) müteşekkildi. Hz.Peygamber, Muâz b. Cebel'i Yemen'e göndermiş ve kendisinden, erginlik çağına (hâlim) girmiş olan kimselerden 1 dinar veya buna eşit "el-muâfiri" denen ve Yemen'de yapılan elbiseden almasını şart koşmuştur. Her yıl için istenen bu miktarın, yalnızca erkeklerden alınacağına dair rivayetler ekseriyettedir. Ancak erginlik çağına gelen kadınlardan da c i z y e alınmasının istendiğini bildiren rivayetler de vardır. (472)

Kadınlarla ilgili şu hususu, burada hemen belirtmek gerekiyor. Hz. Peygamber zamanında, Maknâ bölgesi hariç, (473) Bahreyn ile Yemen'e ait rivayetlerin bir kısmında kadınlardan c i z y e alınmasının istendiğine dair haberler bulunmaktadır. Bahreyn'e ait haberleri yukarıda gördük. Yemen'e ait olanları ise, şimdi zikretmiş bulunuyoruz. Yemen'e ait bu haberlerin yer aldığı kaynakların bir kısmında, bu rivayetlerin doğru olmadığına dair ifadelere sahip bulunmaktayız. İnceleme sahamız olan Hz.Ömer zamanında, kadınlardan c i z y e alınmadığını ilerde göreceğiz.

Yemen bölgesi c i z y e miktarının daima 1 dinar olarak zikredildiğini görüyoruz. Bunun yanında Hz.Peygamber'in el-Hâris b. Abdi Kulal ve diğerlerine

470. Hamidullah, *Vesâik*, 121-2. Kadınlar için de bkz. Ebu Yusuf, II, 139-145 (T.211 vd.)

471. Bahreyn ve çevresi için bkz. Hamidullah, *Vesâik*, 112-22; aynı yazar, *İslâm Peygamberi*, I, 250-5, 408; er-Reyyis, 97, 113; Ebu Yusuf, II, 138-55 (T.211-4); Ebu Ubeyd, 30, 46; Buharî, VIII, 454-6; Abdurrezzak, *Musannaf*, VI, 71, bu son eserde çok dikkati çekici bir rivayete rastladık. Bahreyn'den alınan cizye miktarı, her yıl erkeklerden 24 dirhem olarak gösterilmiştir. Bilindiği üzre İran'da Sasaniler gümüş para(dirhem), Bizanslılar da altın (dinar) para basarlardı. İlerde, Hz.Ömer devrinde de, İran ve çevresinde cizye miktarları hep "dirhem" olarak; Suriye ve Mısır'da da "dinar" olarak belirlenmiştir. Bahreyn bölgesi, Sasanî nüfuzu altında idi ve Mecûsîleri de İranlıydı. Bu bakımdan Abdurrezzak'ın rivayeti önemli kabul edilmelidir. Bahreyn için, ayrıca bu Bölüm'ün başına ve "Harac" kısmına bakınız.

472. Kadınlar için bkz. Yahya b. Adem, 72 (nu. 229); Abdurrezzak, VI, 89-90; Ebu Ubeyd, 38; ez-Zeylaî, *Nasb*, III, 445-7, bu sonuncusu, hadîslerin "sahîh" olmadığı sonucuna varır. Kadınlardan, sulh esnasında cizye istenmesinin câiz olduğu hk. bkz. el-Cessâs, III, 97; ayr. bkz. Hamidullah, *Vesâik*, 179, 188.

473. Bu bölgeye ait rivayetleri şüpheli görüyoruz. Bölgenin kadınları için bkz. S.Tuğ, 97.

yazdığı mektupta ise, c i z y e'nin kadın-erkek, *hür ve köleden* alınacağını ve buna karşılık, kendilerinin Allah ve Elçisi'nin himayesi (zimme)'ne girecekleriniyazdığını görmekteyiz. (474)

Yine Yemen bölgesindeki Tebâle ve Cureş halkının gayr-i müslimlerinden 1 dinar c i z y e alınmasının yanında Müslümanları "misafir etmeleri" de şart koşulmaktadır. (475)

1 Dinar c i z y e miktarı ile ilgili rivayetlerin büyük ekseriyeti, Yemen ve Bahreyn bölgelerine aittir. Yine kadın ve kölelere ait rivayetlerin de bu bölgeye ait haberlerde yer aldığını görmekteyiz. Bunun yanında, Müslümanların "misafir edilmeleri"ne dair haberlerin de bulunduğu görülmektedir. (476)

Hz.Peygamber zamanında c i z y e alınan gayr-i müslimlerle ilgili olmak üzre, son olarak Necran bölgesi üzerinde duracağız. Ancak daha önce es-Sûlî tarafından nakledilen bir haberi ele almak istiyoruz. Diğer kaynaklarda bulamadığımız bu habere göre, Hz.Peygamber Tebûk seferinden döndükten sonra, Medine, Mekke, Hayber, Yemen ve Necran'daki gayr-i müslim erkeklerden 1 dinar c i z y e alınmasını kararlaştırmış, kadın ve çocukları c i z y e'den muaf tutmuştur. (477)

Hz.Peygamber'in Mekke'de bulanan Mevhib isimli bir hıristiyandan 1 dinar c i z y e aldığını biliyoruz. (478)

Ancak, Necran halkından 1 dinar şeklinde bir rivayete, başka yerde rastlayamadık. Aynı şekilde Hayber'den (479) de c i z y e alındığını gösteren bir haber, kaynaklarımızda zikredilmemiştir.

Necran: Hz.Peygamber zamanında, gayr-i müslimlerden alınan c i z y e ve yerine getirilmesi istenen diğer şartlarla ilgili şimdiye kadar ele aldığımız örneklere göre, çok farklı unsurlar ihtiva eden Necranlılara ait anlaşmanın, çok detaylı olması dikkatimizi çekmektedir. Bu anlaşmanın esaslarını aşağıda ele alacağız. Ancak bir noktanın açıklanmasını gerekli görüyoruz. Şöyle ki Ebu Yusuf, "C i z y e, Benî Tağlib Hıristiyanları ile bilhassa Necranlılar hariç..." (480) şeklinde bir ifade kulla-

474. Hamidullah, *Vesâik*, 180-4; M.Fayda, *İslâmiyetin Güney Arabistana Yayılışı*, 93-4.
475. el-Belâzurî, 71.
476. Yemen için bkz. Ebu Yusuf, II, 135 (T.209); Yahya b. Adem, 72 (nu. 228); Ebu Ubeyd, 57, 38; eş-Şafiî, IV, 101; Hamidullah, *Vesâik*, 166-8, 173-9, 180-4, 188; diğer kaynaklar için Hamidullah'ın gösterdiği eserlere bakınız.
477. es-Sûlî, 213-4.
478. eş-Şafiî, IV, 101; Yahya b. Adem, 73 (nu. 230); Abdurrezzak, *Musannaf*, VI, 86; et-Taberî, *İhtilaf*, 209.
479. Hayber için bkz. Hamidullah, *Vesâik*, 95-6; Ibn Kayyım, *Ahkâm*, 7-8.
480. Ebu Yusuf, II, 95-7 (T.201).

narak c i z y e tarifine başlamakta; eserinin bir diğer yerinde de "...Hz.Ömer'in Benî Tağlib uygulaması... veya Necran halkı ile f i d y e üzerine anlaşması..." (481) şeklindeki sözleriyle, Necranlılarla yapılan bu anlaşma gereği alınmasına karar verilen şeylerin c i z y e olmadığını belirtmekte ve buna f i d y e demektedir. Bunun nereden ileri geldiğini anlayamadık. Diğer kaynaklarda ise, Necran anlaşmasındaki bu miktara c i z y e dendiğini görüyoruz. (482)

Necran anlaşmasındaki esaslara geçmeden önce, *Benî Tağlib* 'in durumunu da kısaca açıklamak istiyoruz.İlerde Hz.Ömer zamanında, bu kabilenin c i z y e ödemek istememeleri üzerine, kendilerinden *"iki kat zekât "* alınmasına karar verilmiş olduğunu göreceğiz. Ancak burada, bizi ilgilendiren çok farklı bir rivayettir. İbn Sa'd'ın *et-Tabakât*'ında nakledilen bu habere göre, Benî Tağlib kabilesinden Müslüman ve Hıristiyan onaltı kişi Medine'ye geldiler. Hz.Peygamber kendileriyle, çocuklarını, Hıristiyanlık üzerine *vaftiz ettirmemeleri* şartıyla bir anlaşma yaptı.(483)

İbn Sa'd'ın bu rivayetini aynen nakleden Kindermann, "...Tağliblerin, cizye ödemekten kurtulmak için bu şartları bizzat kendilerinin teklif etmiş olmaları muhtemeldir; çünkü Peygamber, hiçbir Hıristiyanı ihtidaya zorlamamıştır..." sonucuna ulaşmaktır. (484) Caetani ise, Hz.Peygamber'in c i z y e ve İslâmiyet şartlarından birini şart koştuğundan, bu şekilde bir isteğinin olamıyacağını ifade ettikten sonra, "...pek muhtemeldir ki bu vak'ada, Tağliblerin Hıristiyan aileleri muahharan tasarruf ve iktisad mülâhazasıyle, daha yüksek bir vergi vermemek için, çocuklarını vaftiz ettirmekten vazgeçmiş olacaklardır..." şeklinde bir değerlendirmeye gitmekte ve bu rivayetin "uydurma" olduğu sonucuna varmaktadır.(485)

Necranlılardan istenen hususlar şunlardır:

-1000 tanesi Receb, diğer 1000'i de Safer ayında ödenmek üzre,yılda 2000 elbise vereceklerdir. (486)

-Yemen'de bir savaş olursa, 30 zırh, 30 at, 30 deve ve diğer eşyaları ödünç verecekler; bunların telef olması halinde müslümanlar tarafından ödenecektir.

481. Ebu Yusuf, I, 450-3 (T.114-5). Bu görüşü Becker, "Benî Tağlib gibi, bazı Hıristiyan grupları ve Necran Hıristiyanları, hususî bir mevki işgal ettiklerinden cizye vermezler..." (İ.A.*Cizye*, 200) diye değerlendirir. Ayr.bkz. Nedkoff, 612.

482. Mesalâ bkz. eş-Şafiî, IV, 101; Ebu Ubeyd, 38-9, 46; es-Sûlî, 214. Bu son iki eserde, Necranlılar ilk cizyeyi verdiler, denmektedir.

483. İbn Sa'd, I, 316; et-Taberî, I, 2509 (T.IV, 87-8). Bu yöndeki bazı hadisler için bkz.Ebu Ubeyd, 720-1 (nâşirin dip notu).

484. *Tağlib*, İ.A. 622.

485. Caeteni, VI, 334-6; ayr.bkz. Fattal, 21-2; Arnold, 53.

486. Bir elbisenin değeri 1 ukiyye (vakiyye); 1 ukiyye ise, 40 dirhemdir, yani 128, 280 gramdır. Bkz. İbn Hişam, I, Türkçe t.139 (dip notu). eş-Şafiî, bu elbiselerin 1 dinardan fazla olduğunu söyler, IV, 101.

-Hz.Peygamber'in elçileri bir ay; başka bir rivayette 20 gün misafir edilecektir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

-Zulüm yapmayacaklar, zulme de maruz kalmayacaklardır.

-Ribâ yemeyeceklerdir.

Buna karşılık, Necranlıların elde ettikleri haklar şunlardır:

-Allah ve Resûlünün himayesi (zimme).

-Necranlılar ile çevresine, mallarına, dinlerine ve o zamanki ve sonraki nesillerine, bu himayenin aidiyyeti açık bir şekilde zikredilmektedir.

-Mülkleri, aileleri ve mabedleri masundur. Hiç kimse dinî mevkiinden, rahip rahipliğinden alınmayacaktır.

-Uşûr vermeyecekler ve askere de alınmayacaklardır.

-Topraklarına ordu ayak basmayacaktır.

-Bunlara riayet ettikleri sürece, e m î n olarak yaşayacaklardır.

-Hz.Peygamber'in Necranlı Hıristiyanlar üzerindeki hâkimiyeti kabul edilmiştir. (487)

Hz.Peygamber zamanında, iki yıldan az bir zaman zarfından uygulanan c i z y e miktarları ve diğer şartları, özetle yukarıya çıkarmış bulunuyoruz. Görüldüğü üzre bunlarda bir bütünlük göze çarpmamaktadır. Her kabile veya bölgenin durumuna göre, c i z y e miktarları belirlenmiştir. Bahreyn ve çevresiyle Yemen bölgesi dışında, "1 dinar" vergi alınan bölgelere pek rastlanmaması dikkatimizi çekmektedir. Bu iki bölgede, c i z y e ödemekle yükümlü bulunan kimseler yanında, Müslümanların da bulunması, M ü ş t e r e k C i z y e dediğimiz verginin alınmasını zorlaştırıyordu. Bundan dolayı, meselâ Mekke'deki bir gayr-i müslimden nasıl 1 dinar c i z y e alınmışsa, Müslümanlarla beraber bulunan yerlerdeki gayr-i müslimlerden de aynı şekilde "adam başı" olarak ve genellikle 1 dinar c i z y e alınmıştır.

Buna karşılık, Eyle, Cerbâ, Ezruh gibi bölgelerden ise, bizim anlayabildiğimiz kadarıyla, toptan bir miktar belirlenmiş ve bu bölge veya kabile mensupları, bu miktarı toptan ödemekle yükümlü tutulmuşlardır. Bu şekildeki uygulamanın en belirgin örneğini Necran'da görüyoruz. M ü ş t e r e k C i z y e diye isimlendirdiğimiz bu uygulamalarda, "şahıs başı" veya "adam başı" şeklinde bir miktar tesbitine rastlamıyoruz. Buna karşılık, alınması istenen veya kararlaştırılan c i z y e miktarlarının toptan zikredildiğini görüyoruz. (488)

Bu bakımdan biz, Hz. Peygamber zamanında, nüfusunun tamamı Yahudi veya Hıristiyan olan bir bölge veya kabile için, "toptan cizye miktarları" belirlenmiş

487. Necran anlaşması için bkz. Hamidullah, *Vesâik*, 140-5; aynı yazar, *İslâm Peygamberi*, I, 411-6; M. Fayda, aynı eser, 27-35; er-Reyyis, 97; Tritton, *Nasârâ*, *İ.A.*78; Abel, 2-5, 15-7; Faital, 22-6, 267.

488. Bkz. ed-Dûrî, *Nizam*, 44-6; aynı yazar, *Mukaddime*, 27.

olduğunu söylüyor ve buna da M ü ş t e r e k C i z y e isminin verilmesini doğru buluyoruz.

Müslümanlarla karışık bir halde yaşayan bölgelerde ise, c i z y e şahıslar için tesbit edilmiş miktarlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim gerek Yemen-Hadramevt ve gerek Bahreyn-Uman'da, gayr-i müslimlerle Müslümanların beraberce yaşadıklarını ve bu bölgeler için de bir dinar c i z y e miktarının belirlendiğini biliyoruz. Yemen bölgesinde bulunmasına rağmen, önemli bir Hıristiyan merkezi olan Necran'daki Hıristiyan Benî Haris b. Ka'b kabilesinden ise, M ü ş t e r e k C i z y e karşılığı olarak 2 bin hülle cizyenin kararlaştırılması bu görüşümüzü kuvvetlendirmektedir.

Bu iki hususu, yani "adam başı" ve "müşterek cizye" uygulamasını, bir kaide ve esas diye ortaya koymuyoruz. Pratik olarak bu şekilde uygulanmış ve "cizye ayeti"nden anlaşılan husus da, gayr-i müslimlerden alınacak "şeyler"in hepsi olarak kabul edilmiştir. Böylece Hz.Peygamber zamanında c i z y e'nin yalnızca şahıslardan ayrı ayrı alınan bir vergi şeklinde anlaşılmadığını görüyoruz. Bu görüşümüzü kuvvetlendirecek başka uygulamaları Hz.Ebu Bekir zamanında göreceğiz. (489)

Diğer taraftan, c i z y e miktarlarının nakdî, aynî veya karışık bir şekilde kabul edilişinin de belirtilmesi gerekir. Eyle ve diğerlerinden yalnızca dinar; Yemen ve Bahreyn bölgelerinden 1 dinar veya eşiti elbise; Necran'dan ise, sadece elbisenin şart koşulması bunu göstermektedir.

Kadınlardan c i z y e alınması üzerinde, yukarıda yeterince durduk.Kölelerden c i z y e alınacağına dair haberleri de burada hatırlatmak isteriz. (490) Ancak bu iki gruptan Hz.Ömer zamanında c i z y e alındığına dair haberlere rastlayamadığımızı şimdiden belirtelim.

Hz.Peygamber zamanında c i z y e ödeyecek gayr-i müslimlerin "ergin" (hâlim) ve ödiyebilecek güçte olmaları şart koşulmuştur. Müslümanlardan ve gayr-i müslimlerin Müslüman olanlarından c i z y e alınmadığını da hatırlatalım. (491)

Üzerinde durmak istediğimiz bir diğer nokta, c i z y e yanında, Müslümanların "misafir edilmeleri"nin de gayr-i müslimlerden istenmesidir. Bu hususun c i z y e ile ilgisinin bulunup bulunmadığına karar vermek zordur. (492) Ancak Hz.Peygamber, Müslümanlar için misafiri bir gün bir gece ağırlamanın şart olduğunu; üç gün ağırlamanın da misafirlik sayılacağını, daha fazlasının ise sadaka

489. ed-Dûrî, aynı yerler; krş. S.Tuğ, 98-9.
490. S.Tuğ, 97.
491. S.Tuğ, 96 ve burada gösterilen diğer kaynaklar ile bu eserde "Harac" bölümüne bakınız.
492. eş-Şafiî (IV, 122-3) bu hususu eserinde tartışır.

kabul edileceğini bildirmektedir. Hz.Ömer zamanında çeşitli örneklerini göreceğimiz bu hususun, bazı anlaşmalarda gayr-i müslimlerden istendiğini görüyoruz. (493)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Hz.Ömer zamanında, c i z y e yanında gayr-i müslimlerden "Erzaku'l-Muslimîn" ismi altında, çeşitli yiyecek ve mahsulün de alındığını göreceğiz. Buna ait bir örnek Hz.Peygamber zamanında bulunmamaktadır.Ancak, Yemen'de bir savaş tehlikesi olduğunda, Necranlılardan belirli askerî ihtiyaçların ödünç alınmasının anlaşmada zikredilmesi, önemli bir benzerlik olarak kabul edilebilir.

Gayr-i müslimlerden alınan c i z y e ile yerine getirilmesi istenen diğer şartlar karşılığında, Müslümanlar, kendilerine ne vermişlerdir? Yukarıda gördüğümüz anlaşmalardaki en önemli şey, hiç şüphesiz z i m m e'dir. Hz.Peygamber'in çeşitli mektup ve anlaşma metinlerinde bu hususun "Allah'ın ve Resûlünün zimmesi" şeklinde ifade edildiği görülmektedir. "Zimme" elde etmiş kimseye "zimmî" denir. "Zimme"ye hak kazanan kimse "...gerek harice ve gerekse dahile karşı can, mal ve din..." himayesini kazanmış demektir. Ayrıca "... zimmîler hür olup harp esiri veya köle addolunamazlar." (494)

Hz.Peygamber'in Necran anlaşmasında yer alan, din adamları ile kiliselerin aynen korunacağı ve hiçbir şekilde değişikliğe uğratılmayacakları önemli bir prensip olup, bilhassa Ömer zamanında çok geniş topraklarda uygulama alanı bulacaktır.

2. Hz. Ebu Bekir Zamanında Cizye

Hz.Ebu Bekir, irtidad harplerinden sonra, orduyu, iki ayrı cepheye, Bizans ve Sasanîlere karşı göndermiştir (12/633). İlk Halife, Yemâme'de ki irtidad savaşlarını tamamlayan Halid b. Velid'i, Irak cephesine, ilk başarıları elde eden el-Musennâ b. Hârise'ye yardıma ve bu bölgenin genel komutanlığına tayin etmiştir. (495) Ele alacağımız anlaşma ve c i z y e miktarları, bu bölgedeki askerî faaliyet sonucu, Halid b. Velid tarafından gerçekleştirilmiştir. Halid b. Velid, 13/634 yılında, Şam'a gönderilmesine kadar, bu bögenin İslâm hâkimiyetine girmesini temin etmiştir.

Hîre: Bu dönemde gerçekleştirilen en önemli anlaşma, Hîre'de yapılmıştır. Hîre halkı, sulhen teslim olmayı ve c i z y e ödemeyi kabul etmiştir. Hz.Peygamber'den sonra, gayr-i müslimlerle yapılan bu ilk anlaşmanın esaslarını, Ebu Yusuf'un *el-Harac*'ından öğrenmekteyiz. Gayr-i müslimlerin yerine getirecekleri yükümlülükler ile elde ettikleri hakları sırayla ele alacağız. Önce, c i z y e miktarı hakkında, kaynaklarda yer alan farklı rivayetleri görelim.

493. Buhari, XII, 131-2; A. el-Ali en-Naîm, 65, 66-70.
494. S.Tuğ, 97; zimmenin diğer tarifleri için ayr. bkz. 94, 96.
495. İbn Sa'd, VII, 396.

Ebu Yusuf'un bizim kullandığımız şerhli baskısında, önce 90 bin, anlaşma metninde 70 bir dirhem görülmektedir. Şârih er-Rahbî ise, bu iki miktarın, ayrıca bazıların naklettiği 80 bin rakamlarının doğru olmadığını, Hîre için kararlaştırılan c i z y e miktarının 60 bin dirhem olduğunu belirtir. Esasen *el-Harac*'ın Timuriyye baskısı ve Türkçe tercümesinde de bu sonuncu miktar yer almıştır. Kaynağımız, Halid b. Velid'in ağzından, Hîre halkının erkeklerinin sayısının 7 bin, bunların bininin c i z y e ödemekten âciz oldukları için, mevcuttan çıkarıldığını, geriye kalan mükellef sayısının 6 bin olduğunu ve bunlara 70 bin (Şârih 60 bin olarak düzeltir) dirhem c i z y e olarak belirlendiğini ve bunun doğudan gelen ilk c i z y e olduğunu yazmaktadır. Ebu Yusuf'un diğer baskılarını ve 6 bin rakamını esas alırsak, şahıs başına 10 dirhem olmak üzre 60 bin dirhem miktar ortaya çıkmaktadır. (496)

Ebu Yusuf'un verdiği bu miktarı el-Belâzurî de nakletmektedir. Yahya b. Adem'den nakledilen bu habere göre, Hîre'de 6 bin erkek vardı, herkese 14 dirhem (beş vezinli) yükletildi ki bunun toplamı 84 bin dirhemdi. Bu miktar, "yedili vezin"liden 60 bin dirhem eder. Görülüyor ki el-Belâzurî, bu rivayetinde, 60 bin dirheme ulaşmak için dirhem ayarlamalarından faydalanmış ve şahıs başına 14 dirhem miktarı kabul etmiştir. Ebu Yusuf'un rivayetinde ise, adam başına 10 dirhem şeklinde bir hesap yapılmıştır. (497) Hz.Ömer zamanında, 14 dirhem c i z y e miktarının çok kullanıldığını göreceğiz. Ancak bu miktarın, Hz.Ebu Bekir zamanında kullanıldığını, başka rivayetlerle desteklemek imkânını bulamadık. Esasen 14 dirhemlik miktar, yalnız başına hiç kullanılmamıştır.

Diğer taraftan yine el-Belâzurî, Hîre'nin cizye miktarıyla ilgili olarak, 100 bin dirhem veya 80 bin dirhem rakamlarını da vermektedir.(498) et-Taberî'de ise, Seyf'in rivayeti 190 bin, el-Vâkıdî'ninki 90 bin dirhemdir. (499) el-Yakubî ise, 70 bin ve 100 bin dirhem miktarlarını rivayet eder. (500) Yukarıda el-Belâzurî'nin kendisinden bir rivayet naklettiği Yahya İbn Adem ise, eserinde çok az bir miktar, bin dirhem ve bir semer vermektedir. (501)

Görüldüğü gibi, rivayetler muhtelif ve birleştirilmesi de oldukça zordur. Bize göre, bu farklı miktarların kaynaklarda yer almasının en önemli sebebi, belirlenen c i z y e miktarının, "şahıs başı cizye" şeklinde gösterilmek istenmesindendir. Halbuki Hîre anlaşması, M ü ş t e r e k C i z y e şeklinde belirlenmiştir. Bu miktarlardan birisi, Halid İbn Velid'in anlaşma esnasında kararlaştırdığıdır. Ancak bir miktar

496. Ebu Yusuf, II, 211, 213-4, 219 (T. 232-4), Türkçe tercümede yanlış olarak "dirhem" yerine "dinar" yazılmıştır.
497. el-Belâzurî, 298 (T.II,8).
498. el-Belâzurî, 297-8 (T.II, 7-8).
499. et-Taberî, I, 2044-5, 2017-8 (T.III, 290, 252-3).
500. el-Yakubî, II, 121; İbn Sa'd (VII, 396) da 100 bin dirhem, der.
501. Yahya b. Adem, 52 (nu.143); ayr.krş. Ebu Ubeyd, 117; el-Belâzurî, 300 (T. II. 11).

tercihi yapamıyoruz. Yalnız el-Belâzurî'nin gösterdiği miktarlardan 100 bin dirhem tercih edilebilir. (502)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bize öyle geliyor ki, Hîre'de, şahıs başı olarak tesbit edilmeyen cizye miktarı, zamanla Müslüman olanların artması üzerine, Hîre halkına belki de fazla gelmeye başladığından, miktar düşürücü haberlerle asıl anlaşma miktarı karıştırılmıştır. (503)

Hîre'de, Halid b. Velid'in yaptığı anlaşmanın M ü ş t e r e k C i z y e olduğunu tercihimizin sebebi ise, Yahya b. Adem'in şu rivayetidir: "Hîre halkı, aralarında bölüşecekleri bir şey üzerine anlaşmışlardır; adamların başına bir şey yoktur." (504) Esasen, adam başına belirli miktarda c i z y e tesbit edilmiş olsaydı, kaynaklarımız, bunu kolayca bize intikal ettirirlerdi.(505)

Şimdi de, bu anlaşmayı en geniş şekliyle bize ulaştıran Ebu Yusuf'un rivayetlerine dayanarak, c i z y e dışındaki diğer şartların neler olduğunu görelim:

-Anlaşma şartlarına muhalefette bulunmayacaklardır.

-Müslümanlara karşı hiçbir kâfire yardım etmeyeceklerdir.

-Müslümanların askerî sırlarını düşmanlara ifşa etmeyeceklerdir.

-Ahidlerini bozarlarsa, en şiddetli şekilde cezalanacaklar ve kendilerinden z i m m e kaldırılacaktır.

-Ahidlerini tutar, cizyelerini öderlerse, zimme hakkına sahip olacaklar, iç ve dış düşmanlara karşı, can, mal ve savunulmaları yerine getirilecektir.

-Hastalık, sakatlık veya bir musibet dolayısıyla fakir düşen, kendi dindaşlarının yardımına muhtaç olan kimsenin cizyesi düşürülecektir. Medine'de veya diğer İslâm memleketlerinde oturdukları sürece, kendilerine ve bakmakla yükümlü oldukları aile fertlerine Beytu'l-Mal'den yardım yapılacak; İslâm beldesi dışındakilere bu yardım yapılmayacaktır. (506)

-Onların kölelerinden biri Müslüman olursa, Müslümanların pazarında bu köle en yüksek fiyatla satılacak ve kıymeti sahibine verilecektir.

-Harp elbisesi hariç, Müslümanlara benzememek şartıyla her çeşit elbiseyi giyebileceklerdir.

502. Seyf, Hîre'nin iki defa fethedildiğini, sonunda 400 bin dirhem cizye alınmasına karar verildiğini de söyler. et-Taberî, I, 2045 (T.II, 291).

503. Müşterek cizye ödemek üzre anlaşma yapılan bir topluluğun bir ferdi Müslüman olursa, toplu cizye miktarından, bu kimsenin hissesinin düşüp düşmeyeceği hakkında bkz. Bu eserde "Harac" kısmı, s.90-91.

504. Yahya b. Adem, 53 (nu.145).

505. Hîre cizye miktarı için bkz. ed-Dûrî, *Nizam*, 51; Dennet, 48, 54; Wellhausen, *İslâm'ın En Eski*, 43-4, bu sonuncusu haklı olarak, Seyf'in rivayetini mübalağalı bulur.

506. Seyf'in rivayetinde, papasların da cizye ödiyecekleri; ancak onlar dünyayı terkedip mal ve mülkten mahrum olarak manastırlarda yaşarlarsa, kendilerinden cizye alınmayacağı şeklinde bir kayıt bulunmaktadır, et-Taberî, I, 2044-5 (T.III, 290).

-Cizyelerini, bizzat kendileri toplayacak ve kendi memurlarıyla Beytu'l-Mal'e teslim edeceklerdir.(507)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Yukarıya özetliyerek çıkardığımız anlaşma metninin çok detaylı olması dikkatimizi çekmektedir. Anlaşma metninden önce zikredilen diğer bazı şartların da üzerinde durmak istiyoruz. Bunlar:

-Kiliseleri, havraları, sarayları yıkılmayacaktır.

-Çan çalmalarına; bayram günlerinde haç çıkarmalarına mâni olunmayacaktır.

-Hiç kimseyi isyana teşvik etmeyeceklerdir.

-Kendilerine uğrayan Müslümanlara, helâl olmayan yemek ve içkilerle ziyafet vermeyeceklerdir. (508)

Ebu Yusuf'un geniş bir şekilde naklettiği bu haberlerin bir kısmı, diğer kaynaklarda da yer almaktadır. Meselâ el-Belâzurî, fitne ve bozgunculukla uğraşıp Müslümanların başlarına iş açmamalarını, Müslümanlara ajanlık edip İranlıların durumunu haber vermelerini, Halid b. Velid'in bir şart olarak ileri sürdüğünü kaydeder.(509)

Ulleys, Bânikya ve Çevresi: Halid b. Velid ile bir Dikhan olan İbn Salûbâ; Bânikya ve Bârusmâ için bir c i z y e anlaşması yapmıştır. Bu küçük köyler ile ilgili cizye miktarları, kaynaklarda farklı olarak belirlenmiştir. Bunlar da Hîre gibi, m ü ş - t e r e k c i z y e üzerine anlaşma yapmışlardır. Ulleys için de durum aynıdır. Bu sonuncu köyle ilgili olarak, yukarıda geçmeyen bir hususu belirtmekle yetinmek istiyoruz: Bu köy halkının, Müslümanlara kılavuzluk etmeleri şart koşulmuştur.

Üzerinde durulması gereken bir diğer nokta, Bânikya ile ilgili rivayetinde Seyf, "...Kisrâ'nın H a r a z a 'sı olan H a r a z a hariç olmak üzre..." şeklinde bir ifade ile "Haraza" isimli, Kisrâ'ya ait bir vergiden ve bunun şahıs başına 4 dirhem olduğundan söz etmektedir. Wellhausen, "haraza"nın ne olduğu hakkında, "bu acaba K r a n z parası mıdır?.." diye sormakta ve bu verginin, Hellenistik devirde doğuda mevcut olduğundan bahsetmektedir. (510) Hamidullah ise, bunun Kisrâlar zamanında mevcut olan bir çeşit baş vergisi olduğunu ve hükûmetin ordusunda bulunmayan herkesin ödediğini belirtir.(511)

"Haraza"yı, Şam'ın Irak bölgesinden ayrılmasını sağlayan bir "cizye" uygulamasının ortaya çıkışı olarak değerlendiren Şükrî Faysal, Müslüman fâtihlerin bu vergiyi ilgâ etmek için bir sebep bulamadıklarını ve şahsî bir vergi olarak devam

507. Ebu Yusuf, II, 212-8 (T.232-4).
508. Ebu Yusuf, II, 212 (T.232).
509. el-Belâzurî, 298 (II, 8).
510. et-Taberî, I, 2049-50 (T.III, 296-7). Türkçe çeviride, üzerinde durduğumuz bu ibare yanlış tercüme edilmiştir; Wellhausen, *İslâm'ın En Eski*, 43.
511. Hamidullah, *Vesâik*, 445.

ettiğini belirtir. (512)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ KAYINEVİ

Hîre ve çevresindeki bu küçük yerlerin cizyesiyle ilgili sözlerimizi, bunların sulh yoluyla ele geçirildiğine dair pek çok rivayetin bulunduğunu belirterek tamamlamak istiyoruz. (513)

Aynu't-Temr: Halid b. Velid'le savaşan bu bölge halkından bir kısmı öldürülmüş; bir kısmı köle yapılmış, geriye kalanlarından da "cizye" alınmıştır. (514)

Ânât: Halid b. Velid'in bu bölge ile yaptığı anlaşmada ise:
-Kilise ve havralarının yıkılmaması,
-Namaz vakitleri hariç, gece-gündüz çan çalabilecekleri,
-Bayram günlerinde haç çıkarabilmeleri,
-Müslümanları üç gün misafir etmeleri,
-Müslümanlara yol göstermeleri, şeklindeki şartların bulunduğunu görmekteyiz. (515)

Tedmur: Halid b. Velid, Şam'a giderken Tedmur halkı ile, Müslümanları misafir etmek ve onlara hediye vermek üzre anlaşmıştır. (516)

Busra: Halid b. Velid, buradaki c i z y e miktarını, adam başı olarak, 1 dinar ve 1 cerîb buğday şeklinde tesbit etmiştir. (517)

Anbâr: Cerîr b. Abdullah el-Becelî'nin fethettiği söylenir. Halkı, 400 bin veya 80 bin dirhem ile bin adet Katavaniyye denilen "abâ"yı cizye olarak ödemek üzre anlaşma yaptılar. Bazı rivayetlerde, buranın Hz.Ömer zamanında fethedildiği de kaydedilmiştir. (518)

Taberiyye: Hz. Ebu Bekir zamanında sulh yoluyla Şurahbil b. Hasene'nin ele geçirdiği Taberiyye şehrindeki anlaşma da şöyledir:
-Halkına, mallarına, çocuklarına, kiliselerine, evlerine dokunulmayacaktır. Ancak bu topraklardan çekilip gittikleri ve buralarını boşalttıkları takdirde, bunları Müslümanlar alabilirler.
-Müslümanların Mescid'i için bir yer de bu şartın dışında bırakılmıştır.

512. Şükrî Faysal, *el-Muctemeât*, 81.
513. Bu bölgelerin cizyesi için bkz. Ebu Yusuf, II, 208, 222-3 (T.231, 235); İbn Sa'd VII, 397; el-Belâzurî, 297, 299 (T.II, 6, 10) ; et-Taberî, I, 2017, 2019, 2049-50 (T.III, 252, 256, 296-7); Wellhausen, *İslâm*, 43; Dennet, 48, 54; ed-Dûrî, 51.
514. el-Belâzurî, 304; Ebu Yusuf, II, 223-4 (T.235).
515. Ebu Yusuf, II, 227-8 (T.236); Hamidullah, *Vesâik*, 323.
516. el-Belâzurî, 132 (T.I, 180-1).
517. el-Belâzurî, 134 (T.I, 182).
518. el-Belâzurî, 301 (T.II, 13); Yahya b. Adem, 52 (nu. 140); Yakut, *Mu'cem, Enbar mad.*

Burasının Hz.Ömer zamanında yeniden fethedildiği ve aynı şartlarla anlaşmanın yenilendiği de, kaynaklarımızda belirtilmektedir. (519)

Buna karşılık Seyf rivayetinde, Taberiyye'nin, Dımeşk şehri gibi bir anlaşma yaptığını ve buna göre, şehir ve çevresindeki evlerin yarı yarıya bölüşüldüğü kaydedilmektedir. Biz bu rivayetin, boş olan evler için doğru olabileceğini kabul ediyoruz. Yukarıda el-Belâzurî, açık bir şekilde, evlerin ve kiliselerin korunacağını belirtmiştir.

Cizye olarak 1 dinar ödenmesi de, yine Seyf'in bu haberinde zikredilmiştir.(520)

3. Hz. Ömer Zamanında Cizye ve Diğer Şartlar

Hz.Ömer'in hilâfetinde gayr-i müslimlerin durumunu önce bölgelere göre ayrı ayrı belirlemek, sonra da başta c i z y e olmak üzre diğer hususların bir değerlendirmesini yapmak istiyoruz. Yukarıda "Toprak" ve "Harac" konularını incelerken yaptığımız gibi, Irak, Suriye ve Mısır bölgelerini sırayla incelemeğe çalışacağız. On yıl ve birkaç ay devam eden fetihlerden sonra yapılan anlaşmaları ayrı ayrı ele almak suretiyle, her bölge veya şehrin durumu açıklığa kavuşturulacaktır.

Kaynakların verdikleri haberlere bağlı kalınarak, "Toprak" ve "Harac" konularını incelerken "Sevad" ismi altında ele aldığımız bölgeyi, şimdi "Irak ve Çevresi" diye inceleyeceğiz.

Suriye bölgesinde ise, başta Şam ve diğer bazı şehirler yanında el-Cezîre bölgesi ve özellikle Kudüs'e ait anlaşmalar üzerinde durulacaktır. Arzettiği durum bakımından, bir Hıristiyan-Arap kabilesi olan Benî Tağlib'e çalışmamızda ayrı bir yer verilecektir.

a- Irak ve Çevresi

Sasanî idaresindeki bölgelerin fetihlerine dair haberler oldukça karışıktır. Fetih tarihlerindeki farklılıklar yanında özellikle üzerinde durduğumuz konu bakımından da yeterince bilgiye rastlamıyoruz. Buna rağmen, cizye miktarı yönünden en geniş ve sağlam bilgiler, Sevad bögesine aittir.

Sevad bölgesinde cizyenin, kişi başına göre kararlaştırılmasına karşılık, Ramhürmüz, Cürcan, Azerbaycan ve Rey gibi yerlerin cizye miktarlarının toptan tesbit edildiğini ve "müşterek cizye"şeklindeki uygulamanın yaygın olduğunu göreceğiz.

519. el-Belâzurî, 138-9 (T.I, 186-8).
520. et-Taberî, I, 2159 (T.III, 440); Fattal, 43; Heykel, I, 147.

Cizye dışında, gayr-i müslimler için yerine getirilmesi istenilen diğer şartlar hakkında da kaynaklarımız, Sevad bölgesine ait haberlere daha fazla yer vermişlerdir. Sevad dışındaki bölgelere ait haberleri ise, yalnızca Seyf yoluyla et-Taberî'nin eserinden öğrenebilmekteyiz. Seyf'in hemen bütün rivayetlerinin daima eleştirilmesi ve haberlerindeki farklılıklar, bizi ihtiyatlı davranmaya mecbur etmiştir. Bunun için, yalnızca Seyf yoluyla bize ulaşan haberleri, bir arada ve Sevad bölgesinden sonra ele alacağız.

Sevad Bölgesi: Yukarıda "Toprak" ve "Harac" konusunu incelerken gördüğümüz haberlerde Hz.Ömer, fetihlerden sonra yerli halkın topraklarında bırakılmalarına karar vermiş ve onlardan, topraklarına karşılık h a r a c, kendilerinden de c i z y e almayı kararlaştırmıştı. İşte bu kararın bir gereği olarak, Sevad bölgesinde cizye miktarları belirlenmiştir. Bu bölgede, toprakların ölçülmesi ve harac miktarlarının tayin edilmesini de yerine getiren Osman b. Huneyf, c i z y e'yi "erginlik" çağına gelmiş erkeklerden yılda bir defa alınmak üzre, üç ayrı seviyede tesbit etmiştir. C i z y e ödeyeceklerin malî güçlerine, bir diğer ifadeyle servetlerine göre yapılan bu şekildeki ayarlamaya göre, cizye miktarları, 48, 24 ve 12 dirhem olarak üç seviyede toplanılması kararlaştırılmıştır. Hz.Ömer'in hilâfeti süresince, yalnızca bu bölgede uygulandığını bildiğimiz, (521) bu şekildeki üç ayrı seviyeden cizye miktarlarının toplanmasında, hangi ölçülerin esas alındığına dair bazı haberlere kaynaklarımızda rastlanılmaktadır.

48 dirhem ödiyecekler için şu ifadelerin kullanıldığını görüyoruz:
-Hali vakti yerinde olan zenginler;
-Gücü yeten her kimse;
-Beygirlere binen, parmaklarına altın yüzük takan Dihkanlar.
24 dirhem ödiyecekler için:
-Orta halli kimseler;
-Orta halli tüccarlar.
12 dirhem ödiyecekler hakkında da:
-Fakir olanlar;
-Rençberlik, amelelik gibi işlerde çalışanlar ve diğerleri. (522)

521. Yahya b. Adem'in bir haberine göre Sevad ehlinin cizye ödemesine dair karar, İbnu'r-Rufeyl başkanlığında bir heyetle Medine'ye gelen Sevad ileri gelenlerinin, Hz.Ömer'le konuşmaları sonucunda Medine'de tayin edilmiştir. Bu habere göre Hz.Ömer, Sevad halkını, Müslüman olmaya veya cizye ödemeye davet etmiştir. Onlar da cizyeyi kabul etmişlerdir. İbnu'r-Rufeyl daha sonra Müslüman olmuştur. Bkz. Yahya b. Adem, 50, 60 (nu.131, 183).

522. Bazı rivayetlerde, Sevad bölgesinin cizye miktarını yalnızca 24, 40 veya 50 dirhem şeklinde gösteren haberler de bulunmaktadır. Ancak kaynakların ekserisinde ve yaygın olan rivayetlerde, yukarıdaki miktarların esas alındığı görülmektedir. Bunlar için bkz. Ebu Ubeyd, 55-6, 58; Abdurrezzak, *Musannaf*, VI, 86, 88; el-Makrizî, *İğâse*, 63; Ebu Yusuf, II, 134 (T. 208). Diğer taraftan bazı kaynaklar, 1 dinarın 12 dirheme, 2 dinarın 24, 4 dinarın da 48 dirheme eşit olduğunu bildirmişlerdir. Bunlar için bkz. eş-Şafiî, IV, 102; Ebu Ubeyd, 98; İbn Sa'd, III, 282; et-Taberî, *İhtilaf*, 210-1; es-Sûlî, 215.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Sevad bölgesinde cizye miktarlarının bu şekilde, üç ayrı seviyede, tesbit edilmesiyle ilgili olarak çeşitli yorumların yapıldığını görmekteyiz. Sasanî vergi nizamı içinde yer alan c i z y e ile, Müslümanların Sevad'daki bu uygulaması arasındaki ilginin ele alındığı bu yorumlarda, bilhassa bu üç ayrı seviyede cizye alınması üzerinde durulmaktadır. Bilindiği üzre Nuşirevan'ın yaptığı ıslahattan sonra Sasaniler cizyeyi, 4, 7, 8 ve 12 dirhem olmak üzre dört ayrı kategoride toplamışlar ve asilleri, yüksek seviyede devlet memurlarını ve ordu mensuplarını bu vergiden muaf tutmuşlardır. Ayrıca Sasaniler bu vergiyi yalnızca 20 ile 50 yaş arasındaki kimselerden almışlardır. (523)

İleri sürülen bu görüşlere göre, "nazarî olarak, Sasanî nizamının aynen muhafaza..." (524); veya "Nuşirevan gibi cizyeye muhtelif nisbetler..." (525) tanzim edildiği belirtilmiştir. Bu görüşlerin doğruluğunu bazı bakımlardan kabul etmek gerekir. Şöyle ki, Hz.Ömer, Sevad bölgesinde üç ayrı seviyeyi kabul etmiştir. Gerçi Sasaniler'de bunun sayısı dörttür ve miktarları da aynı değildir. Ancak Müslümanların, yalnızca Sevad bölgesinde bu şekilde bir ayrım yapmaları ve Suriye, Mısır gibi yerlerde, bütün gayr-i müslimler için bir tek cizye miktarı tayin etmeleri, bu tesirin açık bir şekilde mevcut olduğunu göstermektedir. Ancak Sasanî vergi düzeninin bu şekilde ve bize göre çok mevzii olan tesirinin daha fazla da büyütmemek gerekir. Yukarıda işaret ettiğimiz farklar yanında, bilhassa cizye ödeyecek kimselerin tesbitinde önemli farklar vardır. Müslümanlar, cizye ödemek için, dini esas almışlardır. Ayrıca bu vergiyi "erginlik" çağına gelmiş olanlardan güçleri oldukça ölümlerine kadar da tahsil etmeye devam etmişlerdir. Sasanîlerde ise, 20 ilâ 50 yaş arasındaki kimselerden ve dini esas almayan, bir vergilendirme söz konusudur. Müslümanlarda cizyeden muaf olmanın ilk şartı, Müslüman olmaktır. Sasanîlerde ise, bazı imtiyazlı sınıflar söz konusudur. Gerçi Corci Zeydan, bu son noktayı, bir benzerlik şeklinde ortaya koymaya çalışırsa da, bize göre, din faktörünün esas alınması çok önemli ve bâriz bir ayırımın esasını teşkil etmektedir. Corci Zeydan'ın iddiasına göre Müslümanlar, İslâm devleti içerisinde, üst mevkilere ve orduya yalnızca Müslümanların getirilebileceğini ve "asil sınıfın" yalnızca Müslümanlar olduğunu, kabul etmektedirler. İşte bu asil sınıf, tıpkı "... Kisrâ tarafından o gibi zevat cizyeden nasıl istisna edilmiş ise, Araplar tarafından dahi İslâmlar cizyeden istisna edildi" demektedir. (526)

Sasanîlerde bazı bürokratlarla menfaat gruplarının cizyeden muaf tutul-

523. Sasaîlerde cizye için bkz. er-Reyyis, 74-5; Dennet, 46-7; Subhî es-Salih, 34; S.Tuğ, 6,85,93; A. el-Ali en-Naîm, 84-5, 329-30, araştırıcı bu son yerde yanlış olarak cizye miktarlarını üç seviyede ve 48, 24 ve 12 olarak, yani Hz.Ömer'in tayin ettiği miktarları göstermiştir.

524. Abdulmun'im Muhtar, *Nazratun*, 407; yazar ayrıca, günlük yiyeceğini bulmakta güçlük çeken Arap Yarımadası'ndaki zimmîlerle Sevad'ın çiftçileriyle Dihkanlarının aynı miktarda cizye ödemelerinin makul olmayacağını da görüşlerine ilâve etmektedir.

525. Şiblî, 380.

526. Corci Zeydan, I, 199.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

masıyla, Müslüman olmayı esas alan ve bütün Müslümanları cizyeden muaf tutan bu iki sistemin, bu bakımdan bir benzerliğinden söz edilemiyeceği açıktır.

Hz.Peygamber ve Hz.Ebu Bekir zamanlarındaki uygulamalarda gördüğümüz gibi, cizye için sabit bir miktar tespit edilmemişti. Hz.Ömer dönemi için de, aynı şekilde, bölgeler arasında farklar olduğunu göreceğiz. Bu bakımdan Sevad bölgesindeki uygulamaların Hz.Ömer'ce benimsenmesi ve özellikle pratik hayatta geçerliliği olan farklı seviyelerin tesbitinin Sasanî vergi nizamından esinlenmesi son derecede tabiidir. Ancak bu anlayışın başka bölgelere yansımadığını, burada yeniden belirtelim.

Sevad bölgesinde cizyenin nasıl toplandığına dair haberleri ileride ele almak üzre, şimdi, gayr-i müslimlerden yerine getirilmesi istenen diğer şartların neler olduğuna geçmek istiyoruz. Sevad bölgesindeki bu şartları şöylece sıralayabiliriz:

-Topraklarına gelen Müslümanları üç gün misafir etmeleri, (527)
-Müslümanlara yol göstermeleri,
-Müslümanlar aleyhine düşmana yardımcı olmamaları,
-Bir cânî veya suçluyu himaye etmemeleri.

Kaynaklar, Sevad halkı bu şartları yerine getirdikleri ve cizyelerini ödedikleri takdirde kanlarının, mallarının kadın ve çocuklarının emniyette olacaklarını; onlar için Allah ve Resûlünün himayesi (zimme) olduğunu, Hz.Ömer'in kendilerine bildirdiğini kaydederler. Ayrıca Halife, askerlerin yapacağı eziyetten kendisinin beri olduğunu; çünkü zulüm ve eziyet yapılmasını yasakladığını da sözlerine ilâve etmişür. (528)

Sevad bölgesindeki gayr-i müslimlerden yıllık cizyelerinin toplanış şekliyle ilgili olarak kaynaklarda, şu haberleri görmekteyiz. Osman İbn Huneyf, (529) cizyelerin toplanma vaktinde, gayr-i müslimlerin sayımının yapılması ve ödeyenlerin belli olması için, kurşunla boyunlarına mühür yapar ve bu kurşun mührün üstüne

527. Misafirlik süresini bir gün bir gece gösteren haberler için bkz. Ebu Ubeyd, 213-4; et-Taberî, *İhtilaf*, 214; eş-Şafiî, IV, 102-3.

528. Sevad için bkz. Ebu Yusuf, I, 270, 275, 277, 286-8, II, 95-7 (T. 73, 74, 76, 201); Yahya b. Adem, 23, 42, 70 (nu. 29, 103, 224); Ebu Ubeyd, 55-6, 58, 73-4, 98, 213-214; el-Belâzurî, 301, 326, 330, 333 (T.II, 13, 46, 51, 54); eş-Şafiî, IV, 102-3; et-Taberî, *İhtilaf*, 214; Dennet, 59-60, 60-2; yazar burada, Caetani'nin görüşlerine cevap verir ve onun Sevad bölgesindeki cizye miktarlarını kabul etmemesinin doğru olmadığını, kendisinin, Sasanî vergi nizamının aynen benimsendiği şeklindeki iddiasına dayanarak ortaya koyar. Caetani, Sasanî vergi düzeninin Müslümanlarca aynen kabul edildiğini iddia etmektedir. İlilindiği üzre, Sasanîlerde toprak vergisiyle baş vergisi ayrı ayrı bulunuyordu. Oyle ise, Caetani'nin bu iddiasının, yani Sevad bölgesinden, harac ve cizyenin iki ayrı vergi şeklinde alınmadığı görüşünün yanlışlığı ortaya çıkmaktadır; ed-Dûrî, *Tarihu'l Irak*, 188-9.

529. Ebu Ubeyd (73-4), Huzeyfe b. el-Yeman ile birlikte bu toplama işinin yapıldığını zikreder.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ödedikleri (48,24,12) cizye miktarlarını yazardı. Bu şekilde mühürlediği kimselerin sayısının, Ebu Yusuf'a göre 500 bin, el-Belâzurî'ye göre de 550 bin kişi olduğunu öğrenmekteyiz. Tesbit ve tahsil işi bitince, bu insanlar, isterlerse boyunlarından bu mühürleri çıkarabilirlerdi. (530)

Boyuna takılan bu mühürleme işinin nasıl yapıldığını Ebu Yusuf'un eserini şerheden er-Rahbî, şu şekilde alaunaktadır: Zimmînin boynuna bir deri bağlanır ve düğüm üzerine kurşun konulur ve üzerine cizye miktarı yazılır. (531)

Boyuna takılan bu kurşun mühürlerle ilgili çok yaygın olan bir diğer rivayet de Hz.Ömer'in kölesi Eslem'e nisbet edilmektedir. Buna göre Hz.Ömer, âmillerine mektup yazarak, zimmîlerin boyunlarına mühür takılmasını emretmiştir.(532)

Bu sonuncu rivayete rağmen, diğer bölgelerde bu şekilde "kurşunlama"nın yapıldığına kaynaklarımızda rastlayamadığımızı burada belirtmek isteriz. (533) Ancak Sevad bölgesinin harac ve cizye işleriyle görevli olan Osman b. Huneyf'e nisbet edilen bu haberin doğru olması gerekir. Gayr-i müslimlerden cizyenin yılda bir defada toplanmasından dolayı bu şekilde bir uygulamanın yapılmış olduğunu düşünebiliriz. Bu bölgede, Sasaniler zamanında, bu şekilde hareket edildiğine dair bir habere rastlayamadık.

Sevad bölgesinde adam başına tayin edilen bu cizye miktarlarını gördükten sonra, şimdi de M ü ş t e r e k C i z y e şeklinde yapılmış olan anlaşmaları görelim.

Ramhürmüz: Ebu Musa el-Eş'arî buranın fethini gerçekleştirmiş ve halkıyla 800 bin veya 900 bin dirhem cizye karşılığında anlaşma yapmıştır. (534)

Rey ve Kûmis : Tahran'ın eski ismi olan Rey ve Kûmis'in teslîminde el-Ferhan b. ez-Zeynebdî, Müslümanlarla sulh yapmayı, buna göre de cizye ve harac ödemeyi kabul etmiştir. O, Müslümanlarla 500 bin dirhem karşılığı yaptığı anlaşmada, hiç kimsenin öldürülmemesi, esir alınmaması, ***ateşgedelerinin yakılmaması*** ve Sevad bölgesinin haracı gibi harac ödenmesi şartlarını da kabul etmiştir. (535)

530. Ebu Yusuf, I, 287, II, 124-5, 133-4 (T. 76, 207, 208); Ebu Ubeyd, 73-4; el-Belâzurî, 332, 334 (T.II, 54, 56).
531. er-Rahbî, II, 124-5; Hz.Ömer zamanından çok sonra, cizye ödemenin nasıl olduğu hk. bkz. Nedkoff, 613-4.
532. Ebu Yusuf, II, 132 (T.208); Ebu Ubeyd, 74-5; es-Sûlî, 215; Abdurrezzak, *Musannaf*, VI, 85.
533. Çeşitli bölgelerle ilgili haberlerde belirtilmeyen bu "kurşunlama" işinin genel olarak, Hz.Ömer'in bir emri şeklinde kabul edilmesi de mümkündür.
534. el-Belâzurî, 466-7 (T.II, 230).
535. el-Belâzurî, 390 (T.II, 127).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Azerbaycan: Huzeyfe b. el-Yeman'ın fethettiği Azerbaycan halkı ile 800 bin veya 100 bin dirhem cizye karşılığında anlaşma yapılmıştır. Bunun dışında anlaşmada şu hususlar da zikredilmiştir: Onlardan hiç kimse öldürülmeyecektir; esir alınmayacaktır; ateşgedeleri yakılmayacaktır; bölgedeki bazı aşiretlere dokunulmayacaktır; Şiz halkı, bayram günlerindeki oyun ve törenlerinden alıkonulmayacaktır.(536)

Hulvan-Karmâsin: Buralarda yapılan anlaşmada, kendilerine, mal ve mülklerine dokunmamak, kanlarını akıtmamak ve isteyenlerin topraklarını terkedebilecekleri zikredilmiştir.(537)

Cizye miktarları belirtilmeyen yerlere ait fetih haberleri üzerinde durmadığımızı burada belirtmek gerekir. Irak ve civarındaki şehirlere ait bu haberlerden anlaşıldığına göre Müslümanlar, Sevad bölgesi dışındaki fetihlerde, genel olarak "müşterek cizye" anlaşmalarını tercih etmişlerdir. Diğer bölgelerin incelenmesinden sonra, cizye miktarları üzerinde tekrar duracağız.

Gayr-ı müslimlerin yerine getirmeleri istenilen diğer şartları da görmüş bulunuyoruz. Bunlarla, şimdi ele alacağımız ve Seyf tarafından rivayet edilen haberler arasındaki farklara bilhassa dikkat edilmesi gerekmektedir.

Bu bölgede, himaye hakkının yanında, bilhassa ateşgede mabedlerinin yıkılmayacağına dair belirtilen ifadeleri, ileride kilise ve havraların durumuyla birlikte değerlendirmeye çalışacağız.

Seyf'in Rivayetleri: Üzerinde durmak istediğimiz Seyf'in rivayetlerinin hemen hepsinde, yalnızca gayr-ı müslimlerden istenilen, cizye dışındaki, diğer şartların yer aldığını belirtmek isteriz. (538) Bu haberler, bizim çalışma sahamızın, bir bakıma en önemli malzemesi olmak gerekirdi. Ancak biz bu haberlere güvenemediğimizi peşinen belirtmek durumundayız. Hemen pek çoğu diğer kaynaklarca teyid edilmeyen bu haberleri, her bölge için ayrı ayrı vermeden kısaca özetlemek istiyoruz.

Üzerinde durulması gereken bir diğer nokta, Seyf'in fetihlerin tarihini diğer kaynaklara göre birkaç yıl daha erken göstermesidir. Buna ait bir örnek de vermek istiyoruz. Ermenistan'ın fethi, Hz.Osman zamanında gerçekleştirilmiştir. Halbuki Seyf bunu 22. yılda göstermiştir. Bunun sonucu, meselâ Hamidullah, *Vesâik* isimli ese-

536. el-Belâzurî, 400, 401, 402 (T.II, 140-3). Komutanın el-Muğîre b. Şu'be olduğu da rivayet ediliyor.

537. el-Belâzurî, 370 (T.II, 101-2).

538. Seyf'in fetih haberlerine dair rivayetlerinin değerlendirilişi hk. bkz. Wellhausen, *İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş*; Seyf'in hayatı için de bkz. Fikret Işıltan, *Seyf b. Ömer*, *İ.A.*

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

rinde, buraya ait anlaşmayı, Hz.Ömer zamanında yapılmış anlaşmalar arasında zikrettiği gibi, Hz.Ömer'in ismi de vesikada aynen yer almıştır. (539) Kaynaklarda yer alan vesikaların bir araya getirilişindeki bu nevîden çalışmalar için önemli olmayan bu husus, meselâ A. el-Ali en-Naîm tarafından, bize göre dikkatli kullanılmayarak yanlış bir kaynak değerlendirmesine vesile olmuştur. Adı geçen araştırıcı, bu vesikayı Hz.Ömer zamanında, gayr-i müslimler Müslümanlarla savaşa iştirak ederlerse, o yıl cizye ödemeyeceklerine örnek olarak verir. (540) Bu konuya ilerde tekrar temas edeceğiz. Ancak Seyf yoluyla gelen bu haber, Hz.Ömer zamanı için doğru değildir; çünkü Ermenistan, Hz.Osman zamanında fethedilmiştir. (541) Aynı hatayı Şiblî'de de görüyoruz. Merhum Şiblî, et-Taberî'deki Seyf'in bu şekildeki diğer rivayetlerini de eserinde bol bol kullanmıştır. Hz.Osman zamanına ait fetihlerle ilgili olan, Meselâ Curcân hakkındaki anlaşmayı da hep Seyf'e dayanarak Hz.Ömer devri için değerlendirmiştir. (542)

Bu örnekleri çoğaltmak istemiyoruz. Ancak anlaşma muhtevaları için de, aynı hataların veya çeşitli ilâvelerin yapılmış olabileceğini göz önüne almak durumundayız. Bununla birlikte, Seyf'in bu anlaşma metinlerinden iki tanesini müstakil olarak buraya almak; diğerlerinin de yerlerine atıflarda bulunmak suretiyle bu bölgeye ait sözlerimizi tamamlamak istiyoruz.

Seyf, Sevad bölgesindeki gayr-i müslimler için şu şartların yerine getirilmesinin rivayet edildiğini nakletmektedir:

-Çiftçiler, köprü, pazar yeri ve yolları onarmakla vazifelidirler.

-Tarlada çalışmak ve kudretleri nisbetinde cizye vermekle mükellefürler.

-Dihkanlar kendi elleriyle cizyeyi ödemek ve etrafı imar etmek zorundadırlar.

-Bunların hepsi doğru yolu göstermek ve Müslüman yolcuları konuk etmekle yükümlüdürler; bu husus, onlara babalarından intikal eden bir mirastır.

-Düşmana yardım ettikleri takdirde himayeden mahrumdurlar.

-Müslümana sövüp-sayan bir kimse işkenceye tâbi tutulacaktır.

-Müslümanlardan biri öldürülürse, katili idam edilecektir.

-Bu şartlara riayet etmedikleri takdirde, Hz.Ömer'in "koruması" (mene'a)'ndan yararlanamıyacaklardır. (543)

539. *Vesâik*, 374, değerli araştırıcı için bu bir nakisa değildir. Esasen o, kaynaklardaki metni vermekle yetinmiştir. Aynı bölge için yapılan bir diğer mushede ise, el-Belâzurî'den naklen yine *Vesâik*'e alınmış ve Hz.Ömer'e ait anlaşmalar arasında yer almıştır. Bu da Hz.Osman dönemine aittir. Bkz. *Vesâik*, 369; el-Belâzurî, , 237.

540. *Nizâmu'd -Dardib*, 374.

541. el-Belâzurî, 237.

542. Şiblî, 381, 371-2; Hamidullah, *Vesâik*, 361-2.

543. et-Taberî, I, 2470 (T.IV, 50-1), burada "zimme" yerine "mene'a" kullanılmıştır. Bunun için bkz. Hamidullah, *Vesâik*, 481.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Seyf'in bu haberinin, yukarıda Sevad'a ait diğer şartlar ile kolayca karşılaştırılabilmesi için, aynı olan hususları siyah dizmiş bulunuyoruz.

Seyf'in *Isfahan* şehriyle ilgili şartları da şöylece sıraladığını görüyoruz:

-Kudretleri nisbetinde cizye ödeyecekler,

-Müslümanlara yol gösterecekler,

-Yolları onaracaklar,

-Yurtlarından geçecek Müslümanları bir gün bir gece misafir edecekler,

-Binek hayvanı olmayan Müslümanları bir konaklık yere kadar hayvana bindirip götüreceklerdir,

-Müslümanlara faydalı tavsiyede bulunacaklar,

-Müslümanlara fenalık etmeyeceklerdir,

-Yüklendikleri vazifeleri yerlerine getireceklerdir.

-Bu hususlar yerine getirilmez veya içlerinden biri bu şartlara muhalefet eder ve Müslümanlardan birine sövüp-sayarsa, o kimse Müslümanların himayesinden mahrum olacaktır.

-Müslüman döven öldürülecektir. (544)

Görüldüğü gibi Seyf, bir taraftan çok detaylı, diğer taraftan mübalağalı şartlar ilâve etmiştir. Bu bakımdan, diğer bölgelerle ilgili haberlerine burada daha fazla yer vermenin doğru olmadığına inanıyoruz. (545)

b- Suriye Bölgesi

Dımeşk (Şam): Müslümanlar tarafından iki defa fethedilen Dımeşk şehrinin halkıyla, ilki Halid b. Velid'in, diğeri de Suriye kuvvetleri genel komutanı Ebu Ubeyde'nin yaptıkları iki anlaşma metnini, ayrı ayrı ele almak istiyoruz.

Ebu Ubeyd'in *el-Emvâl* 'i ile el-Belâzurî'nin *Futûhu'l-Buldân* adlı eserlerinde rivayet edilen, Halid b. Velid'in Dımeşk halkıyla yaptığı anlaşma metni şöyledir:

"Bu vesika, Halid b.Velid'in, şehre girerken Dımeşk halkına verdiği emandır: Halid, şehir halkının kendilerine, mallarına, kiliselerine ve şehirlerinin surlarına dokunmayacak; bunlardan hiçbir şey yıkılmayacak; evlerine kimse iskân edilmeyecektir. Bu şartlar dahilinde onlar, Allah'ın ahdi ve Resûlünün, halifelerin ve mü'minlerin himayesindedirler. Cizyelerini ödedikleri sürece, kendilerine ancak iyilikle muamele edilecektir." (546)

544. et-Taberî, I, 2641 (T. IV, 225); Hamidullah, *Vesâik*, 359: Fattal, 48-9; İsfahan, Seyf'e göre 21, el-Belâzurî'ye göre ise 23 veya 24 yıllarında fethedilmiştir. Bkz. el-Belâzurî, 348.

545. Seyf'in diğer rivayetleri için bkz. et-Taberî, I, 2633, 2641, 2655, 2656, 2657-9, 2662, 2666-7, 2665-6.

546.el-Belâzurî, 144 (T.I,195);Ebu Ubeyd, 297; Hamidullah,*Vesâik*, 374-5;krş.Ibn Sa'd, VII,397.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Dımeşk şehrinin fethine geniş yer veren el-Belâzurî, yukarıdaki anlaşma metninden sonra, el-Heysem b. Adiyy'in, "Dımeşk halkının, evlerinin ve kiliselerinin yarı yarıya Müslümanlarla bölüşmek şartıyla anlaşmamış olduklarını" iddia ettiğini söyler. Daha sonra müellifimiz, bu ikinci anlaşma metni ile ilgili olarak el-Vâkıdî'nin görüşlerini, onun ağzından şu şekilde nakletmektedir: "Ben, Halid b. Velid'in Dımeşk halkıyla yaptığı anlaşmayı (kitap) okudum. Bu vesikada, evlerle kiliselerin yarı yarıya bölüşeceğine dair bir şey görmedim. Böyle bir haber rivayet edilmiştir; fakat ben, bunun nereden geldiğini ve kimlerin rivayet ettiğini bilmiyorum. Yalnız Dımeşk şehri fethedilince, halkından birçoğu, Antakya'da bulunan Heraklius'a iltihak etmişti. Bunun sonucunda Dımeşk şehrinde boş evler çoğalmış, Müslümanlar da bu evlere inmişlerdir." (547)

Görüldüğü gibi, Halid b. Velid'in bu anlaşmasında, c i z y e ödenmesi şart koşulmuş; ancak miktarı belirtilmemiştir. Diğer taraftan, ev ve kiliselerle ilgili olarak yerli halka garanti verilmiştir. Kilise ve evlerin yarısına el konulacağı şeklinde nakledilen rivayetlerin bir başka örneğini, aşağıda Humus şehrini ele alırken göreceğiz. Bu rivayetlerin doğru olmadığı açıktır. Ancak buna benzer haberlerin, yalnızca muahhar kaynaklarda değil, el-Vâkıdî'nin zamanında bile yaygın olduğu anlaşılmaktadır. (548)

Dımeşk şehrinin cizye miktarına geçmeden önce, Ebu Ubeyde b. el-Cerrah'ın, Dımeşk halkıyla yaptığı anlaşmayı görelim.

Ebu Ubeyde b. el-Cerrâh, Şam halkıyla yaptığı anlaşmada şu şartları ileri sürmüştür:

-Kilise ve havraları yıkılmayacaktır. Buna karşılık, şu hususları yerine getirmekle mükelleftirler:

-Yeniden kilise ve havra inşa etmeyecekler,

-Yolunu yitirmişlere yol göstereceklerr,

-Paralarını onlar vermek üzre, nehirler üzerine köprü yapacaklar,

-Memleketlerine gelen Müslümanları üç gün misafir edecekler,

-Müslümana sövmeyecekler,

-Müslümanı dövmeyecekler,

-Müslümanların topluca bulundukları yerde haç çıkarmayacaklar,

-Müslüman mahallelerine evlerinden domuz çıkarmayacaklar,

-Allah yolunda savaşanlara ateş yakacaklar; Müslümanların askerî sırlarını göstermeyecekler,

-Çanlarını, ezan vaktinden önce ve ezan okunurken çalmayacaklar,

547. el-Belâzurî, 146 (T.I, 197). Dımeşk veya Şam'daki ev ve kiliselerin yarısının Hz.Ömer veya sahabilerce alındığını rivayet eden muahhar iki kaynaktan örnek olarak bkz. İbn Asâkir, I, 570-1; İbn Kesîr, VII, 21.

548. Dımeşk'in fethi ve kilisenin bölünmesi için bilhassa bkz. De Goeje, 94-101.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

-Bayram gününde bayraklarını çıkarmayacaklar; evlerinde silah bulundurmayacaklar.

Şayet bu şartlardan birine muhalefet ederlerse, cezalandırılırlar ve bütün hakları geri alınır." (549)

Ebu Yusuf'un eserinden aldığımız bu şartlar ile, Halid b. Velid'in daha önce gördüğümüz anlaşması arasında büyük farkların olduğu hemen göze çarpmaktadır. Önemli bir Hıristiyan merkezi olan Dımeşk şehri halkına karşı ileri sürülen bu şartların, Ebu Yusuf'un ifadesine göre, "...bütün şehir ve kasabalar..." için de geçerli olduğu belirtilmektedir. Ebu Yusuf, bu anlaşmanın sonunda, Dımeşk halkının yılda bir defa, bayram günlerinde haç çıkarmalarına izin verilmesini Ebu Ubeyde'den istediklerini, onun da bunu kabul ettiğini söylemektedir. (550)

Bu anlaşma metinlerinde c i z y e alınacağı belirtilmekle beraber, miktarına dair bir haber yer almamaktadır. Ancak biz, Dımeşk ve genel olarak Suriye'deki yerlerden alınan cizye miktarlarını, başka kaynaklarla birlikte yine el-Belâzurî'den öğrenmekteyiz.

Halid b. Velid'in yaptığı ilk anlaşmadan sonra, (551) Dımeşk halkı, 1 dinar ile Müslümanların yiyeceği karşılığında bir "cerîb" buğday, sirke ve zeytinyağı ödemek şartıyla anlaşmışlardır. (552)

el-Belâzurî daha sonra, Hz.Ömer'in Şam'da cizye miktarını değiştirdiğini sözlerine ilâve etmekte ve bu ayarlamanın sebebini ise açıklamamaktadır. Diğer kaynakların da verdikleri haberlerde, Suriye'deki gayr-i müslimler, altın para ödedikleri takdirde 4 dinar, gümüş para öderlerse 40 dirhem c i z y e ile mükellef tutulmuşlardır. Ayrıca "erzaku'l-muslimîn" için de, 2 müdâ buğday, 3 kist zeytinyağı; ayrıca miktarını belirtmediği etyağı ile balın her ay verilmesinin, yukarıdaki paralara eklenmiş olduğunu görüyoruz. Paraların yıllık olduğuna dair kayıt bulunmamaktadır; ancak bunun böyle olduğu bilinmektedir. Kaynakların bir kısmında, gümüş para ile cizye ödeyeceklerin verecekleri yiyecek miktarının değişik olduğunu da burada zikredelim.

549. Ebu Yusuf, 189-191 (T. 225-6); Hamidullah, *Vesâik*, 375. Bu metni krş. İbn Asâkir, I, 563-570; Fattal, 41-3.

550. Bu haç çıkarma işine, Hz.Ömer'in Ebu Ubeyde'ye yazdığı ve bizim, toprak konusunu incelerken gördüğümüz mektubun devamında da temas edilmektedir. Burada Hz.Ömer, haç çıkarmanın bayraksız ve filamasız, ayrıca şehrin dışında yapılmasını istemektedir. Bkz. Ebu Yusuf, II, 202-3 (T. 229-230).

551. İki ayrı rivayetin yer aldığı bu haberde, önce Şam'ın cizyesi denilmekte, daha sonra da Dımeşk ile yapılan ilk anlaşmadan sözedilmektedir.

552. el-Belâzurî, 148 (T.I, 199-200), yiyecek maddelerinin her ay ödeneceğini; kaynaklar, diğer cizye miktarında tasrih ediyorlar; burada ise böyle bir kayıt bulunmamaktadır.

Cizye miktarlarına ait bu haberler arasında, Hz.Ömer'in Suriye ve el-Cezîre bölgelerinden, bu miktarda c i z y e almayı kararlaştırdığı ayrıca zikredilmiştir.

Diğer taraftan el-Belâzurî, altın ve gümüş paralarına göre, Hz.Ömer'in (553), halkı ikiye ayırdığını ifade ettikten sonra, bunları, servetleri bakımından da, çok zenginler, fakirler ve orta tabakaya ayırdığını ifade etmektedir. Ancak cizyenin üç ayrı seviyeden alındığını söylememekte; ayrıca bu üç ayrı seviye için cizye miktarını da zikretmemektedir.

C i z y e ile ilgili olarak üzerinde durmak istediğimiz bir diğer önemli nokta, "olgunluk" veya "erginlik" yaşının belirtilmesi için, "yüzüne ustura vurulan kimse" şeklinde bir ifadenin kullanılmasıdır.

Dikkatimizi çeken diğer bir nokta, başta eş-Şafiî olmak üzere bazı müellifler, c i z y e'yi, 4 dinar ile birlikte "erzaku'l-muslimîn" ve "üç gün ziyafet"i de ekleyerek beraberce zikretmeleridir. Bu husus, cizyenin yalnızca para şeklinde anlaşılmamasını, paranın yanında "aynî" olarak bazı şeylerin de alınabileceğini ve hattâ Müslümanları misafir etmenin de, c i z y e şümulüne girdiğini göstermektedir. (554)

Baalbek: Ebu Ubeyde, Humus üzerine yürürken Baalbek halkı kendisinden emân ve sulh yapılmasını istemiştir. Bunun üzerine o, mal, mülk ve kiliselerine dokunmamak şartıyla, onlarla bir sulh anlaşması yaptı ve kendilerine bir de "Emânnâme" verdi. Buna göre:

- Baalbek halkının hepsinin canlarına, mallarına, kiliselerine, şehrin içindeki ve dışındaki evlerine ve değirmenlerine dokunulmayacaktır.
-Rumlar, kendileriyle 15 mil uzakta olan yerler arasında hayvanlarını otlatabilirler; fakat ekili köylere inemezler; ancak Rebîulûlâ ve Cemâziyelûlâ ayları geçtikten sonra istedikleri yere giderler.
-Müslüman olanları bizimle aynı hakka sahiptirler.
-Tüccarları, bizim anlaşma yaptığımız bölgelerin hepsine girebilirler.
-Cizye ve harac verirler.

Görüldüğü gibi, Baalbek halkının ev ve kiliselerinin korunması açık bir şekilde ifade edilmiştir. (555)

553. el-Belâzurî, 148 (T.I, 199), mütercim burada, Hz.Ömer yerine, yanlış olarak, Ömer b. Abdulaziz yazmıştır.

554. Cizye miktarları için bkz. el-Belâzurî, 148 (T.I, 199-200); Ebu Yusuf, II, 134 (T.208); eş-Şafiî, IV, 102; Ebu Ubeyd, 55, 213; Abdurrezzak, *Musannaf*, VI, 85-6; İbn Asâkir, I, 571; es-Sûlî, 215. "Cerîb" ve "Mudâ" -ki M u d d değildir- hk. bkz. er-Reyyis, 314-7; ayr. bkz. ed-Dûrî, *Mukaddime*, 28-9. Diğer taraftan erkeklerden 4 dinar yanında, kadınlardan da 2 dinar cizye alınmasının Şam halkından Ebû Ubeyd'in istemiş olduğu hakkında bir rivayet de nakledilmektedir. Bkz. İbn A'sem el-Kûfî, I, 160.

555. el-Belâzurî, 154 (T.I, 208); Hamidullah,*Vesâik*, 378; Faual, 43-4.

Buna karşılık İbn Asâkir'in bir rivayetinde, "kilise ve evlerin yarısı" karşılığında anlaşma yapıldığı zikredilmektedir. (556)

Ticaret ve hayvancılık yönünden bazı hususların zikredilmesi, bu anlaşmanın özelliği olarak görünmektedir. Ayrıca c i z y e ve h a r a c ödenmesi ayrı ayrı zikredilmiştir. Cizye miktarını, yukarıda Dımeşk için kabul edilen 4 dinar veya 40 dirhem ile yiyecek maddeleri olarak kabul etmek lâzımdır.

Humus (Hıms): Humus şehrinin Müslümanlar tarafından fethine ait iki ayrı anlaşma üzerinde duracağız. Bunların ilki, 14/635 yılında sulh yoluyla yapılan anlaşmadır. Buna göre Humus halkı, yılda 170 bin dinar cizye ödemeyi kabul etmişlerdir. Bunun dışında, anlaşmada şu şartların yer aldığını görüyoruz:

-Humus halkının, kendilerine, mallarına, şehirlerinin surlarına, değirmenlerine dokunmayacaktır. Ancak Yuhanna kilisesinin dörtte biri, Mescid olmak üzre, bu şartın dışında bırakılmıştır.

Diğer taraftan Müslümanlar, şehrin boşaltılmış evlerine yerleşmişlerdir. (557)

Humus halkıyla yapılan bu anlaşmadan aşağı yukarı bir yıl sonra, 15/636 yılındaki Yermuk savaşından önce Müslümanlar, Heraklius'un kendilerine hücum etmek üzre asker topladığını öğrendiler. Bunun üzerine Humus halkından aldıkları cizyeyi iade ettiler ve kendilerini koruyamıyacaklarını, onlara bildirdiler.

Bu olayla ilgili olarak kaynaklarımızda tafsilatlı haberler yer almakta ve gayr-i müslimlerin, Müslüman hâkimiyetini Bizans hakimiyetine tercih ettiklerini bildirmektedir. Ayrıca bu savaştan önce Müslümanların, Suriye'de anlaşma yaptıkları diğer bölgelerde de aynı şekilde davrandıklarını, onlara da cizyelerini iade ettiklerini; savaştan sonra başta Humus olmak üzre diğer bölgelerin halkının vergilerini tekrar Müslümanlara verdiklerini kaynaklardan öğrenmekteyiz. Bu davranışın doğruluğundan şüphe eden bazı müsteşrıklar, c i z y e ile h i m â y e arasındaki ilginin, o devirde Müslümanlarca henüz bilinmediğini iddia etmişlerdir. Halbuki bu nokta, gayet açık bir şekilde, tâ Hz.Peygamber zamanından beri, hemen bütün anlaşmalarda zikredilen z i m m e, yani himâyenin tabii bir sonucudur. (558)

556. *Târîhu Medîneti Dımeşk*, I, 526.

557. el-Belâzurî, 155 (T.I, 208-210); Fattal, 44; krş. İbnu'l-Esir, II, 491-492, burada, kilisenin dörtte biri zikredilmez; el-Yakubî, II, 131.

558. el-Belâzurî, 162 (T.I, 219-20); Ebu Yusuf, II, 191-7 (T.226-7), Ebu Yusuf, bu olaya geniş bir şekilde yer vermekte ve ancak Yermuk savaşının ismini zikretmemektedir. Diğer taraftan o, bu olayı, "... zimmîler, kendilerine karşı Müslümanların vefakârlıklarını, güzel ahlâklarını, iyi hareket ve davranışlarını..." görmeleri sonucunda, "... İslâm düşmanlarına karşı Müslümanların galip gelmeleri için onlara yardımcı olmaya başlamışlardır..." diyerek, Bizanslıların arasına, bu gayr-i müslimlerin casuslar gönderdiklerini ve Müslümanlara askerî bilgiler topladıklarını anlattıktan sonra ele almaktadır.
Cizye iadesi için ayr.bkz.De Goeje,103-6;Dennet,102-5;A. el-Ali en-Naîm,375;er-Reyyis,156.

Humus halkı ile yapılan diğer anlaşma metinleri kaynaklarımızda yer almamakta ve yalnızca birinde "Humus halkı Baalbek halkı gibi anlaşma yaptı" denilmekte; diğerinde ise, "Dımeşk halkı gibi sulh anlaşması" yaptıkları belirtilmektedir. et-Taberî'nin Seyf yoluyla naklettiği bu ikinci haberde, ayrıca cizye miktarları üzerinde de durulmaktadır. (559)

Humus anlaşmasında iki önemli husus dikkatimizi çekmektedir: Kilisenin dörtte birinin Mescid için ayrılmasını ilk defa görüyoruz. Yukarıdaki, "kilise ve evlerin yarısı üzerine" yapıldığı bildirilen anlaşmaları doğru kabul edemiyeceğimizi belirtmiştik. Bundan dolayı bu haberi, kiliselere karşı ilk el koyma örneği şeklinde değerlendirebiliriz.

Humus için diğer önemli nokta da, cizyelerinin iadesidir. Müslümanlarla birlikte savaşırlarsa, cizyelerinin o yıl alınmaması şeklindeki karar ile, bu sonuncusu, cizyenin mahiyetinin nasıl anlaşıldığını göstermesi yönünden çok önemli bir gelişmedir.

Haleb: İyad b. Ğanm'ın fethettiği bu şehir halkıyla yapılan anlaşmada, kendileri, malları ve kiliseleri için "emân" verildiği rivayet edilmektedir. Ayrıca Mescid için bir yer ayrılması da, yine bu şehir için aynen nakledilmiştir.

Diğer bir rivayette ise, ev ve kiliselerinin yarısı karşılığında anlaşma yapıldığını; başka bir haberde de, Haleb halkının şehri boşaltmış olduğunu ve anlaşma esnasında Antakya'da bulunduklarını, daha sonra Haleb'e döndüklerini öğrenmekteyiz.

Cizye miktarının, yine 4 dinar ve yiyecek maddelerinin ilâvesiyle olduğu anlaşılmaktadır. (560)

Antakya: Ebu Ubeyde'nin fethettiği bu şehir halkı, cizye ödemek veya yerlerini terketmek şartıyla teslim olmuşlardır. Bunların cizye miktarını ise 1 dinar ve 1 cerîb buğday olarak kararlaştırmıştır.

Hz.Ömer, Antakya'nın fethinden sonra, Ebu Ubeyde'den, bu şehre Müslümanlardan iyi niyetli, tedbirli kimseleri yerleştirmesini ve düşmana karşı hazır bir şekilde durmalarını istemiştir. (561)

el-Curcûme: Antakya civarında bulunan Lukâm (veya Lukkâm) dağında oturan *el-Curcûme* kabilesiyle Müslümanların yaptıkları anlaşma ise, çok dikkat

559. el-Belâzurî, 156 (T.I, 210); et-Taberî, I, 2395. Ayrıca bkz. Dennet, 102-3.
560. el-Belâzurî, 174 (T.I, 235).
561. el-Belâzurî, 174-5 (T.I, 235-6).

çekicidir. Habib b. Mesleme'nin barış teklifi üzerine yapılan bu anlaşmada şu hususların kararlaştırıldığını görüyoruz:

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

-Onlar, Müslümanların yardımcıları, ajanları (gözcü), Lukâm dağında askerî üstleri olmayı kabul etmişlerdir. Buna karşılık onlardan cizye alınmayacak ve bu bölge halkı, Müslümanlarla birlikte yapacakları savaşlarda, öldürdükleri kimselerin mallarını (selcb) almak hakkına sahip olacaklardır.

-Bunların şehirlerindeki tüccar, işçi, Nabatlılar ve diğer kimseler de bu anlaşma sınırı içine alınmışlardır. Bunlara da, "Revâdif", yani "izleyenler ve arkadan gelenler" ismi verilmiştir. (562)

Benzer bir uygulamanın Filistin'de oturan Sâmirîlerle, harac ve cizye karşılığında, Müslümanlara ajanlık yapmaları şeklinde yapılmış olduğunu yukarıda "Harac" konusunu incelerken görmüştük. (563)

Cizye yerine ajanlık ve müslümanlarla beraber savaş yapılmasının kabul edilmesi, değişik bir uygulama olarak dikkatimizi çekmektedir.

Ajanlık ve düşmanın durumunu haber verme şeklinde yapılmış olan bir başka haber de Dulûk ve Ra'ban halkından, Rumların durumunu araştırıp, bilgi topladıktan sonra Müslümanlara bildirmeleriyle ilgilidir. (564)

Lazkiyye (el-Lazikkiyye): Buranın fethini Ubâde b.es-Sâmit gerçekleştirmiştir. Halkından "müşterek cizye" alınması kararlaştırılmıştır; kaynağımız bunun miktarını belirtmemektedir. Ayrıca kiliseleri kendilerine bırakılmıştır; Ubâde, burada bir mescid yapılmasını emretmiştir. (565)

Beytu'l-Makdis (Beytu'l-Mukaddes, İliya-Kudüs): Peygamberler şehri Beytu'l-Makdis, Yahudi ve Hıristiyanlar için olduğu kadar, belli bir süre kıble ittihaz edilişi ve İsrâ sebebiyle Müslümanlar için de kutsal bir yerdir. Ancak, bu özellikleri dışında Beytu'l-Makdis'in bizim için asıl önemi, Hz.Ömer'in bu şehrin ele geçirilişinde hazır bulunması ve anlaşmayı bizzat kendisinin yapmasıdır.

Kaynaklarımız, Hz.Ömer'in bu şehrin fethinde bulunduğunda ve başka bir şehrin fethinde de bulunmadığında ittifak etmektedirler. Esasen bu olay dışındaki haberlerde kaynaklar, çok farklı rivayetlere yer vermişlerdir. Şehrin fetih tarihi,

562.el-Belâzurî, 189(T.I, 255-6);er-Reyyis, 156-7;Yakut, *Mu'cem*, V, *el-Lukkâm mad.* ; Fattal,48.

563. el-Belâzurî, 187, (T.I, 254); bu şekilde bir anlaşmayı biz, Ermenistan halkı ile ilgili olarak Seyf'in rivayetinde de görüyoruz; ancak bunun Hz.Ömer devrine ait olduğunu tesbit edemediğimiz için yukarıda zikretmedik; et-Taberî, I, 2665-6; er-Reyyis, 157; et-Tantavî, 173; A. e-Ali en-Naîm, 173.

564. el-Belâzurî, 177, (T.I, 240).

565. el-Belâzurî, 157 (T.I, 212-3).

Hz.Ömer'in yalnız bu fethe iştirak için mi, yoksa Câbiye'deki başka işleri dolayısıyle mi bu fetihde hazır bulunduğu, şehrin teslim alınışı ve diğer faaliyetleri gibi konularda birbirinden farklı rivayetlere yer vermişlerdir. Biz, bunlar üzerinde durmak istemiyoruz. Burada bizi ilgilendiren husus, şehrin teslim anlaşmasının esaslarıdır.

İnceleme sahamız bakımından, bizzat Hz.Ömer'in belirlediği bu anlaşma şartları, Halife'nin kendi anlayışını doğrudan doğruya göstermesi yönünden, hiç şüphesiz, çok önemlidir. Ancak, üzülerek belirtelim ki bu anlaşma metninin tesbitinde kaynaklarımız, yeterli ilgiyi göstermemişlerdir. Meselâ birçok şehre ait anlaşma metinlerini eserine alan el-Belâzurî, Beytu'l-Makdis anlaşması için şu ifadeleri vermekle yetinmiştir: "...İliya (Beytu'l-Makdis) halkı, Ebu Ubeyde'den, Şam şehirleri halkının yaptıkları anlaşmalar gibi, kendilerine e m a n verilmesini ve sulh yapılasını istediler. Bu şartlara göre, cizye ve harac ödenecek, diğer haklara da sahip olunacaktır. Ayrıca İliya halkı, anlaşmanın bizzat Ömer b. el-Hattab tarafından yapılmasını istediler. Ebu Ubeyde bu durumu Ömer'e yazdı... Ömer İliya'ya geldi. Ahalisi ile yapılan anlaşmayı tasdik etti ve anlaşmayı kendi eliyle yazdı..." (566)

Görüldüğü gibi el-Belâzurî, anlaşma metnini vermemekte ve yalnızca "cizye ve harac ödeyecekleri ve diğer Şam (Suriye) şehirlerine benzer şartların yerine getirilmesi" şeklinde ifadeler kullanmakla yetinmiştir.

el-Yakubî ise, aşağıdaki kısa ibareyi anlaşma metni olarak vermektedir: "Bu mektubu (kitab) Ömer b. el-Hattab, Beytu'l-Makdis halkına yazmıştır: Sizler, kanınız, mallarınız ve kiliseleriniz üzerine eminsiniz; kiliselerinize oturulmayacak ve bunlar tahrip olunmayacaktır; meğer ki genel isyandan mesul olasınız."(567)

Bu iki kaynağın ifadeleri, birbirini desteklemektedir. el-Belâzurî'nin ifadeleriyle el-Yakubî'nin kısa anlaşma metni, can, mal ve kilise emniyetini bahşetmekte ve Suriye'deki diğer şehirlerin şartlarını esas olarak vermektedir.

Beytu'l-Makdis'e ait bir başka anlaşma metnine daha sahip bulunmaktayız: "Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla! Allah'ın kulu, Mü'minlerin emiri Ömer tarafından İliya halkına verilen emândır: Halife bu emânı, onların canları, malları, kiliseleri, haçları, hastaları, sağlamları ve diğer dindaşları için vermiştir. Buna göre:

1-Kiliselerde oturulmayacaktır; bu kilise ler ve müştemilatı ile onların haçları ve malları yıkılmayacak ve azaltılmayacaktır.

2-Dinlerinden dolayı rahatsız edilmeyecekler ve onlardan birisi zarar görmeyecektir.

566. el-Belâzurî, 164 (T.I, 221-2).
567. *Tarihu'l-Yakubî*, II, 136-137.

3-İliya'da, onlarla birlikte, herhangi bir Yahudi oturmayacaktır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

4-İliya halkı, diğer şehirlerin halkı gibi cizye verecektir.

5-Onlar İliya'dan, Rumlar ile hırsızları (el-husût) çıkaracaklardır.

6-Bunlardan İliya'yı terkeden birisi, kendisi ve malından ta gideceği yere kadar emin olacak İliya'da kalacaklar ise, diğer halk gibi cizye ödeyeceklerdir.

7-Bizanslılarla birlikte İliya'yı terketmek isteyen halkın da, canları, malları, kilise ve haçları korunacaktır; onlar istedikleri yere ulaşıncaya kadar, bu koruma devam edecektir.

8-Yeryüzü halkından herhangi birisi İliya'da oturmak isterse, buranın halkı gibi cizye ödeyecektir; isteyen Rumlarla gider, isteyen âilesinin yanına döner.

9-Bunlardan, ancak hasat zamanı vergi alınır.

10-Bu kitapta olanlara Allah'ın ahdi, Resûlünün, halifelerin ve müminlerin zimmesi vardır; ta ki üzerlerine düşen cizyelerini ödesinler." (568)

Bu uzun anlaşma metni, yalnızca Seyf tarafından rivayet edilmiştir. Seyf'in rivayetlerine karşı, genel itimatsızlığa rağmen bu metni aynen buraya almak zorunda kaldık. Üzülerek ifade edelim ki bir başka râvi, bu anlaşmanın metnini vermemektedir. Ancak İbn A'sem el-Kufî, Hz.Ömer'in verdiği bu "emân-nâme"nin, kendi ifadesiyle, "günümüze kadar ellerindedir" şeklinde varlığından söz etmektedir.(569) Esasen bu anlaşma metninden diğer kaynaklar da açıkça bahsetmişler ve fakat metnini vermemişlerdir.(570)

Bu anlaşma metninin ihtiva ettiği şartların, diğerleriyle kısa bir karşılaştırmasını yaparsak karşımıza bazı önemli farklılıklar çıkmaktadır. Böyle bir tesbit, el-Belâzurî'nin ifadesi gereği yerine getirilmelidir; çünkü o, diğer Suriye şehirlerinin aynı olan şartların Beytu'l-Makdis için de geçerli olduğunu ifade etmiştir.

Can, mal ve kilise emniyeti, genel bir davranış şeklidir ve hemen bütün anlaşmalarda yer almıştır. Bunların geniş bir şekilde ifade edilişi dışında, bu anlaşma bir farklılık göstermektedir.

M.614 yılında İranlıların Beytu'l-Makdis'i işgal ve tahribi, M.629 civarında, Bizans kuvvetlerinin İranlılara galebesi sonucunda sona ermiştir. (571) Bu vesile ile o kutsal şehirdeki Bizans ordusu ve hangi anlamda kullanıldığını pek anlayamadığımız "hırsızlar"ın şehirden çıkarılmalarının ileri sürülmesi, bir farklı esas gibi görülmektedir.

568. et-Taberî, I, 2405-6; Hamidullah, *Vesâik*, 379-380; aynı yazar, *İslâm'da Devlet İdaresi* , 180; Şiblî, 367-9; Arnold, 58-60; Fattal, 45-7; Dennet, 110-1.

569. *Kitabu'l-Fütûh*, I, 296.

570. Hıristiyan kaynaklar da bu anlaşma metninden bahsetmekte ve benzer şartları ve büyük bir ihtimalle Seyf'ten naklen, eserlerinde rivayet etmişlerdir. Bunlar için bkz. Dennet, 110-1.

571. *Kudüs mad., İ.A.* s. 955.

Harac ve cizyenin "hasad" zamanı toplanacağının tasrih edilmesini de bu anlaşmaya ait bir özellik olarak belirtmek gerekiyor.

Bize göre, bu anlaşma metni içerisinde üzerinde durulması gerekli ve diğer anlaşmalarda yer almayan en önemli şart, İliya'da, Yahudilerin oturmasına izin verilmemesini isteyen 3. maddesidir. Gerçekten böyle bir şartı Hz.Ömer ileri sürmüş müdür? Seyf'in şahsiyeti ve rivayetlerinin diğer kaynaklara göre bazan mübalağalı oluşu, yalnızca ondan nakledilen haberleri kabul etmekte bizi tereddüde sevketmektedir. el-Belâzurî, Suriye'deki diğer anlaşmalara benzer şartları ileri süren bir metinden söz etmektedir; bunlarda Yahudilere ait özel bir şarta rastlanmamaktadır. Gerçi Beytu'l-Makdis'e göre, aynı şartlara sahip başka bir şehrin fethi de söz konusu değildir. Ancak, Yahudilerle ilgili bu şartı kabul etmekten bizi alıkoyan iki ayrı noktaya işaret edip Beytu'l-Makdis'e ait sözlerimizi tamamlamak istiyoruz. Bunlardan ilki, Mısır'ın fethinde, İskenderiye'deki Yahudilerin orada kalacakları zikredilmiştir. (572) Diğer taraftan bu şekilde çok önemli bir şartın, diğer kaynaklarda yer almaması gerçekten büyük ölçüde bizi tereddüde sevketmektedir. Hıristiyan-Yahudi düşmanlığının da bir aksi olan bu şartın, bundan sonra ele alacağımız Ludd'e ait anlaşma ile de karşılaştırılması, bu maddenin doğru kabul edilmemesini gösteren bir diğer nokta olabilir. Fattal, anlaşmada yer alan şahidler ile anlaşma tarihi olarak 15. hicret yılının yazılmasını, bu tarihte henüz hicrî takvim esası konulmadığından dolayı, bu anlaşmayı mevsuk kabul etmeme temayülündedir. Dennet ise, bu metni, Yahudilerle ilgili şarta dikkati çekerek, doğru kabul edilebileceğini ifade etmektedir. Şiblî ve Heykel, metnin tartışmasını yapmadan aynen eserlerine almışlardır. (573)

Ludd: Beytu'l-Makdis'in yanında bulunan bu şehre ait fetih anlaşmasının da yine Hz.Ömer'ce verildiği ve bunun da yine Seyf tarafından rivayet edildiğini görmekteyiz. Yahudilerin çıkarılması dışında hemen hemen aynı metnin verildiği bu anlaşmanın tercüme ve şartlarını ayrıca buraya almak istemiyoruz. (574)

c- el-Cezire Bölgesi

el-Cezîre bölgesini incelemeye, bir taraftan fethini, diğer taraftan vergisini ilgilendiren oldukça geniş bir haberi ele alarak başlamak istiyoruz. Yalnızca Ebu Yusuf'un *el-Harac*'ında, Hîreli bir âlimden alınan alınan cevabın metni şeklinde rivayet edilen bu habere göre el-Cezîre, Sasanî ve Bizans imparatorluklarına tâbi, iki ayrı bölgeye ayrılmaktadır. Bu haberde cizye ve "ordunun yiyeceği" (erzâku'l-cund) konu-

572. Hasan İ. Hasan, I, 255-8; Dennet, 122.

573. Fattal, 47; Dennet, 110-1; Şiblî, 367-9; Heykel, I, 255-6; ayrıca 246-255, 256-8; 258-263; el-Akkad, 427-8; Kudüs'ün fetih tarihini, 15, 16 ve 17 yılları şeklinde gösterildiği hk.bkz. Wellhausen, *İslâmın En Eski Tarihine Giriş*, 59-60; Fetih haberleri için de Giriş'imize bkz. bu anlaşmanın tahlil ve değerlendirmesi için de bkz. Şükrî Faysal, *el-Mücteme'at*, 60-5.

574. et-Taberî, I, 2406-7; el-Belâzurî, 164; Fattal, 47.

sunda verilen farklı bilgiler üzerinde duracak ve daha sonra da, bölgeye ait diğer kaynakların rivayetlerine geçeceğiz.(575)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Suriye kuvvetleri genel komutanı Ebu Ubeyde tarafından el-Cezîre'ye gönderilen Iyâd b.Ğanm, Urfa (er-Ruhâ) şehrini muhasara etti ve onları, muayyen bir miktar vergi karşılığında sulh istemeye mecbur etti. Bu durumu bir mektupla Ebu Ubeyde'ye bildiren Iyâd, gelecek cevabı beklemeye başladı.

Burada, üzerinde durmak istediğimiz ilk önemli haber, Iyâd'ın bu mektubu üzerine Muâz b. Cebel'in, Ebu Ubeyde'ye cizye ile ilgili söylediği aşağıdaki görüşleridir; cizye miktarı üzerinde belirtilen bu görüşleri, Muâz b. Cebel şöylece ifade etmektedir: "Eğer sen, muayyen bir şeye karşılık onların sulh talebini kabul eder de onlar o miktarı ödemekten âciz kalırlarsa, onları öldürmeye hakkın yoktur. O zaman, ödenmesini şart koştuğun muayyen miktarın iptalinden başka çıkar yol bulamazsın. Eğer onlar bu miktarı kolaylıkla öderlerse, o zaman da Allah'ın emri olan zillete düçâr olmaksızın vergileri öderler ki bu da matlub değildir. Onların sulh talebini kabul et. Vergi hususunda da ***güçlerinin yeteceği miktarı*** vermelerini şart koş. Böyle yaparsan, zengin de olsalar, fakir de düşseler onlara, tâkatları dışında bir yük yüklemiş olmazsın. Ve senin şartın tamam olur, netice itibariyle anlaşmanın iptal edilecek bir tarafı kalmaz."

Bu görüşü benimseyen Ebu Ubeyde, Iyâd'a bu şekilde yazmıştır. O da, halkla bu konuyu tartışmıştır. Sonunda Urfa halkı, râvîlerin bir kısmına göre "belirli bir miktar"; diğer kısmına göre de "güçlerinin yettiği" kadar cizye ödemeyi kabul etmişlerdir.(576)

Râvî sonunda, "belirli miktar" şeklinde cizye tayin edilmesinin kabul edildiğini ifade etmektedir. Ancak, cizye miktarını daha ilerde şu şekilde vermektedir: "...Iyâd b. Ğanm, şahıs başına olmak üzre, el-Cezîre halkına vergi koydu. Her şahıs için 1 dinar, 2 mudd buğday, 2 kıst zeytinyağı, 2 kıst susamyağı veya sirke..." cizye ödemelerini şart koşmuştur ve herkesi aynı seviyede kabul etmiştir. (577)

Urfa ve genel olarak el-Cezîre halkından alınmasına karar verilen bu cizye miktarını, el-Belâzurî'deki rivayetlerin bir kısmı da teyid etmektedir. Ancak, başka

575. Fetih haberleri yanında bu iki İmparatorluğa bağlı yerlerin de bildirildiği haberi; bu bölgenin fethini, kaynaklardaki bütün rivayetleri ele alarak inceleyen Fikret Işıltan'ın eseriyle karşılaştırınız; Ebu Yusuf, I, 289 vd. (T.77 vd.); F.Işıltan, *Urfa Bölgesi*, 48 vd.

576. Verginin "belirli miktar" veya "güçlerinin yettiği" nisbetinde ödenmesi hakkında çeşitli görüşler için bkz. Dennet, 87-8; özellikle, Abdulmun'im Muhtar, *Nazratum*, 420-6, araştırıcı, çok farklı bir tefsirle, bu ibarenin, Urfa bölgesinin Bizans hududunda bulunmasıyla ilgili olduğunu ve bu şekildeki tefsirin yanlış olduğunu ifade etmektedir.

577. Ebu Yusuf, I, 289-304 (T. 77-80).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

miktarların da yer aldığı ve gayr-i müslim halkla yapılan anlaşmalar ve bunların varyantlarını da içine alan haberlere geçmeden önce, Ebu Yusuf'un naklettiği bu haberde yer alan diğer konuları tamamlamak istiyoruz.

Hîreli âlimin, köylülere yükletildiğini ifade ettiği "ordunun yiyeceği" (erzâku'l-cund) hakkında da, aynen şunları söylemektedir: "... Köylere ve köy halkına gelince, fethedilen her köy ehli, hiçbir direnmede bulunmadılar, ancak onlar, 'Biz de şehirlerimiz ve reislerimiz gibi muamele görelim, onlara tâbi olalım' dediler... Bu beldelere gelen Müslüman valiler, orduya ait erzak hariç, diğer hususlarda köylüleri de şehir halkı gibi eşit muameleye tâbi tuttular. Ordunun erzâkını, şehir halkına değil, köy halkına yüklediler..."

Râvî daha sonra, köyde tarımla uğraşıldığını ve bundan dolayı böyle bir ayırım yapıldığını belirttikten sonra, bu şekilde bir ayırımın doğru olmadığını ileri süren âlimlerden de bahsetmektedir. (578)

Hîreli râvî ayrıca, Sasanî idaresindeki el-Cezîre halkının ise, Kâdisiye savaşından sonra, İslâm davetine icabet ettiklerini ve Müslüman olduklarını da haber vermektedir. (579)

Görüldüğü gibi Ebu Yusuf'un bu haberinden, cizye miktarı ile ordunun yiyeceği konusunda, çok farklı ve diğer kaynaklarda yer almayan görüşleri öğrenmekteyiz. Özellikle cizyenin hangi ölçülere göre tayin edileceği hakkında, Muâz b. Cebel'e atfedilen görüşler ilgi çekicidir. Ordunun yiyeceği konusunda, köy halkı ile şehir halkı ayırımını da, başka bir bölgede göremediğimiz gibi, diğer kaynaklar da, bizim tesbitimize göre, bu hususta herhangi bir bilgi vermemektedirler.

Ebu Yusuf'un *el-Harac*'ı dışındaki kaynaklarda ise, cizye miktarları yanında, Urfa (er-Ruhâ) şehrine ait bazı anlaşma metinleriyle karşılaşmaktayız. Bunların çoğunu el-Belâzurî, birçok râvî yoluyla, eserinde zikretmektedir. Biz, bu haberleri birleştirerek, gayr-i müslim halkın hak ve görevlerine ait nelerin belirlendiğini aşağıya çıkarmak istiyoruz.

Önce, yukarıya çıkardığımız cizye miktarı yanında, (580) rivayet edilen diğer cizye miktarlarını görelim: Kadın ve çocuklar hariç, her ergin kimse, 1 dinar, birkaç kafîz buğday, zeytinyağı, sirke veya bal verecektir. (581)

Iyâd b. Ğanm'ın Rakka halkından 4 dinar cizye aldığını veya bu miktarın, daha sonraki vali Umeyr b. Sa'd tarafından, Hz.Ömer'in emri üzerine karar-

578. Ebu Yusuf, aynı yer.
579. Ebu Yusuf, I, 289-304 (T, 77-80).
580. el-Belâzurî, 211 (T. I, 286).
581. el-Belâzurî, 205-6 (T.I, 278-9); Hamidullah, *Vesâik*, 381; F.Işıltan, 51; Fattal, 40-1; ayr. krş. el-Belâzurî, 211 (T.I, 286); F.Işıltan, 58.

laştırıldığını görmekteyiz. Aynı miktar cizyenin, Re'su'l-Ayn'dan da alındığını, yine el-Belâzurî rivayet etmektedir. (582)

Urfa (er-Ruhâ) ve el-Cezîre halkları için yapılmış anlaşmalara göre de şu şartların kararlaştırıldığını görüyoruz:

-Cizyelerini ödedikleri sürece, canları, kanları, malları, kadın ve çocukları, şehirleri, değirmenleri emniyetedir.

-Kiliseleri ve çevresindekiler onlara aittir; bunlara dokunulmayacak ve yıkılmayacaktır; mevcut olanlardan başka kilise inşa etmeyeceklerdir; çan çalmayacaklar, paskalya tes'id etmeyeceklerdir ve haçlarını göstermeyeceklerdir. (583)

-Evlerine kimse oturmayacaktır.

-Yolunu bulamayanlara yol göstereceklerdir; yol ve köprüleri tamir edeceklerdir; Müslümanlara iyi "nasihat" edeceklerdir.

-Bu şartlara riayet etmezlerse, himaye görmeyeceklerdir. (584)

Benî Tağlib Kabilesi: Bir Hıristiyan-Arap kabilesi olan Benî Tağlib'e çok farklı bir statünün uygulandığını görüyoruz. (585) Hz.Ömer, Hıristiyan olarak kalmak isteyen bu kabileden, c i z y e yerine "iki kat sadaka" (zekât) alınmasını ve bunların, çocuklarını vaftiz ettirmemelerini, yani Hıristiyanlaştırmamalarını istemiştir. Müslümanlardan alınan zekât nisbetlerinin iki katı şeklinde belirlenen ve cizye yerine alınması kararlaştırılan bu şekildeki bir uygulamanın gerekçelerini, kaynaklardaki farklı rivayetleri ele almak suretiyle incelemeye çalışacağız.

Sözümüze, Ebu Yusuf'un dikkatimizi çeken şu iki ifadesiyle başlayalım: "...Hz.Ömer, Benî Tağlib kabilesinin sadakasını (zekât), (586) cizyeye (harac) (587) bedel olmak üzre, iki kat (588) yaptı..." (589)

582. el-Belâzurî, 206, 209 (T.I, 279, 284); F.Işıltan, 51-2, 56-7.

583. Hît halkının kilisesinin yarısının istisna edildiği hk. bkz. el-Belâzurî, 212; F.Işıltan, 60.

584. Ebu Ubeyd, 298; el-Belâzurî, 204-7, 211 (T.I, 277-81, 286); F.Işıltan, 49-60; 74-5, 89-94; Dennet, 85-90; ed-Dûrî, *Mukaddime*, 28. Urfa'nın Arbesûs bölgesindeki gayr-i müslimlerin çıkarılışı için bkz. Ebu Ubeyd, 246-254; Hamidullah, *Vesâik*, 383.

585. Rebîa kabilesinin önemli bir kolu olan Benî Tağlib kabilesinin nesebi için bkz. H.Kindermann, *Benî Tağlib, İ.A.* 620. İslâmiyetin ortaya çıkışı zamanlarında el-Cezîre bölgesine yerleşen bu kabilenin, Cahiliye çağında Hıristiyanlığa girdiğini ve Rebîa ana kabilesinin bir diğer kolu olan Bekr kabilesiyle mücadelelerini, yukarıdaki makalede yazar, geniş bir şekilde ele almış ve kaynaklarını göstermiştir. Ayrıca bkz. F.Işıltan, 45; Halid b. Velîd'in, Hz.Ebu Bekir'in hilâfeti sırasında, Benî Tağlib kabilesiyle mücadeleleri için bkz. Wellhausen, *İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş*, 39 vd.; bu kitap, ss. 121-2.

586. *el-Harac*'ın Türkçe çevirisinde "öşürünü" denilmiştir. Metinde "sadaka"dır ve "zekat" anlamındadır. Ö ş ü r, yalnızca toprak mahsulünden alınan zekâttır; oysa buradaki kullanılışı genel anlamıyla zekâttır.

587. Metinde "harac" kelimesi geçmektedir ki, "cizye" anlamındadır.

588. Türkçe çeviride, "ziyâdeleştirdi" diye çevrilmiştir. Oysa burada, genel olarak artırma değil, "iki kat", yani "bir misli artırmak" anlamında "ed'afe" fiili kullanılmıştır.

589. Ebu Yusuf, I, 451 (T. 115).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Eserinin bir başka yerinde, aynı müellif, Benî Tağlib kabilesinin durumunu ele aldığı bölüme başlarken de, "... niçin onların mallarından alınan s a d a k a iki misline çıkarıldı ve başlarından alınan c i z y e ıskat edildi?..."(590) şeklinde bir ifade kullanılmıştır.

Bu iki ibareden birincisine göre, Hz.Ömer, bu kabileden, c i z y e yerine iki kat s a d a k a alınmasını kararlaştırmıştır. Bunun anlamı, cizye miktarının, sadaka nisbetlerine göre belirlenmesidir. (591) İkinci ibareye göre ise, bu kabileden cizyenin "ıskat" edildiği ve buna karşılık, onlara, Müslümanların dinî görevlerinden biri olan sadakanın iki kat nisbetinde bir vergi yüklendiği anlaşılmaktadır.

Bu şekilde bir ayırım yapılarak konuyu ele alışımızın amacı, Hz.Ömer'in Benî Tağlib kabilesinden, kendi dinlerine kalmalarına rağmen, gerçekten onları c i z y e ödemekten muaf mı tuttuğu; yoksa, baştan beri cizye konusunu ele alırken gördüğümüz üzre, c i z y e için sabit bir miktar olmamasının tabiî sonucu olarak, onların ödeyecekleri baş vergisinin "...nisbetlerini tebarüz ettirmek gayesiyle..." (592) mi "zekât" nisbetlerini esas aldığı sorularının karşılığını bulmak ve bu kabile ile ilgili haberleri daha iyi anlayıp değerlendirmektedir.

Bu iki ayrı sorunun cevabını bulmaya çalışırken, üzerinde durulması gerekli asıl nokta, Hz.Ömer'in bu kabileye niçin bu şekilde davrandığının ortaya çıkarılmasıdır; çünkü kaynaklarımız, Hz.Ömer'in Benî Tağlib'den "iki kat sadaka" alınmasını kararlaştırmış oluşunda ittifak etmektedirler. Ancak gerekçeler, farklı ifadelerle rivayet edildiği gibi, bu uygulamanın yorumu da çok değişik şekillerde yapılagelmiştir. Biz bunların bir kısmını göstermeye çalışacağız.

Bu kabile mensubu Ubade b. Numan et-Tağlibî'nin Hz.Ömer'e şöyle dediği rivayet edilmektedir: "Ey Mü'minlerin Emîri! Benî Tağlib'in savaş konusundaki üstün gücünü anladınız. Aynı zamanda onlar, düşmana hudut komşusu bulunuyorlar. Eğer onlar düşmana arka çıkar, yardımcı olurlarsa, düşmanla birlikte onlara karşı savaşmak oldukça güçleşir. Eğer onlarla bazı anlaşmalar yapıp hareketlerini şartlara bağlamayı münasip görürsen bunu yap." (593)

Bir başka rivayette ise, Benî Tağlib kabilesinin Fırat nehrini geçip Bizans (Rum)'a iltihak etmeyi istedikleri zaman, Hz.Ömer'in onlar hakkında bu kararı verdiği ifade edilmiştir. (594)

590. Ebu Yusuf, II, 84 (T. 197).
591. "Zekât nisbetleri" denince, ortaya hemen önemli sorunlar çıkmaktadır. Bir defa, Müslümanın zekât verdiği her şeyden mi zekât verecekledir? Diğer taraftan, Müslüman kadınlar, erkekler gibi, zekât vermekle yükümlüdürler. Acaba Benî Tağlib'in kadınları da, bunu verecekler midir? Bu ve benzeri soruların cevaplarını ileride ele alacağız.
592. S.Tuğ, 71.
593. Ebu Yusuf, II, 85 (T. 197); Yahya b. Adem, 66-7 (nu. 207-8); el-Cessâs, III, 94. Ubade b. Numan et-Tağlibî'nin hayatı hakkında bilgi bulunamamıştır.
594. Ebu Ubeyd, 40, 720; el-Belâzurî, 217 (T.I, 293-4).

el-Emvâl müellifi Ebu Ubeyd ise, Hz.Ömer'in bu kabileden "iki kat sadaka" alma kararını, iki ayrı kısımda ortaya koymaktadır. Çeşitli sebeplerin ileri sürüldüğü bu görüşleri, görüş sahibinin kendi sıralamasına bağlı kalarak aşağıya aynen almak istiyoruz; çünkü Ebu Ubeyd, bizim tesbitimize göre, bu mesele üzerinde en fazla duran ve konuyu çok yönlü sebeplerle açıklamak isteyen tek müelliftir. Ona göre, "Hz.Ömer'in Benî Tağlib hakkında iki hükmü vardır:

"1) Benî Tağlib'in, mallarından Hz.Ömer'e verdikleri şeylerden dolayı kanları bağışlandı. Halbuki onlar Araptırlar ve Araplar için hüküm, ya Müslüman olmak ya da öldürülmektir; ama bize göre Hz.Ömer'in bu kabile mensuplarından iki kat sadaka alması, şu iki sebepten dolayıdır:

"a) Çünkü onlar Hıristiyandı,

"b) Ömer, Hz.Peygamber'den bir hadîs işitti ve bu hadîsi onlar hakkında te'vîl etti ve şöyle dedi: Eğer ben Resûlullah'ın, 'Allah, Fırat kenarında Rebîa'dan bir topluluğu bu dinden menedecektir' buyurduğunu işitmeseydim, tek Arabı bile, ya öldürürdüm, ya da o Müslüman olurdu.

"Bundan dolayı Ömer, onların malını almayı kabul etti ve kanlarını bağışladı. Bu, iki sebepten birincisidir.

"2) Hz.Ömer, onların kanını bağışladı ve kendilerine, diğer zimmîlere koyduğu gibi cizye koymadı, iki kat sadaka koydu. Bizim anlayışımıza göre Ömer, cizyeyi terketmeye şu sebeplerden dolayı cevaz vermişür:

"Ömer, onların cizyeden ***nefret ettiklerini ve tiksindiklerini*** gördü ve onların düşmanlıklarından ve Rum'a iltihaklarından emin olmadı. Ayrıca Ömer, onların İslâm ehline yardımcı olmalarını istedi.

"Ömer biliyordu ki, Benî Tağlib'den bu ismin (cizye) düşürülmesinden dolayı Müslümanlara bir zarar gelmeyecektir. Bununla beraber onlar, cizyenin gereği olan malı vereceklerdi. Onun için cizyeyi iskat etti; ve s a d a k a adıyla aldı. Böylece o, Benî Tağlib fesadını ıslah etti; Müslümanların, onlar üzerindeki hakkını da korudu ve Ömer muvaffak oldu."(595)

Ebu Ubeyd, bu sözlerinden sonra, Hz.Ömer'in şahsiyetini öven bazı hadîsleri sıralamış ve sözlerini şöyle bağlamıştır: "Benî Tağlib'den alınan şey, her ne kadar s a d a k a diye isimlendirilmiş ise de, bu, s a d a k a değildir..."

Ebu Ubeyd'in birinci grupta yer alan görüşleri, c i z y e yerine s a d a k a alınmasının izahını yapmamakta; bunların, ehl-i kitap olarak kalmalarına niçin izin verildiğini göstermektedir. Sorunun bu tarafı, bizi daha az ilgilendirmektedir. Ancak Ebu Ubeyd, konunun en önemli noktalarını ikici grupta belirtmiştir.

595. Ebu Ubeyd, 722-3.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Diğer bazı rivayetlerde ise, yukarıda belirtilenlere yakın sebepler ileri sürülmekte ve özellikle Hz.Ömer'in, Benî Tağlib kabilesinden cizye almak istediği zaman, onların çeşitli yerlere dağıldıkları ve uzak yerlere kaçtıkları anlatılmaktadır. Kaynaklarımız, bu kabilenin Arap olduğu, cizye ödemekten tiksindikleri; savaş güçlerinin çok fazla olduğu ve Bizans'a sığınmaları halinde düşmanın büyük bir güç kazanacağı üzerinde ısrarla durmaktadır. Ayrıca bu kabile mensubu kimselerin ziraat ve hayvancılıkla uğraştıkları ve malların olmadığı da üzerinde durulan diğer hususlardır. Yine bu rivayetlerde, Hz.Ömer'in bu sebepleri gördükten sonra, Benî Tağlib'i geri çağırdığı ve kendilerinden cizye yerine "iki kat sadaka" almayı kabul ettiği de ifade edilmektedir. (596)

et-Taberî'deki Seyf'in rivayetlerinde, Benî Tağlib'den cizye alınırsa, bunların Bizans'a sığınacağı belirtildikten sonra, "... bunun bir neticesi olarak onların, Araplıkla ilgisi kesilir, Acem olurlar..." şeklinde bir ifade yer almaktırdır. Bu ise, konuya dinî unsurdan ayrı bir de "milliyet" faktörünün eklenmiş olduğunu göstermektedir. (597)

Seyf, bir başka yerde de, bu kabile mensuplarının ağzından "...cizye ödemekle bizi Arap kavmi arasında küçük düşüreceksin..." şeklinde, Hz.Ömer'e söyledikleri bir sözden bahsetmektedir. Ayrıca o, Hz.Ömer'in Bizans'a kaçtıkları takdirde, kendilerini, mektup yazarak geri isteyeceğini ve onları o zaman köleleştireceğini de anlattıktan sonra, bu kabile mensuplarının Hz.Ömer'e şöyle dediklerini yazmaktadır: "... Sen, bize vergi ödet; fakat buna c i z y e adını verme!" dediler. Hz.Ömer de onlara, "Siz buna istediğiniz adı takarsanız, biz buna c i z y e diyoruz" dedi. (598)

Kaynaklar, bütün bu haberlerden sonra, Hz.Ömer'in Benî Tağlib hakkında şu kararı verdiğini yazmaktadırlar:

-Bundan böyle Benî Tağlib kabilesi mensupları, çocuklarından hiç birini Hıristiyanlık üzre vaftiz ettirmeyeceklerdir.

-İçlerinden herhangi birinin Müslüman olmasına mâni olmayacaklardır.

-İki kat sadaka ödeyeceklerdir.

Ebu Yusuf, "iki kat sadaka"nın nasıl anlaşılması gerektiğini de bir örnekle açıklamıştır: Onların 40 koyunları olursa, 2 koyunu sadaka olarak vereceklerdir. Bilindiği üzre Müslümanlar, 40 koyuna karşılık 1 koyunu zekât olarak verirler. Diğer miktarlar da bu şekilde hesaplanacaktır. Toprak mahsulleri de aynı şekilde vergilendi-

596. Ebu Ubeyd, 40, 721; el-Belâzurî, 216-7 (T.I, 292, 294); İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 574.

597. et-Taberî, I, 2482 (T.IV, 62-3); Şukrî Faysal, 84-6.

598. et-Taberî, I, 2509-2511 (T.IV, 97-9); F.Işıltan, 63-5. Seyf, rivayetinin sonunu şöyle bağlar: "-Ey Mü'minlerin Emîri! Sa'd b. Malik onların zekâtını iki kat yapmadı mı?" dedi. Hz.Ömer, ona "Evet" cevabını verdi ve onun sözünü dinleyerek "cizye" karşılığı bu miktarı kabul etti. Benî Tağlib heyeti de geri döndü.

rilecektir. Müslümanların 1 dirhem vereceği yerde, Benî Tağlib kabilesi mensubu bir kimse 2 dirhem ödeyecektir. (599)

Diğer taraftan bu kabile, diğer zimmîlerden, topraklarının ö ş ü r arazisi olması bakımından da ayrılmaktadır. Ayrıca bunların, hayvan ve diğer ziraî gelirlerinden de yine vergi vermeleri şart koşulmuştur. (600)

Kaynaklarda, bu kabile mensuplarının kadınlarından da zekât alınması gerektiği ifade edilmektedir. Bilindiği üzre, Hz.Ömer zamanında zimmî kadınlarından cizye alınmamıştır. Sadaka karşılığı yapılan bu anlaşma sonucunda, kadınlar gibi, çocuk ve mecnun (deli) kimselerden de sadaka alınıp alınmayacağı, fakîhlerce tartışılmıştır. Bazılarına göre, çocuk ve mecnunların da sadaka vermeleri gerektiği savunulurken, aksi görüşte olanların da bulunduğunu görüyoruz. (601)

Burada bir hususu açıklığa kavuşturmak gerekiyor. Hz.Ömer, bu kabile mensuplarından yalnızca, iki kat sadaka, çocuklarını vaftiz ettirmemeleri ve Müslüman olacaklara mâni olmamalarını istemiştir. Bize öyle geliyor ki, kadın ve çocuklar gibi, bu kabileye ait bazı teferruatlı konular, Müslümanların zekât esaslarına benzetilerek, daha çok fakîhlerce ortaya konmuş olsa gerekir; çünkü bu konuların, Benî Tağlib'e ait haberlerden ayrı bir şekilde zikredilmiş olduğunu ve bunları, bilhassa fakîhlerin ele almış olduklarını görüyoruz.

Bu kabileden iki kat sadakanın yılda bir defa toplanacağını da burada söylememiz gerekiyor. Bununla ilgili bazı şikâyetlerin, Hz.Ömer'e bu kabile mensuplarınca iletildiğini ve Halîfe'nin de bu yönde, vergi âmiline emirler verdiğini görüyoruz. (602)

Benî Tağlib kabilesiyle ilgili olarak, kaynaklarda yer alan diğer bazı haberleri de burada zikretmek gerekiyor: Hz.Ömer, bu kabileye vergi âmili olarak gönderdiği Ziyad b. Hudayr'a şunları söylemiştir: "...Onlar Arap kavmindendir; ehl-i kitaptan değillerdir; umulur ki, Müslüman olurlar..." (603). el-Belâzurî ise, "Benî Tağlib

599. Bkz. Ebu Yusuf, II, 85-9, 172 vd. (T.197-8, 220 vd); Yahya b. Adem, 65-7 (nu. 200-3, 206-212); Ebu Ubeyd, 40-2, 420,422; el-Belâzurî, 217-8 (T.I, 294-5).

600. Yahya b. Adem, 24, 26, 65, 66 (nu. 37, 45, 201, 202, 205); Ebu Ubeyd, 129-130; el-Belâzurî, 217 (T.I, 294); et-Taberî, *İhtilaf*, 228-231. Bu kabile dışındaki gayr-i müslimlerden, "cizye" ve "harac" dışında vergi alınmamıştır. Benî Tağlib'den ise, Müslümanların zekât verdikleri her şeyden, "iki kat sadaka" alınmıştır. Burada, Daru'l-Harb'den, gelen, ayrıca zimmî ve Müslüman tüccarların ticaret mallarından alınan uşûr (gümrük) vergisi, bu zümrelerin hepsinden alındığı için, bu vergiye gayr-i müslimlere has bir mükellîyet gözüyle bakmadık, dolayısıyle araştırmamıza almadık.

601. Ebu Yusuf, II, 86-8 (T.197-8); Yahya b. Adem, 67 (nu. 209-210); Ebu Ubeyd, 41-2; el-Belâzurî, 218 (T.I, 295); A. el-Ali en-Naîm, 377.

602. Ebu Yusuf, II, 90-1, 172 vd. (T.198, 220 vd.); Yahya b. Adem, 67-8 (nu. 211-2).

603. Ebu Yusuf, II, 90-1, 173-4 (T. 198, 220).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Hıristiyanlarının kestiği yenilmez ve kadınlarıyla evlenilmez; çünkü onlar, ne bizdendir, ne de ehl-i kitaptan" şeklinde bir başka haber rivayet etmektedir. (604)

Kaynaklarda yer alan bu rivayetler çok şaşırtıcıdır. Benî Tağlib, Arap olmakla birlikte Hıristiyanlığa girmiş olmalarından dolayı, ehl-i kitap sayılmaları gerekir. Halbuki bu haberlerde, ehl-i kitap olmadıkları, bundan dolayı da kestiklerinin yenmeyeceği ve kadınlarıyla da evlenilmeyeceği iddia edilmektedir. Aynı şekilde çocuklarının vaftiz edilmiyeceği yani Hıristiyanlaştırılmayacağı da, yalnızca bu Hıristiyan-Arap kabilesi için şart koşulmuştur.

Bilindiği üzre Müslümanlar, bilhassa Hz.Ömer devrinde, hemen hiçbir zimmîyi İslâmiyeti kabul etmeye zorlamamışlardır. (605) Çocukları için de aynı şekilde davranıldığını ve bütün anlaşmalarda bu hususun açık bir şekilde garanti edildiğini görüyoruz. Benî Tağlib çocukları için, farklı bir uygulamanın neden ileri geldiği hakkında Şiblî Numanî şu görüşleri ileri sürmektedir. "...Hz.Ömer'in Hıristiyanları, bu adeti icradan men'e selâhiyeti yoktur. Fakat tehaddüs eden mühim mesele şu idi. Hıristiyan kabilelere mensup olmakla beraber, Müslümanlığı kabul eden, sonra ölen ve küçük çocuklar bırakanlar vardı. Bu çocuklar ne olacaktı? Hz.Ömer bu çocukların vaftiz edilmelerini menetmiştir ki bu gayet haklı bir hareketti. Çünkü bu çocukların babaları Müslümanlığı kabul ettikten sonra çocuklarının da Müslümanlığı kabul etmeleri tabiîdir..." Merhum Şiblî, görüşlerini kuvvetlendirmek için de, bizim yukarıda temas ettiğimiz ve Seyf yoluyla rivayet edilen et-Taberî'nin "...babaları İslâmiyeti kabul eden çocukları vaftiz etmeyeceklerdir..." şeklindeki rivayetini zikretmektedir. (606)

Şiblî'nin bu açıklama ve yorumlarına iştirak etme imkânı yoktur. Bir kere Seyf'in dışındaki bütün râvîler, "babaları Müslüman olan çocuklar" şeklinde bir şartın varlığından söz etmemişlerdir. Bu şartı yalnızca Seyf ve hem de, konuyla ilgili olan iki ayrı haberinin sadece birinde söylemiştir ve bu şartın doğru olmaması da gerekir. Çünkü, babası Müslüman olan bir kimse, zaten çocuğunu vaftiz ettiremez, ettirmemelidir. Aksi takdirde, gerçekten Müslüman olmamış demektir. Ayrıca kaynaklarımız, Benî Tağlib'in bu şarta pek de riayet etmediklerini ve çocuklarını vaftiz ettirmeye devam ettiklerini bildirmektedirler. Diğer taraftan Şiblî, babası ölen çocuklardan söz etmekte ve bunların ne olacağını sormaktadır. Seyf'in rivayetini uy-

604. el-Belâzurî, 216 (T.I, 292).

605. Hz.Ömer'in, Üssak er-Rumî (veya Vussak, Usbak) isimli Hıristiyan bir kölesi vardı ve ona "müslüman ol" derdi. O da "Lâ ikrâhe fi'd-din" derdi. Hz.Ömer ölürken kölesini, Hıristiyan olduğu halde azad etmiştir. Hz.Ömer'in bu kölesi daha sonra müslüman olmuştur; bkz. Ebu Ubeyd, 48-9; Ibn Sa'd, VI, 158-9.

606. Şiblî, 377-8; et-Taberî, I, 2482 (T.IV. 62-3) Seyf'in ikinci rivayetinde bu şart ileri sürülmemekte ve diğer kaynakların rivayetine uygun olarak "çocuklarını vaftiz ettirmemeleri" şart koşulmaktadır; et-Taberî, I, 2509-11 (T.IV, 87-9); ayrıca krş. bu eserde Hz.Peygamber devrinde Benî Tağlib.

durma kabul ettiğimize göre, bunların babalarının Müslüman olup olmadıklarına bakılmaksızın, Hz. Ömer'in yaptığı anlaşmaya göre, Müslüman olmaları gerekir. Kaldı ki, babası ölen çocuklar, yalnızca Benî Tağlib'inkiler değildir. Bundan dolayı Hz. Ömer'in bu şartını, yaptığı anlaşmada, yalnızca bu kabile için, özel bir mücyyide olarak görmek gerektiğini düşünüyoruz. Esasen iki kat sadaka şartı da, aynı özel uygulamanın bir sonucu olsa gerektir. (607)

Benî Tağlib kabilesine uygulanan bu özel statünün nereden ileri geldiğini açıklığa kavuşturmaya çalışacağız. Ancak, daha önce, bir başka önemli nokta üzerinde durmak istiyoruz. Kaynaklarda genel olarak Benî Tağlib kabilesinin "Arap" olduğu ifade edilmektedir. Bu hususun, bilhassa Seyf'in haberlerinde açık bir şekilde tebarüz ettirildiğini yukarıda gördük. Bazı araştırıcılar, Hz. Ömer'in bu kabileden, cizye yerine iki kat sadaka almasını, kaynaklarda ısrarla belirtilen Arap oluşlarıyla birleştirerek, Halife'nin, "Arap" olduklarından dolayı bu kabileye özel statü uyguladığını iddia etmektedirler. Bunlardan bir kısmı, daha da ileri giderek, Hz. Ömer'i, "Arap milliyetçiliğinin ilk önderi" şeklinde göstermişlerdir. Bu araştırıcıların görüşlerine burada geniş bir şekilde yer vermemize imkân yoktur. Ancak, yalnızca Benî Tağlib kabilesinin özel statüsü dolayısıyle ileri sürülen bu görüşleri -konunun daha iyi anlaşılması için- ele almakta yarar görüyoruz.

Hz.Ömer zamanındaki fetihlerde, bazı Hıristiyan-Arap unsurların, Müslümanlarla birlikte, Bizans ve Sasanîlere karşı savaşmalarını ele alan Corci Zeydan, Benî Tağlib ve diğer bazı Hıristiyan kabilelerden (608) cizye alınmamasını şöylece değerlendirmiştir: ".... İslâmlar... Hıristiyan mezhebinde bulunan Tağlib, Iyâd, Nemir Kabâil-i Arabiyyesi üzerine de cizye tarh etmek istemişlerdi. Fakat kabâil-i mezkûre cizye itâsından istinkâf eylediler. Bu istinkâf hakkında Hz. Ömer'e malumât verilince, müşârünileyh ashâbını toplayarak istişârede bulundu... ". Bunların cizye ödememeleri şeklindeki görüşün bildirilmesini Hz.Ömer'in nasıl karşıladığı hakkında da C.Zeydan, şunları söylemektedir: " ... Mütâlea-i vâkıa Hz.Ömer'in hissiyât-ı zâtiyyesine muvâfık geldiğinden... aynı İslâmlar gibi, onların üzerine yalnız sadaka farz olunmakla iktifâ edildi. Hz. Ömer bu şeylerin cümlesini ittihad-ı Arabîyi muhafaza için yapılması vâcib bir vazîfe addediyordu..." (609).

H.Heykel de bu konuda benzer bir anlayışı ifade etmekte, Hz. Ömer'in, Hz. Ali'nin görüşlerine uyarak, Benî Tağlib'den iki kat sadaka alınmasını kabul ettiğini

607. Yukarıdaki anlaşma şartlarında zikredilen kaynaklara bakınız.

608. Benî Tağlib dışında, Iyâd, Nemir, Ibâd, Tenuh, Behrâ gibi kabilelerin de aynı statüye tâbi oldukları hakkında yalnızca Seyf yoluyla haberler bulunmaktadır. Diğer kaynaklar bu kabilelerin ismini vermez; bkz. et-Taberî, I, 2482, 2509 (T.IV. 63, 87); özel statünün yalnızca Benî Tağlib için olduğu hk. bkz. İbn Kayyım, *Ahkâm*, 84-6; ayr. krş. Fattal, 274-5.

609. C.Zeydan IV, 58; ayr. bkz. 55-8; yazarın, İbn Kuteybe'nin *el-Maârif*'inden yaptığı nakil çok değiştirilmiştir. Krş. *el-Maârif*, 574; ayrıca diğer kaynakları da göstermemiştir; C.Zeydan, sadakanın iki kat olduğunu da tasrîh etmemiştir.

belirtip, bu kabilenin Arap ve Hz. Ömer'in de Arabın yüceliği konusunda çok "hırslı" olduğunu ifade etmiştir (610).

Hz. Ömer'in Benî Tağlib kabilesinden "iki kat sadaka" almasını, "kamu malları" konusunda, onun bir ictihadı olarak değerlendiren S.M.et-Tamâvî, Hz. Ömer hakkında kaleme aldığı eserinin bir bölümünü, "Hz. Ömer ve Arab" konusuna ayırmıştır. Yazar, "Arap milliyetçiliği" fikrinin ilk önderi olarak Hz. Ömer'i göstermekte ve bunun doğruluğunu ortaya koyabilmek için de, çeşitli olayları ve Hz.Ömer'in bazı sözlerini ele almaktadır. Bunlar arasında araştırıcı, Benî Tağlib'le ilgili Hz. Ömer'in bu uygulamasına da yer vermiştir. Yazar, Benî Tağlib'in cizye vermesini "... onların sahip olduğu Arap kahramanlığının, Arap olmayan diğer milletlerin cizye ödemelerine benzemesini nefretle karşılamış olduklarına..." bağlamaktadır.(611)

Benî Tağlib uygulamasının bu şekilde değerlendirilmesine iştirak etmediğimizi hemen belirtmek isteriz. Hz. Ömer, Hıristiyan veya Yahudi, bütün kabilelerden cizye almıştır. Bu husus, diğer Arap kabileleri için de aynı şekilde uygulanmıştır. Benî Tağlib'den de cizye almakta ısrar etmiştir; esasen bu hususun bir Kur'an emri olarak, Halife tarafından yerine getirildiği görülmektedir. Konuyu "Arap milliyetçiliği" şeklinde değerlendiren yazarlar, genel olarak, yalnızca et-Taberî'de yer alan Seyf'in rivayetlerine dayanmışlardır. Diğer taraftan, C.Zeydan'ın iddia ettiği gibi, bu kabileden cizye yerine sadaka alınmasını, "Hz.Ömer'in hissiyât-ı zâtiyyesine muvafık" olarak anlamamıza da imân yoktur. Bu yazarların esas aldıkları Seyf'in rivayetinde, Hz. Ömer'in, "Siz buna istediğiniz adı takarsınız, biz buna c i z y e adını veriyoruz" dediğini unutmamak gerekir. Ayrıca, Seyf'in rivayetinde yer alan Hz.Ali'ye ait haberlerin tam tersi bir rivayetin, yani i k i k a t c i z y e alınması şeklindeki sözü de, bu konuda Seyf'in rivayetlerinin doğru olamıyacağı ihtimalini ortaya koymaktadır.

Bütün bu rivayet ve yorumlardan sonra, Hz.Ömer'in Benî Tağlib'den c i z y e yerine i k i k a t s a d a k a almasını nasıl izah edebiliriz? Hz.Ömer bu hususta karar verirken, hangi şartlar içinde bulunuyordu; Benî Tağlib ne yapmaya karar vermişti ve durumu ne idi? Önce bunları, kısaca tekrar görelim.

Benî Tağlib, savaş gücü üstün, düşmanla hem-hudut, ziraat ve hayvancılıkla uğraşan bir Hıristiyan-Arap kabiledir. Müslüman hâkimiyeti altına girerken, şayet

610. *el-Fâruku Ömer*, I, 270; yazar, yalnızca et-Taberî'deki Seyf'in rivayetine dayanmış ve onun da esasen yerini göstermemiştir. Hz.Ali'nin bu konuda Hz.Ömer'e fikir beyan ettiğini yalnızca Seyf rivayet etmiştir. Hz.Ali, Benî Tağlib için, "Ey Arabın domuzları! Vallahi bu iş bana havale edilseydi, size *cizyeyi* iki kat yapardım" sözlerini söylemiştir. Bk.İbn Abdi Rabbih, VI, 248. Şayet Hz.Ali, bu sözü söylemişse, Benî Tağlib'e uygulanan özel statüyü benimsemediği anlaşılır.

611. *Ömer b. el-Hattab*, 171, 395-7.

cizye ödemeye mecbur tutulurlarsa, Bizans'a iltihak edeceklerini, Hz.Ömer'e bildirmişlerdir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Hz.Ömer ise, cizye almak şartında ısrar ederse, bu kabilenin düşman saflarına iltihak edeceğini biliyordu. "Cizye" isminin doğurduğu bir hassasiyetle karşı karşıya kalan Hz.Ömer, bu ismin yerine "sadaka" kelimesini kullanmayı kabul etmekten çekinmemiştir. Gerçi sorun bir "isim" konusu değildi; çünkü "sadaka" yalnızca isim olarak kullanılmamış, nisbetleri ve hattâ mükellefleriyle birlikte, ama "iki kat" şeklinde uygulanmıştır. Diğer taraftan, Hz.Ömer'in, verdiği bu tavize karşılık, çocuklarının vaftiz ettirilmemeleri gibi önemli bir şartı da Benî Tağlib'e kabul ettirmiş olduğunu görüyoruz. Bize öyle geliyor ki bu, Müslümanların lehine ileri sürülmüştür.

Bu konuda, cizye miktarının azlığı veya çokluğunun, bir sorun olarak ortaya çıkmadığı görülmektedir. Benî Tağlib için önemli olan, cizye ödememektir; daha doğru bir ifadeyle, cizye ismiyle bir verginin kendilerinden alınmamasıdır. (612) İşte Benî Tağlib kabilesinin en büyük zaafı budur: Cizye ödemekten nefret etmeleri!

Kaynaklarımız, bu konuda yeterince bilgi vermemektedir. Cizye ödemekten niçin bu kadar "tiksindikleri" konusunda, yalnızca Seyf, "cizye ödemekle bizi Arap kavmi arasında küçük düşüreceksin" şeklinde bir açıklık getirmektedir. Ancak bu ifadesi, cizye ödemenin bir küçüklük olarak kabul edildiğini göstermekle birlikte, böyle bir anlayışın nereden ileri geldiğini açıklığa kavuşturmamaktadır. (613)

Seyf'in bu ifadesine benzer bir diğer haberi, el-Belâzurî'nin eserinde de görmekteyiz. Benî Tağlib kabilesi mensuplarının, "... Arap kavminden olmayan kâfirlerden alındığı gibi, bizden cizye alınmasın..." dedikleri rivayet edilmiştir.(614)

Kaynaklarımızda, Benî Tağlib'in cizye vermek istemeyişine benzer başka bir olay daha yer almaktadır. Gassanî emîri Cebele b.el-Eyhem'le ilgili bu haber şöyledir: el-Yakubî'nin rivayetine göre, Yermuk savaşında, Bizans ordusu yenildikten sonra, Cebele b.el-Eyhem, kabilesiyle birlikte kendi topraklarına çekildi. Yezid b.Ebî Sufyan, toprağından haraç, kendisi için de cizye ödemesini Cebele'ye bildirdi. Cebele, bu teklife şu karşılığı verdi: "Cizyeyi ancak Arap olmayan kâfirler öder; oysa ben Arabım." (615)

612. "Cizye" yerine "sadaka" ve onun da "iki katı" olarak verilecek vergi, hiç kuşkusuz ilkine göre çok fazladır; ayrıca kadın ve çocukların da mükellefler arasına alınması, vergi yükünü daha da artırır.
613. et-Taberî, I, 2510 (T. IV, 88).
614. el-Belâzurî, 217 (T.I, 293).
615. el-Yakubî, II, 132.

Ebu Ubeyd, aynı olayı başka bir şekilde rivayet etmektedir. Buna göre Hz.Ömer, Cebele'ye şu üç hususun birini seçmesini teklif etti: Müslüman olması; harac (cizye) ödemesi; ya da Bizans (Rum)'a iltihak etmesi. Cebele, Bizans'a iltihakı tercih etti. (616)

Olayın, daha farklı ifadelerle el-Belâzurî tarafından da rivayet edildiğini görüyoruz. Buna göre, Cebele b.el-Eyhem, Hıristiyan olduğu halde, Ömer b.el-Hattab'a geldi. Ömer ona, İslâmiyeti kabul edip sadaka (zekât) vermesini teklif etti. Cebele bunu kabul etmedi ve, "Sadaka veririm; ama dinimden dönmem" dedi. Bunun üzerine Ömer, "Kendi dininde kalırsan, c i z y e verirsin" teklifinde bulundu. Cebele bunu kabul etmedi. O zaman Hz. Ömer, kendisinden, ya Müslüman olmasını, ya da cizye vermesini, yoksa istediği bir yere çekip gitmesini, söyledi.

Cebele b.el-Eyhem, yanında 30 bin kişi olduğu halde Bizans toprağına gitti.

el-Belâzurî, Hz.Ömer'in bu durumu işitince pişman olduğunu kaydetmekte ve Sahabîden Ubade b.es-Samit'in, kendisini şu sözlerle azarladığını bildirmektedir: "Eğer onun sadaka ödemesini kabul etseydin, onu İslâmiyete ısındırmış olurdun."

Hz.Ömer'in, Hicrî 21 yılında, Ensâr'dan Umeyr b. Sa'd'ı Cebele'yi geri çağırmak üzre Bizans'a gönderdiğini, ancak onun bu dâveti kabul etmediğini de, yine aynı yerde görmekteyiz. (617)

Benî Tağlib'in cizye ödemekten nefret edişi ile Cebele b. el-Eyhem'in, "cizye" yerine "sadaka" ödemek istemesi arasında açık bir benzerlik vardır. Kaynaklarımız genel olarak, "Arap olmayan kâfirler" ('U l û c, çoğulu A' l â c) gibi cizye ödemenin, alçaltıcı bir şey olduğunu ifade etmişlerdir. Bize öyle geliyor ki, bu kelimenin yalnızca Arap olmayanlarla ilgisi olmaması gerekir; çünkü Bizans ve Sasanî idaresindeki yaşayan pekçok Hıristiyan-Arap cizye ödüyordu. Ancak, bazı sınıfların ve bu arada kabile reisi ve yüksek seviyedeki kimselerin cizye ödemekten muaf tutulduğunu; aynı imtiyazın, hudut boylarında yaşayan bazı kabilelere de verildiğini tahmin etmek güç değildir. Nitekim Hz.Ömer zamanında da, buna benzer bir uygulama örneğini, yukarıda el-Curcûme kabilesini ele alırken gördük. Bize öyle geliyor ki, gerek Benî Tağlib, gerek Cebele b. el-Eyhem, İslâm'dan önce, Bizanslılar tarafından

616. Ebu Ubeyd, 42-3.

617. el-Belâzurî, 161 (T.I, 217-8).
Hz.Peygamber zamanında, Cebele'nin Müslüman olduğu ve Hz.Ömer zamanında, bir rivayete göre Şam'da, diğerine göre de Mekke'de tokat vurduğu bir kimsenin Hz.Ömer'e şikâyeti üzerine aynı muameleye maruz kalmasının kararlaştırılması üzerine Bizans'a kaçtığı ve Hıristiyanlığa döndüğü hk. bkz. İbn Sa'd, I, 265, 338-9; İbn Hişam, II, 607; İbn Habib, 76, 372; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 644; el-Mes'udî, II, 84-5; ed-Diyarbekrî, *el-Hamis*, II, 39; Caetani, V, 206-9; Hamidullah, *Vesâik*, 98, aynı yazar, *İslâm Peyg.* I, 214-7; N.Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Ta.* 64-5; Dennet, 108.

cizye ödemekten muaf tutulmuşlardı. Ve bunlar İslâm hâkimiyetine geçerken de aynı imtiyazın devam etmesini istemişlerdir. Onlar için bir "asâlet" alâmeti şeklinde telâkki edilen bu imtiyazın, kendi çevrelerinde önemli bir unsur olduğunu da düşünmek gerekir. Kaynaklarımızın bu noktayı açıkça ifade etmeyişlerini, yadırgamamak gerekir. Seyf dışında, Benî Tağlib'in durumunu Arapçılığa bağlayan pek yoktur. Cebele b. el-Eyhem'in cizye ödemek istemeyişine dair rivayetleri D.Dennet, İslâmiyetin ortaya çıkışı sırasında, Bizans idaresindeki Suriye bölgelerinde, cizyenin bulunduğunu ve halktan cizye alındığını belirtmek için diğer bir delil olara göstermiştir. (618) Nitekim Suriye'de, İslâm'dan önce cizye vergisinin bulunduğunu, F.Lot isbat etmiştir. (619)

Benî Tağlib kabilesinin cizye ödemekten nefret edişini ve bu hususta çok kesin bir tavır takındıklarını bu şekilde belirttikten sonra, Hz.Ömer'in c i z y e yerine i k i k a t s a d a k a ödemelerini niçin kabul ettiğini anlamak daha kolay olacaktır. Cebele b. el-Eyhem'in Bizans'a kaçmasından da rahatsız ve husursuz olan Hz.Ömer, cizye ödememekte ısrar eden bu kabileden "iki kat sadaka" almakta bir beis görmemiştir. Verilen bu tavize karşılık da, kendilerinden, çocuklarını vaftiz ettirmemelerini şart koşmuştur. Bunun aksi bir kararın, bu kabilenin Bizans'a iltihakıyla sonuçlanmasını Hz.Ömer'in istememesi de çok tabiidir. Benî Tağlib'e uyguladığı "iki kat sadaka" şeklindeki cizyeyi, Cebele b. el-Eyhem'e de, aynı şekilde yerine getirebileceğinin bildirilmesi, Hz.Ömer'i bu konudaki siyasî anlayışının değiştiğini göstermektedir.

Böylece Hz.Ömer'in, Benî Tağlib'in cizye yerine "iki kat sadaka" ödemesini kabul ettiğini; aynı şekilde, daha önce reddettiği bu şartın, Cebele'ye uygulanabileceğini kendisine bildirdiğini tesbit etmiş oluyoruz. Ayrıca Hz.Ömer'in, bu şekilde bir uygulamayı, başka bir şahıs veya kabile için yerine getirdiğini de kaynaklarımız bize bildirmemektedir. Buna göre de Hz.Ömer'in, bu şekilde bir uygulamayı, Arap-Hıristiyan kabilelerin hepsi için yaptığını söylemeye imkân olmadığı gibi, bu husus "Arap milliyetçiliği" ile de bir ilgisi olmadığı gayet açıktır. Benî Tağlib kabilesiyle ilgili sözlerimizi tamamlarken iki ayrı problem üzerinde kısaca durmamız faydalı olacaktır. Sadaka ismi altında alınan bu verginin sarf yerleri nasıl olacaktır? Bilindiği üzre zekâtın sarf yerleri, Tevbe suresinin 60. ayetine göre belirlenmiştir. Halbuki cizyenin sarf yerleri ise sadakanın sarf yerlerinden tamamen farklı olup, bu vergi "f e y" kabul edilmiştir ve bunun sarf yerleri de daha önce gösterilmişti. Benî

618. Dennet, 108; ayr. bkz. 106-108.

619. S.Tuğ, 5, 85, 93; genel olarak Bizans'ta cizye vergisi için de bkz. er-Reyyis, 50-6; Suphi es-Salih, 24-6; Ali en-Naîm, 47-8.
Bizans yanında cizyenin Sasanîlerdeki uygulanışı ve bazı sınıfların muaf tutulduğu hakkında da yukarıda Sevad bölgesinin cizye uygulamasına ve oradaki kaynaklara bakınız. Ayrıca Cizye ayetinde geçen "küçülüp boyun eğerek" ibaresiyle de karşılaştırınız; bunun için bu bölümün başında, söz konusu ayet açıklamalarına dair verilen dipnotunda gerekli kaynaklara işaret edilmiştir.

Tağlib'den alınan "sadaka" ismi altındaki vergiyi kaynaklarımız genel olarak "cizye" gibi kabul etmişler ve sarf yerinin de cizyenin sarf yerleri olacağını belirtmişlerdir. Bu konuda Ebu Yusuf, zimmîlerden ve ehl-i harpden alınan şeylerin hepsi "harac" hükmündedir, dedikten sonra, "sadaka" ismi altında Benî Tağlib'den alınanların zekât olmadığını ve bunların da "cizye" hükmünde olduğunu söylemiştir. (620)

Benî Tağlib kabilesine uygulanan "iki kat sadaka" vergisi, Mısırlı merhum M.Ebu Zehra'nın, Mısır Nâibler Meclisine sunduğu bir fetvâ ile, bir anlamda "güncellik" de kazanmıştır. Bugün, gayr-i müslimlerden artık "cizye" alınmamaktadır. (621) Ebu Zehra, gayr-i müslim teb'a ile Müslümanlar arasındaki eşitsizliğin giderilebilmesi için, gayr-i müslimlerden, "cizye" yerine, "sadaka" ismi altında bir vergi alınabileceğini Hz.Ömer'in bu uygulamasına dayanarak ortaya koymuştur. (622)

d- Mısır Bölgesi

Mısır'ın cizye ve diğer şartlarını ele alırken, öncelikle Amr b. el-As'ın Babilon (Ulyûna) şehrinin fethi sırasında kararlaştırdığı esasları incelemek istiyoruz. Bu anlaşmayı en geniş şekliyle intikal ettiren el-Belâzurî'nin rivayetine göre, şehrin valisi, Amr b. el-As'a, Suriye'deki anlaşmalar gibi, "cizye" ve "harac" ödemeyi istediklerini, ayrıca kendilerinin öldürülmemelerini, sürülmemelerini ve esir edilmemelerini istemiştir. Valinin bu teklifini kabul eden Amr, Müslümanlarla konuyu görüşüp taruştıktan sonra aşağıdaki esasları tesbit etmiştir:

-Erginlik çağına gelmiş her erkekten 2 dinar cizye alınmasını kararlaştırmıştır. Kadınların, çocukların, fakirlerin, güçsüz ve din adamlarının bu vergiden muaf tutulduğu, diğer kaynaklarda, açıkça ifade edilmiştir.

-Müslümanların geçinmeleri için, toprak sahiplerinden ayrıca 3 irdebb buğday, 2 kıst zeytinyağı, aynı miktarda bal ve sirke alınmasını ve bunların "Dâru'r-Rızk" isimli depoya teslimini istemiştir. Bazı rivayetlerde bunların her ay verilmesinin tasrih edildiğini görüyoruz. (623)

620. Ebu Yusuf, II, 112-4, 172 (T.203-4, 220); Ebu Ubeyd, 723; el-Belâzurî, 218 (T. I, 295); eş-Şafiî, IV, 120; İbn Kayyım, *Ahkâm*, 51, 82-3, müellif sadaka gibi sarfedileceğini söyleyenleri de zikreder; ayrıca o, Benî Tağlib'den birisi sadaka yerine cizye vermek isterse, bunun kabul edilebileceğini ve yapılan iki kat sadaka anlaşmasının buna mâni olmayacağını da belirtir.

Benî Tağlib için ayr. bkz. İbn Kayyım, 75-81; Fattal, 36-7; A.el-Ali en-Naîm, 376-9; Berchem, 44; Arnold, 53; Heykel, I, 264-8; 268-70; S.Tuğ, 52; A. Tritton, 96.

621. Osmanlı İmparatorluğunda cizye, Kırım Muharebesine kadar yürürlükte kaldı. 10 Mayıs 1855 tarihli kanun ile, cizye yerine, askerlik hizmetinden muâfiyet vergisi konulmuştur. Meşrutiyetle birlikte bu vergi, gayr-i müslimlerin mecburî askerlik hizmetine tâbi tutulmasıyla tamamen yürürlükten kaldırılmıştır; bkz. Becker, *Cizye*, *İ.A.* 201.

622. Ebu Zehra'nın fetva ve görüşleriyle diğer kaynaklar için bkz. İ.F. Ahmed Ali, *el-Mevârid*, 355-8; A.el-Ali en-Naîm, 130-3; ayrıca krş. S.Tuğ, 51-2.

623. Ebu Ubeyd, 55; el-Belâzurî, 149 (T.I, 200).

-Müslüman askerlerinin her biri için, yılda bir defa olmak üzre kaba çuhadan birer cübbe veya bunun yerine, kıptî kaftanı şeklindeki cübbe, birer bornoz, sarık, don, ayakkabı verilmesi de kararlaştırılmıştır.

-Bu şartları yerine getirdikleri takdirde, kendilerinin, kadın ve çocuklarının satılmayacağına, esir edilmeyeceğine, mal ve hazinelerinin kendilerine bırakılacağına dair bir "belge" de verilmiştir.

Amr b. el-As'ın, bu anlaşmayı, tasdik etmesi için Hz.Ömer'e bildirdiği ve Halife'nin de kabul ettiğini, râvî ayrıca sözlerine eklemektedir.

Babilon şehrinin valisi, 2 dinar cizye ödenmesi şartıyla, diğer Mısırlılar için de aynı anlaşmanın geçerli olmasını istemiştir.

İbn Abdi'l-Hakem, Müslümanların üç gün misafir edilmelerinin, Mısır'daki Kıptîlerden ayrıca istendiğini bu şartlara ilâve etmektedir. Aynı müellif, şunları da ekler:

-Halicilerin açılması, köprülerin kurulması ve adalara geçişten sorumlu tutulacaklardır.

-Gayr-i müslim halkın, cizye alınırken, boyunlarına kurşun mühür vurulması, kemerlerini göstermeleri, kâküllerini kesmeleri, hürmet için eşeğe binmeleri, elbiselerinin Müslümanlarınkine benzememesi de kendilerinden istenmiştir. (624)

Mısır'ın cizye miktarı, hemen bütün kaynaklarda 2 dinar olarak gösterilmiştir. Buna rağmen bazı müsteşrıklar, bu miktarın doğru olmadığını iddia etmişlerdir. Diğer taraftan yiyecek ve elbise şartlarının fazlalığı, Mısır'ı, diğer bölgelerden ayırmaktadır. el-Belâzuri, Mısır'daki cizye veren halkın, yukarıdaki anlaşmada yer alan buğday, zeytinyağı, bal ve sirke yerine 2 dinar daha ödemeyi kabul ederek, cizyenin 4 dinara çıktığını ve halkın bunu sevinçle kabul ettiğini rivayet etmektedir. Ancak bu değişikliğin, ne zaman yapıldığını tasrih etmemektedir. (625)

Mısır'da yapılmış olan diğer iki ayrı anlaşma üzerinde de, burada, kısaca durulması gerekmektedir. Bunlardan ilki Berka, diğeri de İskenderiye şehirleriyle ilgili olan anlaşmalardır.

624. *Futûhu Mısr*, 151. Kıyafetle ilgili şartlar üzerinde, genel değerlendirme sırasında durulacaktır.

625. Mısır'daki bu genel şartlar için bkz. el-Belâzuri, 148,251-4, 256, 260 (T. I, 200, 345-50); Ebu Ubeyd, 55; İbn Abdi'l-Hakem, 60, 70, 82-5, 87, 152; et-Taberî, I, 2588; es-Suyûtî, *Husn*, I, 115-6; Heykel, II, 167-8; Dennet, 121-3, 126-129. Mısır'da Müslümanların cizye ve harac şeklinde iki ayrı vergi aldıklarını isbat etmek için, Mısır'ın Müslümanlarca fethi sırasında "cizye" diye bir vergi bulunmadığını ve bu vergiyi Mısır'a Müslümanların getirdikleri hk.bkz. Fevzî Fehim Câdullah'ın görüşlerine, Dennet, 12-21 (Mütercimin Önsöz'ü).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Berka: Amr b. el-As, İskenderiye'nin fethinden sonra, Berka halkıyla, 13 bin dinar cizye üzerine bir sulh anlaşması yapmıştır. Görüldüğü üzre bu bölgenin cizyesi, sulhle ele geçtiğinden, M ü ş t e r e k C i z y e şeklinde kararlaştırılmıştır.

Bu şehrin anlaşmasıyla ilgili haberlerde, üzerinde durulması gerekli iki farklı rivayet bulunmaktadır. Bunlardan ilkinde, Berka şehri halkı, vergilerini, bizzat kendileri Mısır'a (626) getireceklerdir ve cizye âmillerinin bu şehre girmelerine izin verilmeyecektir. Diğer haberde ise, cizyelerini ödemek için, isterlerse, çocuklarını satabilecekleri ifade edilmektedir.

Berka halkıyla yapılan anlaşmanın bir şartı şeklinde ifade edilen, bu "çocuk satmak" işine dair bazı açıklamaları, el-Belâzurî ve Ebu Ubeyd'in naklettikleri diğer bazı haberlerde bulabiliyoruz. Ancak böyle bir teklifin Müslümanlardan gelmediği açıktır; çünkü bu şekilde sulh anlaşması yapılan diğer bölgelerde hiç rastlamadığımız ve çok tuhaf ve şaşırtıcı bir durumun yalnız bu bölgede çıkması, bunun en açık delilidir. el-Belâzurî'nin bir başka haberinde, Berka halkından ve aslen Berber olan Luvâta topluluğuyla yapılan anlaşmada bu hususun zikredildiğini görüyoruz. Ayrıca Emevî Halifesi Ömer b. Abdilaziz'in verdiği bir emirden de, bu şartın uygulamaya konulduğunu görmekteyiz. Ömer b. Abdilaziz, bu Luvâta kabilesinden olan ve bu şekilde satılmış kadınlar hakkında, "Kimin yanında Luvâtalı bir kadın varsa, onu babasından (evlenmek için) istesin veya ailesine iade etsin" demiştir.

Bölgenin bir özelliği ve alışkanlığı olarak kabul edilmesi gerekli olan bu şekildeki bir şartın, bazı fakihlerce hoş karşılanmadığını öğrenmekteyiz. Bu anlayışı benimseyen *el-Emvâl* müellifi Ebu Ubeyd'in de bunlara iştirak ederek, "... anlaşma bir emândır; onlar nasıl köleleştirilir?" dediğini, burada belirtelim. Diğer taraftan el-Leys ve el-Evzâî gibi fakihler, kız ve erkek çocuklarını satan kimselerin bulunması halinde, Müslümanların bunları almasında bir sakınca bulunmadığını; İslâm hükümlerinin onlar için câri olmadığını söylemektedirler.

Antabulus bölgesinin önemli bir merkezi olan Berka halkıyla yapılan bu anlaşmada yer alan "çocuk satmak" şartının, Hz.Osman zamanında da olsa, benzer bir örneğini burada hatırlatmak isteriz. Mısır valisi Amr'ın yerine tayin edilen Abdullah b.Sa'd b. Ebî Serh'in Nûbe halkıyla yaptığı savaştan sonra gerçekleştirilen anlaşmada, "cizye" yerine her yıl 300 köle (metinde 300 baş) vermelerinin şart koşulduğunu görmekteyiz.(627)

Bu iki örnek, Afrika'nın bu bölgelerinde, çocukların satılması alışkanlığının yaygın olduğunu göstermektedir. Bunun tabiî sonucu olarak da Müslümanlar, on-

626. Büyük ihtimalle F u s t a t şehri kastedilmektedir.

627. el-Belâzurî, 280 (T.I, 382); Ebu Ubeyd, 215, metinde miktar zikredilmez. Ayrıca, bizim kullandığımız baskıda "rakîk" yerine "dakik"(un) yazılıdır.

ların sattıkları çocuklarını almak, veya ücretini, cizye şeklinde kabul etmişlerdir. Bu hususun başka bölgelerde bulunmayışını ve Ömer b. Abdilaziz'in, bir anlamda, bu alışkanlığı ortadan kaldıran emrini önemli bir gelişme olarak görmek gerekir. (628)

Mısır'daki bazı bölgelerde görülen bu şekildeki alışkanlığın, Müslümanlarla ilgisi bulunmadağını belirtirken, önemli bir olayı, burada hatırlatmak isteriz. Bazı Mısır köylüleri, Müslümanlarla savaşmışlar ve sonunda esir olmuşlardır. Amr b. el-As ile savaşan Bilhit, Hays ve Sultays köylerinden alınan bu harp esirleri, Medine'ye gönderilmiştir. Hz.Ömer bu esirleri Mısır'a geri göndermiş ve onları z i m m î kabul etmiştir. (629)

Hz.Ömer'in savaş esirlerine bile bu şekilde davranışı, onun hilâfetinde, esir ve kölelik konusu bakımından, Mısır'ın diğer bölgelerden farklı bir uygulamaya tâbi tutulmadığını açıkça göstermektedir.

İskenderiye: Mısır'ın önemli şehri İskenderiye'nin ele geçirilişi ve yapılan anlaşmanın diğer bölgelerden ayrı özellikleri bulunmamaktadır. Gerçi İskenderiye iki defa fethedilmek durumuyla karşı karşıya kalmıştır. Ancak yapılan anlaşmada, 2 dinar cizye ödenmesi kararlaştırılmıştır. Bunun yanında, İskenderiye'de bulunan Bizans valisi Mukavkıs'ın (630) Amr'a, 13 bin dinar ödediğini bazı rivayetlerden öğrenmekteyiz. Diğer taraftan, İskenderiye'den ayrılmak ve başka yerlere gitmek isteyenlere de izin verileceği bu anlaşmada ayrıca belirtilmiştir.

İskenderiye'nin fethiyle ilgili olarak kaynaklardaki rivayetlerin karışık olması yanında farklı unsurların da yer aldığını belirtmek gerekir. Bu haberlerden, bizi ilgilendiren diğer bazı hususlar da şunlardır:

-Kiliseler himaye edilecektir.

-İskenderiye'de Yahudilerin kalmalarına müsamaha gösterilecektir.(631)

628. Berka için bkz. Ebu Ubeyd, 214-6; el-Belâzurî, 264-5 (T.I,362-4); Yakut, *Mu'cem*, I, *Berka*, 388-9; ve I, *Antablus*, 266; A. Butler, 372-3; Dennet, 124-5.
el-Belâzurî, aynı yerde, Zevîle bölgesindeki halkın bir kısmının Müslüman olduğunu ve zekât ve öşür verdiklerini, kendi dinlerinde kalanların da yalnızca cizye ödediklerini rivayet etmektedir.

629. İbn Abdi'l-Hakem, 83; el-Belâzurî, 253 (T.I, 348); Şükrî Faysal, 119.

630. Mukavkıs hakkında bkz. A.Grohman, *Mukavkıs*, *İA*. 569-572.

631. İskenderiye ve genel olarak Mısır'ın fethi için bkz. Jean Evêque de Nikou (M.694'de yaşıyordu), *Chronique*, 464; el-Belâzurî, 260 (T.I, 357) ve diğer yerler; İbn Abdi'l-Hakem, muhtelif yerler; et-Taberî, I, 2581 vd.; Hasan İbrahîm Hasan, *Tarih*, I, 255-8; Dennet, 122, ayrıca 115 vd.; er-Reyyis, 149-150; Fattal, 51-4; Edelby, Antonomi, 319; Butler, 277 vd.
Mısır'ın diğer bölgelerinin de aynı şartlarla anlaşma yaptıklarına dair bkz. el-Belâzurî, 254 (T.I, 350). Amr b. el-As, Mısır'ın cizyesinden bir kısmını Mısır'a ayırır, geriye kalanını Medine'ye gönderirdi. Bkz. İbn Abdi'l-Hakem, 151. İskenderiye'de kadın ve çocuklar hariç, 600 bin kişinin sayıldığını bunların cizye verdiğini görüyoruz: İbn Abdi'l-Hakem, 82, 84.

4. Cizye ve Diğer Şartların Genel Bir Değerlendirmesi

Hz.Ömer zamanında, savaş veya barış yoluyla İslâm Devleti hudutları içine giren bu geniş topraklar üzerinde yaşayan gayr-i müslimlerin durumunu belirleyen yukarıdaki anlaşma şartlarının genel bir değerlendirmesini yapmaya çalışacağız. Bu anlaşmalar, (632) teferruatta birbirlerinden ayrılmakla beraber, belirli vergi yükümlülükleri ile ilgili bir takım ortak yönleri bulunmakta, ayrıca bir taraftan Müslümanların gayr-i müslimlere nasıl davrandıklarını, diğer taraftan da fetih şartlarını göstermektedir.

Müslümanlar, gayr-i müslimlerle yapmış oldukları bu anlaşmalara bağlı kalmışlar ve bunların yerine getirilmesinde gerekli hassasiyeti göstermişlerdir. Bu husus, *Kur'an-ı Kerîm* 'in genel ahlâk ilkelerine ve Hz.Peygamber'in örnek şahsiyetine bağlılığın bir gereği olarak kabul edilmiştir. Sözünde durmak, yalan söylememek, kul hakkı ve özellikle ahde vefâ gibi genel İslâm ilkelerinin Müslümanlara telkin ettiği ahlâkî özellikler, hiç şüphesiz, gayr-i müslimlere karşı davranışta da kendisini göstermiştir. Kaldı ki bunların yanında Hz.Peygamber, İslâm Devleti himayesine girmiş, kendilerine "Allah ve Resûlünün zimmesi" verilmiş olan kimselere karşı nasıl davranılması gerektiğine dair bazı emir ve telkinlerde de bulunmuştur:

"Her kim bir zimmîye zulmeder veya ona, taşımaktan âciz olduğu bir yük yüklerse, onun hakkını noksanlaştırır veya gönül rızası olmadan bir şeyini alırsa, ben, o kimsenin hasmıyım" (633) veya "Allah, kıyamet gününde insanlara eziyet edenlere eziyet edecektir" (634) buyururken, "himaye hakkı" verilmiş olan gayr-i müslimlere zulmedilmemesini ve kendilerine âdil davranılmasını açıkça istemiştir. Hz.Peygamber, başka bir hadîsinde de "Benim zimmemi koruyunuz" (635) diye emrederek, yapılan anlaşmalara ve verilen sözlere bağlı kalınmasını şart koşmuştur. Yine Hz.Peygamber, gayr-i müslimlerle yapılan anlaşmalarda belirtilen miktardaki vergiden fazla bir şey alınmaması gerektiğini de şöylece bildirmektedir: "Sizler, mallarını size karşı kullanarak, canlarını ve çocuklarını koruyacak olan bir kavimle savaşacaksınız ve onlar sizinle sulh yapacaklardır. O zaman onlardan, anlaşma şartları dışında bir şey almayınız, çünkü bu, sizin için helâl değildir."(636) Hz.Peygamber, Müslümanları, din farkı gözetmeksizin insanlara iyi davranmaya çağırmakta ve onlara zarar vermemelerini şu sözleriyle ifade etmektedir: "Bir Müslümana veya zimmîye, bile bile zarar veren kimse mel'undur." (637)

632. Hz.Ömer, yaptığı anlaşmaların metnini veya şahıslar için verdiği ahid-nâmeleri, bir sandıktan saklıyordu. Bkz. İbn Abdi'l-Hakem, 89.
633. Ebu Yusuf, II, 115, 118 (T. 204, 205).
634. Ebu Yusuf, II, 116 (T. 204); Ebu Ubeyd, 59-60; el-Mâverdî, 137 (T.160).
635. el-Mâverdî, 137 (T.160).
636. Ebu Ubeyd, 210-1.
637. Ebu Yusuf, I, 660 (T. 165).

Hz.Peygamber'in, gayr-i müslim halka karşı nasıl davranılması gerektiğine dair bu emir ve telkinlerinin yerine getirilmesinde ve yapılan anlaşmalardaki hükümlere uyulması hususunda, Hz.Ömer'in çok hassas davrandığında şüphe yoktur. Kaynaklarımız, Hz.Ömer zamanında bu prensiplerin çiğnendiğini gösteren örneklere hemen hiç yer vermemişlerdir. Buna karşılık, Hz.Ömer'in gayr-i müslimlerin hukukuna saygılı davrandığını gösteren pek çok örnek, kaynaklarda yer almıştır. Âdil Halife, Suriye kuvvetleri genel komutanı Ebu Ubeyde'ye gönderdiği bir mektupta, Müslümanların zimmîlere zulüm ve haksızlık etmelerine mâni olmasını emretmiştir. (638) O, harac ve cizyenin gayr-i müslimlerden nasıl toplandığını âmillerine sormuş; zorla veya anlaşma şartlarından fazla birşey alınmamasına dikkat etmiştir. (639) O, zimmîlere haksızlık edilmesine izin vermemiş ve onların can, mal ve namuslarının korunmasına büyük özen göstermiştir. (640)

Hz.Ömer'in hilâfet mevkiini işgal ettiği on yıl ve birkaç ay süresince devam eden fetihlerin tabiî bir sonucu olarak, devamlı bir şekilde gayr-i müslimlerin durumuyla ilgilenmek zorunda kalmıştır. Yıllarını işgal eden bu önemli sorun, onu vefatı sırasında da meşgul etmiş ve kendisinden sonraki Halifeye, zimmîler hakkında hayır tavsiye etmiş; onlarla yapılan anlaşma şartlarının aynen yerine getirilmesini, onların can, mal ve namusları için gerekirse savaşılmasını, onlara fazla yük yükletilmemesini öğütlemiş ve böylece, Allah ve Resûlünün zimmesinin korunabileceğini vasiyet etmiştir. (641)

Hz.Ömer ve Müslümanların kendilerine karşı davranışlarından son derecede memnun olan gayr-i müslimler, özellikle Suriye bölgesinde, Bizans'ın durumunu, askerî hazırlıklarını casuslar vasıtasıyla öğrenip Müslümanlara haber vermişler ve onlarla işbirliği yapmışlardır. Kendi dindaşları ve eski efendilerine karşı, onların bu şekilde hareket etmelerinde şüphesiz başka tesirler de vardır. Ancak bunlar arasında, Müslümanların, onlara karşı âdil ve doğru davranışlarının önemli bir yeri olduğu da kesindir. (642)

a- C i z y e

Yukarıda ele aldığımız anlaşmalarda yer alan en önemli konu, hiç şüphesiz c i z y e'dir. "Harac" ve "Cizye" yerine, Müslümanlar için ajanlık yapmaları istenen el-Curcûme, Sâmirîler, Dulûk ve Ra'ban halkları hariç, hemen bütün anlaşmalarda, c i z y e bulunmaktadır. Ayrıca Müslümanların gıda ihtiyaçlarını karşılamak için be-

638. Ebu Yusuf, aynı yer.
639. Ebu Ubeyd, 61.
640. Hz.Ömer, bir zimmîyi öldüren Müslümanı ölümle cezalandırmıştır. Bunun için bkz. Ebu Zehra, *el-Ukûbe*, 385-6, Kahire 1974; Şiblî, 369.
641. Ebu Yusuf, II, 115, 118 (T. 204, 205).
642. Ebu Yusuf, II, 189-197 (T. 226).

lirli miktarda yiyecek (erzak) şartının, özellikle Suriye, el-Cezîre ve Mısır bölgelerindeki anlaşmalarda yer aldığını görmüş bulunuyoruz. Sevad bölgesinde hemen hiç rastlamadığımız bu "erzak" ihtiyacının karşılanması yanında, Mısır bölgesinde, ordunun giyecek ihtiyacı için, cübbe, bornoz, ayakkabı vb. şeylerin istenmesi de, zikredilmeye değer farklı uygulamalardır.Müslümanların misafir edilmeleri (bir veya üç gün) de gayr-i müslimlerden istenmiştir.Yiyecek ve giyecek olarak alınan ve cizyeye eklenen bu yükümlülüklerin, Hz.Peygamber ve Hz.Ebu Bekir zamanında uygulanmadığını biliyoruz.

Diğer taraftan, Hz.Peygamber ve Hz.Ebu Bekir zamanlarındaki uygulamalarda gördüğümüz gibi, Hz.Ömer devrinde de, bir taraftan şahsî cizye miktarları esas alınırken, diğer taraftan, sözgelişi Ramhürmüz, Azerbaycan, Humus ve Berkâ gibi yerlerde de M ü ş t e r e k C i z y e anlaşmalarının yapılmış olduğunu belirtmek gerekir. Bölge veya şehir nüfus ve zenginliğine bağlı olan m ü ş t e r e k c i z y e'nin, belirli ve sabit miktarı olmadığı gibi, aynı şekilde şahıslardan alınan cizye için de bir tek miktarın belirlenmemiş olduğunu görüyoruz.

Kaynaklarda, "zimmîlerin gücü nisbetinde ve onlara ağır yük getirmemesi" şeklinde ifade edilen prensibe bağlı kalınarak, cizye miktarları, Sevad bölgesinde üç ayrı seviyede (12,24,48 dirhem) tesbit edilmiştir. Ancak mâlî güce göre ayarlanan bu şekildeki bir uygulamayı, diğer bölgelerde göremiyoruz. Mısır'da önceleri 2 dinar şeklinde ayarlanan cizyenin, Suriye ve el-Cezîre'de 4 dinar olması kararlaştırılmıştır. Bazı rivayetlerde, Hz.Ömer'in fethedilen bölgelerin "zenginlik ve bolluğunu" gözönüne alarak, Hz.Peygamber'in Yemen'deki 1 dinar cizye miktarını, bütün yerlerde 4 dinar veya 40 (bazılarında 48 veya 50) dirheme yükseltmiş olduğunu görmekteyiz. Bu sonuncu miktarların, bizim yukarıda tesbit ettiğimiz miktarların yerine geçtiğine dair daha açık rivayetlere rastlayamadık. Bize öyle geliyor ki, bu şekildeki rivayetler, daha sonraları, cizye miktarlarının sabit hale getirilmek istenmesinden kaynaklanmakta ve tıpkı zekât miktarlarına benzeyen sabit ölçüler ortaya koymak tümâyülünü aksettirmektedir. (643)

Cizye miktarlarının belirlenmesinde, her bölgede tedâvülde olan para birimi esas alınmıştır.

Sevad ve İran topraklarında yaşayan gayr-i müslimlerden, genel olarak, Sasanîlerin bastığı gümüş para (dirhem) birimi; Suriye ve Mısır'da ise, Bizans'ın bastığı altın para (dinar) birimi esas kabul edilmiştir. Bunun yanında, cizye karşılığı olarak, yalnızca, belirtilen paraların nakdî bir şekilde ödenmesi yolu seçilmemiş ve mükelleflerin zarar etmemesi için, tıpkı HzPeygamber zamanında 1 dinar veya bunun değerinde elbise kabul edildiği gibi, bu bölgelerden de deve, koyun ve çeşitli malların

643. Bkz. Ebu Yusuf, II, 134 (T. 208); Ebu Ubeyd, 55-8, 63, 211; el-Belâzurî, 87 (T.I, 121); Abdurrezzak, *Musannaf*, VI, 87-8; eş-Şafiî, 101-3; et-Taberî, *İhtilâf*, 209-211.

aynî olarak da cizye yerine verilmesi kabul edilmiştir. Ancak Hz.Ömer, cizye karşılığı olarak, ölü hayvan, domuz ve şarap almayı kabul etmemiş, buna mukabil, sahiplerinin bunları satıp parasını cizye olarak ödeyebileceklerini belirtmiştir. (644)

Hz.Ömer zamanında, kadın ve çocuklardan cizye alınmamıştır. (645) Din adamlarından da, başkalarının yardımıyla geçiniyor veya münzevî hayat yaşıyorlarsa, cizye alınmamıştır. (646)

Müslüman olmayan ve cizye ödemeyi de kabul etmeyen "ergin" erkeklerin öldürülmesi, bir *Kur'an* (Tevbe, 29) emridir. Ayrıca devlet başkanının cizyeden muaf tutmak gibi bir yetkisi de yoktur.(647) Ancak Hz.Ömer, fakirlerden, miskinlerden, bir mesleği veya işi olmayan körlerden, kötürüm derecesinde hasta ve çalışmaktan âciz ihtiyarlardan, şayet mal ve mülkleri yoksa, cizye almamıştır. Ayrıca o, cizye toplamak üzre, dövmek, hapsetmek ve eziyet etmek gibi davranışlarda bulunmayı da yasaklamıştır. Suriye seyahati sırasında Hz.Ömer, cizye ödemeyen kimselerden başlarına zeytinyağı dökülmüş olarak güneş altında tutulduklarını görünce, buna mâni olmuş ve bu insanları serbest bıraktırmıştır. (648)

Hz.Ömer'in, gayr-i müslimlerin fakirleri hakkında çok önemli bir kararına da burada temas etmek istiyoruz. Şöyle ki o, gözleri görmeyen yaşlı bir Yahudinin ihtiyarlık ve cizye ödemek mecburiyetinden dolayı dilenmesine razı olmamış, kendisine zekât gelirlerinden yardım edilmesini emretmiştir. O, Müslümanların ödediği "sadakalar, ancak fakirler ve miskinler içindir..." (649) ayetindeki "miskinlerin" ehl-i kitaptan olan fakirler olduğuna ve kendilerine Beytu'l-Mal'den ve zekât gelirlerinden yardım edilmesi gerektiğine ve bu durumdaki gayr-i müslimlerden de artık cizye alınmamasına karar verir. (650)

Hz.Ömer, benzer bir davranış örneğini, cüzzamlı Hıristiyanlara karşı göstermiş ve kendilerine, yine zekât gelirlerinden ödenmek üzre, para ve yemek verilmesini emretmiştir. (651)

Bu örneklerden anlaşıldığına göre Hz.Ömer, cizye veremeyecek durumda olanlardan bu vergiyi almadığı gibi, onlara, hem de Müslümanların verdikleri zekât gelirinden ödenmek üzre, devletin yardım yapmasını kararlaştırmıştır. (652)

644. Ebu Yusuf, II, 97-8, 123-4 (T. 201, 206); Ebu Ubeyd, 63, 70-1; es-Sûlî, 215.
645. Ebu Yusuf, II, 95-7 (T.201).
646. Ebu Yusuf, II, 99-101(T.201).
647. Ebu Yusuf, II, 134 (T.208); Ebu Ubeyd, 51.
648. Ebu Yusuf, II, 116-7 (T.204-5).
649. Tevbe, 60.
650. Ebu Yusuf, II, 120-2 (T.206); Ebu Ubeyd, 64; İbn Kayyım, 38.
651. el-Belâzurî, 153 (T. I, 207).
652. Ebu Yusuf, II, 99-101, 114-123 (T.201, 204-6).

Cizyeden muaf tutulanlarla ilgili olarak, gayr-i müslimlerin, Müslümanların yanında savaştıkları zaman, o yılki cizye vergisini ödemeyeceklerini; ayrıca Müslümanların onları himaye edemiyecekleri bir durumda bulunduklarında da alınan cizyenin kendilerine iade edilmiş olduğunu hatırlatmak gerekir.

Müslüman olan bir gayr-i müslimin cizye ödemekle yükümlü tutulamıyacağını ve bu yönde, Hz.Peygamber'in hadîsi bulunduğunu, Hz.Ömer'in de aynı şekilde hareket ettiğini ve bir kimsenin, yıl sonunda da Müslüman olsa, artık cizye ödememesi gerektiğini, sözlerimize ekleyelim. (653)

b- Diğer Şartlar

Gayr-i müslimlerden istenen yıllık bir miktar para ile, bölgelere göre değişiklikler gösteren yiyecek, giyecek ve bunların yurtlarından geçecek Müslümanların bir veya üç gün misafir edilmelerini biz, *Kur'an-ı Kerîm* 'in bu zümreden alınmasını emrettiği c i z y e vergisi olarak tesbit etmiş oluyoruz. Gayr-i müslimlerin yerine getirmeleri istenen diğer şartlara geçmeden önce, bir noktayı burada açıklığa kavuşturmak istiyoruz. Şöyle ki, yapılan bazı anlaşmalarda, yeni ele geçen ve İslâm Devleti hududuna yeni giren topraklardaki gayr-i müslimlerin, isterlerse mallarıyla birlikte yurtlarını terkedebilecekleri ve istedikleri yere emniyetle gitmelerine izin verileceği belirtilmiştir. Hulvân-Karmâsin, Antakya, Beytu'l-Makdis ve İskenderiye anlaşmalarında yer alan bu husus, İslâm Devleti hakimiyeti altında yaşamak istemedikleri takdirde, gayr-i müslimlerin yerlerinden ayrılmalarına ve yeni bir yurt edinmelerine imkân vermektedir. Yerlerinde kalmayı isterlerse, kendilerinden anlaşma şartlarına riayet etmeleri ve İslâm Devletine cizye ödemeleri istenilmiştir.

Cizye dışında yer alan ve bizim bu bölüme başlarken "Diğer Şartlar" ismini verdiğimiz hususları ele alırken, bu terimin nereden geldiğini ve hangi anlamda kullanıldığını belirtmek gerekiyor. Hz.Ömer'e nisbet edilen ve bugün elimizde ***Şerhu'ş-Şurûti'l-Ömeriyye*** ismi altında yayımlanmış bir eser bulunmaktadır. İbnil-Kayyım el-Cevziyye'nin (751/1350) *Ahkâmu Ehli'z-Zimme* kitabının 657-893. sayfaları arasında ve *eş-Şurûtu'l-Ömeriyye* ismi altında yer alan kısmın, eserin yazarı İbn Kayyım'ın isteğine uygun olarak (654), bu kitabı yayıma hazırlayan Subhi es-Salih tarafından ayrı bir baskısı yapılmıştır. Böylece elimizde, aynı eserin iki baskısının bulunduğunu ifade etmiş oluyoruz. (655) İşte bu eserin isminde yer alan ***eş-Şurût'u*** biz, Hz.Ömer'in yaptığı anlaşmalarda veya bu devirle ilgili diğer rivayetlerde yer alan ve cizye dışında, gayr-i müslimlerin yerine getirmekle mükellef oldukları diğer yükümlülükleriyle, nasıl bir dinî ve sosyal ortamda bulunduklarını

653. Ebu Ubeyd, 66-7; Yahya b. Adem, 21, 22 (nu. 21, 25); ayrıca bkz. Bu eserde s. 85 vd.
654. Bkz. İbn Kayyım, *Ahkâm*, 25.
655. Dımeşk Üniversitesi yayınları arasında basılan bu iki ayrı eser, zimmî hukukunun, önemli bir kaynağıdır. Eserlerin bibliyografik künyeleri için Bibliyografya'ya bakınız.

gösteren haklarını ifade etmek üzere kullanıyoruz. İbn Kayyım'ın eserinde ve diğer bazı kaynaklarda yer alan bu terimin tarafımızdan bu anlamda kullanıldığını belirtirken, bu bölümün son kısmında, Hz.Ömer'in gayr-i müslimlerden istediği ve bizim şimdi özetlemeye başlayacağımız cizye dışındaki "Diğer Şartlar" la **"eş-Şurûtu'l-Ömeriyye"** ismi altında ve Hz.Ömer'e nisbet edilen hususların bir karşılaştırmasını yapacağız.

Kaynaklarımız, yukarıda ele aldığımız bölgelerin durumunu belirleyen esaslar arasında, zaman zaman, İslâm Devleti himayesine girmenin tabiî sonuçları olması gereken bazı hususları, anlaşmaların özel şartları gibi zikretmişlerdir. Söz gelişi, Müslümanlar aleyhinde düşmana yardımcı olmamak, suçluyu himaye etmemek, Müslümanlara sövmemek, Müslümanların askerî sırlarını saklamak gibi... Bunun yanında bazı anlaşmalarda Müslümanlara yol göstermek ve bunun için geceleri çölde ateş yakmak, kendi bölgelerine ait bayındırlık işlerini -yol, köprü, Mısır'daki anlaşmalarda zikredilen halicilerin açılması, adalara geçiş gibi- yerine getirilmesinin istenildiğini görüyoruz. Bu şartların nasıl uygulandığı ve bütün bölgeler için mi geçerli olduğu hakkında fazla bilgiye rastlayamadık. (656)

Bazı anlaşmalarda, gayr-i müslimlerin silâh taşıyamayacakları zikredilmiştir. Kendileriyle anlaşma yapılan gayr-i müslimlerin can, mal ve ailelerinin, her türlü tehlikeye ve düşmana karşı korunmalarını, İslâm Devleti üstlenmiştir. (657) Bu bakımdan, onların silâh taşımalarının yasaklanması tabiî karşılanabilir. Bu hususta fazla bilgiye ve uygulamanın nasıl olduğuna dair örneklere kaynaklarda hemen hiç dokunulmamıştır. Ancak, Necranlı Hıristiyanların çıkarılmasını son bölümde ele alırken görüleceği üzre, silâh depo etmenin ve askerî faaliyette bulunmanın, bu bölgedeki gayr-i müslimlerin çıkarılmalarında önemli bir gerekçe olduğunu biliyoruz. Bütün bunlara rağmen, gayr-i müslimlerin hiç silâh bulundurmayacaklarını anlamak mümkün değildir. Belki üzerlerinde, günlük hayatları sırasında, silâh taşımamaları istenmiş olmalıdır. (658)

İslâm Devleti, ödedikleri cizye karşılığında gayr-i müslimlerin, kadın ve çocuklarının hayatlarını, her türlü tehlikeye karşı korumayı, onların öldürülmemelerini, sürülmemelerini ve esir edilmemelerini garanti etmiştir. Aynı garanti onların menkul-gayr-i menkul bütün malları için de geçerlidir. Dinî inançlarında serbest ve özgür olan gayr-i müslimlerin mabetlerine de aynı garantinin teşmil edilmiş olduğunu; ateşgede mabetlerinin, kilise ve havraların aynen korunduk-

656. Hz.Ömer'in Nil'i Kızıl Deniz'e bağlamak üzre açılacak kanal için öncülük yapan Mısırlı Kıptî'yi ve ailesini cizyeden muaf tuttuğunu biliyoruz. Bkz. İbn Abdi'l-Hakem, 165-6; es-Suyutî, *Husn*, I, 158.

657. el-Mâverdi, 137 (T.160).

658. Hz.Peygamber, Necranlılarla yaptığı anlaşmada, gerektiğinde bazı silâhların, ödünç olarak Müslümanlara verilmesini istemiştir.

larını ve yağma edilmediklerini görüyoruz. (659) Bu hususdaki Müslümanların anlayış ve davranış şekli, Hz.Peygamber'in Necranlı Hıristiyanlarla yaptığı anlaşmada yer alan esaslara uygun olarak gelişmiştir. Başka dinlere mensup kimselerin mabetleri hakkında, *Kur'an-ı Kerîm*'in şu âyeti de, bir başka anlamda, bu mabetlerin korunmasını Müslümanlara telkin etmektedir: "... Allah, insanların bir kısmını diğerleriyle savmasaydı, manastırlar, kiliseler, havralar ve içinde Allah'ın adı çokça zikredilen mescidler yıkılıp giderdi..." (660)

Hz.Ömer zamanında fethedilen bu geniş topraklarda, bugün bile varlıklarını devam ettiren gayr-i müslim unsurlarla onların mabetleri, Müslümanların başka din mensuplarına ve onların mabetlerine gösterdikleri hürmet ve saygının açık bir delilidir. Beytu'l-Makdis'in sulh anlaşmasını bizzat imzalamak üzre bu şehre gelen Hz.Ömer, şehrin piskoposu ile konuşurken namaz vaktinin gelmesi üzerine kilisenin dışında namaz kılmayı tercih etmiştir. Piskoposun bütün ısrarlarına rağmen Hz.Ömer, ne Kıyâme ne de onun yanındaki Kostantin kiliselerinde namaz kılmıştır. Halifenin bu şekildeki davranışının, daha sonra gelecek Müslümanların bu kiliseleri ibadet yeri kabul edip Hıristiyanları kiliselerden çıkarmaya teşebbüs edecekleri endişesinden kaynaklanmıştır. (661)

Hz.Ömer zamanında Müslümanların, diğer din mensuplarına karşı gösterdikleri müsamaha ve hoşgörü, çağdaş bir vesika ile doğrulanmaktadır.Mısır fethine şahit olmuş Nikou piskoposu Jean (M.694 de yaşıyordu), Amr b. el-As hakkında, o, kiliselerden bir şey almadı ve yağma etmedi ve kiliselerin emlâkine de el koymadı demekte; ayrıca Müslümanların, Hıristiyanların işlerine karışmadıklarını ifade etmektedir. Hem çağdaş hem hıristiyan bir din adamı olan Jean'ın bu ifadeleri, Müslümanların diğer din mensuplarının dinî işlerine karışmadıklarını, ayrıca onlara karşı gösterdikleri hoşgörünün ve kendilerine tanıdıkları hayat hakkının en açık belirtisidir. (662)

Ancak bu hoşgörü yanında, gayr-i müslimlerin, bir taraftan sosyal, diğer taraftan dinî durumlarını ilgilendiren birtakım sınırlandırmaları ve Müslümanlara göre onlardan ayrıca istenilen bazı farklı uygulamaları da burada belirtmek gerekiyor.

Ebu Ubeyde b. el-Cerrah'ın, Dımeşk halkıyla yaptığı anlaşmada "yeniden kilise ve havra inşa etmeyecekler" şeklinde çok önemli bir sınırlandırmanın yer aldığını

659. Suriye'de bazı kiliselerin yarısına veya dörtte birine el konularak mescide tahvil edildiğine dair bazı rivayetlerin bulunduğunu yukarıda görmüştük. Bu haberlerin bir kısmının doğru olmadığına, bir kısmının da özel durumunun bulunduğuna işaret edelim. Bunlar için bkz. De Goeje, 94-100; Tritton, 36-7; Fattal, 178-181.

660. Hacc, 40; bu âyetin tefsiri için de bkz. et-Taberî, *Tefsîr*, XVII, 112-4.

661. Bu olay için bkz. el-Akkâd, 427-8; Heykel, I, 258-260; Fattal, 181.

662. Jean, *Chronique*, 464, 575-6; ayrıca krş. Edelby, *Autonomi*, 319; Tritton, 37; Fattal, 181.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

görüyoruz. Bu yönde bir hadîs de rivayet edilmektedir. Buna göre Hz.Peygamber "İslâm'da, hadım etmek ve kilise yapmak yoktur" buyurmuştur. Aynı hadîsin bir başka varyantı da Hz.Ömer'e nisbet edilmiştir. (663)

Hz.Ömer'e ait bir görüş şeklinde Ebu Yusuf, fetihden önce mevcut olan kilise, havra ve ateşgede mabetlerinin yıkılmayacağını ve mevcut haliyle bırakılacağını, ancak yenilerinin yapılmasına izin verilmeyeceğini belirtmektir. (664)

Gayr-i müslimlere tanınan dinî özgürlüğün bir bakıma sınırlandırılması olarak anlaşılması gereken bu şartın, Hz.Ömer zamanında nasıl uygulandığını gösteren haberlere sahip bulunmamaktayız. (665) Hz.Ömer'den sonraki devirlerde bu şartın nasıl uygulandığı, özellikle fakihlerin konuyu nasıl anlayıp değerlendirdikleri son derece önemli hususlardır. Yalnız bu gelişmeler, bizim inceleme sahamızın dışında kaldığından, burada, yalnızca Ebu Yusuf'un konuyla ilgili bazı görüşlerini ele almakla yetineceğiz.

Abbasî halifesi, Hârun er-Reşîd'e hitaben Ebu Yusuf, anlaşma yapılan yerlerdeki kiliselerin yıkılmaması ve başka bir şeye tahvil edilmemesi gerektiğini ve Râşid Halîfelerin de böyle hareket ettiğini söylemektedir. Buna karşılık yeniden inşa edilmiş olan ve anlaşma şartlarına uymayan gayr-i müslimlerin mabetlerinin yıkılmasını görüşlerine ekleyen Ebu Yusuf, İslâm topraklarında yeniden yapılmış bazı kiliselerin bulunduğunu ve bunların yıktırılması için, önceki halifelerce bazı teşebbüslerin olduğunu; ancak bunların henüz yıktırılmadığını, Hârun Reşîd'e hitaben de, onun nasıl isterse öylece hareket edebileceğini söylemektedir. (666)

663. Ebu Ubeyd, 137-8; ayrıca krş. İbn Kayyım, 673.

664. Ebu Yusuf, II, 127 (T.207), Türkçe çeviride Ali Özek'in, bu mabetlerin "...veya mescid haline getirilir" diye bir ibare eklediğini görüyoruz. Bu ibare, bizim kullandığımız metinde yer almadığı gibi, eseri tahkik eden el-Kubeysî de böyle bir farka işaret etmemiştir. Ayrıca eserin Kahire 1392 de yapılan dördüncü baskısında (s.137) da böyle bir ibare bulunmamaktadır.

665. Yeniden kilise inşa edilmesiyle ilgili olarak İbn Abbas, "Arapların kurdukları şehirde, zimmîlerden birisi kilise (bey'a) yapamaz..." demekte; ayrıca onların, bu şehirlerde, çan çalamayacaklarını, şarap satamayacaklarını ve domuz besleyemeyeceklerini görüşlerine eklemektedir. Kurulu şehirdeki durumun ise, Müslümanların, zimmîlerin anlaşmalardaki haklarına riayet etmeleri şeklinde belirten İbn Abbas'ın görüşleri, konuyu, Müslümanların kurdukları şehirlerle diğerlerini ayırarak ele alması bakımından son derece önemlidir. Nitekim Hz.Ömer zamanında Kûfe, Basra ve Fustat şehirleri kurulmuştur. Ancak bu yeni şehirlerde kilise veya havra inşasına dair bir kanunun, henüz Hz.Ömer zamanında söz konusu olmadığı açıktır. İbn Abbas'ın görüşleri için bkz. Ebu Yusuf, II, 236-7 (T.239); Ebu Ubeyd, 141; *İbn Kayyım*, s.21 (Yayına hazırlayanın *Mukaddimesi*)

666. Ebu Yusuf, II, 228-230 (T.237).

Ebu Yusuf'un açıklamalarından, Hz.Ömer'in ileri sürdüğü şarta rağmen, daha sonraları bazı kiliselerin inşa edildiği ve bu şartın yerine getirilmediği anlaşılmaktır.(667)

Hz.Ömer, gayr-i müslimlerden, Müslümanların toplu bulunduğu yerlerde, sokaklarda, mescidlerin yanında haç çıkarmamalarını ve haçlarını dolaştırmamalarını, ayrıca, ezan vaktinden az önce ve ezan okunurken, kilise çanlarını çalmamalarını istemiştir. Onların yılda bir defa, bayram günlerinde haçlarıyla dolaşabileceklerini bildirmiştir. Hz.Ömer'den önce, Hz.Ebu Bekir zamanında yapılan Hîre ve Anât anlaşmalarında da zikredilen bu husus, özellikle Suriye bölgesindeki anlaşmalarda - Dımeşk ve Urfa gibi- yerine getirilmesi istenilen ve dinî hayatla ilgili sınırlandırmalar arasında anlaşılması gerekir. (668)

Yukarıda ele aldığımız anlaşmalarda zikredilmeyen, buna karşılık, başta Ebu Yusuf olmak üzre, bazı kaynaklarda geniş bir şekilde yer alan ve Hz.Ömer'e nisbeti çok tartışılan, gayr-i müslimlerin kıyafeti ile ilgili rivayetleri de burada ele alacağız.

Ebu Yusuf, gayr-i müslimlerin kıyafetlerinin Müslümanlarınkinden farklı olması gerektiğini, onların, Müslümanlara benzemelerine müsaade edilmeyeceğinin kendilerine söylenmesini ifade ettikten sonra, kıyafetleri ile ilgili şu hususları sırasında sıralamaktadır:

-Gayr-i müslimler, Müslümanların taktıkları kuşak yerine, bellerine kalın iplikten yapılmış zünnar (kemer, kuşak) takacaklardır.
-Başlarına çizgili kalensüve giyeceklerdir.
-Atlarının eğerlerindeki tümsek tahtadan yapılmalıdır.
-Pabuçları iki bağlı olacaktır.
-Kadınları, eins binek develerine binmeyeceklerdir.

Ebu Yusuf, gayr-i müslimlerle ilgili bu hususları sıraladıktan sonra, "zimmîlere bu kıyafetleri, Ömer b. Hattab emretmiştir" demekte ve bundan maksadın da "Müslüman ile zimmî'nin birbirinden tefrik edilmesidir, yoksa zimmîleri muayyen kıyafetlere mecbur etmek değildir" diye sözlerini bitirmektedir. (669)

667. Hz.Ömer'den sonra yapılan kiliseler için bkz. Tritton, 39-44; Fattal, 205-211. Yeniden mabet yapımı ve eskilerin tamiri hakkında mezhep imamlarının görüşü için de bkz. Tritton, 35-6.
668. Ebu Yusuf, II, 125-8, 202-3 (T.207, 229-230).
669. Ebu Yusuf, II, 124-8, 132-4, (T.207-208); *er-Harac*'ı şerheden er-Rahbî, Hz.Peygamber zamanında bu şekilde bir şartın istenmemesinin, Medine'deki Yahudîlerin Müslümanlarca tanınması sebebiyle buna gerek olmadığı şeklinde açıklamakta; Hz.Ömer zamanında ise halkın birbirini tanımayışından dolayı buna ihtiyaç duyulduğunu söyler: *Fıkhu'l-Mulûk*, II, 128. Şiblî ise bu kıyafet şartlarının zimmîleri tahkir için olmadığını ve belirtilen bu elbiselerin İranlıların eskiden beri giydikleri elbiseleri olduğunu görüşlerine ekler. Bkz. Hz.Ömer, 375-7; ayr. krş. el-Hindî, *Kenzu'l-Ummâl*, II, 302.

Zimmîlerin kıyafeti ile ilgili bu hususların yer aldığı haberler arasında, cizye toplanırken boyunlarına kurşunla mühür vurulmasına da temas edilmektedir. Cizye toplanırken geçici olarak, bu şekilde davranıldığını, Sevad bölgesinin cizyesini incelerken görmüştük. (670)

Bazı rivayetlerde ise, Ebu Yusuf'un belirttiklerinden ayrı olarak, zimmîlerin kâküllerini kısa kesmeleri gerektiği ve eşeğe binmeleri de bu şartlar arasında zikredilmektedir. (671)

Bazı müsteşrıklar kıyafetle ilgili bu şartaların Hz.Ömer'e nisbet edilmesini doğru kabul etmezler. Bunlar arasında Caetani, Beytu'l-Makdis anlaşmasında bu şartların yer almadığını ileri sürerek "uydurma" olduklarını iddia eder. (672) Tritton ise, kıyafetlerle ilgili bu şartların en eski kaynağının, yalnızca Ebu Yusuf ile İbn Abdi'l-Hakem olduğunu ve bu hususun Hz. Ömer'e değil, Ömer b. Abdu'l-Azîz'e ait olduğunu isbat etmeye çalışmıştır.

Tritton, el-Belâzurî ile et-Taberî gibi, gayr-i müslimlerle yapılan anlaşmaları geniş olarak zikreden kaynaklarda, bu kıyafet şartlarının yer almamasını da, görüşlerini kuvvetlendirmek üzre bir başka delil olarak ileri sürmektedir.(673)

Ebu Yusuf ile İbn Abdi'l-Hakem dışında, eski kaynakların bu şartlara yer vermediği görüşü doğru değildir; çünkü Ebu Ubeyd, Abdurrezzak gibi çok eski kaynaklarda bu haberlere yer verilmiştir. Ceatani'nin iddiası da kabul edilemez; çünkü yalnız Beytu'l-Makdis anlaşmasında değil, diğer anlaşmalarda da bu şartların yer almadığı açıktır ve esasen Ebu Yusuf da bu hususu yapılan anlaşma şartları arasında değil, "Zimmîlerin Elbise ve Kıyafetleri" ismi altında, ayrı bir bölüm içinde nakletmiştir. Bundan dolayı el-Belâzurî'nin, bu hususta, herhangi bir haberi rivayet etmemesi de normaldir; çünkü o, eserini, bölgelerin fetih şartlarını, özellikle cizye ve harac miktarlarını belirlemek üzre yazmıştır.

Kaynaklarımızın muahhar olmasının, bu şekildeki pek çok problemi muğlak bıraktığında şüphe yoktur. Ebu Yusuf'un gayr-i müslimlerin kıyafetleri ile ilgili bu şartları, Hz.Ömer'e nisbet etmesinin doğruluğu da bunlardan biridir. Fetihlerden sonra, Müslümanlarla gayr-i müslimlerden, yalnızca emniyet gayesiyle birbirlerini tanıyabilmek üzre farklı elbise giymelerinin istenilmesi çok uzak bir ihtimal olmasa gerekir.

670. Tritton, (s. 139 ve 138-140) boyunlara kurşun vurmak âdetini ilk başlatmak veya bunu icad etmek şeklindeki bir "ayıb"ın Araplara yükletilmesinin doğru olmayacağını belirttikten sonra, M. 500 yılında, Bizanslıların bu şekilde boyunları kurşunla mühürlediklerini söyler.
671. Ebu Ubeyd, 75; Abdurrezzak, VI, 85; İbn Abdi'l-Hakem, 151; es-Sûlî, 215.
672. Onun görüşleri için bkz. Tritton, 127.
673. Tritton, 127-132.

Hz.Ömer'e nisbet edilen pek çok konunun, özellikle bazı müsteşrıklarca hemen ve çok kolay bir şekilde Emevî halifesi Ömer b. Abdilaziz'e maledilmesi de, insanı devamlı rahatsız eden kolay bir kurtuluş yoludur.

Gayr-i müslimlerin özel kıyafetleri ile ilgili olarak, Ömer b. Abdilaziz'den önceki (hilâfeti: 99-101/717-720) bazı haberlere burada işaret etmek istiyoruz. Bunlara göre, el-Velid b. Abdilmelik (hilâfeti:86-96/705-715) zamanında el-Curcûme halkıyla (İskenderun civarında) Bizanslıların işbirliği yapmasının duyulması üzerine Mesleme b. Abdilmelik bir orduyla bunların üzerine gönderilir. Yeniden bir anlaşma yapılır. Bu anlaşmada, el-Curcûme halkının "Müslümanların elbiselerini giyebilecekleri" şeklinde bir şartın yer aldığı görülmektedir. (674)

Benzer bir diğer rivayet de Hıristiyan şâir el-Ahtal'la (öl.95/714) ilgilidir. Şâir, Emevî halifesi Abdulmelik'in (hilafeti sonu 86/705) huzuruna özel Hıristiyan kıyafeti ile girmiş ve hüsn-ü kabul görmüştür. (675)

Bu iki haber Emevîler zamanında Ömer b. Abdilaziz döneminden önce, Hıristiyanların özel kıyafetlerinin bulunduğunu, özellikle el-Curcûme halkı ile yapılan anlaşmada, bunların özel durumu göz önüne alınarak Müslüman elbiselerini giyebileceklerinin, hem de el-Belâzurî tarafından zikredilmesi, hem Tritton hem de Caetani'nin iddialarını çürütecek mahiyettedir. Ancak bu iki olay, gayr-i müslimlerin kıyafetleri ile ilgili bu şartların Hz.Ömer'e nisbet edilmesi için kâfi deliller olmağında şüphe yoktur.

Diğer taraftan gayr-i müslimlerin kıyafet ve Müslümanlara göre farklı bir zümre teşkil ettiklerini gösteren bu şartları biz, yalnızca onları Müslümanlardan ayırmak için konulmuştur da diyemeyiz; çünkü kıyafet farkları yanında, binek hayvanı, hayvanın semeri, ayakkabı gibi hususlar, öyle görünüyor ki, gayr-i müslimlerin Müslümanlara göre daha aşağı bir durumda bulunduklarını göstermek anlayışının bir sonucudur. Kıyafetle ilgil bu şartların hangi tesirler sonucunda teşekkül etmiş olduğu kaynaklarda pek belirtilmemiştir. Sasanîlerde her sınıfın özel bir kıyafeti olduğunu, herkesin kendi mensub olduğu sınıfın kıyafetini giymek zorunda bulunduğunu, ayrıca çeşitli meslek mensuplarının elbiselerinden tanındığını biliyoruz. (676) Hz.Ömer zamanında, müslim-gayr-i müslim şeklinde iki ayrı zümrenin birer sınıf teşkil etmiş olduklarını ve kıyafet şartının da Sasanîlerden intikal ettiğini düşünebiliriz.

674. el-Belâzurî, 190-1 (T.I, 258-9). Türkçe çeviride "müslüman giyimi giymeye zorlanamamak" şeklinde yanlışlık yapılmıştır.
675. el-Isfahânî, VII, 169; ayr. krş. el-Harbutlî, *el-İslâm*, 84-7.
676. el-Cehşiyârî, *el-Vuzerâ*, 3.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Devletin genel düzeni içinde, bu şekilde bazı sınırlandırmaların bulunması, temel özgürlüklerle pek ilgisi olmayan bir tavır şeklinde anlaşılmalıdır. Kaldı ki, zimmîlerin kendi kıyafetlerini giymeleri, bir anlamda, onların İslâm toplumu içinde varlık ve kültürlerini korumaları açısından yararlı da olmuştur. (677)

Yapılan anlaşmalarda yer almamakla birlikte, gayr-i müslimlerin Müslümanlarla münasebetleri ve onların Devlet hizmetinde çalıştırılmalarına dair bazı olayları da burada ele almak gerekiyor. Hz.Ömer zamanında, gayr-i müslimlerin devlet hizmetinde çalıştırılmaları hakkında kesin bir tavır alındığını gösteren haberlere sahip bulunmamaktayız. Ancak, özellikle İslâm fakîhlerinin görüşleri, bu zümrenin devlet hizmetinde çalıştırılmamaları şeklinde olmuştur. Bu şekilde düşünenlerin, gerek *Kur'an-ı Kerîm* 'den gerek Hz.Peygamber devrinden çeşitli deliller ileri sürdüklerini görüyoruz. (678) Bu görüşte olan fakîhler, özellikle Hz.Ömer'in, valisi Ebu Musa el-Eş'arî'ye Hıristiyan kâtibinin vazifesine son verdirmesini önemli bir delil olarak zikretmişlerdir. Kaynaklarda teferruatı ile anlatılan bu olayda Hz.Ömer, Nisâ suresinin 144. ayetini delil gösterip, Ebu Musa'yı Hıristiyan kâtibinden dolayı azarlamış ve onun vazifesine son verdirtmiştir. (679)

Buna karşılık, yine Hz.Ömer'in, Şam'dan hesap işlerini görmesi için kendisine bir Rûm gönderilmesini, Muâviye'den (veya kardeşi Yezid'den) istediği de rivayet edilmiştir. (680)

Hz.Ömer'in bu farklı davranışlarından, gayr-i müslimlerin devlet hizmetinde çalıştırılmamaları şeklinde bir sonuca ulaşmak doğru olmasa gerekir. Bu konuyu, Hz.Peygamber ve Hz.Ömer zamanlarındaki çeşitli olaylardan örnekler vererek ele alan M.Hamidullah, haklı olarak gayr-i müslimlerden çeşitli devlet hizmetleri için faydalanıldığını ortaya koymakta ve Hz.Ömer'in Basra valisi Ebu Musa'nın Hıristiyan kâtibiyle ilgili kararının da bir tek defa ve bazı özel nedenlerle olduğunu ortaya koymaktadır.Nitekim Hz.Peygamber zamanından başlayarak, Hulefâ-i Râşidîn devrinde de bazı gayr-i müslimlerin devlet hizmetinde çalıştırıldıkları kesindir.(681)

Müslümanların, gayr-i müslimlerle şahsî münasebetleri hususunda Selmân-ı Fârisî'nin bazı görüşleri, devrin anlayışını ortaya koyar niteliktedir. Ona göre Müslümanlar, gayr-i müslimlerle arkadaşlık edebilecekleri gibi, onlarla birlikte ye-

677. Hamidullah, *İslâm'da Devletler Hukuku*, 299.

678. Bkz. *Kur'an-ı Kerîm*: Âl-i İmrân, 118; Nisâ, 144; zimmîlerin devlet hizmetinde çalışmalarının aleyhinde olan görüşler ve delilleri için bkz. İbn Kayyım, *Ahkâm*, 208-212; M.Fayda, *el-Huzaî'nin Tahrici*, 182-6.

679. İbn Kuteybe, *Uyûn*, I, 43; el-Mâverdî, *Edebu'l-Kâdî*, II, 63-4.

680. el-Belâzurî, *Ensâb*, II, 293 a.

681. Hadidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 164, 221-2; aynı yazar, *Le Chef de l'Etat Musulman*, 500-1; ayr. bkz. Tritton, 13 vd.; İbn Kayyım, 13 *(Mukaddime)*.

mek yemek, bilmediğini sormak, beraberce seyahat etmek şeklindeki şahsî dostluklar da kurabilirler. Aynı şekilde gayr-i müslimler de; Müslümanlardan bu şekilde davranmalarını isteyebilir. (682)

Kur'an-ı Kerîm 'de, Müslüman erkeklerin ehl-i kitap kadınlarıyla evlenmelerine izin verilmesine rağmen, (683) Hz.Ömer'in, Medâin valisi Huzeyfe'den, Yahudi karısını boşamasını istediğini görüyoruz. Halifenin bu yöndeki emrini yerine getirmeden önce Huzeyfe, kendisine bir mektup yazarak ehl-i kitap kadınlarıyla evlenmenin helâl mı, haram mı olduğunu bildirmesini, aksi takdirde karısını boşamıyacağını bildirmiştir. Bunun üzerine Hz.Ömer, "Hayır, bu evlilik helâldir; fakat ecnebî kadınlar tatlı dilli olup aldatıcıdırlar; şayet siz, onlarla, evliliği kabul ederseniz, bu kadınlar sizin karılarınıza üstün gelirler" diye karşılık vermiştir. Huzeyfe de karısını boşamıştır. (684)

Gayr-i müslim kadınlarla evlenmenin fıkhî tartışmasına girmeden, bu konudaki Hz.Ömer'in kararının nereden ileri geldiğine ve gayr-i müslimlerle ilgisine temas etmek istiyoruz. Bize öyle geliyor ki Hz.Ömer, fetihten sonra Müslümanlara câzip gelen ve çok yaygınlaşmaya başlayan bu çeşit evliliklerin önüne geçmek istemiş ve bu kararını uygulamaya da, diğer Müslümanlara örnek olsun diye, valisinden başlamıştır. O bu kararıyla, gayr-i müslim kadınlardan çok, Müslüman kız ve kadınları düşünmüş ve onların evlenmelerinin tehlikeye düşmesini önlemek istemiştir. Bu bakımdan, onun bu kararını, gayr-i müslimlere cephe almak şeklinde değerlendirmemek ve geçici bir tedbir olarak anlamak gerekir. (685)

c- Gayr-i Müslimlerle İlgili Hz.Ömer'e Nisbet Edilen *eş-Şurûtu'l-Omeriyye* veya *Ahid-nâme-i Ömer*

Bölge ve şehirlerle ilgili anlaşmalarla kaynaklarda yer alan diğer rivayetlerden yararlanarak, cizye ile birlikte tesbit etmeye çalıştığımız yukarıdaki "şartlar"ın, Hz.Ömer'den, belki de çok kısa bir zaman sonra, anlam değiştirdiğinde ve çeşitli ilâvelerin yapıldığında şüphe yoktur. Bizi böyle bir sonuca ulaşmaya sevkeden en önemli sebep, şimdi ele alacağımız ve Hz.Ömer'e maledilen *"eş-Şurûtu'l-Ömeriyye"* gibi bir belgenin varlığıdır. Böze öyle geliyor ki, zamanla ve çeşitli siyasî şartlar sonucu ortaya çıkan bu değişiklik ve ilâveler, Hz.Ömer zamanındaki uygulamaları unutturmuş ve daha sonraki dönemlerin izlerini taşıyan ve genel olarak da bizim tesbit ettiklerimize göre, gayr-i müslimlerin aleyhine tezahür eden yeni şartların doğmasını sağlamıştır. Bu değişikliklerin ve sebeplerinin ayrı bir araştırma

682. Ebu Yusuf, II, 119-120 (T.205-6); gayr-i müslimlere selâm verilip verilmeyeceği hk.bkz. İbn Kayyım, 10-1 *(Mukaddime)*.

683. el-Mâide, 5.

684. et-Taberî, I, 2374-5.

685. Bu olay ve çeşitli yorumları için bkz. Baltacı, 301-6 ve burada gösterilen diğer kaynaklar; Abdulhamid Mutevellî, *Mebâdiu Nizâmi'l-Hukm*, 32-5; M.Yusuf Musa, *Mukadarât*, I, 85-8.

konusu olduğu ve inceleme alanımızı ilgilendirmediği açıktır. Ancak "*eş-Şurûtu'l-Ömeriyye*" isimli bu belgenin, yukarıda tesbit etmeye çalıştığımız, gayr-i müslimlerle ilgili "şartlar"la bir karşılaştırmasını yapıp, bunun Hz.Ömer'e nisbet edilmesinin doğru olup olmadığını da göstermek gerekiyor.

eş-Şurûtu'l-Ömeriyye (Ömer'in Şartları) veya *Ahid-nâme-i Ömer* (Ömer'in Anlaşması) diye isimlendirilen bu belge, aslında Abdurrahman İbn Ğanm (686) isimli bir tabiîden rivayet edilen ve Suriye Hıristiyanları tarafından Hz.Ömer'e yazılmış bir mektuptur. (687) Suriye (Şam) Hıristiyanlarınca yazıldığı bildirilmekle birlikte, mektubun metninde "falan şehir Hıristiyanlarından Ömer'e..." şeklinde, her-hangi bir şehir adı verilmeden kaleme alınmıştır. Ayrıca, hemen hiç anlaşılmayan bir üslûpla, bu mektupta ileri sürülen şartlar, Hz.Ömer ya da onun vali veya kumandanlarından biri tarafından değil de, bizzat bölge veya bütün Hıristiyanların adına ve onların ağzından yazılmıştır.

Şehir isminin geçmemesi ve Hıristiyanların bu şartları, bizzat kendilerinin, kendileri için tesbit etmeleri, bu belgenin daha başından itibaren Hz.Ömer'e nisbetinde insanı şüpheye düşürmektedir.

Bu mektubun, yukarıdaki şartların aynı veya benzeri olan maddelerini siyah, farklı olanlarını ise düz dizmek suretiyle metnini (688) aynen vermek istiyoruz:

"Abdurrahman b. Ğanm şöyle demiştir: Mü'minlerin Emîri Ömer, Şam Hıristiyanlarıyla anlaşma yaptığı zaman, kendisine şu şekilde yazdık:

"Rahman ve Rahîm olan Allah'ın adıyla!... Bu kitap, Allah'ın kulu Emîru'l-Mü'minîn Ömer'e, filân şehrin Hıristiyanları tarafından gönderilmiştir. Memleketimize geldiğiniz zaman sizden, kendi nefislerimiz, ailelerimiz, mallarımız ve dindaşlarımız için e m â n istedik. Size karşı yerine getirilmek üzre aşağıdaki hususları kendimiz için şart koştuk. Bunlar:

686. Tâbîlerin başı olarak isimlendirilen ve 78/697'de vefat eden Abdurrahman b. Ğanm, Hz.Ömer ve Muâz b. Cebel'den hadîs rivayet etmiştir. Suriye halkının büyük âlimi olarak bilinen bu zatın Muâz b. Cebel'in dostu ve talebesi olduğu bildirilmektedir. Bkz. İbnu'l-Esîr, *Usd*, III, 318-9; İbn Hacer, V, 106-7.

687. Bu mektubu eserinde aynen rivayet eden İbn Kayyım, "eş-Şurûtu'l-Omeriyye" şeklinde şöhret bulan bu mektubun, isnaddan müstağnî olduğunu (!) çünkü imamların bunu kabul ettiklerini ve kitaplarında zikrettiklerini ve bunu delil olarak gösterdiklerini ve Halifelerin de bununla amel ettiklerini söyler. Bkz. Ahkâm, 663-4; eş-Şurût, 7-8, bu eseri yayınlayan Subhi es-Salih, İbn Kayyım'ın bu anlayışını haklı olarak eleştirir ve metnin senedsiz oluşunu, onun doğru olmayışının bir delili olarak gösterir, bkz. 14-16 *(Mukaddime)*.

688. Bu mektubu eserinde zikreden en eski müellif et-Turtuşî olduğundan, biz, onun metnini esas alıyoruz. et-Turtuşî'nin eseri ve hayat hakkında, biraz sonra bilgi verilecektir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

"- ***Bundan sonra şehrimizde ve çevresinde ne manastır, ne kili-se, ne Patrik evleri veya keşiş-hâneler bina edeceğiz.***

"- Bu binalardan harap olanları, özellikle Müslüman mahallelerinde bulananları tamir etmeyeceğiz.

"-Müslümanların gece veya gündüz, kiliselerimize girmelerine mâni olmayacağız.

"-Kiliselerimizin kapılarını buradan geçenler veya seyyahlar için açacağız.

"-Seyahat eden her Müslümanı evlerimizde kabul edecek ve üç gün barındıracağız.

"-***Casusların kilise veya evlerimize sığınmalarına izin vermeyeceğiz.***

"-***Müslümanlara zarar verecek birşeyi kendilerinden saklamıyacağız.***

"-Çocuklarımıza Kur'an okutmayacağız.

"-***Âyinlerimizi açıktan yapmayacağız.***

"-Kimseyi dinimize dâvet etmeyeceğiz.

"-İçimizden Müslüman olmak isteyenleri, bundan alakoymayacağız.

"-Müslümanları daima hürmet ve tâzimle karşılayacak, oturmak istedikleri takdirde yerlerimizi onlara vereceğiz.

"-***Kendimizi, elbise, serpuş, sarık, ayakkabı gibi kıyafetlerde Müslümanlara benzetmeyeceğiz; kâküllerimizi keseceğiz.***

"-Müslümanların diliyle (kelâm) konuşmayacağız.

"-Onların lâkaplarını (künye) almayacağız.

"-Eğerli hayvanlara binmeyeceğiz.

"-***Kılıç taşımayacağız; silâh yapmayacağız ve üzerimizde bulundurmayacağız.***

"-Mühürlerimizi Arapça kazdırmayacağız.

"-Alkollü içkiler satmayacağız.

"-Belimize zünnar takmaya ve kıyafetlerimizi her yerde aynen korumaya söz veririz.

"-***Müslümanların geçtiği yerlerden ve çarşı-pazarlarından haçlarımız*** kitaplarımızla ***dolaşmayacağız.***

"-Kiliselerimizdeki çanları hafif çalmayı ve Müslümanların bulunduğu zamanlarda âyinlerimizi yüksek sesle okumayacağız.

"-Cenaze merasiminde yüksek sesle duâ yapmayacağız. Ateş ve kutsal resimlerimizi açıkta göstermeyeceğiz. Ölüleri Müslüman mezarlığı yakınına gömmeyeceğiz.

"-Müslümanların hissesine düşen köleleri kullanmayacağız.

"-Bir Müslüman evinin içine bakmayacağız."

"Abdurrahman b. Ğanm, bu anlaşma metnini Hz.Ömer'e getirdiğimde, o bir de şu şartı ilâve etti: - Ve hiçbir Müslümanı dövmeyeceğiz!"

Bu anlaşma şartlarına riayetle ilgili sözlerle ele aldığımız metin son bulmaktadır. (689)

Bu belgede yer alan çeşitli şartlarla, yukarıda tesbit etmeye çalıştığımız c i z - y e dışındaki "diğer şartlar" arasındaki farkları ayrı ayrı ele almaya gerek görmüyoruz. Belgenin, aşağı yukarı dörtte biri, bizim tesbit ettiğimiz şartların aynı veya benzeridir. Diğerleri ise, tamamen ayrı ve gayr-i müslimlerin aleyhine esaslar ihtiva eden hususlardır. Bu şartların Hz.Ömer dönemiyle herhangi bir ilgisinin bulunmadığı açıktır ve Hz.Ömer'e nisbet edilmesi de doğru değildir. (690) Bu sonuca ulaşırken, bir taraftan eski kaynaklarda yer alan şartlarla bu sonuncu belge arasındaki önemli farkları gözönüne alıyoruz; diğer taraftan bazı araştırıcıların, bu belgenin Hz.Ömer'e ait olmadığını kesin olarak ortaya koyan çalışmalarını benimsiyoruz.(691)

Bu belgenin, aslında Hıristiyanlarca Hz.Ömer'e yazılmış bir mektup şeklinde et-Turtuşî tarafından nakledildiğine, yukarıda işaret etmiştik. Ancak İbn Kayyım el-Cevziyye'den başlayarak bu mektuba "*eş-Şurûtu'l-Ömeriyye*" (Ömer'in Şartları) denildiğini görüyoruz. İbn Kayyım'dan önce bu belgenin, "*eş-Şurût*" şeklinde isimlendirildiğine rastlayamadık. (692)

689. et-Turtuşî, *Sirâcu'l-Mulûk*, 110-1. Hz.Ömer'e nisbet edilen bu mektubu, eserinde rivayet eden ilk müellif olarak bilinen Ebu Bekr Muhammed b. el-Velid, İbn Ebî Rendeka veya et-Turtuşî diye meşhur olup, 451/1059'da doğmuş ve 520 veya 525/1126 veya 1131 yılında vefat etmiştir. et-Turtuşî'nin bu eseri, siyasî ve idarî konularda ilgi çekici hikâyelerin de yer aldığı 64 bölümden oluşan ve 516/1122 yılında Fustat şehrinde telifi tamamlanmış bir siyâsetnâmedir. et-Turtuşî'nin hayatı için bkz. Moh. Ben Cheneb, *İbn Ebî Rendeka*, *İ.A.* 725. Aynı belgeyi ve bazı varyantlarını da zikreden diğer eserler de şunlardır: İbn Kayyım *Ahkâm*, 657-664; aynı müellif, *eş-Şurûtu'l-Omeriyye*, 1-8; İbn Asâkir, I, 563-573, bu son eserde, belgenin pekçok varyantı zikredilmiştir; ayr.krş.İbn Kesir, VII, 59; İbn Cema'a, *Tahrîru'l-Ahkâm*, 27-34; eş-Şeyzerî, *Nihayetu'r -Rutbe*, 106-7; İbnu'l-Uhuvve, *Meâlim*, 94 vd. Belgenin Türkçe çevirilerine, değerlendirmelere aşağıda temas edilecektir.

690. Hz.Ömer'e nisbet etmemekle beraber el-Mâverdî, gayr-i müslimlerin bazı hususları yerine getirmeleri gerektiğini ve bunların neler olduğunu eserinde ele almıştır. Farklı anlayışın izlerini taşıyan bu hususları, bu belge ve diğer şartlarla karşılaştırmak yararlı olur. Bkz. *el-Ahkâm*, 138 (T.162).

691. De Goeje, *Mémoire sur la Conquête de la Syrie*, 142-150; Rus müsteşrıkı N. A. Mednikov'un *"Filistin ve Suriye Hıristiyanlarıyla Ömer'in yaptığı Anlaşma"* isimli çalışmasının bir özeti ve Caetani'nin bunun görüşlerini geniş ölçüde benimseyişi hk. bkz. V.V. Matveev, s. 186-195; Arnold, 60-2; A. Tritton, 1-10, 280; Fattal, 60-9; Barthold, 14, 97-8. Belgenin Türkçe çevirileri de yapılmıştır. Bkz. Nedkoff, 602-6; C.Zeydan, IV, 177-190, burada, tercümesiyle birlikte belgenin geniş bir değerlendirmesi yapılmış ve uydurma olmadığını gösterme temayülü ortaya konmuştur. Ayr. bkz. Heykel, I, 260-1; Abel, *La Convention*, 10 vd.

692. Bağdadlı İsmail Paşa, *"eş-Şurût ve'l-Hudûdu'l-Muştaridatu alâ'n-Nasâra ve'l-Yehud"* isimli, yazarı ve tarihini zikretmeden bir başka eserden daha söz etmektedir. Bkz. *İzâhu'l-Meknûn*, II, 48.

İbn Kayyım, Hz.Ömer'e yazıldığı iddia edilen bu mektup ve varyantlarını yazdıktan sonra, "Ömer'in bu mektubu (kitap), altı bölümden meydana gelen ilim esaslarını için almaktadır" diyerek, bu belgeyi altı bölüm halinde şerhedeceğini söylemekte ve bölümlerin isimlerini vermektedir. (693) Hz.Ömer dönemini ilgilendiren bir belge olmamakla beraber, İbn Kayyım'ın yazdığı bu şerh, (694) gayr-i müslimlerin durumundaki değişiklikleri ve yazıldığı çağın anlayışını göstermesi bakımından son derece önemli olup, yazarın *Ahkâmu Ehli'z-Zimme* eserini tamamlamaktadır. (695)

Hz.Ömer'e nisbet edilen bu mektuba, zaman zaman "Ahd" veya "Ahidnâme"de denilmektedir. Nitekim ed-Duneyserî'nin, büyük bir ihtimalle, (696) İbn Kayyım'ın eserinden faydalanarak, *el-Uhûdu'l-Omeriyye fi'l-Yehud ve'n-Nasârâ* ismi altında bir eser yazmasını buna örnek olarak gösterebiliriz. (697) Ayrıca bazı araştırıcılar da bu belgeyi devamlı olarak "Ahd" şeklinde isimlendirilmiştir. (698)

Hz.Peygamber'e de aynı şekilde, **"Ahd"** veya **"Ahid-nâme-i Nebevî"** adı altında, bazı anlaşmaların nisbet edildiğini biliyoruz. Özellikle Hıristiyanların uydurduğu bu metinlerin bir değeri yoktur. (699)

693. Ahkâm, 665-6; eş-Şurût, 9-10.

694. İbn Kayyım "Zikru'ş-Şurût..." diye yazmakla birlikte, eseri yayınlayan Subhî es-Salih, bu kısmın ayrı baskısına "Şerhu..." diye isim vermiştir.

695. İbn Kayyım'ın bu eserinin geniş bir tahlil ve değerlendirmesini yapan Subhî es-Salih'in yazdığı *Mukaddime* (s.5-46) ile M.Hamidullah'ın yazdı *Takrîz*'i (s.74-95), gayr-i müslimlerin durumuyla ilgili önemli iki çalışma olarak belirtelim. Bu *Takrîz*, Doç.Dr. A.Şener tarafından, *"İslâm'da Devletler Hukuku"* başlığıyla Türkçemize kazandırılmıştır, bkz. *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, III, s. 283-299, Ankara 1977.

696. "İhtimal" diyoruz; çünkü eserini görmedik. Yalnızca eserinin ismini Kâtip Çelebi zikretmektedir, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1180.

697. Ahmed b. Muhammed b. Ali ed-Duneyserî (Öl.794/1392), İbn Kayyım'ın çağdaşı sayılan bu yazarın, eserinin adını *"eş-Şurût"* yerine *"el-'Uhud"* şeklinde isimlendirmesi, belki de yalnızca bir unvan değişikliğinden ibarettir. Bu yazarın diğer eserleri için bkz. ez-Ziriklî, I, 216.

698. Tritton, Corci Zeydan gibi.

699. Corci Zeydan (C.IV, 174-7), bunlardan birini eserinde ele alır ve uydurma olduğunu söyler. Bu uydurma anlaşmalardan biri, Latinceye de çevrilmiştir ve 1630 tarihinde Paris'te Arapça metniyle bir arada basılmıştır. *"el-Ahd ve'ş-Şurût elleti Şeratahâ Muhammed Resûlullah li-Ehli'l-Milleti'n-Nasrâniyye"* ismini taşıyan bu uydurma anlaşmayı Antonius Vitray, Latinceye çevirmiştir.

Hıristiyanlarca, Hz.Peygamber ve Hz.Ömer'e nisbet edilen diğer bazı uydurma vesikalar için bkz. Hamidullah, Vesâik, 146-158, 162-4.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

NECRAN İLE HAYBER VE ÇEVRESİNDEKİ GAYR-İ MÜSLİMLERİN YERLERİNDEN ÇIKARILIŞI

Devrindeki fetihler sonucu ele geçen savaş esirlerini "zimmî" sayarak kendilerine "hür" insan muamelesi uyguyalan ve dolayısıyle onlardan c i z y e, topraklarından da h a r a c alan Hz.Ömer, hicretin 20. yılında (M.641), (700) kendileriyle daha Hz.Peygamber zamanında anlaşma yapılmış olan Hayber ve çevresindeki Yahudilerle Necranlı Hıristiyanları, yerlerinden çıkarmıştır. Kaynaklar, Hz.Ömer'in böyle bir karara varmasının çeşitli sebeplerini bildirmektedir. Bu sebepleri biz, iki ana bölüme ayırabiliriz. Birinci bölümde yer alan rivayetlerde, Hayber ve çevresindeki Yahudilerle Necran Hıristiyanlarının durumları ayrı ayrı ele alınmış ve bu iki bölgedeki gayr-i müslimlerin yerlerinden çıkarılışları farklı sebeplere bağlanmıştır. Bu bölümdeki rivayetlerde, Hıristiyanların Necran'dan çıkarılışları, bu bölgeye has sebepler gösterilmek suretiyle açıklanırken, Hayber ve çevresi için de tamamen başka sebepler gösterilmiştir. İkinci bölümdeki rivayetlerde ise, bu iki bölgedeki gayr-i müslimlerin yerlerinden çıkarılmaları, bir tek ve aynı sebebe bağlanmak suretiyle izah edilmeye çalışılmıştır. Buna göre Hz.Ömer'in, Hz.Peygamber'in bir hadîsine dayanarak, bu iki ayrı bölgedeki gayr-i müslimleri yerlerinden çıkartmış olduğu ileri sürülmektedir.

Hayber ve çevresiyle Necran'daki gayr-i müslimlerin yerlerinden çıkarılışını, ayrı ayrı ele alıp, önce her bölgenin özel durumunu belirlemeye, bu arada rivayetlerin verdiği haberlere bağlı kalarak bu çıkarılma işinin nasıl gerçekleştiğini göstermeye çalışacağız.

700. Seyf'in bir rivayetine göre Hz.Ömer, halife olur-olmaz, Necranlıları yerlerinden çıkarmıştır (et-Taberî, I,2162,2165). el-Vâkıdî ise, Hz.Ömer'in bu icraatının, bizim de benimsediğimiz şekilde, 20/641 yılında olduğunu söyler (et-Taberî, I,2595 (T.IV,178); İbnu'l-Esir, II,569). Diğer rivayetlerde genel olarak, Hayber ve Necran halklarının durumunu, Hz.Ömer'in hilâfetinin ilk yıllarında eskisi gibi devam ettiğini, daha sonra bunların çıkarıldıklarını tarih vermeksizin izah edilmekte olduğunu görüyoruz. Bu husus bize, el-Vâkıdî'nin verdiği tarihin benimsenmesini telkin etmektedir. Olayların gelişmesi de, bu 20/641. yılın kabul edilmesini gerektirmektedir. Ayrıca, bu iki bölgedeki gayr-i müslimlerin, aynı yıl çıkarıldıklarında da bir ifade birliği, kaynakların rivayetlerinden anlaşılmaktadır.

1. Hayber ve Çevresindeki Yahudilerin Suriye Taraflarına Sürülmesi

Hz. Ömer, Hayber, Vadî'l-Kurâ (701) ve Fedek'te yaşayan Yahudileri, Suriye taraflarına ,Teyma, Ezriatu'ş-Şam ve Erihâ'ya çıkarmıştır. (702) Hz.Peygamber'in Hayber fethinden sonra uygulamaya başladığı "zirâî ortakçılık" ın feshedilmesi demek olan (703) böyle bir gelişmenin nereden ileri geldiği hakkında, kaynaklar, politik, ekonomik ve çevre sağlığıyla ilgili üç ayrı sebep zikretmektedirler. Bunların içinde en önemli ve ağırlık kazanan politik gelişmeyi sona bırakarak, önce diğer iki sebep üzerinde durmak istiyoruz.

el-Belâzurî'nin naklettiğine göre Hz.Ömer, Hayberliler arasında veba salgısı başgösterdiği için, bunları yerlerinden çıkarmıştır. Diğer kaynaklarda yer almayan bu haberin, tek başına, Yahudilerin yurtlarından çıkarılması için bir gerekçe olduğunu düşünmek oldukça zordur. Ancak, diğer sebeplerle birlikte, bu hastalığın yayılmasının yarattığı endişe, belki başka bir unsur olarak düşünülmüş olabilir. Nitekim el-Belâzurî, veba salgınına işaret ettikten hemen sonra, onların Müslümanlara kötü muamele yapuklarını da sözlerine ilave etmektedir. (704)

İbn Sa'd ve el-Belâzurî'nin aynı râvîden naklettikleri bir diğer haberde ise, Hz.Ömer'in Yahudileri yerlerinden çıkarması tamamen ekonomik bir sebebe bağlanmaktadır. İbn Sa'd'ın verdiği ibareye göre Hz.Ömer, "...Müslümanların elindeki işçi (ummâl) (705) sayısının çoğalması ve toprak işlerinde kuvvetlenmeleri üzerine, Yahudileri Şam'a sürmüştür...". Bilindiği üzre Hz.Peygamber, Yahudilerin toprakları işlemeyi daha iyi bildiklerini söylemelerinden sonra ve bilhassa, yuka-

701. Bazı rivayetlerde, Vadi'l-Kurâ'daki Yahudilerin sürülmedikleri nakledilmektedir. Buna göre, bu bölge Hicaz hududu dışında olduğu için bu sürgün içine alınmamıştır. Ancak diğer kaynaklar, bu hususu tasrih etmedikleri gibi, bu haberi bildiren el-Belâzurî, aynı yerde, bunların da sürüldüklerini kaydetmektedir: Futuhu'l-Buldan, 39(T.I,59); İbnu'l-Esir, III,222;Ebu Davud, II,29, Mısır 1280.

702. Suriye taraflarında yer alan bu topraklarda Yahudilerin oturduğunu tahmin etmek zor değildir. Teyma'nın Yahudilerle meskûn olduğunu biliyoruz (İbn Sa'd, I, 279). Diğer bölgeler için bkz.Yakut, *Mu'cem*, I,130-1, 165. Hz.-Ömer'in Teyma Yahudilerini de çıkardığına dair bir rivayet varsa da bunun doğru olmaması gerekir (el-Belâzurî,40 (t.I,60).Hz.Ömer'in Yahudileri bu bölgelere sürdüğü hk.bkz.Buhârî, VII,163; Muslim, V, 68; İbn Sa'd, III,283.Hz.Ömer'in Teyma ve Yemen'deki Yahudileri çıkarmadığı hk. bkz. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I,399; ayr. bkz. Abdurrezzak, VI,55.

703. Hayber ve çevresi hk. bkz. bu tezde "Toprak" ve "Harac" bölümleri.

704. el-Belâzurî, 25 (T.I, 40-1). Suriye'deki Amvas veba salgınıyla, sözü edilen bu salgının bir ilgisinin bulunup bulunmadığı hakkında kaynağımız bir şey söylememektedir. Ancak Amvas salgını 18. yılda vuku bulmuştur; Hayberlilerin çıkarılışını ise 20. yılda kabul etmekteyiz. Amvas salgını için bkz. el-Belâzurî, 165-7 (T.I, 223-6); İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 601; İbn A'sem el-Kûfî, I,310 vd.; et-Taberî, I, 2511-6 (T.IV,90-5).

705. Aynı haberi el-Belâzurî, "işçi" kelimesi yerine "mal" şeklinde naklederek, "Müslümanların elindeki mal çoğalınca" diye yazmaktadır.

rıdaki haberin ravisinin ısrarla belirttiği gibi, Müslümanlar yeterli insan gücüne sahip olmadıklarından dolayı, Hayber ve çevresindekileri yerlerine bırakmıştı. Buna göre Hz.Ömer'in yeterli insan gücüne ve ekonomik imkâna sahip olunmasından sonra, Yahudileri yurtlarından çıkarmış olduğu anlaşılmaktadır. (706)

Kaynaklarda, üzerinde çok durulan bir suikast olayı, Hayber ve çevresindeki Yahudilerin durumunu yeniden gündeme getirmişür. Hz.Ömer'in oğlu Abdullah, beraberinde ez-Zübeyr b. el-Avvam, el-Mikdad b. Amr ve Said b. Zeyd b. Ömer b. Nufeyl olduğu halde, hurmalık ve bahçelerinin durumunu gözden geçirmek üzre Hayber'e gitmiştir. (707) Geceleyin Abdullah b. Ömer uyurken, kendisini evin damından aşağıya atmışlar ve onun iki elinin kırılmasına sebep olmuşlardır. Bu olay üzerine Hz.Ömer, Medine'de sahabî'yi toplayarak şu sözleriyle Yahudilerin durumunu ve verdiği kararı açıklamıştır: "Biz, Hayberlilerle, dilediğimiz vakit onları çıkarmak üzre anlaşmıştık. (708) Daha önce Ensardan birine tecavüz ettikleri gibi şimdi de Abdullah b. Ömer'e saldırdılar. Orada, onlardan başka bize düşman kesilen bir kimse tanımıyoruz. Kimin Hayber'de malı (709) varsa alsın. Zira ben, Yahudileri oradan ihraç ediyorum."

Hz.Ömer'in bu konuşmasında yer alan ve daha önce öldürüldüğü belirtilen sahabî, Muzahhir b. Rafi'dir. Şam'dan çalışmak üzre getirdiği on hıristiyan işçiyi Hayber'de Yahudiler tahrik ederek, bu sahabînin öldürülmesini sağlamışlardır. (710) Hz.Ömer onların bu davranışlarıyla Abdullah b. Ömer'e karşı girişilen suikast teşebbüsünü birleştirerek bu karara varmıştır.

Diğer taraftan, kaynaklarda, Hz.Peygamber zamanında, Hayber'de, bir başka sahabînin daha suikast sonucunda öldürüldüğünü görmekteyiz. Yine Ensar'dan Abdullah b. Sehl, Hayber'de öldürülmüş ve Hz.Peygamber kendilerinden diyet ödemelerini istemiştir. Ancak Yahudiler bu öldürülmeden haberleri olmadığını, "yemin" ederek Hz.Peygambere bildirmişlerdir. Hz.Peygamber de, Abdullah b.Sehl'in ailesine Beytu'l-mal'den diyet ödemiştir. (711)

706. İbn Sa'd,II,114; el-Belâzurî, 28 (T.I,45); Fattal, 91, burada yazar, bu insan gücünün, fetihlerden sonra ele geçen binlerce köle sayesinde elde edildiğine işaret etmektedir; ayr. bz. Caetani, V,118-9.

707. Bu olay, Hayber topraklarının belirli hisseler halinde sahabîye dağıtılmış olduğunu gösterir.

708. Bazı kaynaklarda bu cümle, "Allah'ın istediği sürece sizi burada bırakırız" şeklindedir. Meselâ bkz. Buharî,VIII, 140; buradaki metinde bir kelime yanlış olarak basılmıştır; "Ekarra" fiili "ekerre" şeklinde geçmektedir; krş. el-Buharî, III, s.211; Mısır 1323 baskısı.

709. Ebu Yusuf'un eserini şerheden er-Rahbî, (I,357) "mal" kelimesini, bostan ve akar diye açıklar. Bu da Hayber topraklarında hissesi bulunan Sahabînin varlığına işaret etmektedir.

710. Ensar'dan Muzahhir'in öldürülmesi için bkz.el-Vakıdî, 716-7; İbn Hıbban, *Kitabu's-Sikât*, II, 222; İbnu'l-Esir, II,569-570; burada öldürülmenin 20. yılda olduğu belirtilmektedir; ayrıca bkz. el-Yakubî, II,145; İbnu'-Esir, *Usd*, IV, 375; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VI,135.

711. el-Vakıdî, 713-5; İbn Hişam, II,354.

Buhari'de yer alan bir hadîse göre, Hz.Ömer Yahudileri Hayber'den çıkarmaya karar verince, Ebu'l-Hukayk oğullarından bir Yahudi Hz.Ömer'e şöyle demiştir: "Ey Mü'minlerin emiri! Bizi çıkarmak mı istiyorsun? Halbuki bizi Hayber'de Muhammed bırakmıştır. O bizi, yarıcılıkla topraklarımızda çalışmamızı şart koşmuştur." Bunun üzerine Hz.Ömer: "sen beni Resûlullah'ın S.A.V. şu sözleri söylediğini unuttu mu sanırsın? Vaktiyle Resûlullah sana 'ileride Hayber'den çıkarılıp, kuvvetli deven seni sürüklediği zaman hâlin nasıl olur?' buyurmuştu, diye cevap verdi." Yahudi buna karşılık: "O söz, bana Ebu'l-Kasım tarafından ufak bir latîfe olarak söylenmişti" diye karşılık verince Hz.Ömer: "Ey Allah'ın düşmanı yalan söylüyorsun!" dedi ve onları yerlerinden çıkardı. (712)

Bir taraftan Suriye yolu üzerinde bulunması dolayısıyla, diğer taraftan zirâî ortakçılığın tabiî sonucu olarak Hayber, Müslümanlar için devamlı bir uğrak yeri idi. Hz.Ömer,Hayber'de ortaya çıkan bu şekildeki öldürme ve suikast olaylarını bir arada değerlendirerek Yahudileri buradan çıkarmaya karar vermiştir. Yukarıda ele aldığımız veba salgını ile zirâî ortakçılığın feshedilmesine imkân veren yeterli insan gücünün Müslümanlar elinde toplanmış olmasını da birlikte düşünürsek, Hz.Ömer'in Yahudileri Hayber ve çevresinden çıkarmasının sebepleri açıkça ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, Hayber savaşından sonra, Yahudileri yarıcılık karşılığında yerlerinde bırakan Hz.Peygamber'in "istediğimiz sürece sizleri burada bırakırız" şeklindeki sözleri, Hz.Ömer'in bu sürgün kararı için önemli bir gerekçe olmuştur. (713)

Şimdi bu sürgünün nasıl gerçekleştirildiğini ve özellikle Hayber ve çevresindeki toprakların durumunu görelim. Hz.Ömer, "kimin Hayber'de malı varsa alsın" diyerek Hayber savaşına katılan ve kendisine ganimet hissesi düşmüş olan sahabîyi, topraklarına ve hurmalıklarına sahip olmaya çağırmıştır. Bu husus bize, Hayber topraklarının ganimet statüsüne göre, bu gazveye iştirak etmiş sahabî'ye dağıtılmış olduğunu açık bir şekilde göstermektedir. Diğer taraftan Hayber'de sulhle ele geçen kaleler ile özellikle Fedek toprakları için, ayrı bir uygulamanın söz konusu olduğunu görmekteyiz.

Hz.Ömer, Hayber topraklarının taksimini gerçekleştirmek ve Yahudilerin yurtlarından ayrılmalarını kontrol etmek üzre, yanında birkaç kişiyle birlikte bizzat Hayber'e gitmiştir. Savaşla alınan topraklarla sulhle alınanları ayrı ayrı belirlemiş ve herkesin hissesini vermiştir.Burada Hz.Peygamber'in hanımlarını, toprak veya gelirini almakta serbest bırakmıştır. Bir kısmı toprağı, diğerleri de gelirini almaya karar vermişlerdir.

712. el-Buhari, VIII, 140-2.

713. Abdullah b. Ömer'e yapılan suikast ve diğer olaylar hk. bkz. Ebu Yusuf, I, 355-7 (T.93); el-Vakıdî, 716-7; İbn Hişam, II, 357; el-Buhari, VII,163, VIII, 139-140; Muslim, V, 67-8; İbn Hıbban, II, 222; el-Belâzurî, 25, 27, 32, (T.I, 40, 43, 49); İbn Kesir, IV, 219.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Hz.Ömer aynı şekilde Vadi'l-Kurâ ve Fedek'in de dağıtımını yapmıştır. Fedek toprakları sulhen ele geçtiği için, buranın toprak ve hurmalıklarının yarısının kıymetini tesbit ettirmiş ve adaletle fiat biçtirmiştir. Belirlenen bu parayı Hz.Ömer, altın, gümüş, deve ve deve semeri şeklinde Fedekli Yahudilere ödemiştir. Kaynaklar, Hz.Ömer'in Hayber'deki toprak ve hurmalıklar için bu şekilde bir uygulamaya gitmediğini ve onları karşılıksız olarak yerlerinden sürdüğünü ifade etmektedirler. Ancak Hayber'deki Yahudilerin ellerindeki mahsulün kıymetinin kendilerine ödendiğini görüyoruz. (714) Hayber'deki sulhle ele geçen kalelere de Fedek gibi davranılması gerekirdi; ancak buna dair herhangi bir kayıt, rivayetler arasında yer almamıştır.

Hz.Ömer'in Hayber ve çevresindeki bu uygulaması, bir taraftan, Hz.Peygamber zamanında bu topraklardan savaşla ele geçenlerin ganimet statüsüne tabi tutulmuş olduğunu göstermekte; diğer taraftan da Fedek uygulamasının açıkça gösterdiği üzre, s u l h e n ve a n v e t e n ele geçirilen topraklar için farklı statülerin bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Hayber ve çevresinden sürülen Yahudilerin, İslâm devleti hududu dışına çıkarılmadığını ve yalnızca, bir gölgeden başka bir yere yerleştirilmiş olduklarını; bu durumun, zimmî hukukunun ihlâli şeklinde anlaşılmaması gerektiğini burada belirtmek gerekiyor. Müslüman yazarların rivayetlerinden ortaya çıkan yukarıdaki gerekçeler, Hz.Ömer'in verdiği kararın doğruluğunu ve yapılan anlaşmaların ihlâli şeklinde tezahür eden olaylar karşısında, onun, çok da ağır olmayan bir sürgün cezası uygulamış bulunduğunu göstermektedir. (715)

2.Necran'daki Hıristiyanların Kûfe Taraflarına Sürülmesi

Hz.Ömer, Necran'daki Hıristiyanları da Kûfe yakınındaki bir bölgeye

714. el-Buharî, VIII, 140-1; krş. A. Şafak, 86.

715. Hayber'deki toprakların dağıtımı ve Fedek uygulaması hk.bkz. el-Vakıdî, 718-21; İbn Hişam, II, 357-8; Yahya b. Adem, 39-40 (nu.97-98); Ebu Ubeyd, 16-8; Muslim, V, 66; el-Belâzurî, 25,27-8, 32-3, 36-7 (T.I, 41,43-5,49-51, 55-6); el-Yakubî, II, 145; Hamidullah, *İslâmde Devlet İdaresi*, 28, 196; et-Tantavî, 206-209; el-Mevdudî, 64-9; A.Şafak, 88; ayr. bkz. bu tezde "Toprak" ve "Harac" bölümleri. Necran ve Hayber'i ilgilendiren rivayetlere, Necranlıların durumu ele alındıktan sonra yer verilecektir. Hayberli Yahudilerin, yeni yerleştikleri bölgede cizye ve harac olarak vergi verip vermedikleri hakkında, kaynaklarda herhangi bir haber bulunmamaktadır. Cizyeden muaf tutulmamaları gerekir. Ancak miktarı ve nasıl uygulandığını maalesef tesbit edemedik. Necranlıların durumunu örnek alırsak, bir benzetmede bulunabiliriz. Hz.Ömer, Necranlılardan eskisi gibi 2000 elbise almaya devam etmiştir; ancak bu yükümlülüğe, sürgün sebebiyle iki yıl ara verilmiştir. Hayberlilerin yarıcılık şeklindeki düzenlerinin aynen devamını düşünemeyiz. Belki Suriye'deki cizye miktarları, kendilerinden alınmıştır.

çıkartmıştır. (716) Kaynaklar, Necranlı Hıristiyanların bu yeni yerleşim bölgesine, eski yurtlarının ismini verdikerini ve Irak Necran'ı veya Necraniye denildiğini söylemektedirler. (717) el-Belâzurî, Necranlı Hıristiyanların bir kısmının Şam taraflarına gittiğini, ayrıca bu bölgedeki Yahudilerin Hıristiyanlara bağlı olduğunu ve onlar gibi yerlerinden çıkarıldıklarını rivayet etmektedir. (718)

Hz.Ömer, daha önce Hz.Peygamber'le anlaşma yapmış olan (719) ve Hz.Ebu-Bekir'le (720) de bu anlaşmalarını yenileyen Necranlı Hıristiyanları topraklarından sürüp Kûfe taraflarına niçin çıkartmıştır? Kaynakların incelenmesi sonucunda Necranlıların bu bölgeden çıkarılmaları ile ilgili olarak, üç ayrı sebep tesbit etmiş bulunuyoruz.

Ebu Yusuf'un belirttiğine göre Hz.Ömer, Necranlı Hıristiyanları, askerî gayelerle silah ve at gibi savaş malzemeleri toplamalarından, Müslümanlara kötülük yapmaları ve zarar vermelerinden korkmuştur. Bundan dolayı, onları yerlerinden çıkartmış ve Irak Necran'ına yerleştirmişür. (721)

Ebu Ubeyd ve İbn Sa'd ise, çok farklı bir sebep ileri sürmektedirler. Onların haberine göre Hz.Ömer Necranlı Hıristiyanları, Hz.Peygamber'le yaptıkları anlaşmanın bir şartını ihlâl ettiklerinden dolayı, yerlerinden çıkartmıştır. Bu, onların *riba* yememeleri şartıydı. Onlar, Hz.Ömer zamanında "riba" yemeye başlamış olup, anlaşmanın bu hükmünü ihlâl ettiklerinden, Kûfe taraflarına sürülmüşlerdir. (722)

Yukarıdaki haberleri zikreden el-Belâzurî, Necranlıların sürülmesi hakkında çok farklı bir gerekçeye daha eserinde yer vermiştir. Buna göre, Necranlıların sayısı 40 bine ulaşınca, birbirlerini kıskanmışlar ve Hz.Ömer'e gelip, "Bizi Necran'dan

716. Hayberlilerle aynı yılda (20/641). Bazı kaynaklarda, Necran halkının, Hz.Ömer'i ata binerken bacağının açılması üzerine gördükleri siyah beninden, kendisinin onları yurtlarından çıkaracağını bildikleri rivayet edilmektedir. Bkz. İbnu'l-Cevzî, *Ömer b. el-Hattab*, 5.

717. Yakut, *Mu'cem*, V, 269-270, müellif burada, Necranlıların bu yeni yerleşim bölgesinin, Kûfe civarında Nehr-i Ebân isimli bir yer olduğunu; burayı, daha önce Kisrâlardan birinin, Eban isimli bir kadına ikta' olarak verdiğini; bunun kocasının bu verimli toprakları sulamak üzre nehir açtırdığını ve bu nehre, karısının adını verdiğini; bu kadının çocuklarının, İslâmiyetin ortaya çıktığı sırada bu toprakları işlediklerini ve Necranlıların buraya yerleştiklerini anlatmaktadır.

718. el-Belâzurî, 78 (T.I, 109); ayr. bkz. et-Taberî, I, 2595 (T.IV, 178); İbnu'l-Esir, II, 569. Hz.Peygamber'in Necranlı Hıristiyanlarla yaptığı anlaşmada, bu bölgedeki Yahudilerden hiç söz edilmemişken, bu sürgün esnasında, bölgede onların varlığından bahsedilmektedir.

719. Bu anlaşma metni için bkz. Hamidullah, *Vesâik*, 140-6.

720. Aynı eser, 158-9.

721. Ebu Yusuf, I, 485 (T. 129). Ayr. bkz. el-Belâzurî, 78 (T.I, 109); Şiblî, (s.391) 40 bin askerin silahlandığını yazmaktadır; oysa bu sayı, onların nüfusu için zikredilmiş olup, asker sayısı hakkında kaynaklar rakam vermemektedir. Bkz. el-Belâzurî, 79 (T.I, 111).

722. Ebu Ubeyd, 274, 275-6; İbn Sa'd, I, 358; el-Belâzurî, 184-5 (T.I,251).Ribâ ile ilgili anlaşma için bkz. Bu eserde "Cizye" bölümü; ve, Hamidullah, Vesâik, 140-6.

çıkart" demişlerdir. Necranlıların Müslümanlara kötülük yapmasından korkan Hz.Ömer, onların bu isteğini fırsat bilip, onları topraklarından çıkartmıştır. Daha sonra pişman olan Necranlılar, Hz.Ömer'den bu kararından vazgeçmesini istemişlerse de Halife, bunu kabul etmemiş ve kendilerini, Necran'dan çıkarmıştır.(723)

Bu üç sebepten, acaba hangisi, Hz.Ömer'in kararına esas teşkil etmiştir? Bunu anlamak ve tesbit edebilmek oldukça güçtür. Ancak, el-Belâzurî'nin, Necranlı Hıristiyanların kendi aralarında ihtilâfa düşerek birbirlerini kıskanmaları sonucu, yurtlarından çıkarılmalarını Hz.Ömer'den istemeleri pek mantıkî görünmemektedir. Hz.Peygamber'le yaptıkları anlaşmada, "ribâ" yememeleri şartının ihlâl edilmesi, önemli bir gerekçedir. "Ribâ" ile uğraşan ve anlaşma şartlarına uymayan "materyalist-kapitalistlerin" (724), bu sürgünün vukûunda önemli bir unsur olduklarını kabul etmek gerekiyor. Ancak bir toplumda, "ribâ"yı kullananların ekseriyeti teşkil etmedikleri ve Hz.Ömer'in onları zimmî statüsünde tutarak yerlerinden çıkarmasını düşünürsek, Ebu Yusuf'un ileri sürdüğü gerekçenin, Hz.Ömer'in kararına esas teşkil ettiğini kabul etmek gerekir. Nitekim Cevad Ali, Hz.Ömer'in, Hıristiyanların, İslâmiyetin Arabistan'da yayılmasında bir tehlike teşkil ettiklerini gördüğü ve Rum (Bizans) ve Habeşlilerin teşvikiyle Müslümanlara karşı ayaklanmalarını önlemek için, Necranlıları yerlerinden çıkarttığını söylemektedir. (725)

Hz.Ömer'in, Necranlı Hıristiyanların hepsini çıkartmamış olduğunu ve bu bölgede, bazı Hıristiyan ve Yahudi unsurların bırakıldığını görüyoruz. Bu noktaya ilerde tekrar dönmek üzre, şimdi Hz.Ömer'in bu sürgünü nasıl uyguladığını ve konuyla ilgili diğer haberleri ele alalım.

Hz.Ömer, Necranlıları yerlerinden çıkarırken, onların gayr-i menkul ve menkul mallarını satın almak suretiyle mağdur olmalarını önlemiştir. (726) Böylece Hz.Ömer, s u l h e n teslim olan Fedek ve Necran halklarının, bu sürgünden daha az zarar görmelerini temin etmiştir. Ayrıca o, Necran'dan sürülen halka ve yeni yerleşim merkezindeki valilere aşağıda ki mektubu göndermiştir:

"Bu, Mü'minlerin Emîri Ömer'in Necran halkına yazdığı e m â n'dır. Resûlullah ve Hz.Ebu Bekir'in yazdıklarına bir vefâkârlık olarak, onlardan (Necran'a)

723. el-Belâzurî, 79 (T.I,111); İbnu'l-Esir, II, 294; el-Hindî, *Kenzu'l-Ummâl*, II, 303. Hz.Ömer'in Necran'da bir bölge olan Ru'âş halkına yazdığı mektup ile, çıkarılmalarının bir ilgisini belirleyemedik. Ayrıca, mektubun muhtevası ile diğer gelişmelerin ilgisini de kuramadık. Bu mektup için bkz.Ebu Ubeyd, 145; el-Bekrî, *mu'cem, Ru'âş mad.* II, 660; İbn Kayyım, *Ahkâm*, 180; Hamidullah, *Vesâik*, 159-160.

724. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 416; Fattal (s.35) bu hususun doğru olamıyacağını, çünkü anlaşma şartını ihlâl ettikleri kabul edilirse, onlara yeniden "zimme" verilmemesi gerekirdi; halbuki Hz.Ömer, onlara yeniden "zimme" vermiştir, demektir.

725. Cevad Ali, Tarihu'l-Arab, VI, 80-1.

726. el-Belâzurî, 79 (T.I, 110-1); el-Hindî, *Kenzu'l-Ummal*, II, 303; Yakut, *Mu'cem Necran mad.*, V, 269; Berchem, 18.

giden herhangi bir kimse, Allah'ın emânındadır ve Müslümanlardan hiç kimse ona bir zarar vermez. Şam ve Irak valilerinden her kim Necran'a uğrarsa, onlara geniş topraklar versin. (727) Onların bu topraklardan elde edecekleri şeyler, kendilerine Allah rızası için ve eski topraklarına karşılık olmak üzre, sadakadır. Onlar bu topraklardan elde ettikleri şeyler için, hiç kimseye bir şey vermeyeceklerdir. Müslümanlardan herhangi bir kimse, onlara zulmeden birine rastlarsa, kendilerine yardım etsin; çünkü onları zimmesi vardır.

"Onlar, ödemekle mükellef bulundukları cizyelerinden, yeni yerlerine geldikten itibaren, 24 ay muaf tutulmuşlardır. Onlar, ancak kendi imal ettikleri bezden vergi ödeyeceklerdir. Onlara zulüm yapılmayacak ve fazla fiyatla bir şey satılmayacaktır."(728)

Hz.Ömer'in bu mektubu, çok önemli esasları içine almaktadır. Bir taraftan Necranlıların zimmesi yenilenmekte, diğer taraftan yeni yerleşim merkezindeki valiye bazı hususların yerine getirilmesi emredilmektedir. Bunlara göre:

-Hz.Peygamber ve Hz.Ebubekir'in ahidlerine bağlılık ve Necranlı Hıristiyanlara, Müslümanlarca zarar verilmemesi açıklığa kavuşturulmaktadır.

-Küfe ve Şam taraflarındaki valilerden, Necranlılara geniş ve verimli topraklardan vermeleri emredilirken, toprak gelirlerinden harac veya başka isim altında bir vergi alınmaması da hatırlatılmaktadır.

-Hz.Peygamberle yaptıkları anlaşmada belirlenen 2000 takım elbisenin, yine eskisi gibi, ödenmeye devam edilmesinin istenildiği zımmen ifade edilirken, kendilerinden bu verginin, 24 ay yani iki sene alınmamasına karar verilmek suretiyle yeni yerleşim bölgelerine yerleşmeleri ve eski yerlerinden ayrılmanın ortaya çıkardığı çeşitli güçlüklerin önemli ölçüde telâfi edilmesi hususlarına dikkat edilmiştir.

Bu mektubun önemli bazı sonuçları daha vardır. Yukarıda Necranlı Hıristiyanların, hepsinin yerlerinden sürülmediğine temas etmiştik. Ancak, 2000 el-

727. Kaynaklarda farklı kelimeler yer almıştır. Bazısı "Harsi'l-Ard", bir kısmı "Haribi'l-Ard"; İbn Sa'd ve el-Belâzurî'deki rivayetlerde ise "Ceribi"l-Ard" şeklindedir. Biz bu sonuncu metni esas aldık ve "toprağın ceribinden onlara çokça versin" şeklindeki metni yukarıdaki gibi çevirmeyi tercih ettik; kaynaklar için bundan sonraki nota bakınız.

728. Bu mektubun metnini, Ebu Yusuf'un bizim kullandığımız baskısını esas alıp bazı değişikliklerle çevirdik; bkz. Ebu Yusuf, I, 485-7 (T.129); Ebu Ubeyd, 274; İbn Sa'd,III, 358; el-Belâzurî, 78,79 (T.I, 109,110); Kudame b. Cafer, 110 a; Hamidullah, *Vesâik*, 160-1; bu son eserde, metnin farklı ibarelerine işaret edilmiştir.

Seyf ise rivayetinde bazı farklı haberlere yer vermiştir. Bunların bir kısmı ilgi çekicidir. Buna göre Necranlılar, gidecekleri memleketi kendileri seçmiştir; ayrıca onlar çıkarılırken, toprakları ölçülmüş ve yeni yerleştikleri yerde, kendilerine aynı miktar toprak verilmiştir (et-Taberî, I, 2162, 2165 (T.III,444-5,448). Görüldüğü üzre Seyf'in rivayeti, olayı daha açıklar ve diğer kaynakları destekler şekildedir. Özellikle toprağın ölçülmesini belirtmesiyle, bizim esas aldığımız "Ceribi'l-Ard" ibaresi arasında da çok yakın bir ilgi bulunmaktadır; ayrıca bkz. İbnu'l-Esir, II, 433.

bise vergisinin aynen devam etmesinden, bunların büyük bir ekseriyetinin, bu tehcire muhatap olduklarını kabul etmek gerekiyor. Diğer taraftan topraklarından herhangi bir vergi alınmamasının açık bir şekilde belirtilmesi, bir taraftan Hz.Peygamber zamanındaki anlaşmanın aynen muhafaza edilmesi anlamına gelirken, diğer taraftan sulhle ele geçen bu durumdaki bazı bölgelerden "harac" alınmadığını da ortaya çıkarmaktadır. Bu vesileyle, Ebu Yusuf'un rivayet ettiği Necran haracıyla ilgili haberlerin, bu yeni yerleşim bölgesiyle alakalı olmadığı ve Yemen taraflarındaki Necran topraklarına ait rivayetler olduğu da açıklık kazanmaktadır. Buna göre Hz.Ömer'in yerlerinden göç eden Necranlıların topraklarını, Yemen'li bazı kimselere verdiği ve buna karşılık, bizim yukarıda ele aldığımız harac miktarlarından çok farklı bir esası tesbit ettiğini görüyoruz. Böylece, topraklardan elde edilen mahsûl, sulama esasına göre vergilendirilmiştir. Nehir ve dere sularıyla sulananların üçte ikisi; dolap ve kuyu sularıyla sulananların ise üçte biri vergi olarak Beytu'l-mal'e ait olduğu kararlaştırılmıştır. (729)

Necran ve Hayber'deki gayr-i müslimlerin yurtlarından çıkarılmalarıyla ilgili gelişmeleri burada tamamlarken, Hz.Peygamberin konuyla ilgili hadîsine geçmek istiyoruz. Gerçi, gayr-i müslimlerin Hayber ve çevresiyle Necran'dan çıkarılmaları, her iki bölgeye ait ayrı ayrı ele aldığımız rivayetlerden sonra, açıklığa kavuşmuştur. Ama, gerek konuyla ilgili yukarıdaki kaynaklarda, gerekse Hadîs külliyatında, Hz.Ömer'in bu kararına gerekçe olmak üzere rivayet edilmiş olan hadîsi de burada ele almamız gerekiyor. Bu hadîs dolayısıyledir ki bu konu, geniş boyutlar kazanmış ve özellikle müsteşrıklar çeşitli yorumlar yapmışlardır. Birkaç metin şeklinde rivayet edilen bu hadîsin varyantlarını, sıra ile ele alalım: "Hz.Peygamber son konuşmalarında şöyle buyurmuştur: Hicaz halkından Yahudiler ile Necranlıları Arap yarımadasından çıkarınız..." (730)

Hadîsin bir diğer metni şöyle rivayet edilmiştir: "Hz.Ömer, Resûlullahın şöyle buyurduğunu söylemiştir: Yahudileri ve Hıristiyanları Arap yarımadasından muhakkak çıkaracağım; ta ki orada yalnızca Müslüman bırakacağım." (731)

Yahudi ve Hıristiyanların beraberce zikredildiği bu iki ayrı hadîsten başka, yalnızca Yahudilerin ve Hıristiyanların çıkarılmalarına ait olmak üzere de bazı rivayetlere yine Hadîs külliyatında yer verildiğini görmekteyiz. Yahudilerin çıkarılması hakkında: "Hz.Peygamber, Hicaz Yahudilerini, Arap yarımadasından çıkarınız bu-

729. Ebu Yusuf, I, 495-6, 572-3 (T.131,146); ayrıca krş. "Harac" bölümünde Hz.Peygamber devrinde Necranın durumu ve Hamidullah, *Vesâik*, 162

730. Ahmed b. Hanbel, *Musned*, Hadisnu. 1691, 1694,1699; Ebu Ubeyd, 144; Dârimî, *Sunen*, s. 331; son iki kaynakta hadîs "Yahudileri Hicaz'dan, Necran halkını Arap yarımadasından çıkarınız" şeklinde rivayet edilmiştir.

731. Muslim, V, 400-1; Ebu Ubeyd, 143; Abdurrezzak, VI, 54; Ahmed b. Hanbel, *Musned*, Nu.: 201,215,219; Ibn Hıbbân, *Kitabu's-Sikât*, II, 222; ayrıca Ebu Davud ve Tirmizî de bu hadîsi rivayet etmiştir.

yurmuştur." (732) Necran Hıristiyanları için de: "Hz.Peygamber, Ey Ali! Benden sonra şayet idareyi yüklenirsen, Necran halkını Arap yarımadasından çıkart" buyurmuştur. (733)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Hz.Ömer'in Hayber'deki Yahudilerle Necranlı Hıristiyanları yerlerinden çıkarmasıyla ilgili olarak bir başka hadîs daha kaynaklarımızda rivayet edilmiştir. Bu hadîsin, "Arap yarımadasında iki din birarada olmayacaktır" (734) veya "Arap toprağında (veya Hicaz toprağında) iki din birarada olmayacaktır" (735) şeklinde iki ayrı metni bulunmaktadır.

Hz.Peygamber'den rivayet edilen bu hadîsler ile, Hz.Ömer'in Hayber ve çevresindeki Yahudilerle Necranlı Hıristiyanları yerlerinden çıkartması arasında nasıl bir ilgi kurulabilir? Bazı kaynak ve araştırmalarda, Hz.Ömer'in, gayr-i müslimleri, Hz.Peygamber'in bu hadîslerine dayanarak yerlerinden çıkartmış olduğu görüşü ileri sürülmüştür. Yahudi ve Hıristiyanların Arap yarımadasından çıkartılmasının emredildiği bu hadîslerin, Hz.Ömer'in yukarıda ele aldığımız gayr-i müslimleri yerlerinden çıkarmasıyla ilgisini oldukça şüpheli görmekteyiz. Bu görüşümüzü bazı olayları ele almak suretiyle ortaya koymak istiyoruz.

Şayet Hz.Peygamber'in bu yönde bir emri olsaydı, Hz.Ömer'den önce Hz.Ebubekir'in bu emri yerine getirmesi gerekirdi.Hz.Ebubekir'in Usâme ordusunu Suriye taraflarına göndermesindeki hassasiyetini ve Hz.Peygamber'in emrini uygulamasındaki kararlılığını biliyoruz. Diğer taraftan Ridde harpleri dolayısıyle bu emrin yerine getirilmesinin Hz.Ebubekir zamanında mümkün olamadığını kabul etmek imkânsızdır. Çünkü Hz.Ebubekir zamanında, gerek yalancı peygamberlerin gerekse zekât vermek istemeyen bazı kabilelerin başlattıkları isyanlar bastırılmış ve Müslümanlar Irak ve Suriye fetihlerinde Hz.Ebubekir zamanında başlamışlardır. Ayrıca Hz.Ebubekir, Necranlı Hıristiyanlarla yapılan anlaşmayı yenilemiş ve kendileriyle yeni bir anlaşma imzalamıştır. (736)

Üzerinde durulması gerekli diğer önemli bir nokta da, Hz.Ömer zamanında bu tehcîr emrinin hemen yerine getirilmediği ve bu kararın Hicretin 20.yılında verilmiş olduğudur. Bu duruma göre, Müslümanların, Arap Yarımadası dışında, Sasanî ve Bizans İmparatorluklarına karşı elde ettikleri başarılı savaşlardan önce, yerlerinden çıkarılmaları Hz.Peygamber tarafından emredilen bu gayr-i müslimleri unutmamaları gerekmez miydi?

732. Ebu Ubeyd, 142; Tayalisî, *Musned*, s.31.
733. Ahmed b. Hanbel, *Musned*, Nu.: 661; Abdurrezzak, VI, 58; ayrıca bkz. İbn Kayyım, *Ahkâm*, 178-9.
734. Ebu Ubeyd, 143; el-Belâzurî, 31 (T.I, 48); et-Taberî, I, 2162 (T.III, 445); İbn Kesir, IV, 219-220; ez-Zeylaî, *Nasb*, 454-5; ayrıca bkz.İbn Hişam, II, 665.
735. Abdurrezzak, VI, 53,54,56,57-8; el-Belâzurî, 79 (T.I, 110-1).
736. Bkz. Hamidullah, *Vesâik*, 158-9.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Hz.Ömer'in, gayr-i müslimleri yerlerinden çıkartmasına ait kararın bu hadîslerle ilgisi bulunmadığını ileri sürerken, görüşümüzü teyid eden ve yukarıdaki kaynaklarda üzerinde hiç durulmamış olan bir hususu da burada belirtmek gerekmektedir. Şöyle ki Hz.Ömer, Necranlı Hıristiyanları Kûfe taraflarına sürüp çıkartırken, az sayıda da olsa (737), bir kısım gayr-i müslimi yerlerinde bırakmıştır. Biz bu hususta, iki çoğrafyacının verdiği bilgi ile, III. Hicrî yüzyılda, Yemen ve Necran'da siyasî mücadelelere girişmiş olan Zeydîlerden İmam Yahya'nın faaliyetleri hakkında tarihçilerin verdikleri bazı haberlere sahip bulunmaktayız. Bu haberlere göre Necran'daki gayr-i müslimlerin varlıklarını devam ettirdikleri ve Hz.Ömer'in onların hepsini yerlerinden çıkartmamış olduğu anlaşılmaktadır. Şayet Hz.Peygamber, Necranlıların çıkarılmasını veya Arap yarımadasında iki dinin birarada bulunmayacağını emretmiş olsaydı, Hz.Ömer'in bunların hepsini yerlerinden çıkartması ve hiçbir gayr-i müslimi orada bırakmaması gerekirdi. (738)

Hz.Ömer'in bu hadîslere göre hareket etmediğini bu şekilde ortaya koyarken, yukarıda ele aldığımız hadîslerin çeşitli şerh ve özellikle bazı fıkıh kitaplarında çeşitli yorumlarının yapıldığını burada hatırlatmak gerekiyor. Hz.Ömer'in uygulamasıyla, hadîslerin anlamları arasındaki görünen uyuşmazlığın, "Cezîretu'l-Arab" (Arap yarımadası) ın hududunun tarışılmasını ortaya çıkardığını görmekteyiz. Ayrı-

737. Az sayıda Necranlının yerlerinde bırakılmış olduklarını ifade ederken, onların, Hz.Peygamer zamanında kararlaştırılan 2000 elbise ödemeye devam etmelerini göz önüne alıyoruz. Buna göre Necranlıların büyük bir ekseriyetinin yerlerinden çıkmış olduklarını kabul etmek gerekiyor. Ancak burada, Hz.Osman zamanında, Necranlıların ödeyecekleri 2000 elbise yerine 200 elbise eksiltilerek, 1800 adet elbise alınmasının kararlaştırılmasını, bazı Hıristiyan Necranlıların Yemen Necran'ında kalmış olmalarının bir sonucu olduğunu da düşünebiliriz. Bu husus ve Necranlıların ödedikleri cizye miktarındaki daha sonra yapılan değişiklikler için bkz. Ebu Yusuf, I, 487-9 (T. 129-130); burada Ebu Yusuf, indirilen elbise sayısını 30 olarak zikretmektedir; Ebu Ubeyd, 274; el-Belâzurî, 78 vd.; (T.I, 109 vd.); Hamidullah, *Vesâik*; 165; Wellhausen, *Arap*, 142-3; er-Reyyis, 221-2; Fattal, 36.

738. el-Bekrî, *Mu'cem*, I,12; müellif burada, Hz.Ömer'in Necran, Yemâme ve Bahreyn'den Yahudi ve Hıristiyanları çıkarmadığını yazmaktadır. İbnu'l-Mucâvir, Tarihu'l-Mustabsır, II,209. Yazar eserinde, kendi zamanında, yani VII. Hicrî yüzyılda, Necran'daki halkın, Yahudi, Hıristiyan ve Müslüman olduklarını ve her din mensubunun toplam nüfusun üçte birini teşkil ettiklerini haber vermektedir.

İmam Yahya b. Huseyn (ölm. 325/937), Hicrî 284 yılında Yemen'den ordusuyla hareket ederek Necran'a yürümüş ve Hıristiyan Necran halkıyla bir sulh anlaşması imzalamıştır. Bu anlaşma metni ve İmam Yahya için bkz. Suleyman el-Kûfî, *Kitab Sireti İmam Yahya*, s.13 a; el-Yemenî, *Enbâu'z-zemen fi Ahbari'l-Yemen*, 10-1; Ebu Zehra, *el-İmamu Zeyd*, 513; A. Moberg, *Necrân*, I. A. 167.

İbn Nedîm'in 377 yılında Necran'da bir Hıristiyan papası ziyaret ettiği hk. bkz. Cevad Ali, VI, 80. Bütün bunlar, bölgede gayr-i müslim unsurların varlıklarını asırlarca devam ettirdiğini açıkça göstermektedir.

ca, Haremeyn'e (Mekke ve Medine) gayr-i müslimlerin sokulmaması şeklinde -bizim araştırma sahamıza giren dönemle ilgisi olmayan- ortaya çıkan daha sonraki tartışmalarla bu hadîslerin ilgisi üzerinde burada durmacak değiliz. (739)

Yukarıdaki anlamlarını ele aldığımız hadîslerin sıhhati ve delâletleri üzerinde de daha fazla durmak istemiyoruz. Çalışma sahamızı çok aşan bu konuyla ilgili hadîs külliyatının yeniden incelenmesi ve konunun açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Yalnız, Arap yarımadası'ndan çıkarılan gayr-i müslimlerle ilgili olmamakla birlikte, Hz. Peygamber'in bir başka hadisini burada ele almak istiyoruz. Buna göre Hz.Peygamber, vefatı esnasında üç şeyin yerine getirilmesini istemiştir; bunlardan ilki "...müşrikleri Arap yarımadasından çıkarınız..." emridir. (740) Gerçekten bu emrin yerine getirildiğini ve Arap yarımadası'nda müşrik bırakılmadığını görmekteyiz. Hz.Peygamber'in bu vasiyeti veya emri, Hz.Ebubekir'in hilâfetiyle birlikte yerine getirilmiştir.

Sonuç olarak Hz.Ömer Hayber ve çevresindeki Yahudilerle Necranlı Hıristiyanları yerlerinden çıkartırken, onların özel durumlarını göz önüne almış ve her iki bölgeyle ilgili kararını, ayrı ayrı gerekçelere dayanarak yerine getirmiştir. Ayrıca Hz.Ömer, Arap yarımadası'ndan, başka bir gayr-i müslim zümreyi de yerlerinden çıkartmamıştır. Özellikle Yemen Bahreyn gibi gayr-i müslimlerin bulunduğu bölgelerde bu şekilde bir uygulamaya girişildiğini bilmiyoruz. Bu bakımdan yukarıda ele aldığımız hadîslerin, Hz.Ömer'in bu uygulamasıyla bir ilgisi olduğunu söylemek oldukça zordur. Ulaştığımız bu sonuçtan sonra, konuyla ilgili rivayetlerden bir kısmını ele alıp bazı sonuçlara ulaşmış olan çeşitli araştırıcıların ve özellikle müsteşrıkların çeşitli iddialarını burada ayrı ayrı ele almak istemiyoruz.(741) Hz.Ömer'in yerlerinden çıkardığı bu gayr-i müslimlerden başka bir zümreyi yerlerinden çıkarmadığını söylerken, bu hususun yalnızca Arap yarımadası için geçerli olduğunu belirtmek gerekiyor. (742)

739. Bunlar için bkz. İbn Kuteybe, *el-Maarif*, 566-571; el-Mâverdî, 159 vd. (T.188 vd.); Ebu Ya'la, *el-Ahkâmu's-Sultaniyye*, 195 vd, Kahire 1966; ey-Şevkânî, *Neyl*, VII, 274 vd., Kahire 1297; İbn Hacer, *Telhisu'l-Habir*, 378-9, Delhi 1307; aynı yazar, *Fethu'l-Bârî*, VI, 103-4; Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, VII, 90-2, 194; İbn Kayyım, *Ahkâm*, 175,191.

740. el-Buharî, VIII, 412-7; Ebu Ubeyd, 142; Abdurrezzak, VI, 57; ez-Zeylaî, III, 455; İbnu'l-Esir, II, 320; ayrıca krş. el-Buharî, VII, 163; Muslim, V, 68-9; Ebu Ubeyd, 143.

741. Çeşitli çalışmalar için bkz. Şibli, 379-380; Heykel, I,103-5, II, 204-5; el-Akkâd, 430-1; Buhacı, 349-352; et-Tamavî, 376-380; Muhammed İzzet Derveze, *Asru'n-Nebî*, 757-9; M.Fayda, *İslâmiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı*, s.35-40. Müsteşrıkların çalışmalarından bazı örnekler için bkz. Goldziher, *Ekl.*, I.A. 208-9; Coussin de Perceval, *l'Histoire des Arabes*, III, 444; Faital, 85-91; P.Hitti, I, 226; Yakub es-Sâlis, *eş-Şuhedâu'l-Yehudiyyuneti'l-Arab*, 123-6; Cheikho, *en-Nasraniyye*, 115; Caetani, VIII, 51-56,X,7-9.

742. Suriye taraflarında Bizans ile hudut bölgesinde bulunan Arbesûs bölgesi halkının yerlerinden çıkarılmaları hakkındaki Hz.Ömer'in takındığı tavır da ilgi çekicidir. Bölgenin valisi Umeyr b. Sa'd, Hz.Ömer'e bu şehir halkının, Müslümanların askerî sırlarını düşmana bildirdiklerini; buna karşılık düşman hakkında kendilerine bilgi vermediklerini; buna karşılık düşman hakkında kendilerine bilgi vermediklerini haber verir. Bunun üzerine Hz.Ömer, valisine şu emri verir: onlar yerlerinden çıkarsa, kendilerine bir koyun yerine iki, bir inek yerine iki sıcak, yani her şeyin iki katını versinler. Onlar bunu kabul etmezlerse, bir yıl süre tanır, sonunda Arbesûs'u yıkarsın. Onlar bu teklifi kabul etmediler ve bir yıl sonra bu şehir tahrip edilerek halkı sürülmüştür. Bu olay için bkz. Ebu Ubeyd, 246-7; el-Belâzurî, 185-6 (T.I, 252-4); Hamidullah, *Vesâik*, 383; Şibli, 390.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

SONUÇ

Mevcut en eski kaynakların ışığında, İslâm Tarihinde büyük bir ehemmiyeti olan ve fevkalâde akisler uyandıran Hz.Ömer devrinin önemli bir meselesini, gayr-i müslimlerin durumunu, gücümüz nisbetinde ortaya koymaya ve bazı sonuçlara ulaşmaya çalıştık.

Buna göre Hz.Ömer devrinin gayr-i müslim politikası bakımından, yalnız İslâm Dünyası için değil, bütün insanlık âlemi adına gerçekten göz kamaştırıcı ve devrin şartlarına ve hattâ yüzyılımızın anlayışına göre, son derecede "insancıl" olduğunu görüyoruz.

Fetihlerle birlikte ele geçen topraklar ve üzerinde yaşayan insanlar, ganimet statüsü dışında bırakıldıkları gibi, bu insanlar hür kabul edilmiş ve sürdüre geldikleri yaşayış ve çalışma biçimlerini korumalarına imkân tanınmıştır. Bu arada fethedilen toprakların dağıtılmayışı, yalnızca ekonomik veya sosyal yönden değil, aynı zamanda fetihlerin devamlılık ilkesini ortaya çıkarması bakımından da önemli bir tatbikattır.

Bize öyle geliyor ki Hz.Ömer'in bu uygulamaları, İslâm Devleti hudutları içerisine giren bu insanların, çok kısa süre sonunda, bir taraftan Müslümanları tanımak, diğer taraftan İslâm Dininin esaslarını öğrenmek suretiyle, yeni dini benimsemelerini bütünüyle kolaylaştırmıştır.

Şu da var ki Müslümanlar, gerek dinin gerek halifenin yüklediği şartları, "insancıl" ölçüler içinde yerine getirirken, bu insanlardan bazı yükümlülükleri istemeleri de tabiî idi. Nitekim *Kur'an-ı Kerîm*'e göre gayr-i müslimlerden alınması istenen c i z y e ve Hz.Ömer'in onların toprakları için koyduğu h a r a c vergileri, gayr-i müslimlerin İslâm Devletine karşı malî yükümlülüklerinin iki ana esasını oluşturuyordu. Bu vergilerin, İslâm Devletinin temel unsurunu oluşturan Müslümanların malî yükümlülüklerine göre hiç de fazla ve ağır bir yük olmadığı açıktır. Ayrıca bu insanların, daha önce Bizans veya Sasanî imparatorluklarına ödedikleri vergilerin çeşitliliği ve çokluğu, yıllık miktarlarının değişikliği göz önüne alınırsa, Müslümanların her bölge veya şehir için koydukları değişmez miktarlı cizye ve haracın daha adilâne ve insaflı olduğu ortaya çıkar.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Asıl önemli olanı ise, Hz.Ömer'in idaresinde yaşayan bütün gayr-i müslimlerin, din, ırk ve sınıf farkı gözetmeksizin zimmî sayılmaları ve kendilerine aynı statünün uygulanmasıdır. Ne savunma ne de cihad için yapılan savaşlar dolayısıyle herhangi bir yükümlüleri bulunmayan bu insanlar, müslüman oldukları takdirde hemen zimmî statüsünden çıkarılacakları ve kendilerinden önce müslüman olanlarla aynı hakka sahip olacaklarını görüyorlardı.

Gayr-i müslimlerin dinî ve sosyal durum ve statülerini ilgilendiren hususların, Hz.Ömer zamanından başlayarak bazı sınırlandırmalara tabi tutulduğu kesindir. Bu, İslâm Dininin bir özelliğidir ve buna göre de, din, bugünkü anlamıyla "vatandaşlık" için bir esastır ve bu bakımdan gayr-i müslimler, kendilerine din, dil ve kültür hürriyeti tanınmış can, mal emniyeti sağlanmış y a b a n c ı l a r'dır. Bu yabancılar, düşman değil, tam tersine zimmîdirler ve onların can, mal ve ırzları Allah ve Resûlünün himayesindedir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

BİBLİYOGRAFYA

ABDULMUN'İM Macid: Usûru'l-Câhiliyye ve'n-Nubuvve ve'l-Hulefâ'i'r-Râşidîn, I-II, Kahire 1956-7.

ABDULMUN'İM Muhtar: Nazratun Ta'lîliyyetun li-Ba'zi Ârâ'i'l-Musteşrikîn'an-Muâmeleti Fıkhi'l-Harâc li-Ehli'z-Zimme, Mecellctu Mecmai'l-Luğati'l-Arabiyye bi-Dımeşk, XLIII, S.2, Dımeşk 1968.

ABDULMUN'İM Muhtar: el-Harâc ve'n-Nizâmu'd-Darâibiyy fî-Mısrı'l-Emevî, Aynı Dergi, XLI, S.4, Dımeşk 1966.

ABDURREZZAK, Ebu Bekr Abdurrezzak b. Hemmâm es-San'ânî (211/826): el-Musannaf, Nşr. H.el-A'zâmî, I-XI, Beyrut 1970-2.

ABEL, Armand: La Convention de Nedjran et le Développement du "droit des gens" dans l'Islam Classique, Revue Internationale des Droits de l'Antiquité, II, Bruxelles 1949.

AHMED b. Hanbel (241/855): Musned, I-XV, Kahire (trz).

EL-AKKÂD, Abbas Mahmud: el-Abkariyyâtu'l-İslâmiyye, Beyrut 1968.

ALİ Abdurresûl: el-Mebâdiu'l-İktisâdiyye fî'l-İslâm, Kahire 1968.

EL-ÂLÛSÎ, Ebu'l-Fazl Şihâbuddîn es-Seyyid Mahmud el-Âlûsî el-Bağdâdî (1270/1853-4): Rûhu'l-Meânî fî-Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'u'l-Mesânî, I-IX, Bulak 1301.

ANASTASE-MAİRE, P.: en-Nukûdu'l-Arabiyye ve İlmu'n-Nummiyyât, Kahire 1939.

ARNOLD, T.W.:İntişâr-ı İslâm Târihi, Terc. M. Halil Halid, İstanbul 1343.

EL-ASKERÎ, Ebu Hilâl (395/1005): Kitâbu'l-Evâil, Süleymaniyc-Hekimoğlu Ali Paşa, Nu. 689.

ATEŞ, Süleyman: Toprak ve İslâm, İlâhiyat Fak. Der.XVII, Ankara 1971.

AZİZİ, Mohsen: La Domination Arabe et l'Epanouissement du Sentiment National en İran, Paris 1938.

BABİLLİ, Mahmud: İslâm'da Şûrâ, Terc. N.Armağan-K.Çobanlı, İstanbul 1973.

BARTHOLD, W.-M.F. Köprülü: İslâm Medeniyeti Tarihi, Ankara 1963.

BEDEVÎ, Abdullatif: el-Mîzâniyyetu'l-Ûlâ fî'l-İslâm, Kahire 1960.

EL-BEKRÎ, Abdullah b. Abdulaziz (487/1094): Mu'cemu Mestâ'cem, Nşr. M.es-Sakkâ, I-IV, Kahire 1945-9.

EL-BELÂZURÎ, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (279/892): Futûhu'l-Buldân, Nşr. S.el-Muneccid, Kahire 1956 (Türkçe Terc.: Zâkir Kâdirî Ugan, I-II, İstanbul 1955-6).

EL-BELÂZURÎ, Ahmed: Ensâbu'l-Eşraf, Süleymaniye-Reisülküttab, Nu. 597-8.

BERCHEM, Max Van: La Propriété Territoriale et l'Impôt Foncier sous les Premiers Califes, Genève 1886.

BILTACI, Muhammed: Menhecu Omeri'bni'l-Hattab fi't-Teşrî, Kahire 1970.
BROCKELMANN, C.: Geschichte der Arabischen Litteratur, I-V, Leiden 1937-49.
EL-BUHARÎ, Muhammed b. İsmâil (256/870): Sahîh-i Buhârî Tecrîd-i Sarîh Tercümesi, Zeynuddîn Ahmed ez-Zebîdî Tecrîdi, Terc. Ahmed Naîm-Kâmil Miras, I-XII, Ankara 1957-72.
BUTLER, A.: Fethu'l-Arab li-Mısr, Arapça terc. Muhammed Ferid Ebu Hadîd, Kahire 1933.
CAETANÎ, L.: İslâm Tarihi, Terc.Hüseyin Cahid, I-X, İstanbul 1924-27.
EL-CÂHIZ, Ebu Osmân Amr b. Bahr (255/869): el-Beyân ve't-Tebyîn, Nşr. A.M. Harun, I-IV, Kahire 1968.
CAUSSİN DE PERCEVAL,A.P.:Essai sur l'Histoire des Arabes, I-III,Paris 1847-8.
EL-CEHŞİYÂRÎ, Ebu Abdullah Muhammed b. Abdûs (331/943): Kitâbu'l-Vuzerâ ve'l-Kuttâb, Nşr. M.es-Sakkâ-İ. el-Ebyârî-A.Çelebî, Kahire 1938.
EL-CESSÂS, Ebu Bekr Ahmed b. Ali (370/980): Ahkâmu'l-Kur'an, I-III, İstanbul 1335.
CEVAD ALİ:Târîhu'l-Arab kable'l-İslâm, I-VIII, Bağdad 1950-9.
CHEİKHO, L.: en-Nasrâniyyetu ve Âdâbuhâ beyne Arabi'l-Câhiliyye, Beyrut 1912.
CHEİRA, M. A.: La Lutte entre Arabes et Byzantins, Alexandrie 1947.
COCATRE-ZİLGİEN,A.: Amr İbn al-Ass et la Conquête de l'Egypte par les Arabes, Annales Africaines, 1959, Paris 1959.
ÇAĞATAY, Neşet: 100 Soruda İslâm Tarihi, İstanbul 1972.
ÇAĞATAY, Neşet: İslâmiyetin Yayılışı Sırasında Arabistana Komşu Memleketlerin Durumu, ilâhiyat Fak.der.X, Ankara 1963.
ÇAĞATAY, Neşet: Eski Çağlardan Bu Yana Zaman Ölçümü ve Takvim, İlâhiyat Fak.Der.XXII, Ankara 1978.
DÂRİMÎ, Ebu Muhammed (255/869): es-Sunen, Kamfur 1292.
DENNET, Daniel C.: el-Cizyetu ve'l-İslâm, Arapça terc. F.F.Câdullah, Tahşiye: İhsan Abbas, Beyrut 1960.
ED-DİNEVERÎ, Ebu Hanîfe Ahmed b. Dâvud (282/895): el-Ahbâru't-Tıvâl, Mısır 1330.
ED-DÛRÎ, Abdulaziz: Mukaddime fi't-Târihi'l-İktisâdî'l-Arabî, Beyrut 1969
ED-DÛRÎ, Abdulaziz: Târîhu'l-Irâkı'l-İktisâdî fi'l-Karni'r-Râbi'i'l-Hicrî, Beyrut 1974.
ED-DÛRÎ, Abdulaziz: Nizamu'd-Darâib fi-Sadri'l-İslam, Mecelletu Mecma-i'l-Luğati'l-Arabiyye bi-Dımeşk, XLIX, S.2, Dımeşk 1974.
ED-DÛRÎ, Kahtân Abdurrahman: eş-Şûrâ beyne'n-nazariyyeti ve't-Tatbîk, Bağdad 1974.
EBU DÂVUD, Suleyman b. el-Eş'as (275/888): Sunen, Nşr. M.M.Abdulhamîd, I-IV, (bs.y.y.,trz.).
EBU UBEYD, el-Kasım b. Sellâm (224/839): Kitâbu'l-Emvâl,Nşr. H.M. Herâs, Kahire 1968.
EBU YA'LÂ,Muhammed b. el-Huseyn el Ferrâ' (458/1066): el-Ahkâmu's-Sultâniyye, Nşr.M.H.el-Fakiyy, Kahire 1966.
EBU YÛSUF, Ya'kûb b. İbrâhîm (182/798): Kitâbu'l-Harac, Nşr. A.A. el-Kubeysî, I-II, Bağdad 1973-5 (Türkçe terc. Ali Özek, İstanbul 1970)

EBU YÛSUF, Ya'kûb b. İbrâhîm (182/798) er-Redd alâ Siyeri'l-Evzâî, Nşr. Ebu'l-Vefâ el-Efğânî, Kahire 1957.
EBU ZEHRA, Muhammed: el-İmâmu Zeyd, Kahire 1959.
EDELBY, Neophyte: L'Autonomie Legislative des Chretiens en Terre d'Islam, Archieves d'Histoire du Droit Oriental, V, Paris 1950-51.
ELMALILI, Muhammed Hamdi Yazır: Hak Dini Kur'an Dili, I-IX, İst. 1935-38.
ESED Rustem: er-Rûm ve Sılâtuhum bi'l-Arab, I-II, Beyrut 1955-56.
EL-EZDÎ, Muhammed b. Abdullah (231/846): Târîhu Futûhi'ş-Şâm, Nşr.A.A. Âmir, Kahire 1970.
FATTAL, Antoine: Le Statut Légal des Non-Musulmans en Pays d'Islam, Beyrut 1958.
FAYDA, Mustafa: İslâmiyet'in Güney Arabistan'a Yayılışı, Ankara 1972 (Basılmamış Doktora Tezi).
FAYDA, Mustafa: Hz.Muhammed'in Necranlı Hıristiyanlarla Görüşmesi ve Mübâhele, İlâhiyat Fak. İslâm İlimleri Enst.Der.II, Ankara 1975.
FAYDA, Mustafa: el-Huzâî'nin Tahric'inin Neşredilmeyen Sonu Bölümü, İlâhiyat Fak. Der. XX, Ankara 1975.
EL-FESEVÎ, Ebu Yûsuf Ya'kûb b. Sufyân (277/890): Kitâbu'l-Ma'rife ve't Târîh, Nşr. E.Z.el-Omerî, I-II, Bağdad 1974.
DE GOEJE, M.J.: Mémoire sur la Conquête de la Syrie, Leiden 1900.
GOLDZİHER, İ.:el-Akîde ve'ş-Şerîa fi'l-İslâm, Arapça terc. M.Y.Mûsâ-A.H.Abdulkadir-A. Abdulhak, Kahire 1959.
HALÎFE B. HAYYÂT (240/854): Târîhu Halîfe b. Hayyât, Nşr.S. Zekkâr, I-II, Dımeşk, 1967-8.
HALLÂF, Abdulvehhâb: es-Siyâsetu'ş-Şer'iyye ev Nizâmu'd-Devleti'l-İslâmiyye, Kahire 1350.
HALLÂF, Abdulvehhâb: İslâm Hukuk Felsefesi, Terc. H.Atay, Ankara 1973.
HAMİDULLAH, Muhammed: Mecmûatu'l-Vesâikı's-Siyâsiyye li'l-Ahdi'n-Nebevî ve'l-hilâfeti'r-Râşide, Beyrut 1969.
HAMİDULLAH, Muhammed:İslâm Peygamberi, Terc. Said Mutlu-Salih Tuğ, I-II, İstanbul 1966-69.
HAMİDULLAH, Muhammed: İslâm'da Devlet İdaresi, Terc.Kemal Kuşçu, İstanbul 1963.
HAMİDULLAH, Muhammed: İslâm'da Devletler Hukuku, Terc. Abdulkadir Şener, İlâhiyat Fak. İslâm İlimleri Enst. Der. III, Ankara 1977.
HAMİDULLAH, Muhammed: İslâmî İlimlerde İsrâiliyyat yahut Gayr-i İslâmî Menşe'li Rivayetler, Terc.İ.Canan, İslâmi İlimler Fak. Der. II, Ankara 1977.
HAMİDULLAH, Muhammed: les Escales Arabes au Début de l'Islam, Recueil de la Société Jean Bodin, XXXII (Les Grandes Escales), Bruxelles 1974.
HAMİDULLUH, Muhammed: Le Chef de l'Etat Musulman à l'Epoque du Prophéte et Des Califes, Aynı Dergi, XX (La Monocratie), Bruxelles 1970.
EL-HARBUTLU, Ali Husnî: el-İslâm ve Ehlu'z-Zimme, Kahire 1969.

EL-HAREZMÎ, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf (387/997): Mefâtîhu'l-Ulûm, Kahire 1342.
HASAN İBRÂHÎM, Hasan: Târîhu'l-İslâm, I-IV, Kahire 1953-68.
HASAN İBRÂHÎM, Hasan-Ali İbrâhîm Hasan: en-Nuzumu'l-İslâmiyye, Kahire 1962.
EL-HATİB EL-BAĞDÂDÎ, Ebu Bekr Ahmed b. Ali (463/1071): Târîhu Bağdâd, I-XIV, Kahire 1931.
HEYKEL, Muhammed Huseyin: el-Fârûku Omer, I-II, Kahire 1963-64.
HEYKEL, Muhammed Huseyin: es-Sıddîku Ebû Bekr, Kahire 1964.
EL-HİNDÎ, Alâeddîn Ali b. Muttakî b. Husâmeddîn (975/1567): Kenzu'l-Ummâl fî-Sunenî'l-Akvâl ve'l-Ef'al, I-VIII, Haydarâbâd 1364.
HİTTİ, Philippe: Târîhu'l-Arab (Mutavvel), I-II, Beyrut 1965.
HİNZ, Walther: el-Mekâyîl ve'l-Evzanu'l-İslâmiyye ve-mâ Yuâdiluhâ fî'n-Nizâmi'l-Metrî, arapça terc. Kâmil el-Aselî, Ammân 1970.
IŞILTAN, Fikret: Urfa Bölgesi Tarihi, İstanbul 1960.
İBN ABDİ'L-BERR, Ebu Omer Yûsuf b. Abdullah b. Muhammed (463/1071): el-İstîâb fî-Ma'rifeti'l-Ashâb, Nşr. A.M.el-Bîcâvî, I-IV, Kahire (trz).
İBN ABDİ'L-HAKEM, Ebu'l-Kasım Abdurrahmen b. Abdullah (257/870): Futûhu Mısr ve Ahbâruhâ, Nşr. C.C.Torrey, Leiden 1922.
İBN ABDİ RABBİH, Ahmed b. Muhammed el-Endelûsî (327/939): el-İkdu'l-Ferîd, I, VII, Kahire 1940-41.
İBN ASÂKİR, Ebu'l-Kasım Ali b. el-Hasen b. Hibetullah (571/1175): Târîhu Medîneti Dımeşk, I-II, Dımeşk 1951-54 (Neşr. S. el-Muneccid); C.VIII, Damad İbrahim Paşa nüshası, Nu. 879.
İBN A'SEM EL-KÛFÎ, Ebu Muhammed Ahmed (314/926): Kitâbu'l-Futûh, I-II, Haydarâbâd 1968-69.
İBN CEMÂA, Bedruddîn (733/1333): Tahrîru'l-Ahkâm fî-Tedbîri Ehli'l-İslâm, Nşr. ve Almanca terc. Hans Kofler, "Handbuch Des Islamischen Staats und Verwaltungsrechtes von Badr-ad-Din Ibn Gama'ah", İslamica VI-VII, Leipzig 1933, 1935.
İBNU'L-CEVZÎ, Cemâleddin Ebu'l-Ferec (597/1201): Târîhu Omeri'bni'l-Hattâb, Nşr. M.E.el-Hancî, Kahire 1924.
İBNU'L-ESİR, İzzuddîn Ebu'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerim b. Abdulvahid eş-Şeybânî el-Cezerî (630/1232) el-Kâmil fi't-Târîh, I-XIII, Beyrut 1965-66.
İBNU'L-ESİR:Usdu'l-Ğâbe fî-Ma'rifeti's-Sahâbe, I-V, Tahran 1280.
İBNU'L-ESİR, Muciduddîn Ebu's-Scâdât el-Mubâerk b. Muhammed b. Muhammed el-Cezerî (606/1209): en-Nihâye fî-Ğarîbi'l-Hadîsi ve'l-Eser, I-IV, Kahire 1322.
İBN HABİB, Ebu Ca'fer Muhammed (245/859): Kitâbu'l-Muhabber, Nşr.Eliza Lichtenstäter, Haydarâbâd 1942.
İBN HACER, Şihâbuddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî (852/1448): el-İsâbe fî-Temyîzi's-Sahâbe, Nşr. A.M.el-Bîcâvî, I-VIII, Kahire 1970-2.
İBN HACER, Şihâbuddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî (852/1448): Fethu'l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî, I-XIII, Mısır 1319-1329.

MARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İBN HACER, Şihâbuddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî (852/1448): et-Telhîsu'l-Habîr fî-Tahrîci Ehâdisi'r-Râfiî'l-Kebîr, Delhi 1307.
İBN HİBBÂN, Muhammed b Hibbân b. Ahmed Ebî Hatemi't-Temîmî'l-Bustî (354/965): Kitâbu's-Sikât, I-II, Haydarâbâd 1973-75.
İBN HİŞÂM, Ebu Muhammed Abdulmelik (218/833): es-Sîretu'n-Nebeviyye, Nşr.M.es-Sakkâ-İ.el-Ebyârî-A. Çelebi, I-II, Kahire 1955 (Türkçe terc. N. Çağatay-İ. Hasan, I, Ankara 1971).
İBN HURDAZBEH, Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah (280/893): el-Mesâlik ve'l-Memâlik, Nşr. M.J.De Goeje, Brill 1889.
İBN İSHAK, Muhammed b. İshak b. Yesâr (151/768): Sîretu İbn İshak, Nşr. Muhammed Hamidullah, Rabat 1976.
İBN KAYYIM EL-CEVZİYYE, Şemsuddîn Ebu Abdullah Muhammed b. Ebî Bekr (751/1350): Ahkâmu Ehli'z-Zimme, Nşr. Subhî es-Salih, I-II, Dımeşk 1961.
İBN KAYYIM EL-CEVZİYYE, Şemsuddîn Ebu Abdullah Muhammed b. Ebî Bekr (751/1350): Şerhu'ş-Şurûtu'l-Omerriye, Nşr. Subhî es-Salih, Dımeşk 1961.
İBN KAYYIM EL-CEVZİYYE, et-Turûku'l-Hıkemiyye fî's-Siyâseti'ş-Şer'iyye, Mısır 1317.
İBN KESİR, Ebu'l-Fidâ' İsmâil b. Omer (774/1372): el-Bidâye ve'n-Nihâye, I-XIV, Beyrut-Riyad 1966.
İBN KUTEYBE, Ebu Muhammed Abdullah b. Muslım (276/889): el-Maârif, Nşr. Servet Ukkâşe, Kahire 1960.
İBN KUTEYBE, Ebu Muhammed Abdullah b. Muslim (276/889): Uyûnu'l-Ahbâr, I-IV, Kahire 1963.
İBNU'L-MUCÂVİR, Cemâluddîn Ebu'l-Feth Yûsuf b. Ya'kûb b. Muhammed (690/1291):Târîhu'l-Mustabsır, Nşr. Oscar Löfgren, I-II, Leiden 1951-4.
İBNU'N-NEDİM, Ebu'l Ferec Muhammed b. İshak en-Nedîm (385/995): el-Fihrist, Kahire 1348.
İBNU'T-TİKTAKÂ, Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ (709/1309): Kitâbu'l-Fahrî, Kahire 1317.
İBNU'L-UHUVVE, Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Kuraşî (729/1329): Kitâbu Meâlimi'l-Kurbe fî-Ahkâmi'l-Hısbe, Nşr.M.M.Şabân-S.A.İ.el-Mutîî, Kahire 1976.
İBN SA'D, Ebu Abdullah Muhammed (230/844): et-Tabakâtu'l-Kubrâ, I-VIII, Beyrut 1957-60.
İBRAHİM FUÂD Ahmed Ali, el-Mevâridu'l-Mâliyye fi'l-İslâm,Kahire 1972.
İNALCIK, Halil, İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi, İlâhiyat Fak. İslâm İlimleri Enst.Der. I, Ankara 1959.
JEAN, Evêque de Nikiou (M.694'de yaşıyordu); Chronique, Metni Habeşçeden Fransızcaya tercüme ve neşreden: H.Zotenberg, Paris 1883.
EL-KALKAŞENDî, Ebu'l-Abbas Ahmed (821/1418): Şubhu'l-A'şâ, I-XIV, Kahire 1913-18.

KÂTİP ÇELEBİ, Mustafa b. Abdullah Hacı Halife-Bağdadlı İsmâîl Paşa: Keşfu'z-Zunûn ve Hediyyetü'l-Ârifîn, I-VI, İstanbul 1941-1955.
KEHHÂLE, Omer Rıza: Mu'cemu Kabâili'l-Arab, Beyrut 1968.
EL-KETTÂNÎ, Abdulhayy: Nizâmu'l-Hukûmeti'n-Nebeviyye, el-Musemmâ et-Terâtîbu'l-İdâriyye, I-II, Rabat 1346.
EL-KİNDÎ, Ebu Omer Muhammed b. Yûsuf (350/961): Kitâbu'l-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât, Beyrut 1908.
KOÇYİĞİT, Talât: Hadîs Tarihi, Ankara 1977.
KUDÂME B. CA'FER, Ebu'l-Ferec (310/922): Kitâbu'l-Harâc, Köprülü, Nu.1076.
EL-KÛFÎ, Cemâluddîn Suleyman: Kitâbu Sîreti İmâmi'l-Hâdî Yahyâ b. Huseyn b. Ali b. Ebî Tâlib, Ali Emîrî- Arapça Nu. 2464.
LOKKEGAARD, F.: Islamic Taxation in the Classic Period, Copenhagen 950.
EL-MAKRİZÎ, Takıyyuddîn Ahmed b. Ali b. Abdulkadir b. Muhammed (845/1441): Kitâbu'l-Mevâiz ve'l-İ'tibâr fî-Zikri'l-Hıtati ve'l-Âsâr, Nşr. Gaston Wiet, I-IV, Le Caire 1911-23.
EL-MAKRİZÎ, Takıyyuddîn Ahmed b. Ali b. Abdulkadir b. Muhammed (845/1441): İmtâu'l-Esmâ', I, Kahire 1941.
EL-MAKRİZÎ, Takıyyuddîn Ahmed b. Ali b. Abdulkadir b. Muhammed (845-1441): en-Nukûdu'l-İslâmiyye, Nşr. M.S.A. Bahru'l-Ulûm, Necef 1967.
EL-MAKRİZÎ, Takıyyuddîn Ahmed b. Ali b. Abdulkadir b. Muhammed (845-1441):el-Beyân ve'l-İ'râb ammâ bi-Arzı Mısr mine'l-A'râb, Nşr. el-Muhît Âbidîn, Kahire 1961.
EL-MAKRİZÎ, Takıyyuddîn Ahmed b. Ali b. Abdulkadir b. Muhammed (845/1441): İğâsetu'l-Umme bi-Keşfi'l-Ğımme, Nşr. M.M.Ziyâde-C.M.eş-Şeyyâl, Kahire 1940.
MASPERO, Jean: Organisation Militaire de l'Egypte Byzantine, Paris 912.
MATVEEV, V.V.: N.A. Mednikov ve Ömer'in Filistin ve Suriye Hıristiyanları Anlaşmasının İncelenmesi (Rusça makale), In Memoriam of N.A. Mednikov, Palestinskiy s bornik, 4, 67,1959.
EL-MÂVERDÎ, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb (450/1058): el-Ahkâmu's-Sultâniyye, Mısır 1298 (Türkçe terc. Ali Şafak, İstanbul 1976).
EL-MÂVERDÎ, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb (450/1058) : Edebu'l-Kâdî, Nşr. M.Hilâl es-Serhân, I-II, Bağdad, 1971-2.
EL-MES'ÛDÎ, Ebu'l-Hasen Ali b. e-Huseyn b. Ali (346/957): Murûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher, I-IV, Beyrut 1965-6.
EL-MES'ÛDÎ, Ebu'l-Hasen Ali b. el-Huseyn b. Ali (346/957): et-Tenbîh ve'l-İşrâf, Beyrut 1968.
EL-MEVDÛDÎ, Ebu'l-Alâ: İslâm'da Toprak Mülkiyeti, Terc.M.Yaşar Şahin, İstanbul, 1972.
EL-MUBERRED, Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezîd (285/898): el-Kâmil fî'l-Luğati ve'l-Edeb, I-II, Kahire (trz).
MUCÎRUDDÎN EL-HANBELÎ, Ebu'l-Yumn el-Kâdî (928/1522): el-Unsu'l-Celîl bi-Târîhi'l-Kuds ve'l-Halîl,Nşr.M.Bahru'l-Ulûm, I-II, Necef 1968.

MUHAMMED YÛSUF, Mûsâ: Muhâdarâtun fî-Târîhi'l-Fıkhi'l-İslâmî, I-III, Kahire 1954-56.
MUSLİM, Ebu'l-Huseyn Muslimu'bnu'l-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî (261/875): el-Câmi'u's-Sahîh, Terc.Mehmed Sofuoğlu, I-VIII,İstanbul 1967-70.
MUTEVELLİ, Abdulhamîd: Mebâdiu Nizâmi'l-Hukm fi'l-İslâm, Kahire 1966.
EN-NAİM, Abdulaziz el-Ali: Nizâmu'd-Darâib fi'l-İslâm, Kahire 1974.
NEDKOFF, Boris C.: Osmanlı İmparatorluğunda Cizye, Terc. Şinasi Altundağ, Belleten, VIII, S.32, Ankara 1944.
EN-NEVVâVî, Abdulhâlık: en-Nizâmu'l-Mâlî fi'l-İslâm, Kahire 1971.
PEARSON, J.D.: Index Islamicus, I-III, London 1958-75.
PELLAT, Charles: Le Milieu Basrien et La Formation de Djahız, Paris 1954.
POLİAK, A. N.: Sâmî Doğunun Araplaştırılması, Terc.Bahriye Üçok, İlâhiyat Fak.Der.III, S.3-4, Ankara 1954.
PUİN,Gerd-Rüdiger: Der Diwân von 'Umar Ibn al-Hattâb, Bonn 1970 (Doktora Tezi).
ER-RAHBÎ, Abdulaziz b. Muhammed (1184/1770'de eserini yazdı): Fıkhu'l-Mulûk ve Miftâhu'r-Ritâc el-Mursad alâ Hızâneti Kitâbi'l Harâc, Nşr.A.Ubeyd el-Kubeysî, I-II, Bağdad 1973-5.
ER-REYYİS, Muhammed Ziyâeddîn: el-Harâc fi'd-Devleti'l-İslâmiyye ev et-Târîhu'l-Mâlî li'd-Devleti'l-İslâmiyye, Kahire 1957.
SADIGHİ, Gholam Husscin: Les Mouvements Religieux Iraniens au IIe et au IIIe Siècle de l'Hégire, Paris 1938.
ES-SADR, Muhammed Bâkır: İktisâdunâ, Beyrut 1393.
SÂİD EL-EFĞÂNİ: Esvâku'l-Arab fi'l-Câhiliyye ve'l-İslâm, Dımeşk 1960.
SALİH Ahmed el-Ali: et-Tanzîmâtu'l-İctimâîyye ve'l-İktisâdiyye fi'l-Basra fi'l-Karni'l-Evveli'l-Hicrî, Beyrut 1969.
SEVİĞ, Vasfi Râşid: Toprak Hukuku Dersleri, Ankara 1953.
SEZGİN, Fuat: Geschichte Arabischen Schriftums, I-IV, Leiden 1967-71.
SUBHİ ES-SALİH: en-Nuzumu'l-İslâmiyye, Beyrut 1968.
ES-SUHEYLİ, Adurrahman (581/1185): er-Ravdu'l-Unuf, Nşr.A.el-Vekîl, I-VII, Kahire 1968.
ES-SÛLî, Ebu Bekr Muhammed b. Yahya (335/946): Edebu'l-Kuttâb,Nşr.M.B.el-Eserî, Kahire 1341.
ES-SUYÛTÎ, Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr (911/1505): Târîhu'l-Hulefâ, Nşr.M.M.Abdulhamîd, Kahire 1964.
ES-SUYÛTÎ, Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr (911/1505): Husnu'l-Muhâdara fî-Târîhi Mısr ve'l-Kâhira, Nşr. M. Ebu'l-Fadl İbrâhîm, I-II, Kahire 1967-68.
ŞAFAK, Ali: İslâm Arazi Hukuku ve Tatbikatı, İstanbul 1977.
EŞ-ŞÂFİî, Ebu Abdullah Muhammed b. İdris (204/820): Kitâbu'l-Umm, I-VII, Bulak 1321-4.
EŞ-ŞÂFİî, Ebu Abdullah Muhammed b. İdris (204/820): er-Risâle, Nşr.A.M.Şâkir, Kahire 1309.
EŞ-ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Ali (1250/1834): Neylu'l-Evtâr, I-VIII, Kahire 1297.

EŞ-ŞEYZERÎ, Abdurrahman b. Nasr (589/1193): Nihâyetu'r-Rutbe fî-Talebi'l-Hısbe, Nşr. S.el-Bâzu'l-Arînî, Kahire 1946.
ŞİBLÎ, Mevlânâ en-Nu'mânî: Hazret-i Ömer, Terc.Ömer Rıza, İstanbul 1927.
EŞ-ŞİRÂZÎ, Ebu İshak İbrâhîm b. Ali (476/1083): et-Tenbîh fi'l-Fıkh alâ Mezâhibi'l-İmâm eş-Şâfiî, Brill 1879.
ŞUKRÎ Faysal: el-Muctemeâtu'l-İslâmiyye fi'l-Karni'l-Evvel, Kahire 1952.
ŞUKRÎ Faysal: Harekatu'l-Fethi'l-İslâmî fi'l-Karnil-Evvel, Kahire 952.
ET-TABERÎ, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922): Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk, Nşr. M.J.De Goege, I-III, Leiden 1879-1881 (Türkçe trc. Milletler ve Hükümdarlar Tarihi, Zâkir Kâdirî Ugan- Ahmet Temir, I-IV, Ankara-İstanbul 1954-58).
ET-TABERÎ, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922): İhtilâfu'l-Fukahâ, Nşr.J.Schacht, Leiden 1933.
ET-TABERÎ, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922): Câmi'u'l-Beyân fî-Tefsîri'l-Kur'ân, I-XXX, Mısır 1321.
ET-TAMÂVÎ, Suleyman Muhammed: Omeru'bnu'l-Hattâb ve Usûlu's-Siyâse ve'l-İdâretu'l-Hadîse, Kahire, 1969.
ET-TANTÂVÎ, Ali-Nâcî: Ahbâru Omer, Dımeşk 1959.
ET-TAYÂLİSî, Ebu Dâvud (203/818): Musned, Haydarâbâd 1329.
ET-TİRMİZî, Ebu İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (279/892): el-Câmi'u's-Sahîh, Nşr, A.M.Şâkir ve arkadaşları, I-V, Kahire 1937-1965.
TRİTTON, A.S.: Ehlu'z-Zimme fi'l-İslâm, Arapçaya terc.H.Habeşî, Kahire 1967.
TUĞ, Salih: İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı, Ankara 1963.
TURNAGİL, Ahmet Reşid: İslâmiyet ve Milletler Hukuku, İstanbul 1972.
ET-TURTUŞÎ, Ebu Bekr Muhammed b. el-Velid b.Ebî Rendeka (520/1126):Sirâcu'l-Mulûk, Mısır 1306.
EL-VÂKIDÎ, Muhammed b. Omer b. Vâkıd (207/822): Kitâbu'l-Meğâzî, Nşr.M.Jones, I-III, London 1966.
VASİLİEV, A.A.: Bizans İmparatorluğu Tarihi, Terc. Arif Müfid Mansel, I, Ankara 1943.
DE VAUX, Carra: Les Penseurs de l'Islam, I-V, Paris 1921-26.
VEKî', Muhammed b. Halef b. Hayyân (306/918): Ahbâru'l-Kudât, Nşr. A.M.el-Merâğî, I-III, Kahire 1947-50.
WELLHAUSEN, Julius: Arap Devleti ve Sukutu, Terc. Fikret Işıltan, Ankara 1963.
WELLHAUSEN, Julius: İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş, Terc. Fikret Işıltan, İstanbul 1960.
WİET, Gaston: Histoire de la Nation Egyptienne, IV, Paris 1937.
WİET, Gaston: L'Egypte Musulmane de la Conquête Arabe à la Conquête Ottomane, (dans le livre de Précis de l'Histoire D'Egypte par Divers Historiens et Archéologues), II, Le Caire 1932.
YAHYÂ B. ÂDEM, el-Kureşî (203/818): Kitâbu'l-Harâc, Nşr.A.Muhammed Şâkir, Kahire 1347.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

YA'KÛB Sâlis:eş-Şuhedâu'l-Himyeriyyune'l-Arab fi'l-Vesâiki's-Suryâniyye, Dımeşk 1966.

YA'KÛBÎ, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb (292/904) : Târîhu'l-Ya'kûbî, I-III, Necef 1964.

YA'KÛBÎ, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb (292/904): el-Buldân, Necef 1957.

YÂKÛT, Ebu Abdullah b. Abdullah el-Hamevî (626/1229): Mu'cemu'l-Buldân, I-V, Beyrut 1957-68.

EL-YEMENÎ, Yahyâ b. Huseyn el-Mueyyed: Enbâu'z-Zemen fî-Ahbâri'l-Yemen, Berlin 1936.

EZ-ZEHEBÎ, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman (748/1347): Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ', Nşr. S.Muneccid-İ.el-Ebyârî-M.E.Talas, I-III, Kahire 1956-62

EZ-ZEHEBÎ, Târîhu'l-İslâm ve Tabakâtu'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm, I-IV, Kahire 1367-1369.

ZEYDAN, Corci: Medeniyet-i İslâmiyye Târihi, Terc.Zeki Meğâmiz, I-V, İstanbul 1328-30.

EZ-ZEYLAÎ, Cemâluddîn Ebu Muhammed Abdullah b. Yûsuf (762/1361): Nasbu'r-râye li-Ehâdîsi'l-Hidâye, I-IV, Kahire 1938.

EZ-ZUBEYDÎ, Muhammed Huseyin: el-Hayâtu'l-İctimâiyye ve'l-İktisâdiyye fi'l-Karni'l-Evveli'l-Hicrî, Kahire 1970.

1883
MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İNDEKS

A

Abbasî-ler: 84,95,172
Abdullah b. Mes'ud: 44
Abdullah b. Ömer: 11,185
Abdullah b. Revaha: 75
Abdullah b. Sa'd Ebî Serh: 62,163
Abdullah b. Sehl: 185
Abdulmelik: 40,175
Abdulmun'im Muhtar: 30
Abdurrahman b. Avf: 11,31,94,112
Abdurrahman b. Eş'as: 40
Abdurrahman b. Ğanm: 178,179
Abdurrezzak: 174
Abdu Yeğus: 71
Acem: 113,153
Hz. Adem: 13,112
Afrika: 163
ahd: 4,181
Ahidnâme: 181
Ahid-nâme-i Nebeî: 181
Ahid-nâme-i Ömer: 177,178
Ahiret Günü: 110
Ahkâmu Ehli'z-Zimme: 3,169,181
el-Ahkâmu's-Sultaniye: 3
Ahmed b. Hanbel: 102
el-Ahtal: 175
Ahzab suresi: 96,98
Akabe körfezi: 118
el- Alâ b. el-Hadramî: 77,78
A'lâc: 159
Hz.Ali: 9,11,27,31,35,38,112,113, 115, 156,157,192
Allah:8,10-13,18,19,23,25,26,30,33, 78,93,94,96-99,104,105,110, 116,122,124,126,134,138,139, 145,146,148,152,165,166,171, 178,186,190, 196
Allah'ın Elçisi: bkz. Hz. Peygamber
Allah'ın Kitâbı: bkz. Kur'an-ı Kerim
Âlûsî: 98
Amerika-lı: 6,82
Amman: 60
Ammar b. Yâsir: 44
Amr b. el-As: 1,14,62,63, 161-164, 171
Anât: 130,173
Anbâr: 130
Antabulus: 163
Antakya: 139,143,169
anveten: 2,9,19,23-25,27,60,62,83,105, 187
Arabistan: bkz. Arap Yarımadası
Arap-lar: 28,29-31,39,42,43,51,63,65, 68,77,81,82,84,104,106,113, 114,116,120,131,133,150,152, 153,155-160,192
Arap-Hıristiyan: bkz. Hıristiyan -Arap-ları
Arap milliyetçiliği: 5,156,157,160
Arap-Müslüman: 116
Arap müşrikleri: 113,114,120
Arap toprağı: 77,192
Arap Yarımadası: 7,74,76,77,99,106, 189,191-194
Ashab: bkz. Sahabîler
Aşağı Fırat: 44
aşer-i mübeşşere: 32
ateşgedeler: 135,136,170,172
ateşgede mabetleri: bkz. ateşgedeler
ateşperest: 113
atıyye: 8,12,26,93,105
Avrupa-lı: 80,82
Aynu't-Temr: 130
Azerbaycan: 131,136,167

B

Baalbek: 60,141,143
Babilon: 62,161,162
Bağdad: 85
Bahreyn: 69,72,73,77-80,88,89,98,120-122,124,125,194

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bakara Suresi: 95,114
Banıkya: 72,89,129
Bârusmâ: 129
Basmâ: 72
Basra: 12,56,58,59,176
Başkadı: 85,95
Beclle: 27
Becker: 81-84
Bedevî Abdullatîf: 67
Bedir: 18,20,34
el-Belâzurî: 2,10,55,56,59-62,75,84, 111,127-129,131,135,138-141, 145-150,154,158,159,161-163, 174,175,184,188,189
Belkâ: 60
Bell: 82
Benî Âdiyâ: 120
Benî Ğâdiyâ: 120
Benî Haris b. Ka'b: 125
Benî Kureyza: 21,23,25,31,115
Benî Nadîr: 19,20,23,80,97,98, 105
Benî Selime: 59
Benî Tağlib: 100,122,123,131,150-161
Berber: 163
Berchem: 59
Berka: 162,163,167
Beseniyye: 60
beşte bir: bkz. humus
Beytu'l Makdis: 3,131,144-147,169, 171,174
Beytu'l-Mal: 7,17,19,30,38,39,41,44, 67,93,128,129,168,185,191
Beytu'l Mukaddes: bkz. Beytu'l Makdis
Bıltacı: 5,24,25,31,32,38,39,106
Bilâl: bkz. Bilâl-i Habeşî
Bilâl b. Rebâh: bkz. Bilâl-i Habeşî
Bilâl-i Habeşî: 9,10,13,27,31,71,93
Bilhit : 164
Bizan-lılar: 1,7,29,59,61,62,64,65, 118,126,142,146,147,151,153, 156,158-160,164,166,167,175, 189,192,195
el-Buharî: 186
Busra: 60,130

C

Câbiye: 14,145
Cactani: 5,74,78,82-84,123,174,175
Cebele b. el-Eyhem: 158-160
Cemâcim: 40
Cerbâ: 119,124
cerîb: 45-51,53-55,59,63,79,130,140, 143
Cerîr b. Abdullah el-Becelî: 27,28,130
Cevad Ali: 189
Cevhâ: 44,45
el-Cezîre: 12,42,60-63,131,141,147-150,167
Cezîretu'l-Arab: bkz. Arap Yarımadası
Choragus: 64
Chronique: 1
cihad: 14,16,20,26,94,95
Cirâne: 25
cizye: 2-6,12,13,34,35,41,42,59-62, 67,68,72,73,77,78,80-87,89, 91-95,98,100,101,105,106, 109-116,118-154,156-169, 174,177,180,183,190,195
Currân: 137
Curcûme: 143,159,166,175
Cureş: 122
Cürcan: 131

Ç

çan: 129,130,139,150,173
çocuk satmak: 163

D

dari-ı harp: 101
Dâru'r-Rızk: 161
Dennet: 6,44,48,82-85,91,147,160
devlet başkanı: 25,27,28,32,37,38,86, 90,103,106,115

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Dımeşk: 61,131,138-140,142,143, 171,173
Dicle: 42-44
dihkan-lar: 29,31,48,53,86,90,129, 132,137
din adamları: 168
dinar: 63,84,119-122,124,125,130, 131,140-143,148,161-164,167
dirhem: 47-56,64,127,128,130,132, 135,136,140,142,154,167
Dîvân: 40,107
Dozy: 59
Dulûk: 144,166
Dûmetu'l-Cendel: 120
Duneyserî: 181
Dûrî: 39,68

E

Ebnâ: 121
Hz. Ebu Bekir: 38,67,69,72,73,79, 88,89,109,110,115,125-127,130, 134,167,173,188-190,192,194
Ebu Bekir b. Ayyâş: 70
Ebu Davud: 67
Ebu Hanife: 23,102
Ebu Hureyre: 78
Ebu'l-Hukayk: 186
Ebu'l-Kasım: bkz. Hz. Peygamber
Ebu Lu'lu: 64
Ebu Musa el-Eş'arî: 135,176
Ebu Sufyan: 23
Ebu Ubeyde b. el-Cerrah: 12,13,32, 35,138-141,143,145,148,166, 171
Ebu Ubeyd el-Kasım b. Sellâm: 2,27, 47,59,63,71,78,85,100,101, 138,152-159,163,174,188
Ebu Yusuf: 1,2,12,14,16,23,26,30,37-41,44,45,47,48,53,55,57-60, 73,83-85,92,94,95,99-101,112, 113,122,126-129, 135,140, 147,149,150,153,172-174,161, 188,189,191
Ebu Zehra: 161
ehl-i harp: 101,161
ehl-i kitap: 110-114,152,155,168,177
ehl-i küfür: 12,26
ehli'l-Kurâ: 71,97
Ehvaz: 10
eman: 138-141,143,145,178,189,190
emân-nâme: 141,146
Emevî-ler: 31,81,83,163,175
Emîr-i Hac: 115
Emîrü'l-Mü'minin: bkz. Mü'minlerin Emîri
el-Emvâl: 2,71,85,101,121,138,152, 163
Enfal suresi: 17,18,20,23-25,32,98,99
Ensar: 11,12,20,68,76,97,159,185
Enûşirvan: 46,51,53
Erîhâ: 184
Ermenistan: 136,137
erzak: 161,167
erzâku'l-cund: 147,149
erzaku'l-muslimîn: 126,140,141
esir-ler: 15,34,63
Eslem: 135
Evs: 11,21
el-Evzâî: 163
Eyle: 118,119,124,125
ezan: 139
Ezriatu'ş-Şam: 184
Ezruh: 119,124

F

Fars-lılar: 49,90
Fattal: 4,59,147
Fedek: 22,23,73,76,98,184,186,187, 189
Ferhan b. ez-Zeyncbdi: 135
Ferve b. Nevfel Eşcaî: 112
Fetih suresi: 114
fey: 2,8,10-13,16,17,19,20,22,25,27, 28,30,31,33-35,41,42,62,64, 69,70,76,78-80,91-107,160
Fırat: 42,44,151,152

fidye: 123
Filistin: 7,61,144
Fîruzâbâdî: 59
Fustat: 62
Futûhu'l-Buldân: 2,138
Futûhu Mısr ve Ahbâruhâ: 3

G

ganimet-ler: 7,8,10-13,15-25,27-34,37, 43,67,73,76,92-106,186, 187,195
Gassanî: 158
gayr-i müslim-ler: 1-5,7,16,17,33-35, 41,60,63,65-70,72,73,75,79,80, 85,86,88,92,106,109-111,114-118,121,122,125,126,131-137, 140,142,161,165,167-178,180, 183,191-196
Grohman: 82,84
gümrük vergisi: 92,100,101,124

H

Habeş-liler: 1,189
Habib b. Mesleme: 144
Haccâc : 40,83
Haccâc b. Îlât: 58
haç-lar: 129,130,139,140,145,146, 150,173
haç çıkarma: 129
hadım etmek: 172
Hadramevt: 125
Haleb: 143
Halid b. Velid:72,126-130,138-140
halife-ler: 1,5,7-9,11,14,17,23,26,30-33,37,38,46,48,56-58,62,68,74, 75,81,84,85,87,107,111,116, 126,134,138,145,146,154,156, 157,162,163,166,171,172,175, 177, 189,195
Hallaf: 68
Hama: 61
Hamidullah: 5,71,72,120,129,136, 176
Hanefiler: 28,87
harac: 2-6,12,16,23,28,30,33,40-43,45-49,51-73,75,77-95,98-101,103, 106,131,132,135,141,142,144, 145,147,149,150,158,159,161, 166,174,183,191,195
el-Harac: bkz. Kitabu'l-Harac
Harâc-ı Mukaseme: 45,69,84
Harâc-ı Muvazzaf: 84
haraga: 64
haraza: 129
Harbutlı: 4
harc: 64-66
Haremeyn: 194
Harezmî: 59,100
Hâris b. Abdi Kulal: 121
Harman: 82
Hârun er-Reşîd: 57,95,172
Haşr suresi: 10,13,15-17,19,20,24,70, 71,75,76,93,95-103,105-107
havra-lar: 129,130,136,139,170,171
Havran: 60
havre:172
Havva: 112
Hayber: 13,14,16,17,20-23,25,27,29, 31,33,69,71-77,79,80,98,117, 120,122,183-187,191,192,194
Hays: 164
Hazrec: 1
Hazz el-Arz: 69-71
Hecer: 111-113, 120
Hellenistik: 129
Hendek: 21
Heraklius: 118,139,142
Hevazin: 25
Heykel: 5,147,156
Heysem b. Adiyy: 139
Hıms: 61,142
hıristiyan-lar: 72,76,84,100,111,113, 114,119,121-125,131,140,144, 147,150,152,153,155-157,159, 160,168,170,171,175,176,178,180,181,183,185,187-194
hıristiyan-Arap-lar: 113,131,150,155-

157,159,160
Hicaz: 77,191,192
Hicret: 24
hilâfet: 39
himaye: 142,165,169
Hîre-li: 53,73,89,126-130,147,149,173
Hubs: 20
Hucurat suresi: 95
Hudeybiye: 73
Hulefâ-i Râşidîn: 1,5,67,68,172,176
Hulvân: 136,169
humus: 12,21,28,60,76,93,97,100-102, 139,141,143,167
Huzeyfe b. el-Yemân: 43-45,48,53,57, 58,136,177

I

Irak: 3,7-11,14,31,34-38,42-44,51,54, 57,58,68,86,93,126,129,131, 136,188,190,192
Irak Necranı: 188
Isfahan: 138
Iyâd b. Ğanm: 61,143,148,149,156

İ

İbn Abbas: 111
İbn Abdi'l-Hakem: 2,83,84,162,174
İbn Asâkir: 142
İbn A'sem el-Kufî: 146
İbn Hurdazbeh: 52
İbn Kayyım el-Cevziyye: 3,169,170, 180,181
İbn Sa'd: 3,78,123,184,188
İbn Salûbâ: 129
İbnu'l-Esir: 60
İbn Zenceveyh: 121
İbrahim en-Nehaî: 86
icmâ: 71
iki kat cizye: 157
iki kat sadaka: 150-154,156,157,160, 161
ikta: 20,36,38,40,62
İliya: bkz. Beytu'l Makdis
imam: bkz. devlet başkanı
İmam Yahya: 193
İmta: 70
İran-lılar: 3,7,31,38,90,129,146,167
irdebb: 63,161
irtidad: 126
İskenderiye: 14,62,147,162-164,169
İskenderun: 175
İslâm: 1,3-5,7,8,13,14,16-19,23,24,26 30-35,37,38,44,46,51,67,68, 71,78,80-82,84,87-89,92,98, 101,104,105,107,109-111,114 118,123,126,128,133,149,152, 155,156,159,160,163,165,172, 176,189,195,196
İsrâ: 144
İttihad-ı Arabî: 156
İtalyan: 5,74

J

Jean: 1,171

K

Kâbe: 24,115
Kâdisiye savaşı: 27,149
kafîz: 47,48,51-55,149
kalensüve: 173
Karga: 65
Karmâsin: 136,169
Katâî: 36,87
Katavaniyye: 130
Kayser: 89
Kehf suresi: 65
Keşiş-hâne : 179
Kharaga : 65
khorigia: 64
Kınnesrin: 61
Kıptîler: 62, 162
kıst: 140,148,161
Kıyâme kilisesi: 171
kilise-ler: 29,126,129-131,136,138,139, 141-146,150,164,170 173,179
Kinderman: 123

Kisrâ: 12,15,29,36,37,45,118,129,133
Kitâbu İhtilâfi'l-Fukahâ: 3
Kitabu'l Emval: 27
Kitabu'l-Harac: 1,2,12,14,38,53,59,70, 85,92,103,126,127,147,149
Kostantin: 171
Kranz: 129
Kubaz b. Firuz: 45,46,53
Kudâme b. Cafer: 2,78,96,100
Kudüs: bkz. Beytu'l-Makdis
Kûfe: 12,40,56,58,59,187,188,190,193
Kûmis: 135
Kurâ Arabiyye: 69-71
Kur'an- Kerim: 13,16,17,20,24-26,28, 31-35,63,65,66,70,89,92,95-98, 101-105,107,109,110,114,117, 157,165,168,169,171,176,177, 179,195
Kureyş: 31,114
Kurucu Anayasa: 115
Kutr b. Halife: 112

L

Lammens: 82,84
Lazkiyye: 144
el-Leys: 163
Lokkegaard: 6,105,106
Lot: 160
Ludd: 147
Lukâm: 143,144
Lukkâm: bkz. Lukâm
Luvâta: 163

M

Mâide suresi: 111
Maknâ: 120,121
el-Makrizî: 70,71
Mâlik: 23,28,102,103
Manastır: 171,179
el-Mansur: 84
Mar Yuhanna b. Ru'be: 118,119
el-Maverdî: 3,23,38,39,46,56,85
Me'cûc: 65
Mecûsî-ler: 53,77,111-114,120,121
Medâin: 39,177
Medine: 7,18-21,24,31,32,35,37,44,53 59,66,70,75,77,97,115,122,12 3128,164,185,194
el-Mehdî: 84
Mekke-li: 21-25,27,31,77,114,115, 118,122,124,194
Menâzir: 10
mene'a: 137
Mesleme b. Abdilmelik: 175
el-Mes'udî: 51,54,64
Mevdudî: 30
Mevhib: 122
Mezopotamya: 59
Mısır-lı: 1-3,5,7,8,12,14,24,26,29,31, 36,42,45,51,60,62,63,82,84, 94,106,131,133,147,161-164,167, 170,171
Mısır Nâibler Meclisi: 161
Mikdad b. Amr: 185
muafirî: 120
Muâviye: 176
Muâz b. Cebel: 14,15,27,69-71,121, 148,149
mudd: 148
el-Muğîre b. Şu'be: 48,56,64
muhâcir-ler: 11,18,20,68,76,97
Hz. Muhammed: bkz. Hz. Peygamber
Mukavkıs: 164
Munzir b. Sâvâ: 78,120
Musennâ b. Hârise: 126
Muslimîn: 126
Mustevrid b. Ahmed: 112
Muzahhir b. Rafi: 185
Müdâ: 140
Müellefe-i kulûb: 25
müslim-ler: 33,106,117,175
Mü'minlein Emîri: 12,145,151,178, 186,189
müslüman-lar: 1,2,7-15,17,21,23,24, 26,28,29,32-35,37,38,41, 45,53,55,59-62,68,69,73-75,77,78,80-91,93-97,99-

105,107,109-111,113-120,122-126,128-130,133-144,149-159,161-166,168,171,173,174,176,177,179,184-192,195
müşrik-ler: 110,111,113-115,120,194
müşrik-Araplar: bkz. Arap müşrikleri
müşterek cizye: 72,73,89,90,91,119,124,125,127-129,131,135,136,144,163,167

N

Nabatîlar: 90,144
Naîm: 137
Necâşî: 118
Necran-lı: 71,72,76,122-126,170,171,183,187-194
Necranlı hıristiyanlar: 76,190,192-194
Nedkoff: 81
Nehru'l-Melik: 86
Nemir: 156
en-Nihaye fi-Garîbi'l-Hadis: 60
Nikiou: 1,171
Nisâ suresi: 176
Nûbe: 163
Nuşirevan: 133

O

Hz. Osman: 11,29,31,38,40,48,62,104,105,136,137,163
Osman b. Ferdak: 58
Osman b. Huneyf: 43-45,47,53,57,58,60,86,132,134,135

Ö

Hz. Ömer: 2-17,19,22,23,25-39,41-48,51,52,53-69,71,73,74,75-77,79-88,90-95,97-100,102-107,109,111,114-117,121,123,125-127,130-137,140,141,143-147,149-160,162,164-181,183,193,195,196
Ömer b. Abdilaziz: 6,83,105,163,164,174,175
öşür: 40,68,70,71,77,78,87,90,91,154

P

paskalya: 150
Patrik evleri: 179
Hz. Peygamber: 1,3,5,6,9,13,14,16-25,27-29,31-34,38,48,58,63,65-74,76-81,88,89,92,93,96-100,104,105,107,109-126,134,138,142,146,152,165-167,169,171,172,176,183,184,186-192,194,196
peygamberler: 144
piskopos: 118,119,171
putperest: 113

R

Ra'ban: 144,166
Rabbi: 65
er-Rahbî: 1,39,53,127,135
Rakka: 149
Ramhürmüz: 131,135,167
Râşid Halifeler: bkz. Hulefâ-i Raşidin
Rebîa: 152
Re'su'l-Ayn: 62,150
Revâdif: 144
Rey: 131,135
er-Reyyis: 6,38,39,46,51,106
rızk: bkz. erzak
ribâ: 188,189
ridde: 192
Romalılar: 188
Rufeyl: 86
Ruhâ: 148-150
Rum-lar: 29,31,141,144,146,151,152,159,176,189

S

Sabiîler: 113,114
sadaka: 78,100,151,152,154,157-161,

168,190
Sa'd b. Ebî Vakkas: 7,8,86,93
Sa'd b. Muaz: 21
Safiyy: 105
Sahâbe: bkz. Sahabî
Sahabî-ler: 3,9,13,24,31,32,35,73,94, 111,113,186
Sahîfe: 115-117
Sâmirî-ler: 61,113,114,144,166
San'a: 11
Saîd b. Zeyd b. Ömer b. Nufeyl: 185
Sasanî-ler: 1,7,29,45,51-55,64,65,126, 131,133-135,147,149,156,159, 167,175,192,195
savâfî: 36,38-40,87,90,106
seleb: 144
Selmân-ı Fârisî: 176
Sevad: 9,26,27,30,39,42-48,51-53,55-57,59,60,63,64,68,79,84,85, 90,99,131-138,167
Seyf: 3,37,39,40,106,127,129,131, 132,136-138,143,146,147,153, 155-158,160
Subhi es- Salih: 169
Sufyan b. Saîd: 27
Sufyânîler: 84
sulhen: 2,19,21,27,60,62,83,91,102, 104,105,126,187,189
es-Sûlî: 52,59,122
Sultays: 164
Sunen: 67
Suriye: 7,8,10,12-14,20,29,32,34,36, 42,45,60,61,63,118,131,133, 138,140-142,145-148,160,161, 166-168,173,178,184,186,192
Sünnet: 24,31,32,37,71,81

Ş

Şafak: 71,72,88,89
eş-Şafiî: 23,27,101,102,113,114,141
Şam: 10-14,26,31,58,60,61,129-131, 138-140,145,176,178,184,185, 188,190
Şerhu'ş-Şurûti'l-Ömeriyye: 169
Şeyzer: 61
Şiblî: 4,29,137,147,155
Şiz: 136
şûra: 30
Şurahbil b. Hasene: 130
eş-Şurûtu'l-Ömeriyye: 3,4,169,170,177, 178,180
Şükrî Faysal: 129

T

et-Tabakâtu'l-Kubrâ: 3,123
et-Taberî: 3,37,45,51,53,54,72,97,98, 106,127,132,137,143,153,155, 157,174
Taberiyye: 130,131
Tahran: 135
Tâif: 77
Talha: 11,31
Talmut: 64,65
et-Tamâvî: 5,157
Tanrı Elçisi: bkz. Hz. Peygamber
task: 59,60,85,86,100,101
taşak: 59
taxis: 59
Tebâle: 122
Tebûk: 115,118,119,122
Tedmur: 130
Teşe: 59
Tevbe suresi: 13,35,89,98,110,115,160
Tevrat: 117
Teymâ: 120,184
usk: 59
ticaret malları vergisi: bkz. gümrük vergisi
Timuriyye: 127
toprak hukuku: 8
Tritton: 4,174,175
Tuğ, S.: 6,65,69,70,72,75,76,78
Turtuşî: 180
Tuster: 10
Türk Tarih Kurumu: 5

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

U

Übâde b. Numan et-Tağlibî: 151
Übâde b. es-Sâmit: 144,159
Ubulle: 10
Uhûdu'l-Omeriyye Fi'l-Yehûd ve'n-Nasârâ: 181
Ukeydir: 120
Ulleys: 89,91,129
Ulûc: 159
Ulyûna: 62
Uman: 120,125
Umeyr b. Sa'd: 149,159
Urfa: 148-150,173
Usâme: 192
uşûr: bkz. gümrük vergisi

Ü

ümmet: 112

V

Vâdî'l Kurâ: 22,23,25,29,31,70,71, 73,98,184,187
vafiz: 123,153-155,158,160
el-Vâkıdî: 2,127,139
vakıf: 11,30,94,103
vazife: 46
el-Velid b. Abdilmelik: 175
Vesâik: 71,136

W

Wellhausen: 6,28,29,35,44,68,80-85, 103-105,119,129

Y

Yahudî-ler: 19-23,31,65,69,73-77,111 113-117,120,121,124,144,146 147,157,164,168,177,183-189 191,192,194
Yahya b. Âdem: 2,38,44,56,70,71,85, 86,89-91,103,127,128
el-Ya'kûbî: 3,52,127,145,158
Yalçın Hüseyin Cahid: 5
Ye'cûc: 65
Yemâme: 126
Yemen: 77,121-126,167,191,193,194
Yermûk savaşı: 142,158
Yezid b. Ebî Sufyan: 158,176
Yuhanna b. Ru'be: bkz. Mar Yuhanna b. Ru'be
Yuhanna kilisesi: 142

Z

zekât: 25,58,67,70,87,100,123,150, 153,154,159-161,167,168
Zevâid: 77
Zeydan: 133,156,157
Zeydîler: 193
zimme: 118,120,122,124,126,128, 134,142,146,165,166,190
zimmet ehli: 34,60,62,86,101,105
zimmî-ler: 13,15,17,34,35,59,88,90, 100,126,135,152,154,155,161, 164,165-167,173,174,176,183, 187,189,196
Ziyad b. Hudayr: 154
ez-Zübeyr b. el-Avvam: 13,14,31,185
Zü'l-Karneyn: 65,66
zünnar: 173,179

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

ISBN 975-400-104-3

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TEKNİK EĞİTİM FAKÜLTESİ
DÖNER SERMAYE İŞLETMESİ
MATBAA BİRİMİNDE BASILMIŞTIR.